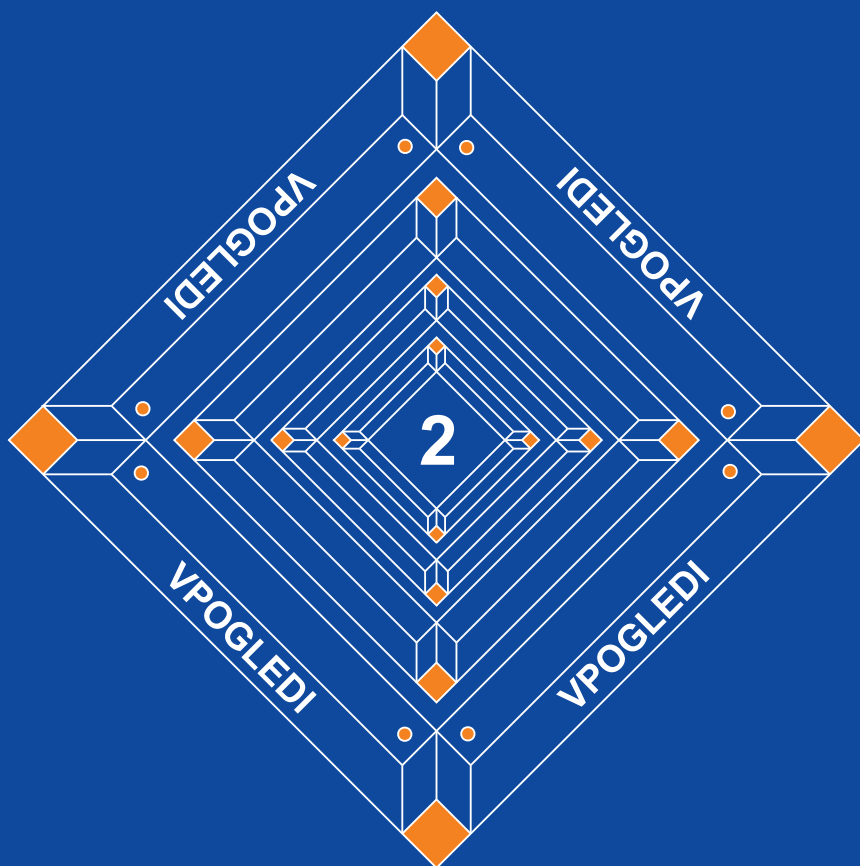

**SLOVENIJA – JUGOSLAVIJA,
KRIZE IN REFORME
1968/1988**

SLOVENIJA – JUGOSLAVIJA, KRIZE IN REFORME 1968/1988

Uredil
ZDENKO ČEPIČ

Ljubljana 2010

ZBIRKA
VPOGLEDI 2

SLOVENIJA – JUGOSLAVIJA, KRIZE IN REFORME 1968/1988

Urednik: dr. Zdenko Čepič

Izdajatelj: Inštitut za novejšo zgodovino
Ljubljana, Republika Slovenija
Zanj dr. Damijan Guštin

Recenzenta: dr. Jurij Perovšek, dr. Egon Pelikan

Lektoriranje: Tine Logar

Prevodi povzetkov: Borut Praper

Računalniški prelom: Franc Čuden, Medit d.o.o.

Tisk: Grafika-M s.p.

Naklada: 400 izvodov

CIP – Kataložni zapis o publikaciji
Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana

94(497.1)"1968/1988"(082)

94(497.4)"1968/1988"(082)

SLOVENIJA - Jugoslavija, krize in reforme 1968/1988 / uredil Zdenko Čepič ;
[prevodi povzetkov Borut Praper]. - Ljubljana : Inštitut za novejšo zgodovino, 2010. -
(Zbirka Vpogledi ; 2)

ISBN 978-961-6386-24-1

1. Čepič, Zdenko
250465280

KAZALO

Zdenko Čepič, Krize – reforme, Jugoslavija – Slovenija: 1968–1988	5
<i>Crises – Reforms, Yugoslavia – Slovenia: 1968–1988</i>	
Peter Vodopivec, Od poskusov demokratizacije (1968–1972) do agonije in katastrofe (1988–1991)	13
<i>From Democratisation Attempts (1968–1972) to Agony and Catastrophe (1988–1991)</i>	
Neven Borak, Jugoslavija med integracijo in dezintegracijo	29
<i>Yugoslavia Between Integration and Disintegration</i>	
Zdenko Čepič, Jugoslovanske reforme v šestdesetih letih	41
<i>The 1960s Yugoslav Reforms</i>	
Jerca Vodušek Starič, Brionski plenum leta 1966 – ocene in njegov vpliv	67
<i>The Brioni Plenum 1966 – Evaluations and its Purport</i>	
Mile Bjelajac, JLA v šestdesetih in v prvi polovici sedemdesetih	89
<i>Yugoslav Army in the 1960s and the First Half of the 1970s</i>	
Božo Repe, Slovenski »liberalizem« šestdesetih let in vloga Staneta Kavčiča	109
<i>Slovenian »Liberalism« in 1960s and the Role of Stane Kavčič</i>	
Jože Prinčič, Vlada Staneta Kavčiča in njena gospodarska politika	121
<i>Stane Kavčič's Government and its Economic Policy</i>	
Jurij Hadalin, Tito in praška pomlad v jugoslovanskih diplomatskih virih	143
<i>Tito and the Prague Spring in the Yugoslav Diplomatic Sources</i>	
Mateja Režek, Odmev praške pomladi in njenega zloma v Sloveniji in v Jugoslaviji	167
<i>Perception of the Prague Spring and its Demise in Slovenia and in Yugoslavia</i>	
Dušan Nečak, »Ostpolitik« Willyja Brandta in Jugoslavija (1966–1974). Ponovna vzpostavitev diplomatskih stikov med Zvezno Republiko Nemčijo in Jugoslavijo	183
<i>The »Ostpolitik« of Willy Brandt and Yugoslavia 1966–1974. The Restoration of Diplomatic Contacts between Federal Republic of Germany and Yugoslavia</i>	

Mitja Žagar, Ustava SFRJ in ustavni sistem 1974: povzročitelj krize ali mehanizem za njeno razreševanje?	231
<i>The Constitution of the Socialist Federal Republic of Yugoslavia and Constitutional System of 1974: Inducer of Crises or Mechanism of Release</i>	
Ivan Kristan, Ustava SFRJ 1974 – generator krize Jugoslavije?	257
<i>The 1974 Constitution of the Socialist Federal Republic of Yugoslavia – Generator of the Yugoslav Crisis?</i>	
Aleksander Lorenčič, Gospodarske razmere v Jugoslaviji v obdobju 1968–1988: na poti v razpad	261
<i>Economic Situation in Yugoslavia in the Period from 1968 to 1988: On the Way to Dissolution</i>	
Damijan Guštin, Teritorialna obramba – vojaška potreba in politični projekt 1968 : 1988	279
<i>Territorial Defence – Military Necessity and Political Project 1968 : 1988</i>	
Franci Pivec, Osamosvajanje študentske skupnosti. Slovensko študentsko gibanje v šestdesetih letih	295
<i>The Emancipation of the Student Community. Slovenian Student Movement in the 1960s</i>	
Cvetka Hedžet Tóth, Uporništvo generacije 68 – etizacija sveta	305
<i>Revolt of the Generation of '68 – Ethicising of the World</i>	
Stefano Lusa, Slovenska demokratizacija v osemdesetih letih	331
<i>Slovenian Democratisation in the 1980s</i>	
Blaž Vurnik, Nova družbena gibanja v objemu Zveze socialistične mladine Slovenije	347
<i>New Social Movements in the Context of the Socialist Youth League of Slovenia</i>	
Gregor Tomc, Subkulturi hipijev in pankerjev. Primer Slovenije v sedemdesetih in osemdesetih letih	365
<i>Subcultures of Hippies and Punks : the Case of Slovenia in 1970s and 1980s</i>	
Avtorji	383

UDK 328.16: 338.124.4 (497.4:497.1)"1968/1988"

Zdenko Čepič*

*Krizе – reforme, Jugoslavija – Slovenija,
1968–1988¹*

Zgodovinopisje odgovarja na bistvena vprašanja o preteklosti. Pri tem je ena osnovnih načel zgodovinopisnega predstavljanja preteklosti, kje se je kaj zgodilo in kdaj. In seveda kdo je kaj storil ali mu je bilo storjeno. V tem smislu je tudi zasnovan zbornik zgodovinskih razprav, s katerim želimo prikazati nekatere bistvena dogajanja, pojave in procese, ki so oblikovali preteklost in vplivali na sedanost, iz časa pred štiridesetimi in dvajsetimi leti pri nas. Obe obdobji, simbolni letnici sta 1968 in 1988, imata skupno, da je bila takrat v jugoslovanski družbi in državi, katere del smo bili tudi Slovenci, določena kriza, ki je zahtevala reformo. Krize in reforme v jugoslovanski državi v šestdesetih in osemdesetih letih so tako predmet naše pozornosti, kajti eno od vprašanj je nedvomno, kako sta bili obe krizi in reforme, ki so tem sledile povezane oziroma koliko in kako so reforme za preseganje krize iz šestdesetih let vplivale na krizo iz osemdesetih, zlasti iz konca tega desetletja.

Zgodovina človeštva je polna kriz. Takšnih in drugačnih, od političnih do gospodarskih, ki so predvsem »predmet« obravnavanja zgodovinopisja. Zgodovina je tudi polna vojn, ki so tudi izraz ali posledica različnih kriz. S tem se pretežno ukvarja zgodovinopisje. S krizami, večjimi in manjšimi, od svetovnih do osebnih in z njihovimi posledicami. O krizah, različnih in v različnih obdobjih, je mogoče govoriti tudi v naši zgodovini. Tudi v najnovejši. Tako je tudi vojna (ali vojne), ki smo jo doživeli ali ji bili priče na ozemlju, ki ga je obsegala jugoslovanska država, v devetdesetih letih 20. stoletja izraz krize, v katero je ta država zapadla v osemdesetih letih. Te krize ni bilo mogoče rešiti z reformami, ki so bile sicer stalnica druge, federativne Jugoslavije. Zakaj niso reforme, ki naj bi rešile jugoslovansko državo uspele oziroma, zakaj sploh do njih ni prišlo, je eno bistvenih vprašanj v zgodovini te države in v zgodovinopisju njenih posameznih delov. Ta zadnja kriza je bila dejansko izraz vseh kriz in reforme, ki jih je doživljala Jugoslavija v vsem svojem obstoju, tako prva iz časa med svetovnim vojnama kot druga, po drugi svetovni vojni. Druga Jugoslavija, katere del smo bili tudi Slovenci, je ves čas svojega obstoja doživljala neko

* Dr., višji znanstveni sodelavec, Inštitut za novejšo zgodovino, Kongresni trg 1, SI-1000 Ljubljana, e-naslov: zdenko.cepic@inz.si

¹ Inštitut za novejšo zgodovino je organiziral znanstveno konferenco *Slovenija in Jugoslavija: krize in reforme 1968/1988*, 22. in 23. januarja 2009 v Ljubljani.

obliko krize. Poleg stalne revolucije, kar je bil izraz ideološkega prepričanja, da je vse spremembe izraz revolucije in komunistične revolucionarnosti, dejansko pa je ta »revolucija« potekala v obliki reform, so bila značilnost druge jugoslovanske države stalne krize. Ta je bila v posameznih obdobjih bolj jasno izražana in je doživljala reforme. Najbolj sta se ti značilnosti, dvojnost krize in reforme, pokazali v šestdesetih in v osemdesetih letih 20. stoletja.

Med krizami in reformami je vzročna in posledična povezava. Kriza je povezana z reformo, s katero naj bi krizne razmere in razloge za krizo presegli in jih rešili. Krize in reforme v jugoslovanski državi v šestdesetih in osemdesetih letih 20. stoletja so zato predmet proučevanja, od opisovanja do analiziranja različnih ved, pa tudi zgodovinopisja. Pravzaprav je to še najbolj poklicano, da preučuje krize in reforme v preteklosti, in ki v veliki meri predstavljajo zgodovino druge Jugoslavije. Te del je bila tedaj Slovenija. Po lastni volji oziroma na osnovi načela samoodločbe naroda. Upoštevanje oziroma uveljavljanje tega dejstva je bilo pomembno pri osamosvajanju Slovenije iz okvira jugoslovanske države, saj je bil upoštevan tisti del tega načela, ki govori o možnosti oziroma pravici razdružitve.

Ne gre pozabiti (čeprav je mogoče danes tudi pri mnogih slovenskih zgodovinarjih opaziti, da želijo pri obravnavanju dvajsetega stoletja poudariti samo Slovenijo, njeno zgodovino in »samóslovenstvo«), da je bila glavni okvir vsega dogajanja v obdobju, ki ga simbolizirata leti 1968 in 1988, Jugoslavija. Zgodovinopisno se je treba zato ukvarjati z jugoslovansko državo in njeno zgodovino. To je namreč tudi slovenska zgodovina. S tem, ko opuščamo celostno obravnavo, se namreč ob prikazu preteklosti lastnega naroda spustimo na raven »lokalnega« in nehote prepuščamo razlago zgodovine jugoslovanske države in časa, ko smo Slovenci po lastni volji živeli v njej, drugim zgodovinarjem nekdanje skupne države, predvsem srbskim. Slednji si tako lahko preprosto »prilaščajo« interpretacijo oziroma ocenjevanje zgodovine skupne države. To je opaziti zlasti pri zgodovini zunanje politike, pa tudi drugih področij (npr. glede razpadanja Jugoslavije). Včasih se zdi, kot da nas jugoslovanska zgodovina ne zanima, kot da se tega zgodovinskega obdobja celo sramujemo. Zato ni odveč poudariti, da gre za zgodovino in ne za politiko ter da je jugoslovanska zgodovina tudi naša – kakršna koli je že bila! V dobrem in slabem. Brez nostalgije!

Tretji del tematike zbornika predstavljata simbolični letnici 1968 in 1988. Seveda obe letnici marsikoga spominjata na določen dogodek iz navedenega leta, 1968 npr. na študentske demonstracije po svetu in tudi v Beogradu, manj sicer na študentsko zborovanje v Ljubljani, 1988 pa na dogajanje, povezano z »afero JBTZ«. Vendar se je v obeh letih zgodilo še marsikaj drugega, kar je zaznamovalo zgodovino, in to ne le v navedenih letih. Pri tem mislimo na politične in družbene procese, ki so se potekali v šestdesetih in osemdesetih letih.

Leto 1968 je pomembna letnica v svetovni pa tudi naši zgodovini. Je nekakšno simbolno leto za vsa šestdeseta ali vsaj za drugo polovico sedmega desetletja

20. stoletja. Bilo je burno leto, polno dogodkov, doma in v svetu in vsi so vplivali na nadaljnje dogajanje tako pri nas, v tedanji skupni državi, v Sloveniji pa tudi po svetu, v katerega smo bili tedaj močno vpeti tako politično kot tudi gospodarsko. Mnogo bolj kot sedaj želimo vedeti in si priznati. Namreč, da smo tedaj postali dejansko odprta država in tudi dokaj odprta družba, kar so lahko občutili vsi državljani. V letu 1968 se je zgodila vrsta dogodkov, ki so simbolizirali šestdeseta leta. Tako po svetu kot tudi v Jugoslaviji in Sloveniji. Prvi resni politični pretres v Jugoslaviji so leta 1968 povzročile prav študentske demonstracije v Beogradu v začetku junija. Študentski protesti (tako na Zahodu kot na Vzhodu) so bili eden prvih znanilcev sprememb. V tem med seboj sicer organizacijsko nepovezanem, a vsebinsko povezanem množičnem gibanju po svetu in v Evropi je nastopila generacija, rojena po drugi svetovni vojni (ali med njo).

Študentske demonstracije so povsod po svetu izbruhnile nenadoma in spontano; razlogi zanje so bili različni, način pa je bil bolj ali manj enak. Povod za študentski upor pa je bil po navadi banalen, obroben, pravi vzrok pa se je med protesti vedno bolj kristaliziral in razkrival. Na videz obrobna vprašanja so se pokazala kot osrednja. Študentske demonstracije so se začele že v začetku leta v Nemčiji, vendar je postal središče študentskega upora leta 1968 v Evropi Pariz, v katerem so maja izbruhnili množični študentski protesti. Študenti so postavili barikade, s splošno stavko pa so jih podprli delavci. Vse to je v Franciji povzročilo kaos in zamajalo oblast predsednika generala De Gaulla. Študentske demonstracije so izbruhnile tudi v vzhodnoevropskih državah in v Jugoslaviji. Pri tem pa niti ni šlo za slepo posnemanje študentov iz kapitalističnih držav, saj so bili vzroki in zahteve drugačni.

Študentska gibanja so bila usmerjena predvsem politično. Med študentskimi gibanji po svetu, v Evropi in v Jugoslaviji so obstajale nekatere podobnosti, pa tudi velike razlike. Študenti v posameznih državah so izhajali iz različnih političnih, gospodarskih in socialnih razmer, načini izkazovanja nestrinjanja s stanjem na univerzah in v določeni družbi oziroma državi pa so bili povsod bolj ali manj enaki. Večje razlike so bile glede zahtev in namena ter ciljev, ki so si jih postavili. V prvi vrsti so bila študentska gibanja odziv študentov na socialne razmere tistega časa. Nastala so kot kritična vest ekonomskih in iz njih izhajajočih socialnih razmerij in protislovij takratne družbe. Ideološko so se naslanjala na marksizem, in to tako tista na Zahodu kot na Vzhodu za »železno zaveso«, pa tudi v Jugoslaviji, natančneje v Beogradu. Študente je namreč vznemirilo večanje socialnih razlik. Kapital je s potrošništvom otopil delavski razred, zato so se študenti čutili poklicane opozoriti na družbene probleme. S svojo dejavnostjo so želeli svet ne le razlagati, marveč tudi spreminjati. Njihov namen je bil »revolucionirati vsakdan« in spodbuditi spremembe v družbi v smeri večje demokratizacije in humanizacije. Predvsem pa je bil namen študentskih gibanj študente v družbi umestiti kot politični subjekt. Za vsa študentska gibanja je bila značilna tudi protivojna, mirovniška usmeritev.

Leto 1968 je bilo v marsičem prelomno prav zaradi nastopa študentov tudi v Jugoslaviji. Študentski protest v Beogradu, v katerem je proti študentom z veliko silo nastopila policija, in tudi mirno zborovanje študentov v Ljubljani sta časovno sovpadala s političnimi, gospodarskimi in socialnimi razmerami, ki so bile posledica krize gospodarske reforme. Študentsko gibanje v Jugoslaviji in tudi v Sloveniji je namreč izhajalo iz družbenih in političnih razmer, ki so opredeljevale jugoslovansko državo v šestdesetih letih. Reforma, ki naj bi gospodarstvu sredi šestdesetih let zagotovila večji zagon, je imela mnogo socialnih posledic, npr. bogatenje, po navadi na sumljiv način, socialno razlikovanje, potrošništvo. Pokazale so se težave, ki so značilne za t. i. potrošniško družbo, v katero je Jugoslavija takrat vstopala, in sicer od večanja socialnih razlik in bogatenja posameznikov do težav z zaposlovanjem, kar je povzročalo odhajanje ljudi na delo v tujino. Na te odklone v družbi so v svojih nastopih leta 1968 študenti jasno opozorili in zahtevali »popravke«. Študentsko gibanje v Jugoslaviji in v Sloveniji se je od tistega v Zahodni in tudi v Vzhodni Evropi razlikovalo po tem, da v Jugoslaviji ni zavračalo političnega sistema, ampak ga je sprejemalo, ga podpiralo, a zahtevalo večjo doslednost glede njegovega delovanja.

Ne le v Beogradu, tudi v Ljubljani so nastopili študenti kot politični subjekt v začetku junija 1968. V študentskem naselju v Ljubljani so študenti 6. junija 1968 pripravili zborovanje (zbralo se jih je okoli 3000), ki ni imelo neposredne povezave s študentskimi demonstracijami v Beogradu. Povod zanj je bil na videz banalen, vodstvo študentskih domov je namreč sklenilo čez poletje oddati študentske sobe turistom, zato naj bi jih študenti izpraznili, hkrati pa so napovedali podražitev najemnin za posteljo. Vzroki pa so bili globlji in socialni, zato so študenti tudi postavili bolj socialno obarvane zahteve, npr. »študirajo naj tudi otroci revnih in ne le bogatih družin«. Zahtevali so tudi večjo vlogo študentov pri upravljanju univerze in se odzvali na takrat aktualna družbena vprašanja, ki so zadevala nepošteno bogatenje, odhajanje strokovnjakov na delo v tujino ... Kljub časovnemu sovpadanju s protesti študentov v Beogradu med obema gibanjema ni bilo povezave, čeprav so bila mnoga stališča študentov, npr. proti neupravičenemu bogatenju zelo, podobna.

Drugo veliko dogajanje v letu 1968 v svetu, ki je imelo odmev in posledice tudi pri nas, je bila t. i. praška pomlad. Šlo je za poskus novega vodstva češkoslovaške komunistične partije, da bi v socialistični sistem v svoji državi vnesli več demokracije. Jugoslovansko politično vodstvo je bilo dogajanju na Češkoslovaškem naklonjeno, saj so se ti želeli ravnati po jugoslovanskem modelu. Tito je ob obisku v Moskvi aprila 1968 sovjetskemu partijskemu voditelju Brežnjevju odsvetoval vmešavanje v češkoslovaške notranje zadeve, ko pa se je Brežnjev vseeno odločil za oboroženo obrambo socializma sovjetskega tipa, ki so ga edinega priznavali kot socialističnega, in so 21. avgusta 1968 na Češkoslovaško vkorakale vojaške enote petih držav Varšavskega pakta, je jugoslovansko partijsko vodstvo to posredovanje obsodilo z oceno, da je razkazovanje moči v resnici namenjeno Jugoslaviji.

Dogodki, povezani s praško pomladjo in njenim žalostnim koncem, so npr. povzročili »pretres« v jugoslovanski vojski in sprejem nove obrambne doktrine t. i. splošne ljudske obrambe, ki jo je nekoliko kasneje dopolnila t. i. družbena samozaščita ter uvedba oboroženih enot na ozemeljskem načelu – teritorialna obramba –, kar je pomenilo zasnovano republiških ali nacionalnih vojaških enot. Ker so v Sloveniji vzeli formiranje enot teritorialne obrambe zares, so kmalu sledile reakcija vojske oziroma vojaškega vrha in spletke proti slovenskemu političnemu vodstvu, ki je bilo po mnenju vojaškega vrha preveč reformistično nastrojeno glede reforme federativne ureditve jugoslovanske države in večanja vloge republik v njej. Teritorialna obramba bila trn v vojaškem škornju jugoslovanskega vojaškega vrha tudi dvajset let kasneje.

Z letom 1968 pa sta Slovenija in Jugoslavija vstopili tudi v »jedro liberalizma«, ki se je kazal kot liberalizem v partiji, katerega cilj je bil spremeniti način delovanja znotraj partije. To naj bi vplivalo tudi na delovanje države in njenega sistema. Šlo je za čas »sprostitve in iskanja«, ki se je v jugoslovanskih republikah izkazoval različno. Vsem pa je bil skupen kritičen pogled na tedanji način razmišljanja v Zvezi komunistov in vladanja Zveze komunistov v državi. »Liberalci« so želeli spremeniti način delovanja v politiki, ne pa tudi političnega sistema. Šlo naj bi torej za »korekcijo« jugoslovanskega socializma, predvsem na področju gospodarstva, v političnih odnosih pa je bila poudarjena ureditev razmerij v federativni državi, zlasti med zveznimi oblastmi in republikami. V jugoslovanskem partijskem vodstvu so »liberalci« prvič odkrito in »javno« nasprotovali Titu, ki je razmišljal celo o umiku iz aktivne politike. V mednacionalnih odnosih v Jugoslaviji in v organizaciji federativne države je »liberalizem« poudarjal zlasti večjo samostojnost republik. Namesto da bi naložbe in gospodarski razvoj republik določali v državnem centru, naj bi republike same financirale nujno dejavnost zvezne države z določenimi vložki, t. i. kotizacijo. »Liberalizem« je opredeljeval vso politiko v naslednjih nekaj letih, do njegovega konca leta 1972.

Poleg študentskih demonstracij v Beogradu in zatrtja »praške pomladi« so jugoslovansko vodstvo, predvsem Tita, konec leta 1968 »pretresle« tudi demonstracije Albancev v Prištini z zahtevami po ustanovitvi republike Kosovo. Proti demonstrantom sta nastopili milica in s tanki tudi jugoslovanska vojska, kar je bil prvi primer, da je vojska nastopila proti jugoslovanskim državljanom. Kot nekakšen odgovor na zahteve Albancev so z ustavnimi dopolnili okrepili položaj avtonomnih pokrajin, tako da so bile te v zakonodajnem smislu izenačene z republikami.

Dvajset let kasneje je kriza federativnosti jugoslovanske države ponovno izbruhnila in Kosovo je bilo tisto, kjer se je najbolj iskrilo. To je postalo sredstvo zaostrovanja krize federativne državne organizacije, kot je bila postavljena z reformo ustave, ki je glede tega upoštevala bistveni reformni proces v šestdesetih letih. Kosovo pa je bilo tudi sredstvo političnega vzpona enega od bistvenih dejavnikov krize v ob koncu osemdesetih let, Slobodana Miloševića. Tako kot je njemu problem Kosova kot avtonomne pokrajine v okviru Srbije, ki je imela

po jugoslovanski ustavi iz leta 1974 konstitutivni položaj jugoslovanske države in kjer so živeli v manjšini Srbi, predstavljal izhodišče za zahtevo po reformi ustavne ureditve v zvezi s Srbijo, je bila Slovenija za vrh jugoslovanske vojske očitno sredstvo za njihove politične ambicije. Vojaški vrh je namreč videl v Sloveniji tisto, kar so sicer očitali Albancem na Kosovu – žarišče protirevolucije. Reformistično usmerjena Slovenija s procesom, ki ga je začela Zveza komunistov Slovenije (t. i. prenoviteljstvo in nasprotovanjem reformam, kakršne je želelo srbsko politično vodstvo), je vojaškemu vrhu očitno predstavljala večjo oviro na poti do večje centralizacije jugoslovanske države in vzpostavitve hegemonizma največje republike oziroma najštevilčnejšega naroda. Ocenjevanje, da je slovensko državno vodstvo »protirevolucionarno«, ker se ni ostro odzvalo ob t. i. napadih na JLA v slovenskih medijih, npr. ob uvodniku »Mamula go home«, objavljenem v Mladini februarja, ko so razkrili jugoslovansko prodajo orožja Etiopiji. Vojaški vrh je bil pripravljen kar sam ukrepati proti piscem »napadov na JLA«. Očitno je želel konflikt s slovenskim političnim vodstvom in je v tem videl možnost, da postanejo generali bolj odločilen politični dejavnik pri oblikovanju jugoslovanske države. Ker niso mogli nastopiti neposredno, saj to bi presegalo ustavna pooblastila vojske, so se odločili za izzivanje. Pod pretezo varovanja reda in miru naj bi vojaški organi aretirali slovenske civiliste, ki so bili po sodbi vojaškega vrha do njega preveč kritični, slovensko vodstvo pa bi nato s policijo nastopilo proti lastnemu narodu, če bi se aretacijam uprl. Tako je jugoslovanski obrambni minister Mamula konec marca 1988 razmišljal o provokaciji, ki naj bi slovensko politično in državno vodstvo prikazala kot »protirevolucionarno«, če ne bi sodelovalo z vojsko. V primeru, da bi sodelovalo, pa bi med njim in Slovenci zazeval prepad. Ko je ta načrt na seji ožjega jugoslovanskega partijskega vodstva razkril Milan Kučan, so padle maske in se je jasno pokazalo, kdo je na kateri strani. Leta 1988 je tako vojska prek svojega vrha nastopila kot odkrit politični dejavnik v kriznih razmerah.

V okviru omenjenega dogajanja je proti t. i. četverici v Ljubljani potekal sodni proces pred vojaškim sodiščem v »srbohrvaškem« jeziku. Ob iskanju kopij stenograma razprave Milana Kučana s seje ožjega jugoslovanskega partijskega vodstva, na kateri je razkril namere vojaškega vrha v Sloveniji, so namreč pri Janezu Janši, sodelavcu revije Mladina, agenti Službe državne varnosti našli dokument vojaškega izvora. Ko je za to izvedela vojska, je ukrepala, vendar prek civilnega represivnega aparata. Potem ko so ji predali osumljene za »izdajo vojaške skrivnosti« (enega je vojska aretirala sama), so le-te postavili pred vojaško sodišče. Že sama aretacija je med Slovenci vzbudila reakcijo in najprej je bil ustanovljen Odbor za varstvo pravic Janeza Janše, ki pa se je hitro preimenoval v Odbor za varstvo človekovih pravic in je postal najvplivnejša civilnodružbena organizacija v nadaljnjem procesu demokratizacije v Sloveniji. Sodni proces, in to v srbohrvaškem jeziku, pa je razburil širšo javnost. Leta 1988 se je tako »zgodil slovenski narod«, če si izposodimo sintagmo, ki je nastala kot prikaz dejavnosti Srbov v podporo Miloševićevi politiki in njenim

načrtom glede reforme jugoslovanske države. V Sloveniji bi z njo lahko označili odpor proti politiki vojske in tudi državnega vrha, ki ji je takšno kršenje ustave dopuščal. Politika vojske je bolj kot »mitingaštvo« v Srbiji, ki ga je zaznamovalo izrazito srbsko nacionalno in tudi nacionalistično sporočilo, v Slovenicah prebudila željo po demokratizaciji in drugačnem položaju republike. Sledili sta množični zborovanji – junija na Kongresnem trgu, novembra na Trgu revolucije (danes Trg republike) – in v času sodnega procesa vsakodnevna protestna zbiranja pred vojaškim sodiščem v Ljubljani. Dogajanje v zvezi s četrterico pa je bilo bolj posledica politične krize, ki se je takrat poglobljala v Jugoslaviji, kot njen vzrok. Hkrati pa je bil ta dogodek eden odločilnih dejavnikov slovenskega procesa demokratizacije in tudi osamosvajanja.

Leta 1988 so bile sprejete tudi smernice glede spreminjanja ustave v Srbiji, pa tudi v Sloveniji so nastajali predlogi glede nove ustave. Vendar teh ni pripravljala oblast, marveč do oblasti kritična strokovna javnost. Konec aprila je bila kot odgovor na predlog sprememb zvezne ustave, ki je bil zasnovan centralistično, na pobudo Društva slovenskih pisateljev in Slovenskega sociološkega društva predstavljena t. i. pisateljska ustava. Predlogi »pisateljske ustave« so bili po osamosvojitvi Slovenije vključeni v Ustavo Republike Slovenije. Tudi slovenska skupščina je junija sprejela mnenje o spremembah jugoslovanske ustave in zahtevala v predlaganih amandmajih spremembo tistih delov, ki so kazali na krepitev centralizacije.

Leto 1988 je v Sloveniji zaznamovala tudi ustanovitev Slovenske kmečke zveze, organizacije s političnim strankarskim značajem (sicer z bolj stanovskim programom), ki jo lahko štejemo za zametek večstrankarstva. Leto 1988 je bilo vsekakor eno odločilnih za slovensko oblikovanje stališča do Jugoslavije, kakršno so ponujali v Beogradu.

V Jugoslaviji je bilo to leto, ko je mitingaška politika srbskega vodstva doživljala uspehe, npr. v Vojvodini, kjer so v t. i. jogurtni revoluciji mitingaši prisilili k odstopu pokrajinsko politično vodstvo, ki ni povsem podpiralo Miloševića. Zbudile pa so se tudi množice v vzhodnoevropskih državah s komunistično oblastjo; v začetku leta so izbruhnile demonstracije proti oblastem v Nemški demokratični republiki, maja je s položaja odstopil madžarski voditelj Kadar, ki je vladal vse od leta 1956, konec junija pa so proti politiki svojega voditelja oziroma diktatorja množično protestirali tudi v Romuniji. Ti dogodki so napovedovali izbruh zahtev po demokraciji v naslednjem letu, ko je padel berlinski zid. Konec leta je odstopila jugoslovanska vlada, kar je bil prvi tovrstni primer v zgodovini druge Jugoslavije in premiersko vlogo nove vlade je prevzel človek, ki je skušal z reformami, zlasti na področju gospodarstva, preprečiti posledice krize, ki je razjedala jugoslovansko državo.

Obe obdobji – šestdeseta in osemdeseta leta, izražena z letnicama 1968 in 1988 – imata v jugoslovanskem primeru nekaj skupnega. Obe sta bili krizni in za jugoslovansko državo odločilni. V prvem se je ta z reformami uspela izvleči, v drugem ne. Kriza je bila prevelika, naklonjenost reformam pa premajhna –

pogledi na to, kaj je treba reformirati in kako, so bili tako različni, da ni bilo skupnega imenovalca. Skupni imenovalec obeh obdobjev pa sta bili kriza in reforma. Pri tem je imela kriza dejansko isti imenovalec. Ta je bil v organizaciji in delovanju federativnosti. Stična točka med obema obdobjema je prav reforma federacije. Ta se je začela v šestdesetih letih, vendar ni bila povsod sprejeta tako, kot je bila zamišljena, zato je bila zlasti v drugi polovici osemdesetih let močna zahteva po reformi reforme, po spremembi ustave iz 1974, ki je bila rezultat reformskih šestdesetih let. V obeh obdobjih je bila ena osnovnih točk reformizma reforma federacije, vendar z različnim izhodiščem: v šestdesetih letih z namenom federalizirati federacijo, v osemdesetih letih pa prav nasprotno – federacijo centralizirati in izničiti reformo iz šestdesetih let. Ob tem se postavlja vprašanje, ali je ustava iz leta 1974 oziroma v njej postavljena državna organizacija z zelo ohlapno federacijo tista, ki je na eni strani krizo rešila, na drugi pa jo je povzročala. V šestdesetih letih je bila še volja in tudi politična moč krizo preseči z reformo federacije, v osemdesetih letih pa ni bilo za to niti volje niti politične moči.

Vprašanje, ki se postavlja ob vsebini krize in reforme ob koncu šestdesetih in ob koncu osemdesetih let, je, ali je bil »liberalni« komunizem, kakršen se je razvijal v Jugoslaviji in je dobil krila ob koncu šestdesetih let, res zmožen uspešno in učinkovito rešiti ustavno in gospodarsko krizo, ki je v Jugoslaviji obstajala od začetka šestdesetih let dalje. Vprašanje je, ali ne predstavlja leto 1968 pravi začetek konca federativne in socialistične jugoslovanske države in ali je bila kriza, ki je izbruhnila leta 1988, le del procesa, ki se je dejansko začel že dve desetletji pred tem.

Peter Vodopivec*

*Od poskusov demokratizacije (1968–1972)
do agonije in katastrofe (1988–1991)***

»Mi v Jugoslaviji vse do leta 1972 še nismo prišli (do) oziroma zgradili javnega in kulturnega boja mnenj, v katerem bi lahko brez nevarnosti izobčenja, vsak povedal svoje mnenje, oziroma zagovarjal svoje prepričanje o tej ali oni stvari,« si je v letu prisilnega odhoda s političnega prizorišča zapisal v dnevnik Stane Kavčič. Svojo odstranitev in odstranitev t. i. liberalnih reformistov v drugih jugoslovanskih republikah je – prepričan, da je bilo v Jugoslaviji še dovolj »sil, znanja in sposobnosti«, ki bi samoupravljalni socializem lahko popeljale v bolj »kvalitetno in demokratično« prihodnost – doživljal ne le kot osebni polom, temveč tudi kot jugoslovansko tragedijo.¹

Gospodarsko reformo leta 1965 so v Ljubljani in Beogradu razglašali za najgloblji poseg v jugoslovanski gospodarski sistem vse od začetka petdesetih let, precej bolj nedoločni pa so bili pri napovedih njenih političnih posledic. 8. kongres Zveze komunistov Jugoslavije, ki je konec leta 1964 podprl reformno usmeritev k bolj tržno usmerjenemu gospodarstvu, in brionski partijski plenum leto in pol pozneje, na katerem so odstavili Rankovića, sta sicer nedvoumno obsodila »birokratski centralizem« in pozvala k razvoju »samoupravljanja in neposredne demokracije«, kot so to tedaj imenovali, toda politične reforme, ki sta jih sprožila, so težile predvsem k preoblikovanju odnosov v federaciji in v njenih vodstvenih organih, niso pa predvidevale daljnosežnejše pluralizacije političnega življenja in odločnejših sprememb v sistemu političnega odločanja. Javno ozračje se je tako le počasi sproščalo, oblasti pa so se na kritike in pojave, ki so nasprotovali njihovim predstavam in usmeritvam, večinoma še naprej in na vseh ravneh odzivale občutljivo in represivno. Zaostrene gospodarske in socialne razmere, ki so bile posledica spremenjene gospodarske politike, so pri tem poglobljale ne le nasprotja med zagovorniki in nasprotniki reformnih ukrepov v republiških in zveznem političnem vodstvu, temveč tudi v okoljih in gospodarskih panogah, ki

* Dr., znanstveni svetnik, Inštitut za novejšo zgodovino, Kongresni trg 1, SI-1000 Ljubljana; e-naslov: peter.vodopivec@inz.si

** Svoj pogled na obdobje, ki ga obravnava ta razprava, sem obširneje predstavil v knjigi Od Pohlinove slovnice do samostojne države, Ljubljana, 2006–2007, str. 386–421, 464–489, in tam zapisana stališča in ocene tu delno tudi povzemam.

¹ Stane Kavčič: Dnevnik in spomini (1972–1979), Prva knjiga. Ljubljana 1988, str. 71 in naprej.

so se znašle v rdečih številkah in v negotovosti, do kakršne bi – po uradnih izjavah in stališčih – v socializmu nikoli ne smelo priti. Boris Kraigher, eden glavnih zagovornikov in usmerjevalcev reforme, je bil konec leta 1966, dober mesec dni pred smrtjo, že prepričan, da je reforma zaradi pomanjkanja »stvarne idejno-politične podpore« propadla, pod vtisom družbenih in političnih posledic reformne politike pa so se odločnejšemu uresničevanju reformnih ciljev že prihodnje leto odpovedali tudi nekateri najvišji državni organi, npr. zvezna skupščina, in celo vplivni politični voditelji, kot sta bila Edvard Kardelj in Vladimir Bakarić.²

Nemirni dogodki leta 1968 z izbruhi študentskega nezadovoljstva v Beogradu, Zagrebu in precej manj v Ljubljani so občutje negotovosti še povečali in dodatno razdelili zvezne in republiške politične veljake. Na študentski upor, ki je bil v Beogradu ne le najbolj množičen in silovit, temveč tudi, kar zadeva politično kritiko in težnje, najradikalnejši, so nedvomno vplivali študentski nemiri v Nemčiji, Franciji in drugod v Evropi, toda glavni vzrok za proteste so bile socialne, gospodarske in politične razmere doma. Študentske zahteve, ki so jih tako v Beogradu kot Zagrebu in Ljubljani podprli in pomagali natančneje opredeliti nekateri univerzitetni učitelji, kritični do socialnih posledic gospodarske reforme, so bile v tej luči dokaj protislovne. Udeleženci protestov so se na eni strani zavzemali za nadaljnjo demokratizacijo političnega življenja v državi, svobodo tiska in javno odgovornost političnih funkcionarjev in organov, zlasti policije, kar jih je zbliževalo s t. i. komunističnimi liberalci. Na drugi pa so zavračali tržno usmerjene reformne ukrepe, ki naj bi bili glavni krivci za socialno razslojevanje, vse bolj napete nacionalne odnose in brezposelnost kar naj bi Jugoslavijo oddaljevalo od socializma; ti pogledi so jih zbliževali z nasprotniki reform in partijskimi konservativci. Nepričakovana študentska vstaja je s takšno protislovno, vendar nedvoumno protireformno usmeritvijo v napetih političnih razmerah, ki jih je še zaostriła sovjetska zadušitev demokratizacije na Češkoslovaškem, neizogibno bolj krepila nasprotnike reform kot pa njihove privrženec.³ V jugoslovanskem vrhu so demokratične procese na Češkoslovaškem spremljali z deljenimi občutki, saj so bile za jugoslovanske partijske voditelje težnje po politični pluralizaciji, ki bi lahko privedle do večstrankarstva, leta

² Jože Prinčič, Neven Borak: *Iz reforme v reformo: slovensko gospodarstvo 1970–1991*. Ljubljana 2006, str. 133–135.

³ »V zgodovinsko najusodnejšem nasledku »junjskih dogodkov« – žrtvovanju ekonomije socialnemu ravnovesju – se kaže vsa neobgljenost študentskega gibanja, da bi se uprlo manipulaciji,« je dvajset let pozneje, leta 1988, v »prvomajski« številki informativnega tednika Dela Teleks zapisal Franci Pivec. »Nehote so pomagali zrušiti Kraigherjev projekt uveljavitve realnih cen razvojnih dejavnikov, ki je edini obljubljal pravilno ovrednotenje znanja, česar so si bodoči strokovnjaki tako zelo želeli. Toda sirenski klic kontrareforme je bil preveč vabljev, da bi se zanosni mladinci, ki so se dobesedno preko noči prelevili v politike, ne odzvali. Na padec Kraigherjeve restriktivne ekonomije pa so čakali mnogi: brezposelni, investomani, republiški skrbniki družbenih dejavnosti in končno (po čehoslovaških dogodkih) tudi JNA. In zgodilo se je v imenu mlade generacije ...« Franci Pivec: *Študentarija na ulicah*. V: Teleks, informativni tednik Dela, št. 17–18, 18. 4. 1988, str. 61.

1968 prav tako nesprejemljive kot dobro desetletje prej v času madžarske vstaje in Nagyevega poizkusa preoblikovanja komunističnega režima na Madžarskem.⁴ Sovjetski vojaški vdor na Češkoslovaško pa je bil nesporno tudi opozorilo, da za demokratične spremembe v vzhodnem bloku še ni nobenih možnosti, še več: v Beogradu so se za kratek čas celo (resnično ali le na videz) zbal, da utegnejo Sovjeti nadaljevati kaznovalni pohod in napetosti v Jugoslaviji izrabiti za vmešavanje v njene notranje zadeve. To je okrepilo politično moč vojaškega vrha in zagovornikov državne in partijske enotnosti.

Od leta 1967 (oziroma v Srbiji od leta 1968) do začetka sedemdesetih let so bili na čelu večine jugoslovanskih republik privrženci reform in politične liberalizacije, ki so bili pripravljene na medsebojno sporazumevanje o preoblikovanju odnosov v federaciji, o bolj tržno usmerjeni gospodarski politiki ter demokratizaciji javnega življenja, toda njihovi pogledi na vlogo zveznih političnih ustanov in organov, na mednacionalna razmerja v Jugoslaviji in na gospodarske odnose med republikami so se precej razlikovali. Del zgodovinarjev danes meni, da te razlike niso bile toliko konceptualne, kot so bile rezultat različnih političnih razmer ter različno močnih nacionalističnih pritiskov in socialnih in gospodarskih težav, s katerimi so se v svojem okolju srečevali reformno usmerjeni politiki.⁵ Srbski voditelji so v težnji po obvladovanju srbskega nacionalizma in notranje razdeljenosti odkrito nasprotovali napredujoči slabitvi osrednjih državnih organov ter dokazovali, da odločanja o »modernizaciji« in »demokratizaciji« ne gre prepuščati republiškim vodstvom, saj bi morali reformni procesi, če naj bi bili resnično učinkoviti, zajeti vso državo. »Nobeno zvezno telo naj bi ne bilo le mesto dogovarjanja,« je leta 1970, ko je pred kritiki v lastnih vrstah zagovarjal odločitev o oblikovanju kolektivnega državnega predsedstva, dejal predsednik centralnega komiteja Zveze komunistov Srbije Marko Nikezić. »Kajti ob vsem poudarjanju federalizma vidimo, da je mogoče številne stvari reševati skupno, s sporazumom gospodarstva in republik /.../. Samostojno delovanje v enakopravnih odnosih lahko ustvarimo samo pod pogojem, da je mera vrednosti v vsej državi ista. In da bi se to zagotovilo, so potrebni zapleten instrumentarij in sporazumi ...«⁶ Hrvaški voditelji so se nas-

⁴ Mateja Režek: Odmev madžarske vstaje leta 1956 v Sloveniji in Jugoslaviji. V: Prispjevki za novejšo zgodovino, 2006, št. 2, str. 93–104; Peter Vodopivec: Madžarska vstaja leta 1956 v slovenskih in jugoslovanskih očeh. V: Prispjevki za novejšo zgodovino, 2006, št. 2, str. 105–116.

⁵ Jože Pirjevec: Jugoslavija 1918–1992: nastanek, razvoj ter razpad Karadjordjevićeve in Titove Jugoslavije. Koper 1995, str. 281–310.

⁶ Marko Nikezić: Srpska krhka vertikala. Svedočanstva 15, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd 2003, str. 187. Stane Kavčič je v svojih dnevniških zapiskih leta 1972 ugotavljal, da je bila Nikezićeva politika »široka, razuma in orientirana na daljše steze« in »ni mogla, niti ni hotela takoj in povsod z disciplino zamašiti usta vsakemu tehnokratu, stalinistu in meščanskemu strokovnjaku«. Kot je menil, je bila Nikezićeva ekipa najboljša, kar je lahko dala tedanja Srbija, čeprav si je želel, da bi »zlasti nekatere ekonomske stvari postavili in izvajali dosledneje«. Gl. Stane Kavčič, Dnevnik in spomini, op. 1, str. 39.

protno odločno zavzemali za nadaljnjo politično in gospodarsko decentralizacijo in posebej za svobodnejše razpolaganje z deviznim zaslužkom, ki naj bi na Hrvaškem (skupaj s turizmom) znašal kar 40 odstotkov vseh jugoslovanskih deviznih prihodkov. V precepu med zveznimi pritiski in rastočo nacionalistično vročico doma so se vse bolj opirali na socialno in nacionalno nezadovoljstvo med hrvaškim prebivalstvom in zaostrovali svoja stališča do federacije in Srbije. Posledica takšnega razvoja so bili ostri spori med Beogradom in Zagrebom, ki so hromili ne le delovanje zveznih organov, temveč onemogočali tudi vsako stvarnejše dogovarjanje in povezovanje med sicer nesporno reformno usmerjenimi voditelji v Srbiji, na Hrvaškem in v Sloveniji.⁷

Slovenska vlada s Stanetom Kavčičem na čelu je poskušala ostati v srbsko-hrvaškem sporu ob strani. Slovenske reformiste je vedno bolj neprikrito spogledovanje hrvaških voditeljev z nacionalisti odbijalo, s srbskimi pa so se razhajali v temeljnih gledanjih na vlogo zvezne države in republik v njej, čeprav jim je bila umirjena srbska politika bližja kot hrvaški nacionalistični populizem.⁸ Slovenija je razgibano leto 1968 in leta, ki so sledila, tako preživela precej manj burno kot Srbija in Hrvaška, saj na Slovenskem obsežnejših manifestacij socialnega, nacionalnega ali političnega nezadovoljstva ni bilo, Kavčičeva vlada pa je uživala široko javno podporo.⁹ Študenti, ki so se v Ljubljani že

⁷ Kot je v leta 2008 objavljenem spominskem zapisu opozorila Latinka Perović, ki je bila v letih 1969–1972 sekretarka CK ZK Srbije in najozlja članica srbskega partijskega vodstva, so bili odnosi med srbskimi in hrvaškimi reformisti sprva »zelo dobri«, z zaostrovanjem odnosov med Hrvaško in Srbijo pa so se ohladili, čeprav so med seboj še naprej »korektno komunicirali«. Z rastjo množičnega gibanja na Hrvaškem in opiranjem hrvaškega vodstva na to gibanje v srbskem vodstvu, ki je razmere na Hrvaškem presojalo z vidika »odnosa sil v Srbiji«, za stališča hrvaških voditeljev pač ni bilo več razumevanja.. Gl. Olivera Milosavljević: Jugoslavija je bila naša prva Evropa – razgovor sa Latinkom Perović. Snaga lične odgovornosti, Svjedočanstva 32, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd 2008, str. 91–93.

⁸ Kavčič si je leta 1972 zapisal v dnevnik, da je bilo »obnašanje« srbskega političnega vodstva in Nikezića ob hrvaških dogodkih »razumno in dostojanstveno« in je v »mnogočem omogočalo in olajšalo stabilizacijo razmer na Hrvatskem«. Za hrvaško politiko pa je menil, da je kot že velikokrat v zgodovini stavila na »vse ali nič«. »Hrvati se dvigajo in padajo,« je zapisal. »In tako od Zrinjskega in Frankopana, kjer so padle glave, preko madžarske revolucije sredi prejšnjega stoletja ...« in stare Jugoslavije do »Mika in Savke, kjer so zopet letele glave«. Gl. Kavčič, n. d, str. 26, 39.

⁹ V letih 1968 in 1969 sta bili v Sloveniji prvič izvedeni raziskavi v okviru projekta Slovensko javno mnenje, ki so ga zasnovali v leta 1966 ustanovljenem Centru za raziskovanje javnega mnenja pri tedanji Visoki šoli za sociologijo, politične vede in novinarstvo. Raziskavi leta 1968 in leta 1969 sta anketirane med drugim povpraševali tudi o »osebah političnega življenja v Sloveniji«, ki uživata med ljudmi »največji« ugled, in tako leta 1968 kot leta 1968 je dobil največ glasov Stane Kavčič (več kot Edvard Kardelj); Kavčič leta 1968 16,3%, Vida Tomšič 8,2%, Boris Kraigher 8,1%, Edvard Kardelj 5,9% in leta 1969 Stane Kavčič 36,4%, Edvard Kardelj 25,7%, Vida Tomšič 21,9%, vsi drugi pa precej manj. Raziskava leta 1969 je bila zaradi takšnih rezultatov deležna ostre kritike politike konservativnejših političnih veljakov in v vprašalniku leta 1970/71 vprašanja o ugledu slovenskih političnih osebnosti ni bilo več. Gl. Niko Toš (ured.): Vrednote v prehodu I, Slovensko javno mnenje 1968–1990. Dokumenti SJM. Ljubljana 1997, str. 10, 29–30.

v letih 1964–1965 razmeroma množično vključili v javne razprave o aktualnih političnih, družbenih in gospodarskih vprašanjih, se leta 1968 niso v večjem številu pridružili protestom zagrebških in beograjskih vrstnikov in večinoma niso nastopali z daljnosežnejšimi političnimi stališči in pobudami. V politične polemike so s težnjo po preseganju nacionalnih napetosti v Jugoslaviji in podpori slovenskim reformistom odločneje posegli šele pod vtisom zaostrenih nacionalnih in družbenih razmer v državi ter v času vse bolj odkritih razhajanj med starejšo in mlajšo generacijo slovenskih komunističnih voditeljev v letih 1969–1971 podprli Staneta Kavčiča in okoli njega zbrane reformiste.¹⁰ Tudi odnosi v slovenskem političnem vrhu so se namreč ves čas zaostrovali, saj so starejši politični veljaki s Kardeljem na čelu – kljub priseganju na decentralizacijo države, partije in političnega odločanja – vztrajali pri spoštovanju tradicionalne komunistične hierarhije. To sta posebej nazorno razkrili t. i. cestna afera in t. i. afera petindvajsetih poslancev, ki sta bili s svojim razpletom jasno opozorilo ne le slovenskim, temveč tudi reformatorjem v drugih republikah, da imata samoupravljanje in avtonomnost zveznih enot jasno določene meje, o katerih lahko še naprej odloča samo izbrani krog najuglednejših političnih veljakov in nihče drug.

Še večji odpor kot težnje po samostojnejšem odločanju so pri starejših komunističnih voditeljih okoli Tita in Kardelja povzročala gledanja liberalnih reformistov na temeljne reformne cilje: uveljavljanje tržnega gospodarstva in pravne države, politično demokratizacijo in opuščanje komandne vloge partije ter na federalizem, ki bi celo v partiji dosledno odpravljal staro hierarhično vertikalo. Glavna razlika med reformnimi komunisti in njihovimi nasprotniki je bil njihov odnos do političnega sistema, ugotavlja Ivo Banac. Za reformiste je bil sistem elastičen in ga je bilo mogoče nadgrajevati ter na novo razlagati, za njihove nasprotnike pa so bile temeljne predpostavke sistema in njegovega delovanja nedotakljive in o njih ni bilo mogoče niti razpravljati.¹¹ Med reformno usmerjenimi republiškimi vodstvi se je za najradikalnejše spremembe zavzemalo slovensko s Stanetom Kavčičem na čelu, ki je zagovarjalo kar se da svobodno dogovarjanje med republikami, povečanje njihove samostojnosti pri stikih s tujino ter financiranje zveznih organov in ustanov po načelu kotizacije. Kot komunisti so sicer Kavčič in somišljeniki vztrajali, da mora Zveza komunistov v Jugoslaviji obdržati vodilno politično vlogo, a hkrati so menili, da modernizacija političnega in gospodarskega življenja ni mogoča brez učinkovite demokratizacije in pluralnega odpiranja političnega prostora. Njihove zahteve po večji prožnosti in odpiranju zasebni podjetniški pobudi in privatnemu kapitalu pa so, čeprav niso bile povsem nove, že postavljale pod vprašanj nekatera temeljna ideološka izhodišča jugoslovanskega socializma.¹²

¹⁰ Peter Vodopivec: Leto 1964 in leto 1974. V: Nova revija, 1983, št. 13/14, str. 1562–1566.

¹¹ Ivo Banac: Glavni tokovi reformnog pokreta u Hrvatskoj, Snaga lične odgovornosti. V op. 6 n. d., str. 262.

¹² Božo Repe: »Liberalizem« v Sloveniji. Ljubljana 1992, str. 706–719.

Udar zveznega komunističnega vrha, ki je v letih 1971–1972 prisilil reformno usmerjena republiška vodstva k odstopu in jih tako odstranil s političnega prizorišča, v tej luči nikakor ni bil le odziv na skrajno zaostrene hrvaško-srbske odnose ali hrvaško nacionalistično vročico, temveč predvsem poskus vrnitve k nikoli povsem opuščeni leninsko-boljševski izhodiščem in obrazcem. Tito, Kardelj in njuni najbližji somišljeniki so se kljub spremembam v političnih konceptih in miselnosti v dvajsetih letih od jugoslovanskega preloma s Sovjetsko zvezo v kritičnih razmerah konec šestdesetih in v začetku sedemdesetih let znašli na skrajni meji svoje politične prilagodljivosti. Soočeni z rastočimi zahtevami po osvobajanju gospodarstva, družbe in politike od boljševiške, v bistvu še vedno stalinistične dediščine so se – kot je dejal Koča Popović – preprosto prestrašili. Po svoji formi mentis so pač ostajali ujetniki tradicionalnih komunističnih predstav o partiji in oblasti, pri čemer zadnje – kljub več kot dvajsetletnemu priseganju na samoupravljanje in demokracijo – niso bili pripravljene deliti z nikomer, niti z liberalnejše mislečimi mlajšimi sotovariši. »Komunisti se moramo zavzemati z takšno demokracijo, v kateri bo zagotovljena vodilna vloga interesov delavskega razreda,« je na 29. seji centralnega komiteja ZKS 4. novembra 1972, posvečeni političnemu obračunu s slovenskimi reformisti, dejal sekretar njegovega predsedstva Andrej Marinc, ko je Kavčiču in njegovim najbližjim somišljenikom očital politiko, ki naj ne bi bila »v skladu« z usmeritvijo Zveze komunistov. »Vsaka druga demokracija bi bila le navidezna in formalna«, »revolucionarni trenutek, v katerem smo«, pa naj bi terjal »maksimalno mobilizacijo vseh ustvarjalnih sil na razrednih pozicijah in izločitev vsega tistega, kar je krnilo idejno, politično in akcijsko enotnost Zveze komunistov Slovenije«. ¹³ Ponovna uveljavitev partijske enotnosti in odstranitev izpod nadzora vrha jugoslovanske komunistične piramide uhajajočih republiških reformistov je bila pirova (»grenka«) zmaga »starih bogov«, kot je duhovito zapisal Jože Pirjevec. ¹⁴

Vseeno jugoslovanskega režima sedemdesetih let ni mogoče preprosto označevati za »neostalinizem«. Vračanje k staremu boljševškemu političnemu bese-dišču, k ponovni utrditvi komunistične hierarhije in discipline in preganjanju nasprotnikov t. i. samoupravnosocialistične demokracije, ki so ga spremljale množične čistke na vseh ravneh in v vseh pomembnejših javnih in političnih organizacijah in ustanovah, je bilo seveda nesporna značilnost nove politične stvarnosti in svojevrstna »kulturna revolucija«. Toda Kardeljevo vztrajanje pri samoupravljanju in decentralizaciji je preprečevalo vrnitev k centralizmu in zveznim enotam omogočalo, da so ohranile (in celo razširile) ustavno zagotovljene pristojnosti, daleč od boljševiških in sovjetskih gospodarskih obrazcev pa je bila tudi gospodarska politika, ki naj bi reformno usmeritev k trgu zamenjala z dogovarjanjem med gospodarskimi partnerji in omogočala oblastni nadzor nad

¹³ Delo, 5. 11. 1972; Komunist, 9. 11. 1972.

¹⁴ Pirjevec, n. d., naslov 18. poglavja, str. 281–310.

gospodarskimi tokovi. Jugoslovanski režim sedemdesetih let je bil v tej luči toga, predvsem pa močno protislovna oblika komunističnega avtoritarizma. Njegova protislovja je slikovito odražala leta 1974 brez kakršne koli stvarne razprave sprejeta zvezna ustava, ki je bila svojevrstna krona Kardeljevih samoupravljalvosocialističnih in boljševisko-proudhonističnih vizij. Kritične Kardeljeve biografije, ki bi natančneje in analitično predstavila njegovo obzorje in misel, še nimamo, njegovi somišljeniki, politični sodobniki in poznejši razlagalci pa so ugotavljali, da se je opiral predvsem na Marxa ter na njegove ideje o odmiranju države in socialistični družbi kot »svobodnem združenju proizvajalcev«. ¹⁵ Toda nekateri sodobni avtorji menijo, da je bil projekt »jugoslovanske samoupravne demokracije«, ki ga je Kardelj po sporu z Moskvo oblikoval najprej skupaj z Đilasom in nato z drugimi somišljeniki v jugoslovanskem partijskem vrhu, precej bolj protisloven splet različnih, ne le Marxovih, temveč tudi socialno reformističnih, »revizionističnih« in anarhističnih (zlasti proudhonističnih) ¹⁶ idej. Britanski sociolog George Schöpflin je Kardelja, ko je opozarjal na njegovo sposobnost »znanstvenega utemeljevanja« jugoslovanskih političnih obratov in sprememb, zato označil za »ideološkega krojača«. ¹⁷

V resnici je bil Kardelj na eni strani trezen realist, ki se je dobro zavedal nevarnosti velikih kulturnozgodovinskih razlik in nacionalnih nasprotij za nadaljnji razvoj Jugoslavije, na drugi pa avtoritaren, neskrupulozen pragmatik, ki je iz srca preziral ustanove meščanske demokracije in trdno verjel v socializem in komunistično gibanje. Jugoslavija naj bi po njegovih predstavah iz šestdesetih in sedemdesetih let postala decentarizirana zveza bolj ali manj samostojnih (deloma nacionalnih) držav s skrajno atomizirano politično in gospodarsko ureditvijo, »samoupravljalno oblastjo« delovnih ljudi in zapletenim sistemom političnega in gospodarskega dogovarjanja. Zadnja, leta 1974 sprejeta zvezna ustava je tako še oslabila federacijo in njene organe, do skrajnosti otežila sprejemanje odločitev na zvezni ravni, z vpeljavo delegatskega sistema razblijnila zadnje iluzije o odgovornosti poslancev volivcem, hkrati pa preprečevala »politični pluralizem«, saj ni dopuščala političnih organizacij, ki ne bi bile pod okriljem (tj. nadzorom) Zveze komunistov. Ta je – kot edina »organizirana sila

¹⁵ Gl. Milovan Djilas: *The Unperfect Society: Beyond the New Class*, Harcourt Brace Jovanovich, New York 1969, str. 220–223. Franc Šetinc: *Misel in delo Edvarda Kardelja*, Ljubljana, 1979, str. 133. Dejan Jović: *Jugoslavija, država koja je odumrla*, Zagreb 2003, str. 104–105.

¹⁶ Čeprav je Kardelj kritike, da se spogleduje z anarhizmom oz. Proudhonom, odločno zavračal, je vseeno presenetljivo, da podrobnejše analize, ki bi pokazala na možne Proudhonove vplive na Kardeljeve zamisli o socialističnem federalizmu, samoupravnem organiziranju in dogovarjanju ter »svobodni menjavi dela«, še nimamo, saj podobnosti v Proudhonovih in Kardeljevih idejah in izrazoslovju po vsej verjetnosti niso le naključne. Sicer pa je o tem, kaj je Kardelj bral, od kod črpal svoje zamisli in kako sploh zbiral gradivo zanje, v splošnem malo znanega.

¹⁷ George Schöpflin: *The Rise and the Fall of Yugoslavia*. V: John McGarry, Brendan O'Leary (ur.): *The Politics of Ethnic Conflict*, Routledge 1993, str. 186, 189; Vojin Dimitrijević: *Sukobi oko Ustava iz 1974*. Srpska strana rata, Truama i katarza u istorijskom pamćenju. Priredio: Njeboša Popov, Beograd 1996, str. 447.

samoupravne demokracije« – ohranjala monopolni položaj v političnem sistemu, bdela nad »pridobitvami revolucije in samoupravljanja« in se (povedano s Kardeljevimi besedami) »bojevala« za »neposredni vpliv na tiste ključne pozicije državne oblasti, od katerih so (bili) odvisni obstoj, stabilnost in nadaljnji svobodni razvoj socialistične družbe«. ¹⁸

Temeljne podmene Kardeljevih zamisli in vizij so bile torej v isti sapi utopične in protislovne, saj so bile na eni strani izraz prepričanja, da v Jugoslaviji postopoma nastaja brezrazredna in nekonfliktna družba, ki bo, ko bo dosegla zrelo razvojno stopnjo, s »samoupravnim dogovarjanjem« razreševala nasprotja in nesporazume, ¹⁹ na drugi pa stališča, da mora, vse dokler takšno stanje ne bo doseženo, ostati nosilni politični steber in varovalna notranja vez v državi Zveza komunistov z Josipom Brozom Titom na čelu, ki mu je ustava zagotavljala časovno neomejen položaj predsednika. Nekaj mesecev po sprejetju zvezne in republiških ustav so sledili republiški, pokrajinski in zvezni kongres Zveze komunistov, ki so sicer ohranili njeno federalno zasnovo, vendar obenem drug za drugim prisegali na enotnost komunistične organizacije, ki naj bi bila in ostala stranka »revolucionarne akcije«. Na zveznem kongresu Zveze komunistov so celo ugotovili, da je »sistem socialističnega samoupravljanja /.../ posebna oblika diktature proletariata« ter poudarili nepogrešljivo vlogo vojske, ki naj bi bila nenadomestljiv dejavnik »družbene stabilnosti« tudi v »trenutkih notranjih družbenih napetosti«. ²⁰ Zveza komunistov Jugoslavije je na ta način – kljub priseganju na samoupravljanje in ustavne pristojnosti zveznih enot – vse do Titove smrti delovala po načelih »demokratičnega centralizma«, tj. hierarhično in centralistično, saj so njeni najvišji voditelji s Titom na čelu še naprej sprejemali politične odločitve in posegali v politična razmerja ne glede na veljavno ustavo in sprejete partijske statute. ²¹

Kardelj in njegovi slovenski in jugoslovanski epigoni so trdno in samovšečno verjeli v izjemnost družbenega in političnega sistema, ki so ga izmišljali in vzpostavljali, pri čemer je bil ta v resnici skrajno neučinkovit in nepregleden, hkrati pa – kar je bilo, gledano dolgoročno, posebej usodno – razen splošnih ustavnih in zakonskih določb, ki so predvidevale dogovarjanje in sporazumevanje med federalnimi enotami, ni imel formalnih varovalk, ki bi preprečevale in odpravljale konflikte. ²² Navidezna politična umiritev, ki je sledila protiliberalnemu udaru jugoslovanskega partijskega vrha, je bila tako predvsem rezultat na silo vzpostavljene politične discipline in enotnosti in ne dejanskega raz-

¹⁸ Šetinc, n. d., str. 173. Pri tem je v svojem komentarju celo Šetinc ugotavljal, da se »vodilna vloga Zveze komunistov izraža kot element oblasti«, zaradi česar »lahko govorimo o elementih enopartijskega sistema«.

¹⁹ Mitja Žagar: Ustava socialistične federativne republike Jugoslavije iz leta 1974 in osamosvajanje republike Slovenije. V: Slovenci in država. Zbornik prispevkov z znanstvenega posveta SAZU. Ljubljana 1995, str. 367–377.

²⁰ Pirjevec, n. d., str. 340–341.

²¹ Dimitrijević, n. d., str. 468.

²² Žagar, n. d., str. 368.

položnja v republikah in njihovih političnih vodstvih. V drugi polovici sedemdesetih let je politična mobilizacija, h kateri je spodbujal samoupravljalско-delegatski sistem, sicer dosegla vrhunec, saj je samo v Sloveniji najrazličnejše »samoupravne« in delegatske funkcije opravljalo skoraj 300.000 ljudi,²³ toda večina prebivalstva se je kljub temu (in če je bilo le mogoče) izogibala javnemu izražanju političnih stališč, ki bi jih lahko pripeljala v spor z oblastmi. Za večino ljudi je bila pač (in povsem razumljivo) bolj kot politika in ideologija pomembna kakovost življenja s socialno varnostjo in življenjskim standardom, ki je v sedemdesetih letih v Jugoslaviji dosegel najvišjo raven po drugi svetovni vojni. Jugoslovanski partijski vrh – kljub priseganju na delavski razred in druga boljševiška gesla – ni nasprotoval razvoju v smeri zahodnega potrošništva, saj naj bi bila določena kakovost življenja sestavni del demokratičnega socializma, in potrošniška vročica, ki je zajela prebivalstvo že po odpiranju državnih meja in gospodarski reformi v šestdesetih letih, se je nemoteno nadaljevala po obnovitvi avtoritarne komunistične politike v začetku sedemdesetih let. V takšnih razmerah se je začel v vseh jugoslovanskih republikah, čeprav v različnih okoljih različno hitro, oblikovati nov, menedžersko-uradniški srednji sloj, ki je v osemdesetih in devetdesetih letih pomembno vplival na oblikovanje novih družbenih vrednot, življenjska stvarnost pa je imela vse bolj dva obraza, ki sta gledala vsak v svojo smer.²⁴ Medtem ko so oblasti še naprej vztrajale pri sistemu ene same stranke, omejevale svoboščine prebivalstva in se sklicevale na že povsem nestvarna politična gesla, se je vedno več ljudi oziralo na Zahod in se spogledovalo s potrošniško miselnostjo in načinom življenja.

Omenjena in druga protislovja so neizogibno zaznamovala tudi postopno razkrajanje Jugoslavije in njenega političnega sistema v osemdesetih letih, ko je bilo treba poravnati račune za prividno konjunktura sedemdeseta leta in se hkrati soočiti z naglim upadanjem avtoritete edine preostale politične varovalke, ki je lahko še bolj ali manj zagotavljala notranje jugoslovansko ravnovesje. Zveza komunistov Jugoslavije se je, kot je bilo realno pričakovati (v tem pogledu Kardelj prav gotovo ni bil vizionarski realist), ob zaostrovanju političnih odnosov skupaj z zvezno državo postopno tudi sama razkrajala v bolj ali manj republiške interese zastopajoče politične organizacije, kar naj bi bila – kot je že pred časom zapisala Vesna Pešić – prepričljiva potrditev spoznanja, da sta resnični federalizem in avtoritarna oblast nezdržljiva.²⁵ Slovenski predstavniki so pri tem v jugoslovanskem vrhu in zveznih organih tudi v prvi polovici osem-

²³ Božo Repe: »Svinčena leta«, V: Slovenska kronika XX. stoletja, Ljubljana 1996, str. 341.

²⁴ V tem pogledu so zelo zanimivi podatki raziskav javnega mnenja, ki npr. kažejo, da je večina vprašanih med najpomembnejše družbene vrednote v drugi polovici sedemdesetih let še vedno uvrščala spoštovanje človeka, svobodo, enakost in humanizem, pri čemer pa je več kot 60% vprašanih odgovorilo, da bi želeli stanovati v hiši z vrtom, in jih je kar 33% imelo potrošniški kredit. Gl. Vrednote v prehodu I, Slovensko javno mnenje 1968–1990. Ljubljana 1997, str. 244, 261.

²⁵ Vesna Pešić: Rat za nacionalne države. Srpska strana rata. Truama i katarza u istorijskom pamćenju. Priredio: Njeboša Popov, Beograd 1996, str. 26.

desetih let opravljali pomembne državne in politične funkcije. Dolgoletni sekretar izvršnega komiteja in član predsedstva Zveze komunistov Jugoslavije Stane Dolanc je postal leta 1982 zvezni minister za notranje zadeve. Mitja Ribičič je bil na XII. kongresu Zveze komunistov Jugoslavije istega leta izvoljen za predsednika njenega predsedstva, Sergej Kraigher pa je vodil komisijo za pripravo predloga reform, ki naj bi zagotovile »stabilizacijo« jugoslovanskega gospodarstva. Toda slovenski politiki, ki so poskušali s taktiziranjem v zveznih organih in skupščini in s togim vztrajanjem pri ustavi iz leta 1974 sebe in Slovenijo zdaj bolj, zdaj manj uspešno obvarovati pred vse močnejšimi zveznimi pritiski, z ustavobraniteljskim sklicevanjem na Kardelja niso mogli več prispevati k učinkovitejšemu razreševanju napetosti in težav v državi.

Skoraj deset let trajajoče razpadanje Jugoslavije v letih 1980–1990 je bilo pač ne le rezultat skrajno neugodnih gospodarskih razmer in nikoli premaganih nacionalnih nasprotij, temveč tudi globoke krize političnega sistema, ki se mu je po neuspelem in nasilnem poizkusu sanacije v sedemdesetih letih, desetletje pozneje – kot je leta 1986 zapisal France Bučar – dobesedno iztekel »rok trajanja«. »Demokracija ni privilegij, ampak pogoj za delovanje sodobne diferencirane družbe,« je ugotavljal, ko je razpravljal o nepremostljivem prepadu med idejo na »svobodnem delovanju« in »uveljavljanju ekonomskih zakonitosti« temelječega samoupravljanja in oblastnim vztrajanjem pri leninističnim vzorcem zavezanemu monopolnemu položaju »komunistične partije«. »V svobodnem tržnem gospodarstvu je, tudi po lastnem Marxovem opazovanju, država omejena na vlogo 'nočnega čuvaja',« je opozoril. Torej na vlogo, ki je »v popolnem nasprotju z ideologijo in politično močjo, na katerih temelji (partijska politična elita) svoj obstoj ...«²⁶ Bučarjeve ocene je konec devetdesetih let, ko je popisovala neučinkovitost zveznega vrha v spopadanju s krizo v osemdesetih letih, slikovito potrdila Milka Planinc, od odstranitve hrvaških reformistov leta 1972 do leta 1982 predsednica Zveze komunistov Hrvaške in v letih 1982–1986 predsednica Zveznega izvršnega sveta. »Partija je bila glavna ovira,« je bilo njeno stališče. »Oni so se ukvarjali z neskončnimi lamentacijami o ideološkem in političnem položaju, o sovražnikih socializma itd. Vedno so poskušali najti kak argument proti radikalnejšim gospodarskim spremembam, ker so bili skeptični do trga /.../ Partijsko predsedstvo je bilo glavni problem, toda zavedala sem se, da brez njih ne bom mogla delovati. Člani predsedstva so kontrolirali glasove v Zvezni skupščini in v vseh republikah in pokrajinah. Da bi pridobila njihovo podporo, sem jih morala prepričati, da trg ni v nasprotju s samoupravljanjem. Trdili smo, da je trg v bistvu omejevanje države prav tako kot samoupravljanje. Da torej gresta trg in samoupravljanje skupaj, saj se eden in drugi upirata 'etatizmu'.«²⁷

²⁶ France Bučar: Resničnost in utvara. Maribor 1986, str. 84–85, 232.

²⁷ Dejan Jovič, n. d., str. 233.

Z zaostrovanjem gospodarske in politične krize so se začeli v prvi polovici osemdesetih let v raznih delih Jugoslavije oglašati posamezniki (ponekod pa tudi skupine izobražencev), ki so se zavzemali za postopno pluralizacijo in demokratizacijo javnega in političnega življenja. Toda med zveznimi enotami so bile, kar zadeva politično ozračje in možnosti za svobodno izražanje političnih stališč, velike razlike, ustanov, ki bi omogočale ali celo pospeševale dialog med politično različno mislečimi, pa ni bilo in jih tudi ni bilo mogoče ustanoviti.²⁸ Hkrati so se politični oporečniki iz različnih nacionalnih okolij občutno razhajali ne le v svojih gledanjih na prihodnost jugoslovanske federacije in njene demokratizacije, temveč tudi v svojem odnosu do komunizma in vladajočega družbenega in političnega reda, ki so ju presojali različno, nekateri manj, drugi bolj kritično. V Srbiji in Sloveniji je prišlo v začetku osemdesetih let pod vplivom politikov, ki so poskušali v napetih in kritičnih razmerah v državi – v nasprotju z manj prožnimi »tovariši« v lastnih republikah ter kolegi drugod v Jugoslaviji – skleniti premirje s kritično razpoloženo inteligenco in utrditi svoj položaj doma, do postopne in obotavljive, vendar opazne liberalizacije javnega življenja, ki se je kazala v večji svobodi tiska in v javnih razpravah o temah, o katerih dotlej ni bilo mogoče spregovoriti glasno in sproščeno. V Sloveniji so nov in za oblast neprijetno moteč politični dejavnik postala mladinska in druga civilna gibanja, ki so zavračala preživeto komunistično simboliko in nekritično priseganje na jugoslovanstvo, se zavzemala za idejno in nazorsko svobodo, za civilni nadzor nad vojsko in spoštovanje človekovih pravic ter pozivala h kritičnemu soočanju z zapleteno in protislovno jugoslovansko stvarnostjo. Zahteve po demokratizaciji političnega življenja in odpravi komunističnih oblastnih in ideoloških monopolov so bile tudi osrednja tema pisanja leta 1982 ustanovljene Nove revije, dejavnosti pisateljskega društva in razprav nekaterih drugih revij in časnikov. »Prvi predpogoj, da se izmotamo iz predcivilnih oziroma predmodernih oblik eksistence, je v vzpostavitvi človeka kot dejanskega subjekta, se pravi: avtonomne osebe,« je v 57. številki Nove revije leta 1987 pisal Tine Hribar. »Drugi pogoj je, da besedi republika vrnemo njen prvotni pomen in vzpostavimo javnost kot javnost. Javnost, v kateri posameznik kot poedinec svobodno – brez strahu pred sankcijami – izraža svoja mnenja, svoje zahteve, skratka: svojo voljo.«²⁹

²⁸ Vladimir Gligorov: Why Do Countries Break Up? The Case of Yugoslavia, Acta Universitatis Uppsalensis, Uppsala Studies on Eastern Europe 2. Uppsala 1994, str. 41–43. Gligorov pri tem meni, da so bile oporečniške skupine v jugoslovanskih republikah bolj pripravljene sodelovati s »komunisti lastne« kot »druge narodnosti«, kar pa seveda ni povsem točno. Slovenski izobraženci so se sredi in v drugi polovici osemdesetih let večkrat poskušali povezati s srbskimi, vendar to ni uspelo ne zaradi njihove preveč tesne zveze s komunisti v Sloveniji, temveč zaradi prevelikih razlik med pogledi srbskih in slovenskih oporečnikov na prihodnost Jugoslavije in prihodnost nacionalnih odnosov v državi. Podobne težave so oteževale tudi tesnejše zaveznitvo med slovenskim in hrvaškim oporečniškim izobraženstvom.

²⁹ Tine Hribar: Slovenska država. V: Nova revija, 1987, št. 57, str. 24.

Vendar takšni in drugačni kritiki komunistične politike in »samoupravnega socializma« sredi osemdesetih let tudi v Sloveniji še niso uživali širše družbene podpore. Še leta 1986 je v raziskavi javnega mnenja Fakultete za sociologijo, politične vede in novinarstvo v Ljubljani kar 45,2 odstotka vprašanih odgovorilo, da »večinoma zaupajo« sistemu »socialističnega samoupravljanja«, več kot 40 odstotkov jih je menilo, da Zveza komunistov še vedno uživa »srednji ugled« in ob 34 odstotkih anketirancev, ki so bili še prepričani, da so mednacionalni odnosi v Jugoslaviji dobri, se jih je kar 42,2 odstotka odločilo za odgovor, da niso »niti dobri, niti slabi«. ³⁰ Razpoloženje prebivalstva pa se je pod vplivom rastoče nacionalistične vročice v Srbiji, srbskih in vojaških groženj Sloveniji in njenemu vodstvu in vojaškega procesa proti četverici leta 1988 v Ljubljani naglo in iz leta v leto spreminjalo, medtem ko so razprave o položaju Slovenije v federaciji in njeni politični prihodnosti vse bolj dobivale poudarjeno nacionalno obeležje. Po leta 1988 opravljeni raziskavi javnega mnenja je na ta način že več kot 60 odstotkov Slovencev ugotavljalo, da ima Zveza komunistov »slab« ali »zelo slab ugled« oziroma ugleda sploh nima več, več kot 49 odstotkov bi jih ne hotelo več delovati v samoupravnih organih in krajevnih delegacijah, 37,5 odstotka jih je ocenjevalo, da so mednacionalni odnosi v državi »slabi« ali »zelo slabi«, skoraj 51 odstotkov pa jih je črnogledo menilo, da se bodo v tudi prihodnje še poslabševali. ³¹ Politični preobrat je bil na ta način vse bolj neizogiben, več kot očitne razlike med republikami v dinamiki demokratizacijskih procesov in hitrosti razhajanja z vladajočo komunistično politiko pa so postajale neobvladljivi dezintegracijski dejavniki, ki je odločilno pospešil razpadanje države.

Vprašanje, ki si ga lahko zastavimo tudi zgodovinarji, čeprav po navadi nezaupljivo presojamo hipotetična ugibanja, je, ali bi bil razvoj v Jugoslaviji v zadnjih desetletjih 20. stoletja drugačen, če v začetku sedemdesetih let jugoslovanski vrh s Titom in Kardeljem na čelu ne bi ustavil t. i. liberalnih reformistov. Jugoslovanski režim je v šestdesetih letih – kljub težavam – še nesporno deloval in zagotavljal določeno, čeprav krhko notranjdržavno ravnovesje. Komunisti s Titom in Kardeljem na čelu so v večini Jugoslavije še uživali ugled kohezijske in modernizacijske sile, ki bi lahko z odločnejšo opredelitvijo za demokratizacijo in za tržnogospodarsko politiko upočasnili stagnacijo in propadanje. Odnosi med republikami in narodi pa še niso bili na kritični meji, ki so jo dosegli konec osemdesetih let, ko ni bilo mogoče nobeno dogovarjanje več, četudi so bili že zelo napeti ter obremenjeni s predsodki in nezaupanjem.

³⁰ Toda v isti sapi je že več kot 60% vprašanih menilo, da ima Zveza komunistov med ljudmi »majhen« ali »zelo majhen ugled«, več kot 20% jih sistemu »socialističnega samoupravljanja« ni več zaupalo, skoraj 45% pa jih je obkrožilo odgovor, da se je Jugoslavija znašla ne le v gospodarski, temveč tudi politični krizi, ki »zadeva celotno družbo«. Da so nacionalni odnosi v Jugoslaviji »slabi«, je pri tem presenetljivo še vedno menilo le 16% anketiranih (da so »zelo slabi« celo samo 1,5%). Vrednote v prehodu I, Slovensko javno mnenje 1968–1990. Ljubljana, 1997, str. 509, 520, 521, 526.

³¹ Prav tam, str. 619, 629, 632.

Toda če bi hoteli v Jugoslaviji konec šestdesetih in v začetku sedemdesetih let dosledno slediti načrtovanim gospodarskim reformam in tržnogospodarskim usmeritvam, bi morali odločneje (in povsem drugače kot so si to predstavljali Kardelj in njegovi epigoni) spremeniti družbenopolitično ureditev. Nekateri tuji avtorji – kot ameriški zgodovinar Gale Stokes – tako menijo, da sta modernizacija in demokratizacija v Jugoslaviji konec šestdesetih in v začetku sedemdesetih let že dosegla skrajno mejo, ki jo je še dopuščal komunistični, »samoupravno« socialistični družbenopolitični sistem. Na radikalen politično-družbeni obrat, ki bi komunistom in zlasti njihovim najvišjim voditeljem odvzel njihovo odločujočo, vodilno vlogo, pa niso bili pripravljene niti partijski tradicionalisti niti njihovi reformno razpoloženi kritiki. Reformni gospodarski ukrepi so imeli razen tega v različnih nacionalnih in socialnih okoljih različne posledice in učinke in bi zato – kot je prepričljivo ugotovila Latinka Perović – v širših jugoslovanskih razmerah zlepa ne dobili konsezualne podpore večine.³² Tako imenovani liberalni reformisti so imeli torej v drugi polovici šestdesetih let malo možnosti za temeljitejšo preusmeritev zgodovinskega toka. Toda za razplet jugoslovanske krize konec osemdesetih in v začetku devetdesetih let je bilo nesporno usodno in tragično, da tedaj na čelu republiških vodstev in federacije ni bilo (povedano s Kavčičevimi besedami) niti toliko na »strpen, preudaren in kulturn dialog« pripravljenih političnih voditeljev, kot jih je bilo v liberalno-reformističnem obdobju dve desetletji prej.

FROM DEMOCRATISATION ATTEMPTS (1968–1972)
TO AGONY AND CATASTROPHE (1988–1991)

SUMMARY

»Until as late as 1972, we have not reached a public and cultural clash of opinions in Yugoslavia, where everyone, without a danger of being outlawed, could state their mind and argue for their convictions«, Stane Kavčič wrote into his diary in the year of his forced retreat from the political scene. He was convinced that there was enough »power, knowledge and skill« in Yugoslavia, which could lead the Yugoslav socialism into a »better and democratic« future, »if only we would come together in a tolerant, deliberate and cultured dialogue«; so he saw his removal and the removal of the so-called liberal reformists in the other Yugoslav republics not only as a personal failure, but also as a Yugoslav tragedy.

³² Olivera Milosavljević: Jugoslavija je bila naša prva Evropa – razgovor sa Latinkom Perović. Snaga lične odgovornosti, Svjedočanstva 32, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd 2008, str. 96–97.

But was it still possible to carry out efficient reforms and transform Yugoslavia in the years from 1968 to 1972 and thus prevent the agony and catastrophe which followed in the 1980s? The economic reform, undertaken in 1965, mostly already failed until 1968. The social, national and political unrest, brought about by the failed reforms, mostly anti-reform students' movements, and the violent demise of the Czechoslovak Spring even strengthened the opponents of the more radical changes in Yugoslavia. Until the beginning of the 1970s, most of the republics may have been led by the supporters of the reformist measures and political liberalisation, still open for mutual communication about the transformation of the relations between the republics, a more market-oriented economic policy and democratisation of public life; however, their views of the role of federation, relations between the Yugoslav nations and economic policy differed drastically. The Slovenian leadership, headed by Stane Kavčič, argued for the most radical changes, speaking in favour of the freest possible negotiations between the republics, the increased independence of the republics in regard to their connections with foreign countries, and the financing of the federal bodies and institutions according to the principle of participation fees. As communists, Kavčič and his supporters may have maintained that the League of Communists should keep its leading political role in Yugoslavia, but at the same time they believed that modernisation of the political and economic system was impossible without efficient democratisation and pluralisation of the political space. Their demands for greater flexibility in regard to allowing private enterprise initiatives and private capital, even though not completely new, already questioned some of the basic ideological assumptions of the Yugoslav socialism.

The Yugoslav regime in the 1970s was not »neostalinist«, as we can frequently read and hear, but it was a hardline and contradictory form of communist authoritarianism. The new Yugoslav constitution of 1974, amended in 1976 by the Associated Labour Act, strengthened the political monopoly of the League of Communists on one hand, while on the other hand it weakened not only the federal but also the republican bodies and political institutions with a complex system of political representation and organisation as well as the atomisation of the society and economy through »TOZDs – Basic Organisations of Associated Labour«. The system, designed to encourage the mass politicisation of the population, was utterly inefficient and unintelligible, while all the important decisions were still made by selected leaderships of the League of Communists. With growing economic problems, mounting national tensions and the preparations for Tito's departure, the gradual process of disintegration in the second half of the 1970s also encompassed the authoritative vertical of the League of Communists, while the political initiative was taken over more and more independently by the republican communist leaderships. When because of the critical situation in the middle of the 1980s even these leaderships started losing the political power and authority in Slovenia and Croatia, the final

political crisis became unavoidable. Its bloody conclusion was fatally influenced by the dynamics of democratisation – slower in Serbia and swifter in Croatia and Slovenia – and the conflicts with the communist political concepts and patterns.

The following contribution emphasises that the crisis in the 1980s, leading to the dissolution of Yugoslavia and the attainment of Slovenian independence, is not only a result of critical economic situation and national aspirations of individual nations, but also a deep crisis of the political system, lasting for several decades, which was only intensified by the 1974 Constitution. The Slovenian communist leadership, not prepared for deeper changes and rigidly clinging to »Kardelj's system«, could not contribute anything in order to solve the tensions and problems. Thus in the second half of the 1980s, the time of the Yugoslav communism simply ran out, and the government elites in the individual republics were completely unprepared for the coming events.

The question whether the development would be significantly different had the so-called »liberal« reformists prevailed in 1972 cannot be answered consistently. Certain foreign authors (for example, the American historian Gale Stokes) believe that modernisation and democratisation in Yugoslavia in the end of the 1960s already reached the final point still possible in the communist system. But there were no real possibilities for more decisive changes of the system in the circumstances of that time. In this light, it was especially tragic for Yugoslavia that in the end of the 1980s, when the Berlin Wall fell, there were not even as many political leaders, ready for »tolerant, deliberate and cultured dialogue«, leading the republics and the federation, as in the »liberal – reformist« period twenty years earlier.

Neven Borak*

Jugoslavija med integracijo in dezintegracijo

V Jugoslaviji so od samega njenega začetka vedno delovali integracijski in dezintegracijski dejavniki. Med njimi je vedno potekal boj za nadvlado. Poleg ustavnih kriz, ki so državo pretresale vsakih deset do petnajst let in so vsakokrat vodile v iskanje sožitja med njenimi deli in centralno oziroma pozneje zvezno oblastjo, so nanjo ves čas vplivali tudi mednarodni dejavniki. Nastala je v času, ko so z zgodovinskega odra odšli trije veliki imperiji, na njeno končno usodo pa je morda še najbolj vplivala uspešnost ameriškega boja proti svetovnemu socializmu in komunizmu, ki je z zatonom ZSSR in združitvijo Nemčije omajal geopolitične podlage jugoslovanske države. Te prelomnice sodobnega sveta so odprle prostor za vnovično okrepitev dejavnikov dezintegracije. Povojna blokavska razdelitev sveta je Jugoslaviji dajala pomembno zunanjo oporo, ki sicer ni prikrivala gospodarskih, političnih, socialnih in siceršnjih problemov države, zagotavljala pa ji je sprejemljivost za mednarodno okolje. Nekateri scenariji, delani v času blokavske razdelitve sveta, so predvidevali možnosti njenega razpada, predvsem zaradi posega sovjetskega bloka, ki bi sprožil mednacionalne konflikte.¹

Geopolitični prelomi so spodmaknili očitno krhko notranje ravnovesje med različnimi procesi, ki so potekali znotraj države med republikami in med različnimi družbenimi skupinami, ki so jih sprožale. Ob zunanjih spremembah in pod njihovimi vplivi pa so se sprostili močni notranji naboji. Razkritje kriznih razmer v Jugoslaviji je v začetku osemdesetih let okrepilo interes za analiziranje jugoslovanskih izkušenj, predvsem vsega tistega, kar je vplivalo na krizo države. Po teži gledano je na prvo mesto prav gotovo sodilo ves čas prisotno srbsko nezadovoljstvo s političnim in gospodarskim položajem njihove republike v Jugoslaviji. Zavlada je »apokaliptična kultura, ki se je obrnila vase, obremenjena z iskanjem pomena in pripravljena postaviti pod vprašaj temeljne politične in družbene vrednote skupnosti. Skupaj z nespoštovanjem norm /.../ je torej znak /.../ globoke socialne negotovosti in je lastna razvitim družbam, ki

---

* Ddr., izredni profesor, svetovalec guvernerja, Banka Slovenije, Slovenska cesta 35, SI-1505 Ljubljana; e-naslov: neven.borak@gmail.com

¹ Gavriel D. Ra'anan: *Yugoslavia After Tito: Scenarios and Implications*. Boulder, Colorado 1977; Andrew Borowiec: *Yugoslavia After Tito*. New York, London 1977.

nazadujejo. Njena odprtost za nove radikalne rešitve izhaja iz občutka /.../, da je sistem prišel na točko zgodovinskega obrata, da se je čas iztekel.«²

Korenine gospodarske dezintegracije so številne. Najdemo jih v prislovičnih razvojnih razlikah med sestavnimi deli Jugoslavije, v družbenoekonomski ureditvi in v mednarodnem okolju. Po drugi svetovni vojni je Jugoslavija iskala nekapitalističen okvir, ki bi skladno z marksistično usmeritvijo odpravil izkoriščanje človeka po človeku, naroda po narodu, glede na komunistično oceno jugoslovanskih izkušenj med obema svetovnjima vojnama pa tudi zmanjšal možnosti tujega imperialističnega ali kolonialnega izkoriščanja.

Vendar je tudi sama družbena oziroma ekonomska ureditev preširoka, da bi samo nanjo obesili vzroke za dezintegracijo. Kot vsaka ureditev je tudi ta hotela okrepiti integrativne, povezovalne dejavnike. Znotraj okvira, ki ga je ponujala, so vzroki dezintegracije ležali v iskanju prevladujočega gospodarskega modela oziroma pogleda na gospodarske prioritete države in njenih sestavnih delov. To iskanje je vplivalo na politično in državno ureditev.

Razprave o vlogi republik, pokrajin in federacije, zlasti o porazdelitvi gospodarskih vlog med njimi, so se začele že sredi petdesetih let. Prepletale so se z razpravami o vlogi plana in trga, o centralizaciji in decentralizaciji. Tako imenovana mala reforma iz leta 1961, znana kot *nova ekonomska ureditev*, je spodbudila tudi odprto akademsko razpravo o gospodarskih vprašanjih, ki sta jo zaznamovali zlasti t. i. *Rumena knjiga*³ in *Bela knjiga*.⁴ Skupini ekonomistov, ki sta ju pripravljali, sta razloge za poslabšanje gospodarskih gibanj sicer videli v decentralizaciji, kljub temu sta podprli nadaljnjo decentralizacijo in avtonomijo samoupravnega sistema s tržnim mehanizmom in znanstveno utemeljeno ekonomsko politiko. Tretja skupina je ob podobni oceni posledic decentralizacije izhod videla drugje, v večji centralizaciji.⁵ V razpravi o osnutku nove ustave leta 1962 je ta skupina menila, da je v predvidenih spremembah družbeno-ekonomske ureditve podcenjena vloga plana kot koordinacijskega mehanizma. Obema skupinama je besedo za nekaj časa vzela konstrukcija družbenega dogovarjanja in samoupravnega sporazumevanja kot tretjega koordinacijskega mehanizma, ki se je uveljavil z ustavo iz leta 1974. Nekateri udeleženci razprave so se četrto stoletja pozneje poistovetili s stališči *Memoranduma SANU* (Srbske akademije znanosti in umetnosti). Tisti, ki so iskali načine združevanja

² Pedro Ramet: *Apocalypse Culture and Social Change in Yugoslavia*. V: *Yugoslavia in the 1980'*. Boulder, Colorado 1985, str. 3.

³ Uzroci i karakteristike privrednih kretanja u 1961. i 1962. godini. Savezni zavod za privredno planiranje, Dokumentaciono-analitički material 7. Beograd, oktober 1962. Njegovi avtorji so bili Branko Čolanović, Dimitrije Dimitrijević, Vladimir Franković, Branko Horvat, Ivo Perišin, Vladimir Pertot, Vladimir Stipetić, Vidosav Tričković in Pavle Vasić.

⁴ O nekim problemima privrednog sistema. V: *Ekonomski pregled*, 1963, št. 3–5. Njeni avtorji so bili Savka Dabčević-Kučar, Drago Gorupić, Rikard Lang, Milan Mesarić, Ivo Perišin, Jakov Sirotković in Vladimir Stipetić.

⁵ Denimo Radivoje Davidović, Miloš Macura, Nikola Čobeljić in Kosta Mihailović. Prim. Diskusija ekonomista o prednacrtu ustava. V: *Ekonomist*, 1961, št. 3–4, str. 439–517.

samoupravljanja in družbene lastnine s trgov, so se počasi umikali s prizorišča, čeprav je nekaj najplivnejših predstavnikov svetovalo še zadnjemu predsedniku zveznega izvršnega sveta.

Oblikovanje uspešnega gospodarstva in trdne države na temeljih političnega in ekonomskega federalizma ni uspelo. Ljubo Sirc je zapisal: »Jugoslovanski komunisti so zapeljali gospodarstvo države v slepo ulico, ker so 'proučevali izključno čiste teorije marksizma in politične ekonomije', namesto da bi upoštevali gospodarska dejstva iz življenja. Tito je to priznal in je pogosto ponavljal, da je bilo lažje zrušiti stari režim in zmagati v zadnji vojni kot pa postaviti delujoč gospodarski sistem.«⁶ (Navdihovali pa so se tudi s Proudhonovo vizijo socializma (Pierre-Joseph Proudhon je po ekonomskih pogledih veljal za socialista, po državno-političnih pa za anarhista), o katerem je leta 1970 francoski ekonomist Jean Barnal menil, da »je pisal za danes in za jutri, danes je kritika kapitalistične družbe, jutri bo naš čas, v katerem se bodo uresničile Proudhonove ideje o politični decentralizaciji (avtonomnih, svobodnih občinah, federalnem regionalizmu, ki tvori člen med nacionalnim in internacionalnim federalizmom), samoupravljanju in delavskem pluralizmu. Skratka, Proudhon v zadnjih desetletjih dvajsetega stoletja navdihuje različne zgodovinske poizkuse oblikovanja samoupravne družbe.«⁷

In če se je en del jugoslovanskih komunistov z Edvardom Kardeljem na čelu poistovetil s Proudhonovimi pogledi (iz poglavja *Temelji tretje družbene formacije* njegove knjige *Kaj je lastnina*), izraženimi z besedami: »Končal sem delo, ki sem ga želel napisati; lastnina je premagana; nikoli več se ne bo vzdignila,« se je drugi del jugoslovanskih komunistov poistovetil z njegovimi trditvami, da »se proizvodi kupujejo samo s proizvodi; da je pogoj vsake menjave enaka vrednost proizvoda in da je svobodna asociacija, svoboda, ki se omejuje v zagotavljanju enakosti v proizvodnih zmožnostih in enake vrednosti v menjavi, edina ureditev možne družbe, edine pravične, edine resnične.«⁸ Če so prvi sledili idejam drugega francoskega socialista Louisa Blanca, ki je menil, da se lahko družbena preobrazba doseže z oblikovanjem delavskih proizvodjalnih asociacij, ki bi bile organizirane z državnimi sredstvi, pa je druga skupina sledila njegovim besedam, da je »država bankir revnih.«⁹

Jugoslovanska ureditev, ki se je razvila po drugi svetovni vojni in zlasti v sedemdesetih letih, je kazala precejšnjo težnjo, da postane Proudhonova ali Blancova družba, v kateri bi te asociacije imele za nalogo, da »konkurenco ubi-

⁶ Ljubo Sirc: *The Yugoslav Economy Under Self Management*. London 1979, str. 247.

⁷ Jean Barnal: *Proudhon, pluralisme et autogestion*, I–II. Paris 1970, citirano po Mile Joka: *Preteče naučnog socializma : od francuske revolucije do Komunističkog manifesta (1795–1848)*. Zagreb 1978 (dalje Joka, *Preteče naučnog socializma*), str. 186.

⁸ P. J. Proudhon: *Qu'est-ce la propriété?: on Recherches sur le principe du droit et du gouvernement*. Paris 1849, citirano po Joka, *Preteče naučnog socializma*, str. 196.

⁹ Louis Blanc: *Organisation du travail*. Paris 1839, citirano po Joka, *Preteče naučnog socializma*, str. 213.

jejo s konkurenco«, in se je znašla v »kontradiktornih razmerah, v katerih se je medregionalna konkurenca v razporejanju sredstev /.../ čeprav utemeljena z marksistično argumentacijo, neizogibno spremenila v konkurenco med narodi. Vprašanja, katere so prioritete bazične ali predelovalne panoge (koncentrirane v različnih regijah) in katere objekte, luke, proge ali avtoceste najprej graditi, so se spet »/.../ odprto interpretirala kot nacionalna vprašanja v najširši javnosti. Politični voditelji, ki so zagovarjali lokalne in ekonomske interese, so bili obravnavani (in so tako tudi videli sami sebe) kot nacionalni liderji, ki branijo življenjske nacionalne interese.«¹⁰

Jugoslavija je bila gospodarska skupnost, ki je za (kon)federalizacijo države potrebovala primerne skupne institucije in mehanizme za nemoteno delovanje.¹¹ Republiška (narodna) gospodarstva so bila dejstvo, kar samo po sebi ni bilo problematično. Nerešena vprašanja so se nanašala na delovanje notranjega trga, ki od udeležencev zahteva plačilno-bilančna prilagajanja med njimi samimi, torej znotraj skupnosti kakor tudi med njimi in pravo tujino, ter na problem zmanjševanja razlik med deli skupnosti, torej med republikami in pokrajinama. To privleče na dan dve vprašanji: vprašanje gospodarske politike skupnosti in oblikovanja njenih institucij za vodenje fiskalne in denarne politike skupnosti in vprašanje gospodarske politike njenih članic (posameznih delov), zlasti njihovega prilagajanja spremembam na trgu skupnosti in zunaj nje. Iskanje odgovorov na ta vprašanja se je prepletalo z iskanjem ravnovesja med centralizacijo in decentralizacijo, z bojem za obvladovanje centra in bojem proti centru.

Tako je na primer srbska zahteva po posebnem položaju ožje Srbije (brez pokrajin) pri oblikovanju in vodenju jugoslovanske ekonomske in razvojne politike, ki se je pojavila v prvi polovici osemdesetih let – v bistvu pa je pomenila zahtevo po treh politikah, eni za ožjo Srbijo, drugi za manj razvite in tretji za razvite dele Jugoslavije –, na koncu, skupaj s slovensko zahtevo, da prihodnja konfederacija v gospodarskem pogledu ostane samo še skupnost za svobodno trgovino, pripeljala do tega, da so deli nekdanje gospodarske in državne skupnosti postali ločene države z lastnimi narodnimi gospodarstvi. V enem sta si bila oba antagonistična pogleda enotna: obstoječe razlike v razvitosti med republikami in pokrajinama so po ocenah presegale razlike med regijami v drugih državah ali razlike med državami Evropske skupnosti, zato so same po sebi narekovale oziroma terjale nove in drugačne rešitve. Prvi pogled je meril na doseganje razvojne konvergence med republikami, drugi je v nakopičeni razvojni divergenci videl ovire za svoje aspiracije.

¹⁰ Dennison Rusinow: Nationalities Policy and the 'National Question'. V: Yugoslavia in the 1980s. Boulder, Colorado 1985, str. 131–166.

¹¹ Tako kot jih potrebuje Evropska unija ali jih imajo tudi ZDA. Prim. Lawrence Lindsey: EMU: An American View. V: Financial Times, 27. 11. 1996, str. 11. V ekonomski teoriji se uveljavlja novo ime za disciplino, ki se ukvarja z delovanjem ekonomske unije, in sicer znotraj-državna makroekonomika. Gl. Gregory D. Hess, Eric van Wincoop: Intranational Macroeconomics. Cambridge 2000.

Proces dezintegracije je presenetljiv tudi v primerjavi z geopolitično vlogo Evropske skupnosti, ki je nastajala po ameriški zamisli o odpravi antagonizmov med Francijo in Nemčijo in s tem odpravi napetosti znotraj Evrope, resda tudi kot oblikovanje učinkovite tvorbe za zaustavitev sovjetskega prodora. Sama po sebi se ponuja primerjava s trditvijo, da je bilo jugoslovansko vprašanje pravzaprav razreševanje srbsko-hrvaških odnosov in iskanje mednacionalnega sožitja jugoslovanskih narodov z oblikovanjem jugoslovanske federacije kot načina urejanja mednacionalnih odnosov. Zdi pa se, da je bilo v jugoslovanski federaciji vendarle temeljno vprašanje srbsko vprašanje. Ponuja se tudi primerjava vloge Nemčije na evropskem trgu in nemškega vložka v delovanje evropskega notranjega trga ter vloge Slovenije na jugoslovanskem trgu in njenega vložka v njegovo nemoteno delovanje. Politične in gospodarske težnje v Jugoslaviji, posebno tiste po letih 1965/1974, ter aspiracije političnih elit, ki so pripeljale do krvavega razpleta jugoslovanske krize, nas tesno povezujejo z vlogo partije, njenega obstanka na oblasti in njene vloge v pripravi demokratičnega preoblikovanja jugoslovanske družbenopolitične ureditve, države in gospodarstva.

Če vzamemo Jugoslavijo pod drobnogled kot gospodarsko skupnost, potem lahko postavimo vprašanje, ali je imela vse institucije, potrebne za delovanje take skupnosti. Do odgovora na to vprašanje lahko pridemo z izbrano ekonomsko analizo oziroma z naslonitvijo na ekonomskoteoretični okvir. Ta okvir je dan s posplošitvijo temeljnih značilnosti medregionalnega prilagajanja znotraj enega gospodarskega prostora. Ta gospodarski prostor je lahko nacionalno gospodarstvo, lahko pa tudi nadnacionalni prostor oziroma popolna gospodarska unija. Ni treba namreč posebej dokazovati, da se presežki in primanjkljaji pojavljajo v medregionalni trgovini tako kot v mednarodni trgovini. Med regijami, enako kot med državami, obstajajo občutne razlike v dohodkih, premoženju, nezaposlenosti in v splošni gospodarski in družbeni razvitosti. Nekatere regije lažje prodajajo svoje blago in storitve drugim regijam. Obstajajo tudi medregionalne migracije. Čeprav so tokovi blaga, storitev, sredstev in ljudi očitne sestavine plačilno-bilančnih problemov in prilagajanja, pa jih, ko gre za odnose med regijami, praviloma ne označujemo za takšne. Dejstvo, da se formalne medregionalne plačilne bilance ne izdelujejo in da se o njih ne poroča, ni opravičilo, da bi imeli probleme medregionalnega prilagajanja za manj pomembne in kakovostno drugačne od problemov mednarodnega prilagajanja.

Gospodarska skupnost je pojem, ki se uporablja za skupnost držav. Skupek republik/pokrajin v nekdanji Jugoslaviji po letu 1974 lahko obravnavamo kot gospodarsko skupnost najvišje stopnje – kot denarno unijo, v kateri udeleženske podredijo svojo denarno suverenost skupnosti, ohranijo pa nekatere druge politike, na primer fiskalno in dohodkovno. Carinsko politiko do tretjih držav oblikujejo kot skupno politiko, dogovoriti pa se morajo o delitvi carin. Prenos denarne suverenosti na raven skupnosti pomeni, da članice izgubijo pomemben instrument plačilno-bilančnega uravnovešanja tako v odnosih z državami zunaj

skupnosti kot v odnosih znotraj skupnosti. Če se zadržimo znotraj skupnosti, potem je odsotnost tečajnega mehanizma treba nadomestiti z dvema drugima mehanizmoma – z mobilnostjo delovne sile in s fiskalnimi prenosi (transferji) sredstev. Kot bomo videli, sta bila oba nezadostna. Z drugimi besedami, obstoj popolne gospodarske skupnosti oziroma denarne unije predpostavlja oblikovanje institucij, ki imajo znotraj gospodarske ureditve in gospodarske politike nalogo, da nadomestijo manjkajoči instrument plačilno-bilančnega prilagajanja med sestavnimi deli. Če pojem plačilno-bilančnega prilagajanja razumemo tudi kot problem vodenja razvojne politike v skupnosti v razmerah, ko en njen del relativno napreduje, drugi pa relativno zaostaja, naletimo na problem regionalnih razlik znotraj Jugoslavije in mehanizmov njihovega zmanjševanja, med katere sodijo tudi prenosi sredstev.

Oblikovanje gospodarske skupnosti sodi po nizozemskem ekonomistu Janu Tinbergenu med tako imenovane pozitivne integracije, pozitivne zato, ker ne gre le za opustitev omejitev za svobodno gospodarsko delovanje med različnimi deli skupnosti (negativno integracijo), temveč tudi za oblikovanje institucij in ekonomske politike, ki morajo podpirati delovanje integracije oziroma uresničevanje njenih ciljev.¹² Okvir za tako pozitivno integracijo je treba poiskati v ustavni ureditvi. V sedemdesetih letih preoblikovana jugoslovanska federacija je bila »sporazumna« ali »dogovorna« federacija: »Pri nas je prihajalo do mednarodnih trenj in konfliktov med federacijo in republikami zmeraj takrat, kadar se je tako ali drugače kršil tak položaj narodov Jugoslavije – posameznih ali vseh. To je prvo, kar smo pri sedanjih ustavnih spremembah upoštevali /.../ Zato smo si v predlaganih amandmajih prizadevali lotiti se teh problemov, tako rekoč s čistim računom, in poiskati rešitve ali vsaj pot premagovanja takih protislovij. Pri tem smo se usmerili v metodo dogovarjanja in sporazumevanja med republikami. Kajti s takim neposrednim dogovarjanjem republik pri usklajevanju njihovih interesov bo lažje najti tudi ustrezne oblike vzajemnih kompenzacij v primerih, kadar bodo upravičeni interesi katere prizadeti. Če upoštevamo vse to, nam mora postati jasna tudi vloga republike kot države /.../ Zato smo si v predlaganih amandmajih prizadevali, da se celo na tistih področjih zakonodaje, kjer ni nobenih protislovnih interesov republik, tako da bi jo bilo mogoče opravljati v federaciji, odgovornost prenese na republike /.../ Nobenega dvoma ni, da bodo ravno iz teh pobud prišle tudi razne oblike intenzivnih in stalnih kontaktov in dogovarjanja med republikami mimo državnega mehanizma federacije /.../ Že od začetka je bilo jasno, to pa se je izrazilo tudi v predlaganih amandmajih, da naše državne skupnosti ni mogoče umetno vklapljeti v nobene klasične oblike federalizma ali konfederalizma.«¹³

Posebnost take federacije so po Kardelju pomenile naslednje najpomembnejše značilnosti:

¹² Jan Tinbergen: *International Economic Integration*. Amsterdam 1966.

¹³ Edvard Kardelj: *Problemi naše socialistične graditve*, knj. 9. Ljubljana 1974, str. 166–169.

1. pravica do samoodločbe in odcepitve, ki opredeljuje prostovoljnost združitve, državni položaj ter suverenost narodov in njihovih republik v okviru jugoslovanske državne skupnosti;

2. jamstvo vsakemu narodu za samostojno razpolaganje s »celotno družbeno reprodukcijo« v republiki;

3. določanje ekonomske politike federacije, pomembne za življenjske interese republik v soglasju z njimi;

4. obveznost sporazumnega odločanja republik v federaciji;

5. vzpostavljanje strukture osnovnih organov federacije, ki zagotavlja republikam neposredno sodelovanje pri določanju in izvajanju bistvenih elementov politike zveznih organov.¹⁴

Federacija je torej bila zamišljena tako, da bi temeljila na medsebojnem sodelovanju republik in na sodelovanju republik s federalnimi organi. Poudarek je bil na sodelovanju med federalnimi enotami zunaj okvira federalnih organov. Dodati pa je še treba, da je osnovni nadzor nad ekonomsko močjo, materializirano najprej v državni lastnini in potem preoblikovano v družbeno lastnino, ostal nespremenjen. Decentralizacija državne in partijske ureditve je bila od petdesetih let dalje nesporna, kljub temu pa je »suverena oblast nad podjetji de iure ostala državi, de facto pa vodstvu Partije in države«.¹⁵ Federacija je ostala tudi brez nadzora nad temeljnimi ekonomskimi politikami: ni nadzirala niti denarne niti fiskalne politike, ni imela ustreznega in učinkovitega nabora instrumentov za vodenje protinflacijske politike, za zmanjšanje brezposelnosti in zunanjetrgovinskih primanjkljajev, še manj pa možnosti za zmanjševanje medregionalnih razvojnih razlik, čeprav je bil edini z ustavo predvideni federalni sklad namenjen prav nerazvitim. In taka ureditev federacije je temeljila na ravnovesju moči, poskus spremembe tega ravnovesja pa je bil v končnem pravno urejen s pravico do odcepitve.

Težavnost oblikovanja Jugoslavije kot gospodarske skupnosti je izhajala iz dejstva, da je bila po vseh merilih gospodarsko in družbeno zelo heterogena država, v kateri so njeni sestavni deli gojili različna pričakovanja in imeli različne poglede na skupno državo in njene razvojne cilje. Razvojni cilji države, opredeljeni v njenih planih, razkrivajo dajanje prednosti in podpiranje avtarkičnega razvojnega modela, ki je odražal željo nerazvite države po odraščanju na podlagi lastnega naravnega bogastva, za kar je uporabila neprostovoljno koncentracijo sredstev in zadolževanje v tujini. Za svoje delovanje je taka razvojna politika potrebovala veliko prisilnih pretokov sredstev, ki so potekali prek federacije (prek Narodne banke Jugoslavije, zveznega proračuna, zunajproračunskih skladov in sklada za spodbujanje razvoja manj razvitih), zato da so omogočali tako imenovane realne prenose, to je pretoke blaga in storitev v menjavi med njenimi deli. Prostovoljna mobilnost delovne sile (notranji pretoki

¹⁴ Prav tam, str. 170–171.

¹⁵ Robert A. Dahl: A Preface to Economic Democracy. Cambridge 1985, str. 145.

delovne sile) je bila enostranska, saj je potekala od manj razvitih k bolj razvitim. Bila pa je večja od prostovoljne mobilnosti kapitala, ki jo je nadomeščala neprostovoljna, lahko bi celo rekli fiskalno zagotavljana mobilnost, ki je potekala s posredovanjem zveznih fiskalnih in monetarnih institucij. Oba kanala medrepubliškega plačilnobilančnega prilagajanja, gibanje delovne sile ter prostovoljno in prisilno gibanje sredstev, naj bi hkrati zagotavljala občutljive tolerančne meje mednacionalnega in preračdelitvenega ravnovesja, vendar jih nista.

Dezintegracija države oziroma gospodarske skupnosti je bila posledica splošne gospodarske neučinkovitosti razvojnega modela in različnih gospodarskih rezultatov republik in pokrajin, neuspelega investicijskega ciklusa, financiranja z zadolževanjem v tujini, in načina porazdelitve posledic teh neuspehov med republikami in pokrajinami. Pri tem je še posebej izstopalo nezadovoljstvo največje jugoslovanske republike z lastnim ustavnim in gospodarskim položajem v jugoslovanski federaciji, ki je v največji meri vplivalo na razpad jugoslovanske državne in gospodarske skupnosti.

V ustavnopravnem položaju republik in federacije lahko najdemo zadostno podlago za utemeljenost zgodovinske in ekonomske analize, ki uporablja analitične prijeme, kakršnih smo vajeni, ko gre za analizo mednarodnih odnosov in mednarodnih organizacij oziroma skupnosti: od njihovih ciljev, vložkov članic za njihovo nemoteno delovanje prek nastajanja konfliktov med članicami in njihovega reševanja do oblikovanja spreminjajočih se koalicij in zvez med posameznimi članicami znotraj skupnosti. V jugoslovanskih razmerah se je po besedah Dennisona Rusinowa oblikovala »simbioza regionalnih političnih vodstev in regionalnih ekonomskih interesov, ki jo lahko morda najbolj opišemo kot klasični merkantilizem, poslabšan s sodobnim nacionalizmom«.¹⁶

Ustava iz leta 1974 je prerazporedila moč med jugoslovanskimi republikami, avtonomnima pokrajinama in jugoslovansko federacijo. Medrepubliški odnosi in medrepubliška politika so z njo v celoti dobili osrednje mesto v delovanju države in gospodarstva. Ta je postala pomemben mejnik v razvoju Jugoslavije. Že od začetka osemdesetih let je bila izpostavljena ostrim kritikam, ki so ji očitale njene konfederalne elemente in obtoževale, da ovira delovanje države. Mnogi v njej vidijo enega najpomembnejših vzrokov za razpad države in tudi za njene gospodarske težave. Toda na to ustavo lahko gledamo tudi iz drugega zornega kota, kot na posledico konfliktnih razmer. Ta ustava je namreč pomenila odgovor na politično krizo in gospodarske težave države, ki so se razkrile v šestdesetih letih. Pomenila je poskus ponovne reintegracije države, tokrat s poudarkom na dogovornem urejanju države – z odločilno vlogo republik in pokrajin – in gospodarstva, z naslombo na združeno delo.

Hkrati z njenim oblikovanjem, ki je izražalo politično soglasje, je država sprejela tudi soglasje o razvojnem modelu. Ta model lahko označimo za

¹⁶ Dennison Rusinow: *Yugoslavia: A Fractured Federalism*. Washington D.C. 1988, str. 143.

avtarkično industrializacijo, temelječo na domačih naravnih virih in industrijski strukturi, namenjeni zmanjšanju uvozne odvisnosti in v veliki meri financirani z zadolževanjem v tujini, ki naj bi zmanjšala notranje delitvene konflikte. Politično soglasje je pomenilo utrditev integrativne in vodilne vloge zveze komunistov, razvojno soglasje pa je za nekaj časa umaknilo z dnevnega reda poskuse uveljavljanja razvojnih pogledov, ki so se oblikovali v posameznih republikah. Z novo ustavno ureditvijo države so bile okrepljene državnost in suverenost federalnih enot ter njihova odgovornost za gospodarski in družbeni razvoj. Nova razporeditev moči med republikami, pokrajinama in federacijo se je kmalu začela enačiti z vzpostavljanjem republiških in pokrajinskih nacionalnih gospodarstev in grožnjo enotnosti Jugoslavije, zlasti njenega notranjega (enotnega) trga. Osnovno gonilo sodelovanja med njimi je postal interes republik in pokrajin.

Po zamislih tvorcev nove ureditve je drugo pomembno sestavino ustavne preobrazbe pomenilo ustoličenje združenega dela in samoupravljanja z mrežo samoupravnih sporazumov in družbenih dogovorov vred. Ta sestavina je imela za nalogo delovanje v smeri gospodarskega povezovanja in neposrednega sodelovanja gospodarskih subjektov na enotnem jugoslovanskem trgu, prav tako spodbujanega z njihovimi gospodarskimi interesi. Naloga obeh – dogovorne federacije in dogovorne ekonomije – je bila zagotavljanje nacionalne enakopravnosti in preprečevanje izkoriščanja na enotnem jugoslovanskem trgu.

Ustave druge Jugoslavije so imele vgrajeno težnjo po oblikovanju enotnega gospodarskega prostora Jugoslavije, v katerem ne bo ovir za gospodarsko delovanje. Njihova vsebina je jasno izražala skrb za t. i. negativno gospodarsko integracijo, torej za oblikovanje enega gospodarskega prostora. Razlikovale pa so se po ureditvah institucionalnega okolja, potrebnega za zagotavljanje t. i. pozitivne integracije, to je temeljnega koordinacijskega mehanizma in porazdelitve pristojnosti v gospodarski politiki med zvezo ter republikami in pokrajinama. Procesi decentralizacije in deetatizacije so v zaporednih ustavnih reformah zmanjševali težo in pomen zveznih institucij in zvezne (gospodarske) politike ter vlogo zveze v zagotavljanju pozitivne integracije.

Ta integracijski primanjkljaj ustavne ureditve so tuji opazovalci opazili takoj ob ustavnih amandmajih iz let 1971/72. Takrat je misija Svetovne banke poročala o ustanovitvi petih medrepubliških odborov – za razvojno politiko, za zunanjo trgovino in devizni sistem, za denarni sistem, za vprašanja notranjega trga in za finančne zadeve,¹⁷ vsakega med njimi je vodil član zvezne vlade, in o usklajevalnem odboru, ki so ga sestavljali predsednik zvezne vlade, predsedniki republiških in pokrajinskih vlad in pet članov zvezne vlade, ter o zapletenih postopkih odločanja v primerih zakonodaje, o kateri republike in pokrajini niso dosegle soglasja. Misija je tudi opozorila, da »ustavni amandmaji do določene

---

¹⁷ Current Economic Position and Prospects of Yugoslavia (in two volumes). International Bank for Reconstruction and Development, Restricted, Report No. EMA-48a, 26. 5. 1972, str. 1.

mere samo formalizirajo razmere, ki so se postopno oblikovale«, ter da je »uskladitev republiških interesov in aspiracij že postala glavni dejavnik vpliva na delovanje federacije« (navedeni dokument, str. 2).

Obstajali so štirje pomembni načini, s katerimi so se prerazdeljevala sredstva med republikami in pokrajinama prek federacije. Prvi način se je nanašal na zvezni proračun. Med vsemi je bil dejansko še najmanj problematičen, saj je bil namenjen financiranju zveznih organov, v največjem delu financiranju JLA. Del proračuna je bil namenjen tudi dopolnilnemu financiranju družbenih služb manj razvitih. Drugi način je bil veliko bolj problematičen. To je bilo financiranje prek t. i. posebnih računov, ki so se razbohotili zlasti s pomočjo družbenega plana Jugoslavije za obdobje 1986–1990 in so do te mere razširili prakso zunaj-proračunskega financiranja, da je slednje po skupnem obsegu skorajda preseгло velikost zveznega proračuna. Tretji način je vključeval Narodno banko Jugoslavije, na katero so se od konca sedemdesetih let prenašale tečajne izgube poslovnih bank, ki je bila podrejena financiranju s planom določenih prioritet, vojaške industrije, pa tudi emisijske dohodke iz svoje dejavnosti je deloma prepuščala republikam in pokrajinama. Četrty način pa je bil sklad za manj razvite, edini zvezni sklad, predviden z ustavo. Obe politiki, tako fiskalna kot denarna, sta bili v največji meri namenjeni predvsem prerazdelitvi sredstev med republikami, zato sta bili vedno predmet medrepubliškega usklajevanja in podrejanja republiškim in pokrajinskim interesom.

Druga pomembna sprememba je vezana za mednarodno okolje. V sedemdesetih letih, ko je Jugoslavija prehajala v režim delovanja po novi ustavi in se ni odrekla avtarkičnemu razvojnemu modelu, je prišlo v svetovnih razmerah zaradi t. i. naftnih šokov do novih divergentnih procesov med skupinami razvitih držav in držav v razvoju. Slednje, med njimi tudi Jugoslavija, so padle v past dolgov tujini. Jugoslovanska dolžniška kriza, ki je izbruhnila v začetku osemdesetih let, je okrepila razprave o gospodarskih in političnih reformah. Nezmožnost razrešitve gospodarske krize v okviru socialistične ureditve je odprla pot globoki transformaciji jugoslovanske družbene ureditve, ki jo je pospešila tudi opustitev blokofske napetosti. S tem se je odprlo novo poglavje v odnosih med republikami in pokrajinama, ki je razkrilo in do konca zaostriło medsebojne konflikte. Če so se desetletja pred tem prerekale, koliko bo kdo udeležen v delitvi sredstev za investicije in v pritoku tujega denarja, so se zdaj prerekale o porazdelitvi bremen neuspešnih investicij in načinih vračanja dolgov tujini. Tuji upniki so bili glede tega neizprosni. Jugoslavija je morala socializirati dolgove oziroma izgube ter prilagajati svojo gospodarsko politiko in ureditev potrebam financiranja, to je odplačevanja dolgov. Socializacija dolgov je pomenila medrepubliško in pokrajinsko solidarnost, ki so jo upniki vsilili, in je pomenila prelivanje denarja med republikami in pokrajinama s pomočjo zveznih ustanov. Blokofska razdelitev sveta je dajala Jugoslaviji pomembno zunanjo oporo, ki sicer ni prikrivala gospodarskih, političnih, socialnih in siceršnjih problemov države, zagotavljala pa ji je naklonjenost okolja. Razre-

ševanje dolžniške krize je sovpadalo s siceršnjim pešanjem bloka socialističnih držav, kar je nedvomno prispevalo tudi k manjšemu razumevanju Zahoda za notranje jugoslovanske probleme. Opuščeno je bilo reformiranje Jugoslavije v okvirih njene družbenoekonomske ureditve, poudarek se je prenesel na njeno popolno opustitev in nadomestitev z novo ureditvijo, temelječo na tržnem gospodarstvu in zasebni lastnini. Te spremembe so napovedale rušenje političnega in razvojnega soglasja iz sedemdesetih let.

Geopolitične spremembe so spodmaknile notranje ravnotežje med različnimi procesi, ki so potekali znotraj jugoslovanske države med republikami in med različnimi družbenimi skupinami, ki so jih sprožale. Ob zunanjih vplivih so se sproščali tudi močni notranji naboji, ki so rušili politično soglasje, doseženo v sedemdesetih letih. Po teži je bilo na prvem mestu srbsko nezadovoljstvo s političnim in gospodarskim položajem republike v Jugoslaviji. To nezadovoljstvo je najprej vplivalo na spremembo dotedanjega dvopolnega razvojnega koncepta, ki je vztrajal na delitvi razviti – manj razviti, v tripolnega, ki je vnesel delitev razviti – ožja Srbija – manj razviti. Leta 1989 je sledila ustavna sprememba položaja avtonomnih pokrajin v sestavi Srbije, kar je okrepilo politični položaj v korist Srbije do te mere, da je hotela nove razmere kodificirati tudi s spremembo jugoslovanske ustave.

Gospodarske okoliščine so bile nedvomno pomemben dejavnik nezadovoljstva jugoslovanskih narodov oziroma republik in pokrajin z delovanjem jugoslovanske federacije. Ustvarjale so plodna tla za razpihovanje ekonomskega in političnega nacionalizma ter za medsebojno obtoževanje glede izkoriščanja. Država, ki je bila mešanica periferne evropske države s primesmi centralnoevropskih, vzhodnoevropskih in južnoevropskih razvojnih značilnosti, je ves čas svojega obstoja iskala razvojni model, ki bi uravnotežil različne razvojne težnje in aspiracije njenih narodov in njihovih političnih elit. Vpliv gospodarskih dejavnikov se je zato prepletal z oblikovanjem različnih pogledov na prihodnost države in na smeri njenega družbenoekonomskega preoblikovanja v obdobju po smrti Josipa Broza - Tita in splošnega zatona socialističnega sveta. Iskanje prave vloge in teže notranjih jugoslovanskih in zunanjih okoliščin in dejavnikov razpada zato še ni končano.

YUGOSLAVIA BETWEEN INTEGRATION AND DISINTEGRATION

SUMMARY

The formation of Yugoslavia was not motivated by economic factors. Although the economic factors did affect the breakup of Yugoslavia, they were not crucial. Throughout its existence, Yugoslavia was a country of incontrovertible differences. The governing politics was very well aware of this fact and was making significant efforts to restrict and minimize them. This awareness brought about frequent constitutional changes often aimed at altering state regulation in order to evolve into a successfully functioning state. Frequent and disturbing constitutional changes transformed the relations between entities and the federal government. However, the country was also affected by events occurring in the international environment. The integration deficit of the constitutional order adopted in 1974 had already been recognized when passing the constitutional amendments back in 1971 and 1972. Amidst other, the deficit was clearly seen in the curtailed role of the federation in pursuing economic policy.

The transition to the new constitutional setting was accompanied by the consolidation of a new development policy model, which sympathized with the development strategy of a multinational, unaligned and socialist state. The model contributed significantly to the debt crisis and also to the socialization of debt and economic failures. These served as a mechanism for debt redemption taking place during the *détente* and the forming of a new geopolitical reality. The later has swiped the ground for the long-term and solid consensus of the federal entities as well as for the fundamentals of Yugoslavia's existence.

*Zdenko Čepič***Jugoslovanske reforme v šestdesetih letih*

Za jugoslovansko državo po drugi svetovni vojni, uradno imenovano najprej Federativna ljudska republika Jugoslavija in nato Socialistična federativna republika Jugoslavija, se je uveljavilo več neuradnih poimenovanj: avnojska, Titova Jugoslavija (tako so jo označevali še v času njenega obstoja), komunistična Jugoslavija (taka oznaka je bila pogosta po njenem razpadu) oz. druga Jugoslavija (za to poimenovanje so (smo) se odločili, da bi se izognili ideološki oznaki, bodisi pozitivni bodisi slabšalni). Pogosto so jo označevali tudi kot državo stalnih reform. Te so bile stalnica od njenega nastanka v času druge svetovne vojne, ko je bila uvedena njena oblika – federativnost, oziroma neposredno po njej, ko je bila uvedena republikanska oblika vladavine. Tako federativnost kot republikanska oblika vladavine sta bili izraz revolucije, ki je pripeljala do zamenjave oblasti. To so osvojili komunisti, ki so vpeljali socialistični družbeno-ekonomski sistem, ki je vzdržal do razpada države v začetku devetdesetih let 20. stoletja.

Temelji druge Jugoslavije so bili podvrženi številnim spremembam v obliki reform. Tako je doživela politična organizacija komunistov spremembo imena – Komunistična partija je postala Zveza komunistov – kar naj bi posledično pomenilo tudi spremembo njene vloge v političnem in celotnem družbenem življenju. Ta sprememba je bila formalno sicer zelo velika, dejansko pa ne, saj so komunisti kljub novi organizacijski podobi, ko formalno niso bili niti strankarsko organizirani, ohranili svoj politični položaj in tudi metode delovanja in vladanja. Zveza komunistov je doživela po reformi, ki je bila prikazana kot revolucionarna sprememba glede imena in drugačnega položaja in vloge v državi in družbi, še vrsto notranjih organizacijskih sprememb, ki pa niso bistveno spremenile njene vloge nosilca oblasti. Več reform je doživela federativna ureditev države, čeprav je bistvo federativnosti, kot je bila vzpostavljena v času druge svetovne vojne, ostalo isto. Šlo je za reformiranje federacije z namenom poiskati najboljše oblike njenega delovanja, da bi zagotovili njen razvoj in preživetje.

Kljub spremembam, ki so bile glede položaja in vloge komunistične stranke uvedene novembra 1952, se položaj partije vse do konca druge jugoslovanske

---

* Dr., višji znanstveni sodelavec, Inštitut za novejšo zgodovino, Kongresni trg 1, SI-1000 Ljubljana; e-naslov: zdenko.cepic@inz.si

države ni bistveno spremenil. Kriza v partiji, ko ni bilo več enotnosti, zlasti pa avtoritete, ki bi zmogla ustvariti enotnost in enotno politiko, je končno povzročila zaton jugoslovanske države. Zveza komunistov se je namreč – kljub temu da je razglašala svojo naklonjenost reformam – izogibala reformam svoje organiziranosti, delovanja in pristojnosti. Bistvene spremembe pa je v razvoju druge Jugoslavije doživljal ustroj države, oblika njene organizacije – federativnosti. Prav različnost razumevanja oziroma »izvajanja« federativnosti v praksi v različnih delih države je bila tudi eden glavnih razlogov kriz in reform v drugi jugoslovanski državi.

Drugo Jugoslavijo je zaznamoval splet nacionalnega in razrednega – bistvenih elementov revolucije oziroma prevzema oblasti komunistov. Za nastanek države je bil odločilen nacionalni dejavnik, priznavanje nacionalnosti in uvedba federativnosti na temelju načela samoodločbe naroda. Za zmago partizanskega gibanja je bila bolj kot razredno odločilna zmaga na področju nacionalnega s federalistično idejo kot načinom reševanja nacionalnega vprašanja. Po koncu vojne, ko so komunisti že imeli oblast, pa je dobil razredni dejavnik večjo vlogo. Nacionalni element, ki je bil odločilen za zmago v vojni oziroma za uspešnost revolucije, izvedene v času vojne, je z osvojitvijo in utrditvijo oblasti zamenjal razredni. Ves čas obstoja druge Jugoslavije je bilo bistveno vprašanje »sožitja« nacionalnega, na čemer je druga Jugoslavija dejansko nastala, in razrednega, kar je začelo v razvoju prevladovati po drugi svetovni vojni. V razrednem so iskali skupni imenovalce enotnosti države in družbe. Razredna enotnost, enotnost delavskega razreda v Jugoslaviji, ki naj bi imela ne glede na različne nacionalnosti in razlike, ki so izhajale iz njih, predvsem skupne cilje v razvijanju socialistične družbe, je bila nekakšno nadomestilo za nacionalni unitarizem, ki je zaznamoval prvo Jugoslavijo. Razredni unitarizem je poudarjal breznacionalnost ali vsaj to, da atributi nacionalnega (npr. jezik, pa tudi nacionalna kultura) ne bi igrali velike vloge. Mnoge reforme v drugi Jugoslaviji so skušale nacionalno prenesti na razredno. V celotnem obdobju druge Jugoslavije je nacionalno prehajalo v razredno in obratno. Z ustavo leta 1946 je dobil nacionalni dejavnik, izražen v federativnosti, poglavitni poudarek, ki se je kazal tudi v imenu države – Federativna ljudska republika Jugoslavija –, ko je bila državna organizacija postavljena na prvo, politični sistem pa na drugo mesto. Razredno pa je dobivalo veljavo z uvedbo samoupravljanja in se je pokazalo v ustavi iz leta 1963, ko je bil v imenu države – Socialistična federativna republika Jugoslavija – politični sistem na prvem mestu.

Prehod iz enega sistema v drugega tako ni bil niti viden. Vsaj ne državljanom, če niso bili politično aktivni ali če niso bili politični funkcionarji. Oblast je ostala ista. Komunisti so sicer svojo vladajočo stranko reformirali, ji spremenili ime in deklarativno s tem tudi njeno vlogo v državi in družbi, dejansko pa je ostalo vse tako kot prej. Ko je prihajalo do kriz, so se mnogi vodilni politiki, med njimi tudi Tito, spraševali, ali je bila odločitev, da se izvede reforma vloge in položaja komunistične politične organizacije iz stranke v

formalno nestranskarsko zvezo somišljenikov ali istomišljenikov, pravilna in ali ni ta sprememba vir kriznih pojavov (namreč zato, ker oblast partije ni bila več dovolj močna in učinkovita). Reforma političnega sistema iz ljudske v socialistično demokracijo, kot so sistem, ki je temeljil na samoupravljanju, imenovali v Jugoslaviji, je bila v praksi opazna zlasti v skupščinskem sistemu. Ta se je namreč spremenil po sestavi, v njem pa je bil večji poudarek na razrednem na račun nacionalnega. Delavski razred – zaposleni v gospodarstvu – je namreč dobil v skupščinskem sistemu svoj posebni dom, Zbor proizvajalcev.

Zaradi razmerja med obema načeloma, na katerih je temeljila druga Jugoslavija, zlasti še, ko so nacionalno začeli bolj poudarjati kot razredno (to pa je bilo v sistemu socialistične demokracije razumljeno kot skupno, enotno in združevalno), je politični sistem socialistične demokracije zašel v krizo in je začel razpadati.

Stalno soočanje med nacionalnim in razrednim ter različnost pojmovanja nacionalnega oziroma federativnosti ter položaja in vloge nacionalnih politično-upravnih enot, republik, sta povzročala krize na političnem področju, pa tudi na področju gospodarstva, ki je bilo tesno povezano s politiko. Za reševanje kriz pa so bile potrebne reforme. Krize so sicer večinoma povzročali stanje v gospodarstvu, različno razumevanje gospodarskega stanja države in posameznih republik ter reševanje le-tega in kot tudi vloga posameznih republik pri tem, pokazale pa so se v politiki – v različnih političnih pogledih na probleme in predlogih za njihovo reševanje. Vse krize in reforme so tako imele politični predznak, čeprav je bil v političnem izrazju govor o gospodarskih reformah ali reformah gospodarstva. Dejansko je šlo za reforme, ki so jih sprožili razlike v pogledih na reševanje gospodarske problematike, kar je povzročalo krizo med različnimi političnimi pogledi in predlogi. Z reformami so tako skušali najti predvsem način za ponovno enotnost med politiki iz različnih republik.

Razmerje med razrednim in nacionalnim, med družbenim redom in organizacijo države, je določalo dinamiko razvoja jugoslovanske države in večino reform. Potem ko se je sredi petdesetih let pokazalo, da razredni dejavnik ne more igrati ključne vloge povezovalca državne skupnosti in da je nacionalni dejavnik še vedno odločilen, je postal ta bistven za reforme od šestdesetih let pa vse do konca druge jugoslovanske države. Ta pa naj bi bila po mnenju enega ključnih ideologov Jugoslavije, stalnega reformatorja njene državne organizacije in iskalca najbolj ustreznega razmerja med razrednim in nacionalnim, Edvarda Kardelja, predvsem sredstvo za ustvarjanje razrednega dejavnika v njej, enotnega delavskega razreda in socialističnega družbenega reda. Vsejugoslovanski delavski razred (njegovi razredni interesi oziroma interesi »svobodnih proizvajalcev«, ki naj bi bili nad nacionalnimi) naj bi izničil vpliv nacionalnega. Dokler pa je ta imel svojo moč, ga je bilo treba upoštevati in ga neprestano prilagajati razmeram. Nacionalni dejavnik jugoslovanske države, ki se je kazal v državni organizaciji, v federaciji, je bil zato največkrat reformiran.

Druga Jugoslavija je bila država reform. Reforme so bile namreč stalnica jugoslovanske države in družbe. Glede tega je bila neprimerljiva s katero koli drugo državo. Pogostost reform je jugoslovanska politika razumela in jih je razlagala kot izraz neprestane revolucije. Razlogi za reforme so bili zunanje-, predvsem pa notranjepolitični. Krize so v vodstvu države oziroma v vodilni politični stranki težko priznavali in so jih raje označevali drugače. Predvsem Titu je šlo za to, da bi se Jugoslavija – in s tem on sam – kazala svetu kot uspešna država, z uspešnim političnim gospodarskim sistemom, ki deluje brez napak, brez kriz. Ko se je pokazala kaka kriza v predvidenem razvoju, je Tito svoje tovariše iz partijskega vodstva najprej opozoril na zunanjepolitično razsežnost glede tega, kakšen vtis bo to naredilo v tujini. Tako je na primer na seji ožjega partijskega vodstva v začetku junija 1968, ko so nekaj dni po študentskih nemirih v Beogradu razpravljali o le-teh, Tito pripomnil, da so te demonstracije »velik udarec prestižu naše države v tujini. Ker je bila naša država znana kot nastabilnejša, kot država, ki najpravilneje rešuje notranja vprašanja in ki ima v zunanji politiki najpravilnejša stališča glede reševanja kolonialnih in različnih drugih problemov v svetu. Našemu prestižu je sedaj zadan velik udarec.«¹ Šlo mu je za lasten ugled in tudi za ugled države v polariziranem svetu, ki ga je zaznamovala hladna vojna. Krizo je priznaval le v zaprtem krogu svojih tovarišev iz partijskega vodstva in je po navadi stvar celo dramatiziral in zaostрил. Skupni imenovalec reform je bil, kako premostiti krizo. Ta se je največkrat začela in se najprej pokazala kot kriza v partijsko-državnem vodstvu zaradi razlik v pogledih in ravnanju.

Reforme so sicer imele različne vzroke. Vse, razen reforme vojske in vojaške doktrine, so bile bolj ali manj povezane z gospodarstvom, načini gospodarjenja in pa z državno organizacijo. Vse krize pa so reševali s političnimi sredstvi, in to predvsem na področju državne organizacije. Tako so federativnost reformirali s tem, da sta se širila položaj in vloga republik, ki so dobivale čedalje izrazitejšo značilnosti države. To je bilo tudi bistvo jugoslovanskih reform v šestdesetih letih 20. stoletja. To desetletje je bilo dejansko v znaku reform, ki so imele dolgoročnejši vpliv in posledice za jugoslovansko državo.

Z reformami, ki so močno vplivale na celotno obdobje druge Jugoslavije in so jo zaznamovale, potem ko so bile izvedene, so začeli v času spora z Informbirojem. Ta spor, ko je hotelo vodstvo jugoslovanske komunistične partije, predvsem Tito, ohraniti določeno samostojnost in voditi svojo politiko, je povzročil, da se je odločilo za drugačen način socializma, kot je bil v Sovjetski zvezi in državah iz njenega vplivnega območja.

Prva reforma, ki je imela dejansko revolucionarni značaj in je bila nato generator vseh reform, uspešnih in neuspešnih, je bila vpeljava delavskega samoupravljanja v začetku leta 1950 oziroma uzakonitev le-tega sredi tega leta.

¹ Arhiv Republike Slovenije (ARS), fond Centralni komite Zveze komunistov Slovenije (AS 1589), šk. 60; Stenografske beleške sa IX. zajedničke sednice Predsedništva i Izvršnog komiteta CK SKJ, održane 9. 6. 1968. godine.

Delavsko samoupravljanje, katerega namen je bil izražen z geslom »tovarne delavcem«, naj bi pomenilo drugačen način upravljanja oziroma vodenja gospodarskih podjetij, predvsem pa možnost odločanja delavcev glede udeležbe pri delitvi ustvarjenega dobička podjetja. Kar je sprva imelo vlogo »korenčka«, je kmalu preraslo v celovit sistem. Samoupravljanje je »iz tovarn« prešlo na »teren« in je postalo družbeno ter s tem temelj političnega sistema druge Jugoslavije. Vpeljava in razvijanje samoupravljanja sta imela sicer v prvi vrsti politični cilj z razrednim predznakom, ki pa se je že čez nekaj let pokazal na področju nacionalnega – na področju delovanja federativne države v odnosu med centralno oblastjo in republikami. Pri tem je imela Slovenija vodilno vlogo. Posledica vpeljave samoupravljanja in delovanja le-tega je namreč ob koncu šestega desetletja 20. stoletja bila prva večja razpoka v državnem in partijskem ustroju, prvo večje krizno stanje, ki je presevalo ozke politične in osebne okvire zaradi kritičnih misli, ki jih je na račun politike npr. izražal Milovan Đilas. To je zahtevalo razmislek in ukrepanje, predvsem pa spremembe v državnem sistemu in njegovem delovanju.

Reformska »dolga« šestdeseta leta – začela so se že konec petdesetih in se končala v začetku sedemdesetih let s sprejemom ustavnih amandmajev sredi leta 1971 – so bila predvsem v znaku reformiranja organizacije države. Ne gre pa pozabiti niti dveh gospodarskih reform, prve, t. i. male reforme v začetku sedemdesetih let 20. stoletja in druge sredi tega desetletja. Ob koncu desetletja pa je doživel reformo tudi obrambni sistem; spremenjena je bila obrambna oziroma vojaška doktrina, kar je imelo kot reforma federacije tudi dolgoročnejshe posledice. Vojaški vrh se namreč s to reformo ni mogel ali želel sprijazniti, kar se je pokazalo v času krize v osemdesetih letih. Vse reforme iz šestdesetih let so imele dolgo senco v naslednja desetletja in njihove posledice so se kazale tudi v resnični in vsesplošni krizi, v katero je zapadla v drugi polovici osemdesetih let jugoslovanska država in se je končala s krvavim razpadom države.

Šestdeseta leta v Jugoslaviji so bila na političnem področju vsebinsko polna doba, v kateri se je iskalo vzroke za krize in načine za izhode iz njih. Vse to je spremljalo mnogo političnih razčiščevanj glede zasnov reform in glede osebnih razmerij med vodilnimi političnimi osebnostmi. Vzroki reform so bile krize, ki so imele sicer različne dejavnike, vendar je bil bistveni politični dejavnik in v tem predvsem razumevanje federativnosti ob upoštevanju temeljnih načel samoupravljanja, razpolaganja z rezultati svojega dela. Eden bistvenih, če ne kar osnovni razlog krize oziroma »sporov in spopadov« v Jugoslaviji v šestdesetih letih je bilo vprašanje odnosa gospodarsko razvitejših in gospodarsko manj razvitih republik do centralne oblasti in odnosa teh republik med seboj. To vprašanje se je dotikalo zahteve, da s sredstvi razpolaga tisti, ki jih je ustvaril. Vprašanje slabitve ali krepitve centralne oblasti (zlasti glede gospodarskih naložb) pa je bilo močno povezano z vprašanjem ustavnega položaja in dejanske vloge republik glede naložb v lastni razvoj.

Šestdeseta leta so se začela s krizo, ki se je pokazala sicer na področju gospodarstva, kajti po nekaj letih hitre gospodarske rasti je prišlo do zastoja. Konec je bilo jugoslovanskega gospodarskega čudeža, ko je bila rast družbenega proizvoda med najvišjimi na svetu. Poleti 1961 je gospodarski zastoj dosegel vrh. To je bilo za politike in gospodarstvenike (ti so bili tako ali tako del politične elite) opozorilo, da je tudi jugoslovanski tip socializma podvržen gospodarskim krizam, česar si partijsko-državno vodstvo sprva ni želelo priznati. Spomladi 1962, ko se je kriza prenesla iz gospodarstva tudi na politiko, je Stane Kavčič ugotavljal, da »gre v nekem smislu za določeno gospodarsko krizo, ki pa je bila kriza našega burnega napredka, vzpona in zelo naglega razvoja na vseh področjih materialnega in družbenega življenja, kot pa za krizo neke stagnacije, nekega padca ali celo nazadovanja«. ² Je pa gospodarska recesija v prvih letih sedmega desetletja 20. stoletja povzročila zaostrene odnose med razvitejšimi in manj razvitimi republikami. ³ Bolj kot za krizo gospodarskega sistema je šlo za krizo gospodarjenja oziroma vodenja gospodarstva. To vodenje so pogosto zaznamovali korupcija, izrabljanje vodilnega položaja ipd. Odgovor na gospodarsko krizo je bila t. i. mala reforma kot prva v vrsti poskusov makroekonomske stabilizacije in globljih sistemskih sprememb. ⁴ Mednacionalnih odnosov, ki so bili bolj posledica kot vzrok krize, pa se takrat še ni nihče lotil, niti jih ni želel videti ali priznati. Kriza se je takrat kazala kot kriza v oblasti, v vodstvu partije in države. Zaradi tega je Tito sklical razširjeno sejo Izvršnega komiteja CK ZKJ in tri dni so partijsko-državni voditelji razpravljali o gospodarstvu in načinih gospodarske politike ter nepravilnostih pri tem, dejansko pa je bil namen zblížati stališča. Ta kriza na področju oblasti se je dejansko razrešila šele sredi leta 1966, ko je moral Aleksandar Ranković, vodilni človek (simbolno in predvsem dejansko) enega od polov, ki so bili v partijsko-državnem vodstvu, zapustiti politiko. Medtem pa so izvedli nekaj reform.

Reforme v šestdesetih letih, tako gospodarske, ki so bile v resnici politične, kot tudi čisto politične, so bile v znaku iskanja rešitev za nadaljnji razvoj političnega sistema samoupravljanja in v iskanju temu najbolj ustrezne organizacije države. Šlo je za sistemske reforme in vse, ki so tem sledile, so bile reforme reform iz šestdesetih let. Reforma federacije, ki je bila ustavno opredeljena v ustavi, sprejeti februarja 1974, je sicer pomenila zmago reformatorjev iz šestdesetih let, a hkrati je bila sprožilec razkroja druge jugoslovanske države. Reform namreč niso vsi sprejemali kot nekaj naprednega in pozitivnega za življenje Jugoslavije in za življenje v njej.

Zaradi krize, ne le gospodarske, ampak tudi krize enotnosti oblasti in različnih pogledov na smer razvoja odnosov med zvezno oblastjo in republikami, so

---

² ARS, AS 1589, šk. 15, Zapisnik razširjene seje IK CK ZKS, 29.–30. 3. 1962.

³ Jože Prinčič: V začaranem krogu: slovensko gospodarstvo od nove ekonomske politike do velike reforme 1955–1970. Ljubljana 1999, str. 101–102.

⁴ Prav tam, str. 118.

bila šestdeseta leta eno najbolj intenzivnih reformnih obdobij v zgodovini druge Jugoslavije. Te reforme so bile za usodo države dejansko odločilne.

Najpomembnejše reforme so vseskozi izvajali na področju ustave, s čimer so želeli rešiti družbene oziroma politične težave oziroma rešiti krize. V ustave, ki so se zaradi izzivov časa spreminjale vsakih deset let, so zato vnašali rešitve, ki naj bi zagotavljale nadaljnji miren razvoj države in družbe. Vedno ko je bila posamezna ustava sprejeta, so se hitro začele priprave za njeno spreminjanje in dopolnjevanje, kar se je končalo z novo ustavo. V dobrih štirih desetletjih obstoja je imela Jugoslavija dejansko štiri ustave. Vsaka je bila sprejeta v svojem desetletju. Ustave so bile sicer le tri, vendar je treba kot ustavo šteti tudi Ustavni zakon o temeljih družbene in politične ureditve FLRJ in o zveznih organih oblasti z začetka leta 1953, ki je imel v mnogih pogledih značaj ustave. Na svoj način je ta ustavni zakon bistveno spremenil politični sistem, pa tudi temeljna načela federativnosti. Šlo je za reformo prve jugoslovanske ustave iz januarja 1946 zaradi potreb, ki jih je v jugoslovanskem političnem sistemu povzročila uvedba delavskega samoupravljanja. To je hitro preraslo »tovarne« in je postalo temelj celotnega političnega sistema, temelječega na samoupravljanju, pri čemer je bil poudarek na bolj ali manj samoupravnem razpolaganju z rezultati ustvarjenega. Reforma prve ustave je bila posledica revolucionarnega reformiranja političnega sistema oziroma vzpostavitve drugačnih prvin socialističnega sistema, kot je bil v veljavi v drugih državah, v katerih so imeli oblast komunisti. Z ustavnim zakonom je bila izvedena reforma oziroma revizija ustave, saj je bilo razveljavljeno bistvo političnega sistema iz prve ustave, t. i. ljudska demokracija. Vpeljan je bil drugačen sistem, temelječ na jugoslovanski »iznajdbi« – samoupravljanju. Ustavno je bil uveden politični sistem, t. i. socialistična demokracija, z ustavnim zakonom pa so bile vpeljane tudi spremembe glede federativne organizacije. Čeprav je reforma prve ustave zagotavljala podlage za uveljavitev samoupravljanja kot jugoslovanskega modela socializma, (namesto »internacionalnega« tipa socializma, kar je bil sovjetski model ljudske demokracije). Poudarek je bil na razredni sestavini jugoslovanske države. Ustavni zakon pa je posegel tudi v organizacijo države. Federativni odnosi, ki so temeljili na združitvi narodov v skupno državo na temelju načela samoodločbe narodov, so bili spremenjeni, ker je bil z ustavnim zakonom v zvezni skupščini ukinjen Zbor narodov, ki je predstavljal narode, združene v jugoslovansko državo. Ta zbor je bil vključen v Zvezni zbor in je imel položaj podzbor. Pri sestavi skupščine je bilo poudarjeno razredno načelo, saj so v novovpeljani Zbor proizvajalcev volili zaposleni oziroma delavci. Namen vpeljave tega zbora v zakonodajno telo je bil, pokazati vodilno vlogo delavskega razreda in temu zagotoviti vodilno vlogo. Edvard Kardelj ga je videl kot »instrument razredne politike«.⁵ Vendar tudi ta zbor ni imel povsem enakovrednega položaja kot

⁵ Edvard Kardelj: Problemi naše socialistične graditve (dalje PNSG), 2. Ljubljana 1955, str. 250, Ob predlogu ustavnega zakona o zveznih in republiških organih oblasti, obrazložitev predloga na skupni seji zakonodajnih odborov Zveznega sveta in Sveta narodov 12. 12. 1952.

Zvezni zbor, kajti enakopravno je lahko odločal le glede sprememb ustave in pri sprejemanju družbenega načrta, proračuna in zaključnega računa.⁶

Reforma ustave kot posledica uvajanja samoupravljanja kot celovitega političnega delovanja družbe je sprožila nove reforme, ki so privedle do nove ustave. Ustavni zakon je bil vrh reform, ki jih je začelo delavsko samoupravljanje. Iz načel le-tega so izhajale reforme, ki so imele namen demokratizirati jugoslovansko politično prakso in delovanje države. To so bili reformni procesi v prvi polovici petdesetih let, ki so se končali s spremembo ustave v začetku leta 1953. Z ustavnim zakonom se je na eni strani sklenil proces (začet s sporom z Informbirojem leta 1948, dejansko pa s Stalinom), ki je jugoslovansko državo in družbo reformiral, tako da se je osvobodila najbolj značilnih prvin sovjetskega sistema in se je začel proces demokratizacije, za kar so bile nujne decentralizacija, deetatizacija in debirokratizacija, ki je bila pogoj oziroma način za »razdržavljanje«. Dejavniki demokratizacije naj bi bila tudi »departizacija« z ukinitvijo vladajoče politične stranke – Komunistične partije in njena nadomestitev z združenjem komunistov v organizacijo nestranskarskega tipa. Prva leta petdesetih let so bila zato v znaku reformiranja dotedanjskega sistema in tudi prakse, kar pa se ni bistveno poznalo v vsakodnevem življenju državljanov. Na drugi strani pa je ustavni zakon s svojim razrednim poudarkom pomenil začetek procesa, ki je zanikal narodnostno. To je privedlo do prvih jasno izraženih kriznih razmer med konstitutivnimi dejavniki večnacionalne federativne države, med narodi in njihovimi političnopravnimi enotami, republikami. Namen ustavnega zakona namreč ni bil v demokratizaciji, ampak v krepitvi socializma, je pojasnil Boris Kraigher.⁷ Zato so bila v tem ustavnem aktu prevladajoča razredna stališča s poudarkom na enotnem jugoslovanskem delavskem razredu kot bistvenem pogoju enotnosti socialistične družbe. Socializem naj bi bil nad narodnim načelom, ki pa je bilo bistveni tvorni dejavnik druge Jugoslavije. Enotnost delavskega razreda pa je v večnacionalni jugoslovanski državi pomenila posebno obliko unitarizma. Poudarek je bil na enotnih interesih jugoslovanskih delavcev, medtem ko naj bi bistvena izraza naroda, jezik in nacionalna kultura, postala postranska dejavnika, ki naj ne bi ovirala razredne enotnosti. Slednja je tisti dejavnik, »ki povzroča, da je skupnost jugoslovanskih narodov skupnost jugoslovanskih delovnih ljudi. /.../ Če gledamo s tega stališča, tudi naša federacija ni več federacija starega tipa. Naša federacija ni več samo združitvev narodov in njihovih držav, marveč je postala nosilec določenih družbenih funkcij enotne države«, je predstavil novo jugoslovansko enotnost po ustavnem zakonu Edvard Kardelj.⁸ S poenotenjem »delavskega razreda« zaradi razrednih

⁶ Mateja Režek: Med resničnostjo in iluzijo: slovenska in jugoslovanska politika v desetletju po sporu z Informbirojem: (1948–1958). Ljubljana 2005, str. 81–82.

⁷ ARS, fond Republiška konferenca Socialistične zveze delovnega ljudstva Slovenije (AS 537), Zapisnik seje IOOF, 29. 5. 1952.

⁸ Kardelj, PNSG, 2, str. 271, O družbenih in političnih osnovah FLRJ in zveznih organih oblasti, ekspozice o predlogu ustavnega zakona dne 12. januarja 1953.

interesov naj bi se »delavski razred« posameznih jugoslovanskih narodov odpo-vedal svojim nacionalnim interesom in svoji narodnosti, posledično pa tudi svoji političnoupравни enoti, republiki. Takšno razmišljanje – pokazalo se je na jugoslovanskem partijskem kongresu v Ljubljani aprila 1958 – je poleg bolj oprijemljivih dejstev, kot so bila gospodarska, povzročilo krizne razmere.

Če so bili poglobitni razlogi za reforme v začetku petdesetih let v veliki meri v povezavi s sporom z Informbirojem, kar je povzročilo tudi iskanje novega modela socializma kot odgovora na »monopol« Stalina in Sovjetske zveze glede načina socializma, je bil delno vzrok tudi notranjepolitičen. Delavskemu razredu se je moralo pokazati, da ima za oblast ne le deklarativno, ampak tudi stvarno veljavo. Razlog za reforme ob koncu petdesetih let je bil tudi notranjepolitičen in je bil v ozki povezavi z razumevanjem samoupravljanja in celotnega procesa demokratizacije sproženega z uvedbo samoupravljanja.

Razumevanje razrednega, na katerem je slonel ustavni zakon, je dejansko pomenilo zanižanje načel federativnosti, ki je temeljila na načelu samoodločbe narodov, kajti razredna enotnost je bila razumljena ne le kot nacionalna enakopravnost in enotnost, ampak tudi kot zametek nacionalnega unitarizma. Ob siceršnji stopnji centralizma, ko je zvezna administracija v Beogradu dejansko obvladovala večji del življenja, zlasti gospodarskega, je to pomenilo obuditev t. i. nacionalnega vprašanja. To je postalo eno ključnih tem druge Jugoslavije vse do njenega razpada.

Ustvarjalci samoupravljanja so v njem videli tudi sredstvo razrednega za izničenje nacionalnega v Jugoslaviji. Na temelju delavskega samoupravljanja naj bi delavski razred izgubil ali vsaj omejil svoje nacionalne interese, saj naj bi prevladal enotni razredni, samoupravljalški interes in na tej podlagi naj bi delavski razred postal »breznacionalen«. To pa se je pokazalo kot utvara, saj je prav načelo samoupravljanja glede razpolaganja s tistim, kar sam z delom ustvariš, dobilo nacionalno osnovo. Nacionalni interes je bil močnejši kot razredni.

Ena prvih večjih zasnov krize v političnem življenju druge Jugoslavije, na katero so se odzvali vodilni v partijsko-državnem vodstvu, se je zgodila v januarja 1958 v Sloveniji. Šlo je za t. i. trboveljski štrajk.⁹ Ta je jasno in glasno opozoril na problematiko gospodarskega stanja v Sloveniji, ki je bila sicer najrazvitejši del jugoslovanske države, a hkrati najbolj iztrošen glede na stanje strojev in opreme, saj v slovensko gospodarstvo ni bilo pravih vlaganj. Odprli sta se vprašanji razmerja med razvitimi in nerazvitimi predeli oziroma republikami Jugoslavije, pa tudi odnosa med zvezno administracijo v Beogradu in republikami.

---

⁹ Martin Ivanič: Stavka v rudnikih Trbovlje-Hrastnik in Zagorje. Ljubljana 1986, str. 46–55; Slovenska novejša zgodovina: od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije: 1848–1992. Ljubljana 2005, (dalje Slovenska novejša zgodovina) str. 988–989, 1002, 1014; Dokumenti o rudarski stavki v Zasavju, Ljubljana 2007.

Samoupravljanje kot politični sistem, ki je dajal prednost razredni komponenti, se je v svoji praksi začelo soočati z nacionalno komponento, tj. federativnostjo jugoslovanske države. Čim bolj so skušali zaradi razrednega načela nacionalni dejavnik potiskati ob stran, tem bolj se je ta kazal. S trboveljsko stavko so rudarji iz slovenskih revirskih premogovnikov, predvsem v Trbovljah, odločno pokazali nezadovoljstvo s svojim plačnim položajem, ki pa je bil slab zaradi zastarele strojne opreme premogovnika. Hkrati so bili nezadovoljni tudi zato, ker so bile cene trboveljskega premoga nizke, rudarji pa so živeli v delovnih in življenjskih razmerah, ki so bile težje kot v premogovnikih drugod po Jugoslaviji. Poleg tega pa jih je jezil odnos rudniške uprave do njih, kar je zadevalo načela samoupravljanja. Tako je izbruhnila stavka in rudarji niso želeli oditi iz rudnika. Na to se je odzvalo slovensko politično vodstvo, ki jih je skušalo pomiriti predvsem s političnimi sredstvi in obljubami in tudi s politično analizo vzrokov in povodov za stavko. Odzvalo pa je tudi zvezno vodstvo komunistične organizacije, ki je v tem zaznalo problem, ki bi lahko prerasel v resnejšo krizo sistema in medsebojnih odnosov med politiki in republikami, ki so jih ti predstavljali. Razredno je dejansko postalo nacionalno. Samoupravljanje z načelom razpolaganja z ustvarjenim je dobilo nacionalno noto, kajti revirski rudarji so jasno povedali, da z obstoječim načinom investiranja iz centra niso zadovoljni.

Trboveljsko stavko in politično oceno razlogov in posledic le-te, ki so jo sprejeli na razširjeni seji izvršnega komiteja CK ZKJ v začetku februarja 1958, je tako mogoče šteti za začetek reformskega obdobja, ki je trajalo vsa »dolga reformska šestdeseta leta«, ki so se sklenila sredi leta 1971 s sprejemom ustavnih amandmajev k ustavi iz leta 1963. Razvitejše republike, predvsem Slovenija, so se zavemale za manjšo moč centra, nerazvitejše pa za večjo, saj so v skladu z dotedanjo prakso naložbe predvsem usmerjali v manj razvite predele države.

Ob politični analizi trboveljske stavke se je pokazalo razhajanje glede pogledov na vzroke, ki so privedli do nje, kot tudi glede nadaljnjega reševanja težav, zaradi katerih je prišlo do stavke. Predvsem so se pokazali različni pogledi na način, kako reševati podobne težave v prihodnje: ali z upoštevanjem načel samoupravljanja ali bolj centralistično. To zadnje so razlagali kot večjo enotnost, ki zagotavlja večjo varnost države. Kateri pogled bo prevladal pa sta bili temeljni dilemi reform prve polovice šestdesetih let in tudi razlog za krizo v ožjem partijsko-državnem vodstvu. To je bilo dejansko polarizirano – na eni strani so bili (v manjšini) zagovorniki federalizma, na drugi pa zagovorniki večjega centralizma. Federalisti – vodilni med njimi je bil Edvard Kardelj – so svoje zahteve po večji samostojnosti republik glede upravljanja z lastnimi sredstvi utemeljevali z načelom samoupravljanja in pravice, da tisti, ki ustvarja, s tem tudi sam upravlja. Na drugi strani so bili centralisti, ki jih je predstavljal Aleksandar Ranković, ki prav zaradi tega niso verjeli povsem v samoupravljanje, kajti zdelo se jim je neučinkovito in tudi nepotrebno. Menili so, da je

svojo vlogo kot sredstvo za emancipacijo jugoslovanskega načina socializma v odnosu do Sovjetske zveze opravilo. Tega seveda neposredno niso izražali, kajti to bi bil »napad« na politični temelj države, so pa želeli samoupravljanje reformirati ali ga omejiti. Dejansko je politični »spopad« med federalisti in centralisti potekal okoli vprašanja samoupravljanja, njegovega razvoja, ne pa neposredno glede odnosa v federaciji med republikami in centrom in med razvitimi in nerazvitimi.

Razhajanja med federalisti in centralisti v partijskem in posledično tudi državnem vodstvu so bila dokaj globoka. Centralisti so imeli sprva pobudo, z njihovimi pogledi se je strinjal tudi Tito in Kardelj je bil zato nekaj časa politično osamljen. Potem ko je bil januarja 1961 Kardelj na lovu, ki se ga je udeležil jugoslovanski politični vrh, obstreljen, je spomladi za nekaj mesecev odpotoval v Veliko Britanijo. Glede tega dogodka se je ugibalo, da naj bi ga skušali ubiti; strelec Jovan Veselinov, predsednik Ljudske skupščine Ljudske republike Srbije in sekretar CK ZK Srbije, je bil iz Rankovičevega kroga. Da bi krizo v ožjem vodstvu uredili, je Tito marca 1962 sklical tridnevno razširjeno sejo Izvršnega komiteja CK ZKJ.¹⁰ Razpravljali so sicer o stanju v gospodarstvu, ki ni bilo rožnato, vendar je bilo to po Titovem mnenju drugotnega pomena v primerjavi s težavami, ki naj bi jih seja rešila. Večjo težavo je videl v neenotnosti partijsko-državnega vodstva. Na začetku seje je dramatično povedal, da je jugoslovanska družbena skupnost ogrožena in da je ogrožen njen ugled v svetu ter da je »decentralizacija pri nas pri posameznikih dobila vse bolj značaj in smisel dezintegracije«.¹¹ To je bilo mogoče razumeti tudi kot kritiko federalistov. Pri tem je omenil polemiko med Dušanom Pirjevcem in Dobrico Ćosićem iz leta 1961, ko se je Pirjavec odzval na Ćosićevo razmišljanje o odpravi republik. V javni polemiki, v kateri se je govorilo o pogledih na nacionalno vprašanje, se je Pirjavec zavzemal za suverenost republik, medtem ko je Ćosić poudarjal pozitivno vlogo jugoslovanstva, kar je bil izraz nacionalnega unitarizma. Pri tej polemiki med srbskim pisateljem, ki je tedaj sodil v Titov krog, saj je bil v njegovem spremstvu, ko je ta spomladi 1961 v dveh mesecih in pol obiskal več zahodno- in severnoafriških držav, in slovenskim literarnim

¹⁰ Stenogramski zapisnik te seje je objavljen v Beogradu (Arhiv Jugoslavije) leta 1998 (v času režima Slobodana Miloševića!) pod bombastičnim naslovom *Početak kraja SFRJ* [Začetek konca SFRJ] in izraža bolj takratne poglede v Srbiji kot pa dejansko vsebino oz. dogajanje na tridnevni seji leta 1962. Sam zapisnik ima svojo »zgodbo«, saj je bil tudi »v igri« ob odstranitvi A. Rankovića iz političnega življenja leta 1966. Sejo je namreč snemala Udba in gradivo tudi shranila; predano organu, ki je zasedal je bilo šele junija 1966, ko se je začel politični postopek proti Rankoviću. Da je ta obdržal zapisnik je bil za njegove »tožnike« eden od dokazov njegovega nepravilnega delovanja. Četrta sednica CK SKJ – Brionski plenum: stenografske beleške sa Četrtog plenuma, materijali Izvršnog komiteta CK SKJ, izvod iz stenografskih beležaka Šeste sednice CK SK Srbije, reagovanja domače i strane javnosti, pisma i telegrami, izjave i dr. Beograd 1999, str. 52–53.

¹¹ *Početak kraja SFRJ*. Stenogram i drugi prateći dokumenti proširene sednice Izvršnog komiteta CK SKJ održane od 14. do 16. marta 1962. godine. Beograd 1998 (dalje *Početak kraja*), str. 32.

zgodovinarjem so v zakulisju stali politiki; za Čosićem srbski, Veselinov in Ranković, za Pirjevcem pa Boris Kraigher, tedaj predsednik slovenske vlade.¹² Polarizacija v partijskem vodstvu, ki se je pokazala ob tej polemiki, je Tita navedla do ugotovitve: »Smo v krizi.«

Kriza enotnosti s tem ni bila presežena, temveč celo poglobljena. Na seji so predvsem politiki iz Srbije izražali kritične misli na račun slovenske politike in njenih pogledov; očitali so jim partikularizem, separatizem, nacionalizem, republikanizem, pri čemer jim je služil za »dokaz« glas treh slovenskih poslancev Zbora proizvajalcev proti gospodarskemu načrtu za leto 1962 v zvezni skupščini decembra 1961. Vodstvo slovenskih komunistov je neenotnost še poglobilo, ko je na zasedanju slovenskega partijskega izvršnega komiteja konec marca 1962¹³ zavrnilo stališča zveznega izvršnega komiteja in se v svojih sklepih »oklenilo« samoupravljanja in zahtevalo spoštovanje ekonomskih zakonitosti. Njihova stališča, ki niso bila v skladu z zveznimi, so izzvala hude kritike in ocene, da se Slovenija zapira v »svoj« krog. Te kritike in pogovor slovenskega vodstva s Titom v zaprtem krogu (Tito jim je očital nacionalizem in celo težnje po odcepitvi, a hkrati naj bi izrazil tudi razumevanje glede gospodarskih vprašanj, predvsem glede delitve investicijskih sredstev) so povzročili, da so Slovenski politiki svoja stališča spremenili in sprejeli stališča zveznega izvršnega komiteja.

Kot po seji partijskega zveznega izvršnega komiteja po trboveljski stavki 1958, je tudi tokrat sledilo t. i. pismo partijskega vodstva.¹⁴ Nasploh je partijsko vodstvo ob vsakem dogajanju, ki so ga ocenili kot kriznega, poslalo članstvu Zveze komunistov in tudi drugim državljanom pismo, v katerem je sporočalo, kaj ni v redu, kaj je treba spremeniti ter kako, in to tako v politiki kot gospodarstvu. V pismu leta 1962 so navedli idejna stališča, ki so bila v nasprotju stališčem ZK: šovinizem, nacionalizem, partikularizem, birokratska in malomeščansko-liberalistična razumevanja družbenih pojavov.

V okvir vročega političnega dogajanja spomladi 1962 in reševanja krize je spadal tudi Titov govor v začetku maja 1962 v Splitu, kjer je množici več kot 150.000 ljudi in vsej jugoslovanski javnosti spregovoril o negativnih pojavih in anomalijah v gospodarskem življenju, npr. o napakah pri načrtovanju, o razponu plač, potovanjih vodilnih v podjetjih v tujino brez pravih potreb itd. To je bil nastop za »ljudske množice«, v katerem je Tito priznal, da so napake, a da jih obvlada.

V takih političnih razmerah in v razmerjih med vodilnimi jugoslovanskimi politiki je potekalo pripravljanje nove ustave. Ena od posledic »sporov in spopadov« med federalisti in centralisti je bila, da je Tito dobil vlogo povezovalca

¹² O tem Aleš Gabrič: *Socialistična kulturna revolucija*. Ljubljana 1995, str. 345–350; Božo Repe: *Obračun s Pespektivami*. Ljubljana 1990, str. 13–16; Slovenska novejša zgodovina, str. 993.

¹³ ARS, AS 1589, šk. 15, Zapisnik razširjene seje IK CK ZKS, 29.–30. 3. 1962.

¹⁴ Početak kraja SFRJ, str. 278–283.

obeh polov. To je ustrezalo obema stranema, kajti vsaka je računala na njegovo podporo. Sprva je bil bolj naklonjen centralistom, a znake razumevanja za njihova stališča je kazal tudi federalistom. Vloga povezovalca in razsojevalca pa je še krepila njegov »osebni kult« in leta 1963 je ta dobil v ustavi potrditev, mandat predsednika republike brez časovnih omejitev.

Deset let po ustavnem zakonu, ki je reformiral politični sistem in posegel v načela federativnosti z zmanjševanjem možnosti političnega vpliva republik in s krepitvijo centralne oblasti, je bila sprejeta nova ustava. To je bila ena od reform, ki je pomenila kompromis med federalisti in centralisti in je zaradi prevlade stališč centralistov v ustavi kaj kmalu doživela novo reformo. Ta ustava je doživela v drugi polovici šestdesetih let veliko sprememb v obliki amandmajev – skupaj jih je bilo 42, ki so bili vsebinsko takšni, da so pomenili temelj novi ustavi. Ta je bila dejansko rezultat reform ustave, začelih leta 1967 in končanih 1971.

Ustava, ki je bila reformirana z ustavnimi amandmaji, je bila sprejeta aprila 1963. Nastajala je dejansko že od konca petdesetih let, ko se je pokazala potreba po novih ustavnih opredelitvah, izzvanih s krizo glede različnih pogledov na vlogo državnega centra in vlogo republik, zlasti glede upoštevanja načel samoupravljanja o delitvi ustvarjenega dohodka. Konec oktobra 1960 so se dogovorili, da je treba pripraviti novo ustavo in ne reševati nastalih razmer z ustavnimi zakoni, »ker je v enem dokumentu lažje pokazati vzajemne odvisnosti posameznih aspektov socialistične graditve v državi in postaviti čvrsto pravno osnovo za obdobje, ki je pred nami. /.../ Nova Ustava mora biti dokument socialistične Jugoslavije, ki bo postavila načela ekonomsko-družbenih odnosov, mehanizem politične organiziranosti in načela organizacije oblasti. /.../ Izhodiščna točka v Ustavi mora biti človek, država je le dejavnik koordinacije. Nova ustava mora fiksirati sedanje stanje in hkrati mora biti dejavnik, ki kaže nadaljnjo perspektivo v smislu procesa odmiranja države.«¹⁵ Na tem sestanku, ko so se odločili za pripravo nove ustave, so odprli tudi vprašanje imena države in problema federacije. To naj bi bilo izraženo tudi v novem imenu države, ki naj bi se imenovala Federativna socialistična republika Jugoslavija. Federalizem naj bi bil še vedno na prvem mestu. Glede nacionalnih odnosov naj se ne bi v ustavi nič spremenilo, po mnenju Kardelja naj bi načela federacije le bolj razdelali. Dal je vedeti, da se ne strinja s takrat še vedno živim mnenjem, da je treba z razvijanjem socializma ukinjati republike in narode. Menil je prav nasprotno, da »socializem pomeni razcvet nacionalnosti do vrhunca, a hkrati tudi združevanje ljudi na osnovi mednarodne delitve dela in s tem preseganje nacionalnosti.«¹⁶ Komisija za ustavna vprašanja, ki je imela nalogo pripraviti ustavo (bila je zelo številčna), se je pod vodstvom Kardelja prvič zbrala 14. januarja 1961. Glede federativnosti je Kardelj povedal, da je treba v ustavi na-

¹⁵ ARS, fond Edvard Kardelj (AS 1521), šk. 12, Zabeleška sa sastanka kod podpredsednika SIV E. Kardelja u vezi sa reformom Ustava, 26. 10. 1960.

¹⁶ Prav tam.

tančneje določiti odnose med narodi Jugoslavije in določneje opredeliti, kaj je »stoodstotna stvar republike in kaj je stoodstotna stvar federacije«. Kardelj je menil, da morajo biti naloge federacije, tj. osrednje, zvezne oblasti, res tiste, ki jih te opravljajo, ni pa se jim treba vmešavati na področje šolstva niti na področje gospodarstva, če je ta vprašanja mogoče rešiti v republiki ali celo v občini. Prav tako je menil, da mora Svet narodov ostati v sestavi skupščine, »kajti nemogoče si je zamisliti samostojnost republik brez takšnega centralnega sveta«. ¹⁷ Kardelj je bil tudi za večjo vlogo republik, na katere naj bi prenesli večjo materialno odgovornost. ¹⁸ Na eni od sej predsedstva ustavne komisije, ko so razpravljali o odnosu med zvezno ravni in ravni republik, je bilo odprto tudi vprašanje glede pravice do odcepitve kot dela načela samoodločbe naroda, pri čemer je Kardelj vztrajal, da to načelo avtomatično vključuje tudi pravico do odcepitve, in menil, da lahko pride do takšne zahteve v primeru hegemonizma močnejših, ko postane federacija okov za posamezne narode, ali pa v primeru, če v eni posamezni republiki prevladajo reakcionarne sile. ¹⁹ V pripravi nove ustave pa je bil večji poudarek glede razrednega dan ob predlogu nove zastave države; ta naj bi bila rdeča z državnim grbom, s čimer bi se še poudarjalo socialistično bistvo države. Tik pred sprejemom ustave, na zadnji seji ustavne komisije, so sklenili, da ostane zastava tribarvna, modra, bela in rdeča s peterokrako zvezdo na sredi, »ker je to tudi zastava naše revolucije«. ²⁰ Je pa bil spremenjen državni grb, in to zaradi ene od republik, Bosne in Hercegovine; petim gorečim baklam v središču grba, ki so predstavljale pet narodov, je bila dodana še ena bakla, tako da so te simbolizirale šest jugoslovanskih republik.

Ustava iz leta 1963 je bila kompromisna rešitev tako za tiste, ki so želeli reformo federacije z večjo vlogo republik, kot tudi za zagovornike večje vloge državnega centra. Dejansko so pogledi teh v ustavi prevladali. Glede na spremembo imena države federativnost ni bila več njen poglavitni izraz, ampak je to postal politični sistem s poudarjanjem socializma. Zagovorniki centralizma, tj. večjih pristojnosti zveznih oblasti (med temi je imel največjo veljavo in moč Aleksandar Ranković, partijski »kadrovik« in »šef« politične policije), so v pripravi ustave poskusili Zbor narodov kot izraz federativnosti, ki je bil že itak kot podzbor Zveznega zbora v svojem namenu in delovanju omejen, odpraviti. Temu je nasprotoval Edvard Kardelj, poglavitni snovalec ustave in tisti, ki je želel dati z njo republikam večjo veljavo v odnosu do Beograda in tamkajšnje državne administracije. Menil je, da si brez tega skupščinskega doma nacio-

---

¹⁷ ARS, AS 1521, šk. 12.

¹⁸ ARS, AS 1521, šk. 12, Završna reč druga E. Kardelja o osnovnim karakteristikama prednacrtu novog ustava na prošireni sednici IK CK SKJ, 22. 11. 1961.

¹⁹ ARS, AS 1521, šk. 12, Zabeleška iz diskusije predsedništva Ustavne komisije o problemima odnosa između federacije in republika u kabinetu Predsednika komisije E. Kardelja, 11. 11. 1961.

²⁰ ARS, AS 1521, šk. 13, Zabeleška sa sednice Komisije za ustavna pitanja Savezne narodne skupštine, 6. 4. 1963.

nalne enakopravnosti ni mogoče predstavljati.²¹ Vsekakor je bila ta ustava naravnana bolj razredno kot nacionalno, zato je bila kmalu podvržena reformi v obliki ustavnih dopolnil. Ta dopolnila so predstavljala eno bistvenih reform v šestdesetih letih.

Reformiranje ustave s poudarjanjem večje veljave republik oziroma narodov, ki so jih te predstavljale, je dobilo krila, potem ko je bil reformiran pogled komunistov do naroda kot konstitutivnega dejavnika druge Jugoslavije in ko je bil svoj politični položaj prisiljen zapustiti eden od simbolov centralizma, Ranković. Revizija pogleda na narod v Zvezi komunistov, ko je narod, o katerem se je sicer ves čas govorilo, dobil svojo »domovinsko« pravico v partijskem političnem življenju, se je zgodila na 8. kongresu ZKJ decembra 1964.

Politično vprašanje, ki ga je odprla trboveljska stavka, je bilo dejansko izraz nacionalnega vprašanja. Aktualnost tega se je sicer pokazala že prej, v drugi polovici petdesetih let, ko je bil v politiki poudarek bolj na razrednem načelu, na samoupravljanju. To pa so nekateri razumeli kot »preseganje« nacionalnega, tudi federativnosti, zgrajene na nacionalni podlagi. Želeli so, da bi se oblikovala skupna jugoslovanska zavest na razredni osnovi. To pa je spodbudilo Edvarda Kardelja, sicer načeloma pristaša razrednega, da je obudil pomen nacionalnega in takšne ideje zavrnil. V predgovoru nove, popravljene izdaje njegovega predvojnega dela *Razvoj slovenskega narodnega vprašanja* je zavrnil razumevanje »jugoslovanstva« kot nasprotja »nacionalnega« in je opozoril, da je takšno razumevanje pojma »jugoslovanstva« kot nadomestka narodnosti napačno in da to ni enotnost, kakšna naj bi bila v prihodnosti. Takšno pojmovanje jugoslovanstva je označil kot nacionalistično. Bil je za razredno načelo jugoslovanstva, ne za umetno spajanje jezikov in kultur in s tem ustvarjanje neke jugoslovanske nacije, »ampak prvenstveno za organsko rast in krepitev *socialistične skupnosti delovnih ljudi* (poudarjeno v izvirniku – op. Z. Č.) vseh narodov Jugoslavije, za afirmacijo njihovih skupnih interesov na bazi socialističnih odnosov«.²²

Nacionalno vprašanje, obujeno zaradi napačnega razumevanja »jugoslovanstva« kot neke »nadcije«, v katero naj bi se pretopili narodi (spodbudo za takšno razmišljanje pa so tisti, ki so tako razmišljali, črpali iz načel jugoslovanskega političnega sistema), pa je imelo svoj organizacijski izraz v centralizmu. Tega so, tako kot zlivanje narodov v en »nadnarod«, kar je bila ideja unitarizma, znanega iz časa prve Jugoslavije, podpirali bolj ali manj v predvojnem razumevanju. In to kljub ustavni federativnosti, ki so jo imeli ves čas na jeziku. Da so trboveljski rudarji nasprotovali centralizmu kot negativnosti, je tako očitno razumel Tito, ki so mu očitki trboveljskih rudarjev prišli do živega, ko je opozoril, da se širi v republikah odpor do zvezne administracije in »šovinizem proti Beogradu, ki ga je treba premagati, kajti v Beogradu smo mi, v Beogradu

²¹ Kardelj, PNSG, 6, Ljubljana 1964, str. 17, Temelji nove ustave, razgovor z urednikom »Borbe« o pripravah osnovnih tez za novo ustavo, 29. 7. 1961.

²² Edvard Kardelj: *Razvoj slovenskega narodnega vprašanja*. Ljubljana 1970, str. 59.

niso Srbi«. ²³ Vsekakor se je Tito postavil na stran centralne oblasti. Iz njegovih besed je zaznati, da se je sicer zavedal obstoja nacionalnega vprašanja, a ga je razumel v njegovi negativni pojavnosti, kot šovinizem in ne kot centralizem, proti kateremu so nastopili trboveljski rudarji. Zavedal pa se je tudi, da je imel v Jugoslaviji kljub njeni federativnosti in enakopravnosti narodov centralizem predvsem nacionalno vsebino, kajti center države je bil v Beogradu in večino državne administracije, ki je upravljala državo, so imeli v svojih rokah Srbi. ²⁴

Da lahko nacionalno vprašanje obstaja tudi v drugi Jugoslaviji, in to kljub državi, urejeni na federativnih načelih, si v partijsko-državnem vodstvu takrat še niso želeli priznati. Šele čez slabih sedem let, na 8. kongresu ZKJ decembra 1964, je nacionalno vprašanje dobilo v partijski politiki svoje mesto. Proces reformiranja federacije v smeri nadaljnje federalizacije je zato dobil zagon in je potekal kot reforma oziroma spreminjanje in dopolnjevanje ustave. Okoli tega vprašanja se je odvijalo bistvo političnega dogajanja v partijsko-državnih vrhovih v drugi polovici šestdesetih let. Vendar reforma federacije z večjim poudarkom na položaju in vlogi republik ni odpravila krize. Na neki način jo je pometla pod preprogo, vendar je ta živela, kar se je pokazalo v osemdesetih letih, zlasti v drugi polovici tega zadnjega desetletja druge Jugoslavije.

Z 8. kongresom ZKJ, ki je bil v začetku decembra 1964, je bila v pojmovanju jugoslovanskih komunistov izvedena reforma glede razumevanja nacionalnega vprašanja. Pri tem je odločilno vlogo odigral Tito, ki je svoje poglede glede federalizma na eni in centralizma na drugi strani revidiral oziroma reformiral. S tem je dal svoj pristanek k reformam, ki so jih želeli federalisti kot ena od dveh struj v političnem vodstvu. V referatu na kongresu je Tito, na presečenju večine, spregovoril o mednarodnih odnosih v jugoslovanski federaciji, pri čemer je sicer poudaril, da nacionalno vprašanje v jugoslovanski državi ni problem, ki ne bi bil rešen, vendar je opozoril, da obstajajo ljudje, ki menijo, da morajo nacionalnosti v Jugoslaviji odmreti. »Pomešali so enotnost narodov z likvidacijo nacij in z ustvarjanjem nečesa novega, umetnega, to je nekakšne enotne jugoslovanske nacije. To je domala skoraj podobno asimilaciji in birokratskemu centralizmu, unitarizmu in hegemonizmu,« je bil jasen Tito glede »nacionalističnih deformacij«, za kar je označil birokratsko centralistične težnje, ignoriranje družbeno-ekonomskih funkcij republik in avtonomnih pokrajin, pa tudi težnje republik po zapiranju v svoje meje. ²⁵ Zavzel se je za nastanek »nacionalnih ekonomij«, da naj se gospodarsko nerazvite republike in pokrajini postavijo na lastne noge in da naj bo v investicijski politiki manj centralizma in etatizma. Prav tako je pozval k upiranju proti pretiranemu nacionalizmu in »stokanju« o ogoženosti na eni in na drugi strani k zavračanju stališč, češ da je bilo

²³ Dokumenti o rudarski stavki v Zasavju leta 1958. Ljubljana 2007, dok. 1, str. 84.

²⁴ Nacionalna sestava v zvezni upravi je leta 1966 pokazala, da je bilo v 52 zveznih organih, brez notranjih zadev in zunanjega »ministrstva« le 3,2% uradnikov (vključno z vodilnimi) Slovencev. ARS, AS 1589, šk. 24, V. plenum CK ZKS, 30. 9.–1. 10. 1966, str. 120.

²⁵ Osmi kongres Zveze komunistov Jugoslavije. Ljubljana 1964, str. 35–36.

glede pravic in vloge republik preveč popuščanja, kar naj bi to vodilo k dezintegraciji in slabitvi enotnosti Jugoslavije. O ekonomskih vidikih mednacionalnih odnosov v Jugoslaviji in o zasnovi »nacionalnih ekonomij« je govoril glavni federalist Kardelj. Menil je, da so v mednacionalnih odnosih ekonomski vidiki najpomembnejši in da je »v nadaljnjem razvijanju gospodarskega sistema je treba zlasti upoštevati, da je Jugoslavija večnacionalna skupnost s precejšnjimi razlikami v gospodarski strukturi posameznih republik. Problem ekonomske enakopravnosti narodov postavljamo spričo tega v dveh oblikah: kot vprašanje ekonomske samostojnosti oziroma samoupravljanja narodov in kot problem postopnega usklajevanja bistvenih razlik glede razvitosti materialne baze nacionalnega življenja.« Žebljico na glavico problematiki, ki je razdvajala dva politična pola, pa je zadel z mislijo, da je »izhodiščna točka mednacionalnih ekonomskih odnosov vsekakor tista ekonomska samostojnost vsakega naroda, ki mu zagotavlja samostojnost pri delu v razpolaganju s sadovi dela, oziroma v izgradnji materialne baze za razvoj kulture in civilizacije«. Za »ekonomsko samostojnost« vsakega naroda oziroma republike v Jugoslaviji pa je menil, da je to »specifična oblika samoupravljanja ljudi« in »da mora biti upoštevan v odnosih med narodi, ob določenih modifikacijah, enak princip, ki velja tudi za socialistične ekonomske odnose med ljudmi, se pravi, da ima vsak narod pravico in realno možnost, da živi in se razvija v skladu z rezultati svojega dela« in da »nobena sila izven njega /.../ ne more razpolagati s sadovi njegovega dela«. ²⁶ Načela samoupravljanja so bila tako jasno politično povezana z nacionalnim oziroma s federativnostjo.

Na tem načelu se je začela reforma federacije. Na čelo reformistov se je postavil Tito, ki je bil pred tem do reform federacije zadržan in se je bolj nagibal k centralističnim pogledom, za katere menil, da zagotavljajo ohranjanje jugoslovanske države. Vse reforme so se začele v partiji, v ožjem partijskem vodstvu, za njimi je moral stati Tito. Ta je bil sicer glede sprememb dokaj zadržan in se ni hitro navdušil za reformiranje, ko pa se je odločil, je to hitro steklo in Tito je dal reformam svoj pečat. Tako je bilo tudi z reformo federacije, ki jo je želel Kardelj, a so ji nasprotovali centralisti. Da se je reforma federacije lahko začela, je bilo treba še omejiti ali kar odstraniti iz političnega življenja centraliste, ki so bili politično – formalno s stališči 8. kongresa o mednacionalnih odnosih v Jugoslaviji – sicer poraženi, ne pa tudi dejansko. Še vedno so imeli stvarno moč, ki so se je bali tudi najvišji predstavniki oblasti. To je bila strogo centralizirana Služba državne varnosti. Aleksandar Ranković, ki je posebljal centralistične težnje s primesmi hegemonizma Srbije, je bil takrat drugi človek v Jugoslaviji, tako po funkcijah, ki jih je imel v državi (podpredsednik države) in v partiji (sekretar CK ZKJ) in tudi dejansko, saj je nadzoroval Službo državne varnosti. Da bi bile reforme federacije uspešne – leta 1965 se je začela dalj časa načrtovana gospodarska reforma –, je bilo treba izvesti reformo vloge

---

²⁶ Prav tam, str. 97–98.

in položaja te organizacije. Pogoj je bil, da se iz politike odstrani Rankovića; z njim so politično obračunali v Zvezi komunistov Jugoslavije na t. i. brionskem plenumu v začetku julija 1966. Posledica tega plenuma in odstranitve Rankovića iz političnega življenja je bila reforma Službe državne varnosti.

Odstranitev Rankovića so narekovali politični razlogi. Prisluskovanje SDV Titu, tudi v njegovi spalnici, je bilo le povod za odstranitev, pravi vzroki pa so bili v tem, da je bil Ranković napoti Kardelju pri izvajanju reform. Kardelj naj bi spretno izkoristil Titovo zmanjšano zaupanje v Rankovića, ki naj bi se po njegovem mnenju preveč odkrito kazal kot njegov naslednik. Po mnenju enega Rankovićevih podpornikov je Rankovićevo padec dejansko oslabil Tita, ki naj bi bil centralist in je nasprotoval Kardeljevemu pogledom glede reform federacije, okrepil pa Kardelja.²⁷ Vsekakor pa je Kardelj ocenil brionski (četrti) plenum CK ZKJ kot eno pomembnejših prelomnic v razvoju ZKJ in jugoslovanske družbe in kot začetek nove »revolucije«.²⁸

Takrat so nameravali izvesti reorganizacijo v Zvezi komunistov, a izvedba le-te je bila počasna, saj je komisija, ki je bila zadolžena za pripravo izhodišč, delala vse do 9. kongresa ZKJ spomladi 1969. Proti predlaganim spremembam, ki so predvidevale večjo »liberalizacijo« delovanja Zveze komunistov, je bil Tito, ki je menil da je to za organizacijo komunistov enako nevarno kot dogmatizem in birokratizem, kot so imenovali centralistične težnje. Tito je nasprotoval tudi nameri, ki jo je imel sekretar IK CK ZKJ Mijalko Todorović, da bi se Zveza komunistov bolj ločila od državne oblasti. Je pa bila v tem času prišlo do zamenjave generacije na vodilnih položajih v nacionalnih organizacijah komunistov in partijske »prvoborce«, ki so do tedaj vodili ZK po republikah, so zamenjali nekoliko mlajši, iz »druge vrste«. Po padcu Rankovića, ki je bil organizacijski sekretar in kadrovik v partiji in je tako obvladoval imenovanje višjih in tudi srednjih kadrov v partijski strukturi, so dobile republiške partije več možnosti za lastno kadrovanje. Zveza komunistov je tako tudi sama doživela manjšo stopnjo federalizacije. Republiški kongresi so bili pred zveznim in tako niso le ponavljali ali posnemali stališč zveznega kongresa, ampak so izražali tudi svoje poglede. Tako je bil šesti kongres slovenskih komunistov decembra 1968 v znaku poskusa demokratizacije ZKS in v kongresni resoluciji je bila izražena večja težnja po suverenosti republike. Na zveznem kongresu marca 1969 pa se je »nacionalno-republiška« komponenta pokazala v sestavi zveznih partijskih organov, v katerih je imela vsaka republika enako število članov; v Izvršnem komiteju predsedstvu ZKJ sta bila iz vsake republike po dva (iz avtonomne pokrajine po eden), ki so tvorili »vrh ZKJ«. Kljub tem reformam pa je Zveza komunistov ostajala v bistvu enaka v odnosu do države, državne oblasti in do družbe. Bila je še naprej vodilna in edina politična sila. Možne so bile namreč le takšne reforme, ki niso ogrožale njenega političnega monopolnega položaja.

²⁷ Vojin Lukić: Brionski plenum: obračun sa Aleksandrom Rankovićem: sećanja i saznanja. Beograd 1990, str. 81–82.

²⁸ ARS, AS 1589 IK, šk. 24, V. plenum CK ZKS, 30. 9.–1. 10. 1966.

Reforma položaja in vloge SDV, predvsem pa odstranitev Rankovića kot najpomembnejšega nasprotnika reform federacije iz političnega življenja je dala reformistom veter v jadra. Že naslednje leto, aprila 1967, je bila izvedena prva sprememba ustave. Sprejetih je bilo prvih šest amandmajev k ustavi iz leta 1963 in prvi amandma je v sestavu Zvezne skupščine dal Zboru narodov enake pristojnosti kot jih je imel Zvezni zbor. Zbor narodov tako ni bil več le podzbor v sestavi Zveznega zbora in narodom kot konstitutivnim dejavnikom jugoslovanske države je bil s tem formalno vrnjen ustavni pomen. Leto in pol kasneje pa je v novem nizu amandmajev postal eden od zborov Zvezne skupščine kot »Zbor delegatov republik in avtonomnih pokrajin«. S tretjim amandmajem pa je bila federaciji omejena pravica vlaganj; s svojimi sredstvi je bila lahko udeležena le pri investicijah za posebne namene, določene z zveznim zakonom.²⁹

Leta 1968 se je reforma federacije nadaljevala z naslednjimi trinajstimi amandmaji. Spremenjen je bil konstitutivni ustroj jugoslovanske federativne države, kajti avtonomni pokrajini, ki sta bili v okviru Srbije, sta postali enakopravna sestavna dela federacije, spremenjena pa je bila tudi sestava Zvezne skupščine. V njen sestav je bil uveden Zbor narodov, Zvezni zbor pa je odpadel. V Zbor narodov je vsaka republika delegirala enako število poslancev, po 20, avtonomni pokrajini pa po 10; poslance so volile skupščine republik in pokrajin.³⁰ O tem so potekale burne politične razprave v politiki, kajti proti predlogu so bili posamezni poslanci tako iz Hrvaške kot iz Srbije.³¹

Ti amandmaji so bili sprejeti na koncu »vročega leta« 1968, ki je bilo polno dogodkov tako v Jugoslaviji kot v svetu – zaznamovali so ga predvsem študentski nemiri širom po Evropi, tako na Zahodu kot na Vzhodu, tudi v Jugoslaviji in pa t. i. praška pomlad, poskus demokratizacije socialističnega sistema v češkoslovaški državi, kar se je končalo z vojaškim posredovanjem enot Varšavskega pakta (brez sodelovanja romunskih enot) in z zamenjavo češkoslovaškega reformističnega partijsko-državnega vodstva. Jugoslavijo so v tem letu pretresle študentske demonstracije v Beogradu v začetku junija, prvi jasni znaki iz Hrvaške, da z zvezno administracijo in njeno politiko glede vlaganj v tej republici niso zadovoljni, pa tudi jasni znak, da razmere v avtonomni pokrajini Kosovo in Metohija niso ustrezne, kar je povzročilo demonstracije prebivalstva albanske narodnosti. Vse to so bili krizni znaki, ki so zahtevali ukrepanje jugoslovanskega političnega vodstva in izvajanje reform.

Študenti v Beogradu, pa tudi v Ljubljani (kjer so se, ne da bi vedeli za dogajanje v Beogradu, zbrali na zborovanju v ljubljanskem študentskem naselju z zahtevo po socialnih reformah za študente) so zahtevali reforme. Zahteve so

²⁹ Uradni list SFRJ, 18-270, 26. 4. 1967.

³⁰ Uradni list SFRJ, 55-607, 30. 12. 1968.

³¹ Latinka Perović: *Zatvaranje kruga: ishod političkog rascepa u SKJ 1971/1972*. Sarajevo 1991, str. 92.

bile skrajno levičarske in so bile opozorilo oblasti, da jih moti poglobljanje socialnih razlik, bogatenje vodilnih, zlasti v gospodarstvu (ki je bilo pod nadzorom politike) na račun delavcev ipd. Študentske demonstracije so v Beogradu izbruhnile spontano, iz resnično banalnega povoda. Šlo je namreč za to, kdo bo zasedel več mest v dvorani na neki zabavni prireditvi – ali študenti ali brigadirji. Po prerivanju in pretepu med njimi je s silo nastopila policija, kar je izzvalo študentske nemire, ki so hitro dobili jasno in ostro politično sporočilo. Svoj protest so beograjski študenti usmerili proti nepravilnostim, ki so se dogajale v jugoslovanski družbi, in zahtevali dosledno delovanje političnega sistema socialističnega samoupravljanja ter manjše socialno razlikovanje. Njihove zahteve po boljšem socializmu so presenetile in tudi prestrašile najvišje partijsko-državno vodstvo. Nekaj dni po nemirih je o teh in stališčih študentov po televiziji spregovoril Tito.³² Študente je načeloma podprl, rekel pa je tudi, da če ni sposoben rešiti problemov, na katere so opozorili študenti, potem tudi ne more biti na položaju, ki ga zaseda. Bil je sicer nekoliko užaljen, ker je po njegovem mnenju Jugoslavija zaradi obsega nemirov izgubila ugled nekonfliktne države.³³ Na televiziji je nastopil v času, ko je potekala seja IK CK ZKJ, na kateri so se pokazale razlike med srbskim in hrvaškim političnim vodstvom. Sam je bil sicer bolj na strani Hrvatov, kajti v delovanju Srbov je videl nevarnost v zavzemanju za unitarizem, ki je po njegovem mnenju predvsem spodkopaval federativni ustroj Jugoslavije. Zahteval je enotnost, tisti, ki se z odločitvami partijskega vodstva niso strinjali, pa jih je pozval, da naj odstopijo s svojih položajev. Kot vedno dotlej je kriza tudi v tem primeru izvirala iz nacionalno obarvane neenotnosti v najožjem partijskem vodstvu.

Študentske demonstracije 1968 so negativno vplivale na nadaljnje dogajanje glede reform v Jugoslaviji, ker so prestrašile že tako in tako razdvojeno in neodločno partijsko vodstvo, da bi začelo z bolj korenitimi reformami na socialnem, gospodarskem in političnem področju.³⁴ Vodstvo se je ustrašilo »kontrarevolucije«, ki so jo zaznali v študentskih zahtevah, čeprav so bili ti usmerjeni predvsem levičarsko, prosocialistično in so izražali izrazite protikapitalistične poglede. Resda pa so bili tudi kritični oblasti in zlasti do partije. Za uveljavitev »komunizma« so nastopali proti komunistom na oblasti in načinu njihove oblasti. Reforme pa so bile zaradi ukvarjanja z notranjepolitičnimi problemi kot tudi z vprašanji reform na Češkoslovaškem, kjer so hoteli posnemati jugoslovanski model socializma, upočasnjene.

Podobnost med stališči študentov do državne administracije ter stališči tako hrvaškega političnega vodstva (glede naložbene politike v tej republiki) kot tudi

³² Ciril Baškovič, Pavle Gantar, Marjan Pungartnik, Pavle Zgaga: Študentsko gibanje 1968/72. Ljubljana 1982 str. 36.

³³ ARS, AS 1589, šk. 60, Stenografske beleške sa IX. zajedničke sednice Predsedništva in Izvršnog komiteta CK SKJ, 9. 6. 1968, str. 7.

³⁴ Mika Tripalo: Hrvatsko proljeće. Zagreb 2001, str. 106.

slovenske vlade (zaostritev je dosegla vrhunec v t. i. cestni aferi,³⁵ ki je izbruhnila poleti 1969, potem ko Zvezni izvršni svet ni namenil posojila iz tujine za gradnjo odseka avtomobilske »hitre« ceste v Sloveniji) je bila očitna. Slovenski odpor proti centralizmu na področju gospodarskih vlaganj pa je Tita močno razjezil. Stanetu Kavčiču je tako očital: »Vi rušite homogenost, rušite monolitnost te države, te skupnosti, takšne, kakršna je.«³⁶ Z zahtevo iz Slovenije, da naj zvezna »vlada« spremeni svoj sklep in nameni denar za gradnjo ceste v Sloveniji, in s stališči glede investiranja se niso strinjali tudi v drugih republikah. Pokazal se je prepad med razvito Slovenijo in drugimi deli, pri čemer so igrali Hrvati svojo lastno igro. Predsednik Zveznega izvršnega sveta Mitja Ribičič je menil, da bi popuščanje njegove »vlade« »pomenilo krizo centra, konec stabilnosti v gospodarstvu, reformi (mislil je na gospodarsko reformo, ki je tedaj že bila v hudi krizi – op. Z. Č.) in mednacionalnih odnosih.«³⁷ Vprašanje sredstev za gradnjo ceste v Sloveniji je dejansko povzročilo prvo večjo krizo med zvezno oblastjo in neko republiko, ki je bila javno obelodanjena, in prvi javni upor republike proti zvezni administraciji. Do tedaj se je to dogajalo bolj skrito, v političnih forumih.

Dobrih deset let po trboveljski stavki je bil problem, ki ga je ta odprla, še vedno živ in nerešen. To je zahtevalo nadaljnjo reformo federacije, tj. nadaljnji prenos pristojnosti zveznih oblasti na republike oziroma zmanjševanje vloge zveznih oblasti na račun večanja vloge republik. Povod za nadaljevanje reforme federacije je bil v medrepubliških odnosih (predvsem hrvaško-srbskih) in v odnosu republike do zvezne oblasti (slovenska »cestna afera«). Vse to je reformo federacije pospešilo, saj je bilo treba na novo zakonsko opredeliti položaj republik v razmerju do zvezne oblasti. Treba je bilo spremeniti ustavo. Neposredno pobudo za ustavne spremembe sta na temelju njunega dogovora dala Tito in Kardelj.

V začetku leta 1970, dan po 10. seji CK ZK Hrvaške, na kateri je predsednica ZKH jasno nastopila proti centralizmu, unitarizmu in hegemonizmu (pri tem je mislila na Srbe) in se zavzela za večjo politično in gospodarsko samostojnost Hrvaške, je Kardelj na seji Izvršnega biroja predsedstva ZKJ o bistvu federacije dejal: »Menim, da je poglobitno, da spoznamo, da je federacija – pod tem v tem kontekstu razumem celoten mehanizem medrepubliških odnosov – dejansko ogledalo odnosov med republikami kot tudi odnosov v družbeni strukturi v Jugoslaviji nasploh. Z drugimi besedami, prek nas tukaj (vodstvo ZKJ – op. Z. Č.) in v Skupščini in v Izvršnem svetu itd. se reflektirajo vsi ti zelo komplicirani odnosi, ki predstavljajo jugoslovansko strukturo. Ni Jugoslavija neka superdržava. Jugoslavija je državni instrument narodov, združenih v Jugoslaviji. To pa pomeni, da je ona sestavni del njihove državnosti. /.../ Če

³⁵ O »cestni aferi« v Božo Repe: »Liberalizem« v Sloveniji. V: Borec, 1992, št. 9–10, str. 743 (73)–868 (198).

³⁶ ARS, AS 1589 IV, šk. 2669/29, Zapisnik s 16. seje IB P ZKJ, 7. 8. 1969.

³⁷ Prav tam.

želimo okrepiti skupnost jugoslovanskih narodov pred vsemi napadi znotraj in od zunaj, potem je nujno, da razčistimo vprašanje, kaj naj bo ta federacija, ne pa da ji nalagamo večjo odgovornost, kot jo lahko nosi, oziroma da zahtevamo od nje več, kot lahko da. Z drugimi besedami, nujen je enako odgovoren odnos do federacije kot do republike.« Zavzel se je za več neposrednih stikov med republikami, ne pa da so te, če so imele povsem različna stališča, pričakovale od zvezne administracije, da bo rešila »kvadrato kroga« njihovih medsebojnih odnosov.³⁸ S tem so dajale zvezni administraciji večjo vlogo in zato se je Kardelj zavzel za bolj neposredne odnose republik med seboj.

Marca 1970 se je sestel širši vrh ZKJ in se na tridnevni seji dogovoril za nadaljevanje reforme ustave, aprila pa so na seji predsedstva ZKJ odprli pot za reformo federacije in opredelili njene funkcije oziroma pristojnosti: ohranitev in razvijanje enotnega političnega in ekonomskega sistema, temelječega na samoupravljanju, družbeni lastnini, delitvi po delu; varovanje enakopravnega položaja vseh narodov in narodnosti; zagotavljanje enakopravnosti republik; zagotavljanje enotnega jugoslovanskega tržišča; obramba, mednarodni odnosi SFRJ; zagotavljanje sredstev sklada za razvoj manj razvitih republik in pokrajin. Na mnogih sejah partijskega vodstva so leta 1970 govorili o značaju federacije. Do spremembe ustave so bili najbolj zadržani v Srbiji. Jeseni 1970 so začeli oblikovati ustavne amandmaje, sprejeli pa so tudi osnove ustavnih sprememb; konec oktobra 1970 je bila konferenca ZKJ posvečena reformi federacije. Pripravljanje amandmajev je bilo dolgotrajno in zapleteno, saj je bilo mnogo predlogov in pomislekov zlasti glede zmanjševanja vloge federacije oziroma zvezne administracije, in to predvsem zaradi strahu, da bi se zmanjšale investicije v manj razvite predele Jugoslavije (vprašanje sklada za nerazvite). Predstavniki republik so v predlaganih spremembah iskali koristi za svoje republike in »preračunavali«, kaj jim bodo te dale in kaj vzele. Predvsem na področju gospodarstva, posebno investicij. Predmet razprave je bilo tudi vprašanje uvedbe predsedstva – kolektivnega suverena države, v katerem se je glede na predvideno sestavo (določeno število predstavnikov iz vsake republike/avtonomne pokrajine) odražala federalizacija vloge suverenih republik.

Ko so bili amandmaji pripravljeni – priprava je bila dolgotrajna, kajti spremembe so pripravljali v več komisijah, delo pa je koordiniral Kardelj; komisije so nato na Brionih dolgo razpravljale o podrobnostih –, so bili v začetku marca 1971 dani v javno razpravo. Razloge za reformo federacije je Kardelj predstavil v začetku marca 1971 na seji predsedstva ZKJ kot preseganje »nesoglasja« med sistemom samoupravljanja in državnim monopolom. Po njegovih besedah je šlo pri reformah za bistveno vprašanje, kako razdeliti državni kapital po republikah.³⁹

³⁸ ARS, AS 1521, šk. 19, Diskusija na sednici IB P. SKJ, 18. 1. 1970.

³⁹ Kardelj, PNSG, 9, Ljubljana 1974, Idejna in politična izhodišča spremembe ustave (Referat na seji P. ZKJ, 2. 3. 1971), str. 187–189.

Ustavni amandmaji, ki so bistveno spremenili značaj jugoslovanske federacije, so bili sprejeti v vseh zborih Zvezne skupščine 30. junija 1971.⁴⁰ Sklenili so reformo, ki se je začela dobro desetletje prej (ko so se jasno pokazali problemi, ki jih je bilo treba z reformo rešiti) ali pa vsaj z osmim kongresom ZKJ, ko je bilo politično sprejeto, da je nacionalna problematika v Jugoslaviji živa in jo je treba upoštevati. Z ustavnimi amandmaji leta 1971 je bila formalno rešena problematika mednacionalnih odnosov, kot so jo razumeli v tem času.

Ustavni amandmaji so vzpostavili t. i. razvito federacijo, v kateri so imele republike poglavitno vlogo. Jugoslavija je postala federacija republik, te pa so postale države, ki so temeljile na suverenosti narodov. Vpeljan je bil samoupravni federalizem.⁴¹ »Državnost« republik in nova oblika jugoslovanske federativne države sta se kazali tudi v novem državnem organu, Predsedstvu države, v katerem so imele vse republike po tri svoje predstavnike, avtonomni pokrajini pa po dva (eden teh je bil predsednik republiške skupščine). Podobno je tudi zvezno »vlado« sestavljalo enako število članov iz vsake republike.

S federalizacijo federacije je moč zvezne oblasti slabela, sta pa zato poleg večje vloge republik v federativni ureditvi države rasla moč in politični pomen Tita in tudi Zveze komunistov. Tito je menil, da je treba ob večji samostojnosti republik večati enotnost ZKJ. Ta pa je bila prav takrat na zelo nizki ravni, kajti v vseh republikah je zaživel liberalizem. Dejansko je šlo za poskuse, da bi liberalizirali predvsem organiziranost znotraj partije, kar bi omogočilo tudi manj strogo delovanje le-te v družbi. Ta partijski liberalizem je zaživel v vseh jugoslovanskih republikah, čeprav je izhajal iz različnih razmer in pogledov v posameznih okoljih. »Liberalizmi« so imeli skupni namen, izhodišča in metode, pojavne oblike pa so bile različne. Vsi so zagovarjali reforme, ki bi imele v posameznih republikah največji učinek, in so imeli v vseh republikah bolj ali manj nacionalno, ponekod celo izrazito nacionalistično noto. »Republikanizem« se je tako kazal tudi v partijskem življenju, kar je zaskrbelo Tita in tudi sicer zagretega reformista Kardelja. Zbala sta se partijskega liberalizma z jasno izraženo nacionalno oziroma republiško usmeritvijo. V republiških partijskih vodstvih so bili namreč močni »liberalci«. Še najmanj je to veljalo za Slovenijo, kjer je »liberalizem« z namenom liberalizacije in demokratizacije predvsem gospodarskega življenja vodil predsednik republiške »vlade« Stane Kavčič. Partijski liberalizem je postal v Sloveniji reformski izraz celotne družbe.

»Liberalizem« pa je zamajal politično moč Zveze komunistov Jugoslavije, ki so jo partijski konservativci videli kot enega od porokov jugoslovanske države. Poudarjeno nacionalno izražanje zahtev po drugačnih odnosih v državi med centrom in republikami, pri čemer je vsaka republika videla predvsem sebe in svoje potrebe in koristi (pri tem so bili najbolj zagreti in odločni na Hrvaškem),

⁴⁰ Uradni list SFRJ, 29–71, 8. 7. 1971.

⁴¹ Izraz uporabljen na 64. seji sekretariata CK ZKS 2. 12. 1970, ki kaže kako so v Sloveniji razumeli ustavne spremembe oz. kaj so od njih pričakovali. ARS, AS 1589 IV, šk. 31.

je konservativcem omogočilo, da so liberalizem ustavili in ga zatrli v vseh republikah. V vsaki posebej je potekal notranjepartijski obračun z republiškimi liberalci. Reforme, ki so jih ti želeli izvesti, so bile ustavljene. Reformisti federacije so nasprotovali reformam partije in so se zadovoljili le s spremembami v organizaciji federacije.

Prav v letu, ko je bila uzakonjena ustavna reforma, ki naj bi uspešno rešila politično krizo (ta se je pokazala že ob koncu petdesetih let in se je v šestdesetih letih ob reševanju problematike odnosov med zvezno oblastjo in republikami še poglobila), je nacionalno izražanje nestrinjanja z zvezno oblastjo in republiko Srbijo ter Srbi, živečimi na Hrvaškem, doseglo vrelišče. Hrvaška pomlad (tako so na Hrvaškem razumeli množično nacionalno emancipacijsko gibanje Hrvatov, ko si je hrvaško politično vodstvo prizadevalo doseči drugačen, po njihovem mnenju bolj pravičen in enakopraven položaj Hrvaške in Hrvatov v odnosu do zveznih oblasti) pa se je sprevrgla v nasprotovanje politični ureditvi jugoslovanske države in v izražanje želje po večstrankarski politični ureditvi kot tudi po samostojnosti Hrvaške. To dogajanje, ki je bilo označeno kot »maspok«, množično gibanje, je doseglo vrhunec jeseni 1971, ko je zaradi pretiranega nacionalnega naboja z močnimi prviniami nacionalizma doživelo svoj konec. Hrvaško politično vodstvo, ki je še na začetku jeseni tistega leta uživalo Titovo podporo, je ostalo osamljeno. Razlog, da se je Tito odločil zatreti »hrvaško pomlad«, je bil v tem, da je hrvaško politično vodstvo dopustilo vpliv na reforme, ki jih je do tedaj usmerjalo samo, političnim silam zunaj partije. Partija s Titom na čelu pa je bila pripravljena pristati le na tiste reforme, ki jih je bila pripravljena izvesti sama. Vendar pa v novonastalih razmerah jugoslovansko partijsko vodstvo ni kazalo več nobenega navdušenja za reforme. Odločilo se je za udar proti liberalizmu in s tem za končanje reform, ki bi lahko oslabile vlogo in položaj Zveze komunistov Jugoslavije.

Naslednje leto je prišlo do ključnega obrata. Vodstvo partije (predvsem stari kadri) je želelo partiji vrniti veljavo in zato je nastopilo proti reformam partije. S Titom na čelu je dalo vedeti, da ima oblast in da je ne namerava izpustiti iz rok. Poudarek je bil spet na razrednem. Reformisti državne organizacije so nastopili proti reformistom partije in tudi reformistom družbe. Konec je bilo bistvenih reform, ki so v drugi Jugoslaviji obeležile »dolga« šestdeseta leta 20. stoletja. Reforma federacije kot posledica reform v sedmem desetletju je bila sicer vpeta v novo jugoslovansko ustavo, sprejeto 1974, prav tako pa je »nadgradnjo« doživel tudi sistem samoupravljanja. Reforme federacije, izvedene v šestdesetih letih in vpete v ustavo iz leta 1974, so model jugoslovanske federacije pripeljale do njenega viška. Dobro desetletje kasneje so se pojavile zahteve po reformi organizacije države, kot jo je vpeljala ustava iz 1974.

THE 1960s YUGOSLAV REFORMS

SUMMARY

The history of the so-called Second Yugoslavia was riddled by constant crises and measures to remedy these crises – various reforms. Crises and reforms were constant in the life of the second Yugoslav state. Crises demanded reforms and reforms gave rise to crises.

The second Yugoslav state was established through revolution, but the duration of its existence was perceived as a reflection of an evolving reform. The first reform – the introduction of self-management and the so-called socialist democracy – may have had a revolutionary character, since it meant a radical change, defining the Second Yugoslavia and its political as well as economic development. This gave rise to reforms, which (should have) made the Yugoslav political (and thus its closely associated economic) system different from the system and operations in the other socialist-communist countries. After the introduction of self-management, in the 1950s the reforms with the intention of deetatisation, debureaucratisation and decentralisation were carried out; all of this with the intention of the democratisation of the Second Yugoslavia's political system. The 1950s were riddled with political system reforms. The constitution was changed. The attribute of class gained a greater emphasis in the functioning of the political system and state organisation. The ruling party – Communist Party – was also transformed. This change was reflected in its name (it changed from a communist party into a league of adherents) as well as its social or political role it was supposed to have in the new state. The reform of the ruling party in regard to the manner of its rule was more of a declarative than an actual affair.

The reforms opened the issue which should have supposedly been overcome with federalism – the so-called national question. This, or the relationship between the federal parts of the state (republics) and the central authorities as well as the understanding of the position and role of the republics, was characteristic of the 1960s crises and reforms. Economy and its etatist character on one hand and the wish for deetatisation (decentralisation) on the other hand, where the principles of self-management in regard to the allocation or the possibility of managing the generated resources at the republican (national) level should have been implemented, gave rise to the political crisis in the beginning of the 1960s. It manifested itself especially in the various attitudes of the state Party leadership to the causes of the economic crises. The reasons for the crises may have lied in the economy, but in reality the causes were political and national, stemming from the social or economic differences among the individual parts of the state or the republics. This involved relations between the economically more developed and less developed republics and the question of who would invest in their progress.

Thus the 1960s were critical and involved a number of reforms. The reforms in the 1960s had a national character; the federation reform encompassed the reduction of the role of the central administration and the increased role of the republics, especially in regard to investment policies. The reforms sought to establish an ideal symbiosis of the aspects of class (self-management) and the national (federalism). The national issue was politically acknowledged in the end of 1964 at the 8th Congress of the League of Communists of Yugoslavia. This made it possible to consider the reforms on the »national« basis, and also to change the constitution, adopted a bit over a year earlier. The chance for this occurred after the political police reform (1966) and the removal of the key supporters of the centralist views from the political life. Next year the constitution reform started with constitutional amendments. It was oriented towards reforming the federal system and state organisation by strengthening the role of the republics and reducing the importance of the centre. The federation reform, thoroughly federalising the state, was carried out until 1971.

Besides the federation reform, during which the aspect of the nation became more important than the aspect of class, the 1960s economy reform was essential. The defence system was also reformed and a new doctrine was introduced. Due to its inefficiency, the ruling political party was also the subject of organisational and staff reforms with a partial replacement of the generations holding the leading functions in all the republics. The Party reforms did not follow the substantive reforms at the state level.

UDK 323.2:329.15(497.1)"1966"

*Jerca Vodušek Starič***Brionski plenum leta 1966 – ocene in njegov vpliv*

Leta 1966, ko je potekal 4. plenum CKZKJ na Brionih 1. julija 1966, t. i. brionski plenum, je bila komunistična ali socialistična Jugoslavija nekje na polovici svoje poti. Oznake narave režima v Jugoslaviji so bile lahko različne, od samoupravno socialističnega, kot ga je imenovala oblast sama, do komunistično avtoritarnega, kot so mu rekli na Zahodu; beseda avtoritaren je pomenila, da sistem ni bil več totalitaren kot do začetka petdesetih let. Pri bolj natančnem pogledu v dogodke, ki so sprožili brionski plenum, in tiste, ki so mu sledili, pa lahko opazimo, da so Jugoslavijo od vsega začetka trli isti problemi, ki so privreli na površje ob vsakem sklopu reform, na primer v letih 1950–1953 ali pa pozneje, ob razpadanju sistema in federacije v osemdesetih letih. Uradno naj bi brionski plenum opravil z največjimi ovirami v razvoju samoupravnega socializma, vsaj tako so menili nosilci ukrepov po plenumu. Vendar se je kmalu izkazalo, da je razočaral tiste, ki so pričakovali globljo reformo.¹ Tudi spori, ki so tleli do plenuma ali pa so pred njim že izbruhnili v prikriti obliki, s plenumom niso prenehali. Ostali sta isti temeljni vprašanji – vprašanje centralizma in vloge partije v državi. Le orodja za boj z nosilci različnih idej so se spreminjala.

Brionski plenum je bil formalno obračun z nekaterimi etatističnimi tžnjami v jugoslovanski Službi državne varnosti in v ZKJ. Britanski diplomati pa so ga poimenovali kar čistka in teh v zgodovini partije tako ali tako nikoli ni manjkalo, so dodali. Zato nas okoliščine plenuma navajajo na misel, da je bil to le še eden od poskusov partije, da preseka nakopičene oziroma že kar ponavljajoče se težave jugoslovanske socialistične države, ki je navzven sicer dajala trden videz zahvaljujoč titoizmu in neuvrščeni politiki, ki sta se razvila v nekaj več kot desetletju od začetka večjih reform sistema v letih 1950–1953. Če pa pogledamo pod deklarativno raven politike, ni težko opaziti, da so se v Jugoslaviji v

---

* Dr., redna prof., Filozofska fakulteta Univerze v Mariboru, Oddelek za zgodovino, Koroška cesta 160, SI-2000 Maribor; e-naslov: jerca.v@siol.net

¹ Koča Popović je dejal, da plenum ni šel ad rem, ampak ad personam, in dodal: »Slažem se da su mnogi ljudi gajili velike nade ali one su, na žalost, izneverene. Praktično se sve svelo na rušenje jednog od najmoćnijih ljudi u vrhu strogo centralizovane vlasi umesto da se i sama takva vlast promeni u korist demokratskog otvaranja za koje su se na rečima svi izjašnjavali«. Aleksandar Nenadović: Razgovori s Kočom. Zagreb 1989 (dalje Nenadović, Razgovori sa Kočom), str. 140.

času poznih petdesetih in prve polovice šestdesetih let spopadale različne močne silnice, ki so v skrajnostih obetale ali vnovično uvedbo centralistično-etatistične oblasti ali pa dosledno izvedbo decentralizacije in gospodarsko liberalizacijo, ki bi za seboj potegnili zmanjšanje enotne, centralne (v jugoslovanskem besedišču zvezne) oblasti, tržno gospodarstvo (v dometu, ki ga dovoljeval socializem) in končno tudi razkroj avtoritete in vodilne vloge partije. Partija pa je bila, poleg državne varnosti in armade, še vedno glavna centralizirana in osrednja sila v državi. Sporna vprašanja, okoli katerih se je v nemala razprava do leta 1966, so bila pravzaprav zelo podobna, če ne skoraj enaka tistim, ki so izbruhnili po Titovi smrti in na koncu pokopala Jugoslavijo v desetletju 1981–1991. Zanimivo je, da so že ob tej krizi leta 1966 zahodne analize napovedovale tudi možnost razpada države in opozarjale, da je Tito s svojo avtoriteto edina trdna kohezivna sila v državi.

Preden preidemo k ugotavljanju teh ključnih okoliščin plenuma, si lahko postavimo le še eno vprašanje: zakaj se je prelom zgodil ravno leta 1966? Iz varnostnih analiz CIE ali pa britanske vlade bi lahko sklepali, da je bil razlog v tem, da je Tito bil vedno starejši, leta 1966 je bil star 74 let, zato je bilo treba izpopolniti sistem vodenja države tako, da bi bil zagotovljen miren prehod ob Titovem umiku s prizorišča. Zahodni analitiki so še opozarjali, da je težko napovedati izid teh sprememb, ker se jugoslovanski sistem ves čas reformira. Seveda je odgovorov na vprašanje, zakaj leta 1966, lahko še veliko, kot je videti iz analiz ob plenumu in po njem. Da pa bi razložili kontroverznosti in dihotomijo, ki jih je vsebovalo desetletje pred brionskim plenumom, bi potrebovali celo knjigo. Pazljivo je torej potrebno izluščiti in slediti vsaj najpomembnejšim pojavom. To sta bila nacionalno vprašanje (natančneje stopnja samostojnosti, ki jo je sistem zagotavljal jugoslovanskim narodom) in t. i. liberalizacija² znotraj partijskih odnosov in gospodarstva. Skoraj vse ocene razmer v Jugoslaviji v desetletju pred plenumom govorijo o tem, da je v Jugoslaviji v letih 1957–1966 politično prevladala t. i. politika trde roke, ki je sledila oziroma je bila reakcija na obdobje decentralizacije.³

Decentralizacija v letih 1950–1953 je, vsaj deklarativno, prinesla večjo upravno oblast republikam, ki naj bi nato ta svoja pooblastila prenašale navzdol na občine. To bi v prihodnosti preprečilo nove pojave etatizma, sedaj republiškega. Nauk, ki so ga zagovarjali vodilni partijci, pobudniki reform sredi šestde-

² Liberalizacijo ali partijski liberalizem je Tito neposredno po 4. brionskem plenumu definiral kot partijsko popuščanje idejam, ki niso njihove, in obljubil, da ZK ne bo liberalna ne do dogmatskih in centralističnih sil ne do zahodnega vpliva ali ideologije in da morajo sovražniki socialističnega razvoja še vedno živeti v strahu kljub spremembam, ki jih napovedal plenum. Posvaril je hrvaške in slovenske liberalce, da po tudi pri njih partijska zvestoba na prvem mestu in da bo partija enako stroga s tistimi, ki hočejo pripeljati reforme do skrajnosti in zmanjšati avtoriteto partije ali uvesti regionalno avtonomijo za industrializirani severozahod. ((National Archives, United Kingdom (nekoč PRO) (dalje NA UK), FO 371/189011, NU 1015/24, analiza Elbricka.)

³ NA UK, FO 371/189011, NU 1015/20.

setih let, je bil: povečanje obsega nalog in pristojnosti na nižji, lokalni ravni bo privedlo do večje odgovornosti. Na ta način bi nastala odgovorna družba, socialistična družba novega tipa, ki bi premagovala in preseгла regionalne in nacionalne spore in nesoglasja. Po mnenju Kardelja naj bi proces šel še dlje: jezik in nacionalna kultura bosta sčasoma postala drugotnega pomena. To (nevarno) smer je spodbudila vrsta ukrepov z začetka petdesetih let. Najprej je je bil z ustavnim zakonom ukinjen Zbor narodov v Zvezni skupščini oziroma ga preoblikovala v Zbor proizvajalcev. V ustavnih zakonih leta 1953 je ukinila samoodločbo in sprožila idejo o jugoslovanstvu oziroma o jugoslovanski narodnosti. To se pozneje odražalo v novosadskem sporazumu o enakosti srbskega, hrvaškega in črnogorskega jezika, pa v enotnem srbsko-hrvaškem pravopisu ter v poskusu standardizacije učbenikov oziroma poenotenja učnih vsebin leta 1960. Po vsebini so ideje in prijeme unitarizma obnavljali še drugi podobni pojavi. Govorilo se je, da je enotnost (jugoslovanstvo) družbeno napreden in rastoč proces in da morajo kulturniki v tem duhu zblíževati narode. V zgodovinopisju se je obnavljal spor med Srbi in Hrvati o krivdi za poraz leta 1941. Del zgodovinopisja pa so obtoževali, da premalo upošteva revolucionarno preteklost in da za reševanje nacionalnega vprašanja pripisuje zasluge meščanskim strankam; druge zgodovinarje so kritizirali, da so nacionalisti itd.⁴ Vse te teze so se pojavile že na 6. kongresu ZKJ leta 1952, od srede petdesetih let pa so preraščale v utemeljevanje jugoslovanstva. Zato niso bile presenetljive Kardeljeve misli v novi izdaji Razvoja slovenskega narodnega vprašanja o nacionalizmu kot reakcionarnem pojavu in o potrebi po jugoslovanstvu. Nevarnost te politike je bila v tem, da je vedno znova opogumljala zagovornike enotne in centralistično urejene države, kar je dejansko vedno pomenilo spodbudo in navdih Srbom (kot večinskemu narodu) za razne zamisli o njihovem vodstvenem položaju v državi. Vse to pa je sprožalo različne odzive in spore, o katerih bo govor v nadaljevanju.

Demokratizacija kot drugi pomembni element v smeri »graditve socialistične demokracije« je s 6. kongresom ZKJ sicer prinesla deklarativni odmik od totalitarne prakse. Toda napovedana destalinizacija se v nekaterih elementih ni izvedla. Tito je še vedno združeval več funkcij; bil je generalni sekretar, predsednik FLRJ in nekaj časa je vodil Zvezni izvršni svet. Podobno je bilo s funkcijami višjih partijskih veljakov. Kmalu po kongresu je sklepe o prihodnji neavtoritarni politiki zaobrnil sam CK ZKJ na plenumu CK ZKJ junija leta 1953. Po tem so partijski voditelji vedno znova, na vseh kongresih, plenutih in sejah IK, posebej poudarjali skrb za enotnost v partiji in v množičnih organizacijah. Toda to ni zadostovalo za enotnost, saj že samo partijsko gradivo pokaže, da so se skozi petdeseta leta stopnjevale kritike pojavov nacionalizma, šovinizma, partikularizma, tj. ekonomskega nacionalizma, in podobnih »izmov«. Pismo IK CK ZKJ članom partije leta 1962 je, že odkrito govorilo o opoziciji republik zvezni

⁴ Paul Shoup, *Communism and the Yugoslav National Question*, New York 1968, str. 197–198.

politiki. Med razpravo o novi ustavi in med pripravami na 8. kongres ZKJ leta 1964 so se še bolj vidno kazali spori med unitaristično in republiškim linijami; tudi na samem kongresu so razpravljali o unitarističnih tendencah. Slovenci na samem kongresu sicer niso sprožili spora zaradi obtožb o nacionalizmu in šovinizmu, ki so letele nanje, ker jim je bilo obljubljeno, da bodo to Srbi lažje reševali znotraj lastne partijske organizacije. Ves ta čas naj bi v CK-ju Ranković in njegovi privrženci nasprotovali gospodarskim reformam in v vsakodnevni politiki sabotirali in ovirali reformo.

Tretje pomembno področje nesoglasij je bilo gospodarstvo. Prve težave okoli prihodnje gospodarske politike so nastopile že v zgodnjih petdesetih letih s sporom med vodilnimi komunisti o decentralizaciji, saj so nekateri naprej zagovarjali centralno-planske in direktivne metode vodenja gospodarstva, češ da bo le tako mogoče zagotoviti hiter razvoj na ključnih področjih. Največ razprave so vedno sprožala vprašanja, kot je bila pravica do odločanja o investicijah, pravica do razpolaganja z amortizacijo in seveda način, kako deliti dohodek. Veljalo je, da so bolj dogmatski komunisti zagovarjali nadaljevanje investicij v temeljno industrijo in centralno razvrščanje investicij, in da so t. i. »demokrati« v partiji zagovarjali postopne korake v k povečanju pooblastil republikam in celo samim podjetjem. V resnici pa je bilo jedro problema ves čas v tem, kako se izvleči iz gospodarskih težav, saj so bili gospodarski rezultati slabi. Zato so vodilni krogi stalno iskali tiste prave ukrepe, ki bi vendarle spodbudili gospodarsko rast. V svojih prvih analizah po brionskem plenumu leta 1966 je britanski ambasador zabeležil, da partija sicer misli, da bo sedaj s korakom naprej uspešno vodila samoupravno ekonomijo in da se bo končno odprla pot k napredku. »Toda to je po mojem mnenju zelo rožnata slika. Problemi jugoslovanškega gospodarstva so, tudi ali prav zaradi sistema samoupravljanja, primarno ekonomski (čeprav lahko v zgodnji fazi vsebujejo tudi nacionalne antagonizme).«⁵

Če pogledamo po svetu, so bila petdeseta leta, še zlasti pa začetek šestdesetih, leta hitre gospodarske rasti. Takrat je Zahodna Evropa beležila rast celo v kmetijstvu, čeprav so zmanjševali kmetijske površine in število kmetov. Medtem pa je imela Jugoslavija, po eni od analiz CIE, precejšen deficit in relativno vedno manjši nacionalni dohodek po glavi prebivalca, zato ker je v šestdesetih letih več ali manj zavlačevala z reformo gospodarstva; tako je postala ena najbolj nerazvitih držav v Evropi, z nacionalnim dohodkom okoli 860 USD na prebivalca (od tega naj bi bil slovenski 1550, kosovski pa petino tega), približno podobnim kot Grčija in znatno nižjim od Romunije in Bolgarije, ter polovico nižjim od tistega v Italiji.⁶

Pred podobnimi težavami se je pravzaprav nahajal ves socialistični blok. Ko je nastopilo leto 1966, je v sovjetski partiji že celo desetletje potekal spor o

⁵ NA UK, FO 371/189011, NU 1015/20, str. 5.

⁶ CIA FOIA: Yugoslavia, An Intelligence Appraisal, 27 July, 1971, str. 7–8.

razmerju med partijo in državo oziroma o pravi vlogi partije v »moderni državi«. ⁷ Na pot gospodarske reforme je sočasno kot Jugoslavija krenilo še šest evropskih komunističnih držav, so pisali analitiki CIE, »saj je v bloku moderno imeti gospodarsko reformo«; vsem je bilo skupno, da so zavestno poskušale zmanjšati stopnjo centralnega nadzora in uporabiti cene in profit za spodbudo gospodarstva. Toda na vprašanje, ali bodo uspešne, so analitiki odgovarjali, da ne, ker imajo povsod isti temeljni problem: novi in stari sistem nista zmožna delovati hkrati. Dvomili pa so, da bodo komunistične partije dovolile popolno demontažo gospodarskih birokracij in uvedbo trga. V Jugoslaviji pa so na izpraznjena mesta v zvezni birokraciji hitro vskočile republiške. Čistka v partiji (brionski plenum – op. J.V.S.) naj bi se torej začela zato, da bi gospodarski nadzor lahko prepustili bankam in podjetjem. Toda izid čistke je nepredvidljiv«, so zaključili. ⁸

Podobno so v CIA-i ocenjevali tudi jugoslovansko zunanjo politiko. Menili so, da so bili jugoslovanski odnosi z Moskvo v zgodnjih šestdesetih letih, pred odstranitvijo Hruščova, kar tesni; Tito se je takrat bolj kot ne odkrito istovetil s sovjetsko ideologijo v njenem širšem pomenu. Čeprav so Jugoslovani nekajkrat popustili Sovjetom (Madžarska 1956), pravi analiza dalje, so obdržali neodvisno stališče in spremembe v odnosih so nastopile ne zaradi jugoslovanske, ampak sovjetske spremembe stališč. ⁹ Tudi za Brežnjeva so menili, da Jugoslavije ne namerava siliti nazaj v blok, čeprav se je bolj vtikal v jugoslovanske zadeve in povzročal napetosti kot Hruščov. Za tem ne stoji kak pomemben strateški interes, so menili, zato ni verjetno, da bi Sovjeti vojaško ukrepali proti Jugoslaviji. ¹⁰ Podčrtali pa so, da je jugoslovanska vojska v šestdesetih letih zopet postala odvisna od sovjetske (težke) oborožitve in tehnologije. ¹¹ Britanci so neposredno po brionskem plenumu 1966 ugotavljali tudi to, da so bili Sovjeti od leta 1962 naklonjeni Rankoviću, čeprav je bil v letih od 1948 prav on tisti, ki je preganjal staliniste. Ranković je večkrat sprejel sovjetskega ambasadorja ¹² in ta ga je še nekaj dni pred plenumom hvalil.

⁷ CIA FOIA: The New Soviet Constitution and the Party-State Issue in CPSU Politics, 1956–1966, uvod.

⁸ CIA FOIA: Communist Economic Reform, Sept. 1966.

⁹ CIA FOIA: Yugoslavia, An Intelligence Appraisal, 27 July, 1971, str. 11–12. Ta analiza CIE na kratko oceni razvoj jugoslovanske zunanje politike od 1949 dalje; navaja, kako se je Tito podal v negotov boj z Vzhodom, obenem pa je bil skrajno nezaupljiv do Zahoda in sovražen zahodni ideologiji in pozneje, sredi petdesetih let, sta mu dvorila oba, Vzhod in Zahod, on pa je odvrnil pasivno nevtralnost in si želel igrati osrednjo vlogo v mednarodni politiki s poudarkom na aktivni koeksistenci, suverenosti in tretjem svetu; tako je neuvrščena politika postala izvor nacionalnega ponosa in kohezije, kar je koristilo režimu, saj je od 1960 postala glavni dejavnik enotnosti, medtem ko je strah pred SZ izgubljal svoj učinek.

¹⁰ CIA FOIA: Yugoslavia, An Intelligence Appraisal, 27 July, 1971, p. IV.

¹¹ CIA FOIA: The Yugoslav Military Elite (U), A.R. Johnson, with assistance of Janette Koch, Office of Regional and Political Analysis, CIA, Feb. 1977, R 2131, str. 10.

¹² NA UK, FO 371/189011, NU 1015/20.

Razglašana demokratizacija od 1950 naprej je komuniste spodbujala naj izražajo svoja stališča, in sprožila vrsto različnih razprav, ki so se dotikale teh in drugih nakopičenih težav; tudi te so bile po vsebini zelo podobne prejšnjim in kasnejšim razhajanjem. Razprave okoli nacionalnega vprašanja so včasih spominjale na leto 1935 ali pa na argumente iz spora o t. i. jedrih v osemdesetih letih. Začelo se je leta 1952 s preprirom med Krležo in srbskimi književniki in se nadaljevalo celo desetletje. Kmalu se je začela tudi razprava o suverenosti republik; pri tem so na Hrvaškem šli celo tako daleč, da so nekateri trdili, da zaradi vsebine zveznih zakonov republike nimajo nikakršne samostojnosti. Eden od vrhuncev prepira je bil leta 1961, ko sta se javno spopadla Dobrica Ćosić in Dušan Pirjevec in ko se je odkrito izražala bojazen, da bo poenotenje v kulturi in šolstvu pripeljalo do srbske prevlade.

Na prelomu šestega in sedmega desetletja smo kljub naraščajoči politiki trde roke pričali tudi drugim pojavom, podobnim tistim iz osemdesetih let. V slovenski in hrvaški javnosti je bilo opaziti naraščajočo nestrpnost in kritičnost do »Beograda«. Še zlasti je to bilo vidno v krogih (slovenskih) intelektualcev. Stvari so dosegle vrhunec leta 1964–65 in zadale slovenski Udbi veliko dela. Ponovno, kot vedno ob jugoslovanskih krizah, je na površje privrela zamisel o samostojni Sloveniji. O tej se je zelo potihoma govorilo vse od pobega Franca Jeze (jeseni leta 1948) v Trst, kjer je objavil svoje zamisli o samostojni Sloveniji. Širjenje te zamisli je bilo ves povojni čas strogo prepovedano in že konec leta 1952 so oblasti v Sloveniji (tudi) zaradi stikov z Jezo javno sodile in obsodile dr. Jakoba Šolarja in dr. Janeza Fabijana. Slovenska UDV je Jezo spremljala še v prvi polovici šestdesetih let, saj je na drugi strani meje objavljala poslanice Slovincem in jih spodbujala, naj zahtevajo neodvisnost, ter leta 1963 razpečeval letake s podobno vsebino.¹³

Ideja o samostojnosti je v zgodnjih šestdesetih letih dobila zamah ne le med literati temveč tudi med študenti, ki so osnovali organizacijo »Svobodna Slovenija« in leta 1962, jasno, končali v zaporu. V Ljubljani so aretirali tudi člane Organizacije slovenskih protikomunistov.¹⁴ Pojavljati se začeli razni kritični listi: Lojze Kovačič je izdajal Naše delo, kranjski gimnazijci Plamenico. Društvo prekmurskih študentov je izdajalo list Bruc, ki je nastopil proti kultu osebnosti in drugim pojavom, zato so oblasti kaznovale njegove urednike Branka Šömna, Rudija Ringbauerja in Ferija Žerdina. Tričlanski senat okrožnega sodišča jih je obsodil 27. junija 1963.¹⁵ Razkorak med mlado in staro generacijo so zaznali tudi Britanci, saj so v začetku leta 1966 v poročilu »Fathers and

¹³ Arhiv Republike Slovenije (ARS), fond Republiški sekretariat za notranje zadeve Socialistične republike Slovenije (AS 1931), A-22-8, Specialne informacije SDV-1963/438. Primer take poslanice iz 1962 je objavljen v Zbornik simpozija o Francu Jezi. Gorica 1995, str. 93.

¹⁴ ARS, AS 1931, A-22-8, Specialne informacije SDV-1962/328-335 in 520-533.

¹⁵ ARS, AS 1931, A-22-8, Specialne informacije SDV-1963. Šömen je za članek proti kultu osebnosti dobil 4 mesece zapora, Ringbauer in Žerdin pa dva.

Sons«, pisali, da so jugoslovanske oblasti zaskrbljene nad mlado generacijo, ki ne pozna zgodovine, ne ve nič o vojni in se ne zanima za politiko.¹⁶

Medtem so se začeli tudi spori v jugoslovanskem PEN-u, kjer so slovenska stališča in predloge ocenjevali kot separatistične in razbijaške, dokler ni spora na sestanku v Zagrebu poleti 1963 nekoliko zgladil Matej Bor. K razgretemu ozračju je olje na ogenj prilil še Dizdarevičev uboj polkovnika Remškarja, ki naj bi imel šovinističen motiv. Kot posledico pa je sprožil slovenski šovinizem – začelo se je razpravljati o problemu naseljevanja »južnih« delavcev. Slovenska SDV, ki je eden boljših virov za raziskovanje javnega mnenja v času socializma, je pridno beležila kritike, ki so krožile v javnosti o razkošju v Beogradu, na primer zidavi nove stavbe Zveznega izvršnega sveta, pa govornice o »beograjski gospodi« in pritrjevanje Đilasovemu pisanju. Najbolj v ospredju zanimanja Udbe je bila seveda razprava znotraj slovenske Zveze komunistov, med partijskim vodstvom, Pirjevcom in Perspektivami. Pirjevec, ki je za partijo menil, da je še čisto stalinistična, in se je imel za »tutorja« mladine, rekli so mu kar »prulski CK«, je z Lojzetom Skokom napadal Tribuno, češ da ne vidi problema klerikalizma in se druži s klerikalcem Kocbekom. Zadeva se je končala z ukinitvijo revije Perspektive, aretacijo Pučnika (drugo) in Tomaža Šalamona, izključitvijo Nika Grafenauerja in drugih iz Zveze komunistov ter zamenjavo urednika Tribune. Perspektivaši so nato začeli s kulturnim molkom, Pirjevec pa se jih je odrekel, češ da so nedorasli in da sedaj tvorijo družbo zase, vendar nimajo dostopa do neke centralne in pomembne resnice.¹⁷ Vse to dogajanje je naletelo na odziv med študentsko mladino in v študentskem naselju v Ljubljani so vedno pogosteje organizirali javne tribune. Samo razprava o reformi univerze je tja privabila 250 mladih. Sestajale so se skupščine študentov, najpogostejše so bile na ekonomski fakulteti, ki je takrat še bila v središču mesta, nasproti vladni palači, in odzivala se je Tribuna. Tako je samo pomladi 1964 slovenska SDV imela polne roke dela z afero Perspektive, aretacijami uredništva in odzivi na le-te; 29. maja je bilo zborovanje na Filozofski fakulteti zaradi ukrepov zoper Perspektive in zaradi zamenjave urednika Tribune, sledila je prepoved Tople grede, pa junija prepoved njene uprizoritve v študentskem naselju in temperatura je rasla. Razprave so se nadaljevale v leto 1965 in vključevali so se mnogi, njihove izjave, tudi privatne, pa je beležila SDV. Tako je, med drugim, Lado Ambrožič leta 1965 rekel: »Partija ni samo ljudstvu, ampak tudi lastnemu članstvu ovira«; ljudi so namreč odvrčali ukrepi oblasti in metode, kot so bile razne ex cathedra obtožbe na uradnih sestankih, način prepovedi Tople grede, klicanje Pirjevca na pogovor z Ivanom Mačkom in končno vpletanje in ukrepanje Službe državne varnosti.¹⁸ SDV je poleg tega spremljala še stavke in beležila težave po podjetjih, negativne odzive na podražitve ipd.; še zlasti pa je bila pozorna na obiske emigrantov.

¹⁶ NA UK, FO 371/189011, NU 1015/1.

¹⁷ ARS, AS 1931, A-22-8, Specialne informacije SDV-1964.

¹⁸ ARS, AS 1931, A-22-8, Specialne informacije SDV-1965.

Po metodi in vsebini dela je slovenska SDV, tako kot zvezna in ostale, v prvi polovici šestdesetih let delala po starem, ustaljenem načinu: spremljala je potencialne in dejanske sovražnike sistema, med njimi duhovščino, »ostanke meščanskih strank« in druge že znane skupine. Vrstila so se poročila o odnosih med RKC in državo in cerkvenih dostojanstvenikov (zlasti o škofih Vovku in Držečniku), slovenskih zamejcih, emigraciji; kot nekdanj so spremljali odvetniško zbornico, že opisane pojave med študenti in kulturniki, njihove stike s tujino, hrvaško emigracijo, stališča KPI, dejavnost Vidalijskega ipd. Pri skupini okoli Perspektiv so beležili vse njihove izjave in prisluškovali Kocbeku. Poročila SDV so bila za leta na prelomu iz petdesetih v šestdeseta, vse do brionskega plenuma, še zelo dolga, obsegala so več sto strani, leta 1962 celo 829 strani in, kot rečeno, namenjena so bila skoraj v celoti notranjim problemom.

Naraščajočo napetost v Sloveniji je dobro zaznal tudi avstrijski generalni konzul v Ljubljani, dr. Karl Newole. SDV je prestregla njegovo pismo na Dunaj, v katerem opisuje čas po Titovem govoru v Splitu in poroča: »Strokovnjaki menijo, da ima (Kraigher) sedaj manjšo politično moč. /.../ Izgleda, da bodo še nekateri drugi člani IS LRS zasedli visoka službena mesta v Beogradu. /.../ Te spremembe so precej močno razburile prebivalstvo. Povsod se razpravlja in postavlja vprašanje, ali spremembe dajejo upanje na pomiritev. Ljudstvu se skuša nastali gospodarski položaj olepšati s postopki proti nekaterim direktorjem v industriji, ki so baje preveč zaslužili. Z aretacijami ne bodo mogli preprečiti velikega gospodarskega nezadovoljstva. Odstranitev gospoda Kraigherja je precej popularna, očita se mu da je posedoval tri vile ...« Dodal je še pomenljiv stavek, ki je kazal na spremenjeni položaj Edvarda Kardelja v državi, in sicer: »Obstoja sum, da Kardelj simpatizira z Đilasom, ker tudi on zahteva več demokracije. Praktično stoji Slovenija v gospodarstvu ravno tako slabo kot Jugoslavija. To povzroča nemire, stavke, o čemer smo že poročali ...« In še zanimivo ugotovitev: »Jugoslavija vodi politiko velesile iz gospodarskih razlogov.«¹⁹

Seme dvoma o naravi sistema je tudi v tem času sejal Milovan Đilas, ki je znova sedel v zaporu. Mnogi, ki so kritizirali sistem, so mu pritrjevali in te kritike so krožile med ljudmi. Đilasov nekdanji politični zaveznik Dedijer se je v začetku šestdesetih let večkrat mudil v Ljubljani, saj je tu je prijavil in oddal doktorat.²⁰ Kot družinski prijatelj je redno obiskoval družino Edvarda Koc-

¹⁹ ARS, AS 1931, A-22-8, Specialne informacije SDV-1962/469. Zapis SDV o konzulovem poročilu na Dunaj med drugim pravi, da konzul piše, da je Boris Kraigher politično najbolj sposoben predsednik. »Pravi, da je on človek, ki zna pravilno lavirati med duhovščino, bivšimi meščanskimi strankami, in sicer tako, da – kljub raznim odporom – spretno izvaja državno politiko. Za dr. Vilfana sodi, da je zelo uglašen in ima od slovenskih politikov največ simpatij med osebnostmi v Avstriji, začenši z dunajskim podžupanom ... O dr. Heliju Modicu meni, da je bolj administrator kot politik.«

²⁰ ARS, AS 1931, A-22-8, Specialne informacije SDV-1960. Mentor pri doktoratu mu je bil prof. dr. Fran Zwitter; Dedijer se je takrat, nasprotno kot njegov nekdanji prijatelj Đilas, prosto gibal; leta 1960 je npr. bival v Stockholmu, delal v arhivih v ZDA, kjer je med drugim raziskoval ameriške predloge za delitev Jugoslavije med vojno.

beka.²¹ Sočasno pa je v Beogradu obiskoval Rankovića in prenašal njegova stališča v Ljubljano. Iz poročil slovenske SDV je mogoče razbrati, da si je Ranković v tem času prizadeval pridobiti priljubljenost oziroma naklonjenost med slovenskimi intelektualci; tako so leta 1963 te stike komentirali intelektualci sami. Medtem se je med ljudmi širilo javno mnenje, vsaj tako je poročala slovenska SDV, ki je bilo nastrojeno proti Kardelju; širile so se govorice o atentatu na njega in o tem, da je v nemilosti. Tako je, na primer, Kocbek v teh pogovorih z Dedijerjem menil, da bi se v Slovenijo moral vrniti Boris Kraigher. Zelo verjetno je pri vsem tem šlo za eno od znanih metod dela UDV, ki se je v drugih okoliščinah ponovila v osemdesetih letih (zbiranje podpisov za V. Šešlja), ko so krogi okoli zvezne SDV znali pravilno izrabiti in kanalizirati nezadovoljstvo, sume in podtikanja v Sloveniji. Britanski analitiki so ta pojav zaznali že takrat kot načrtno spodbujanje nacionalizma.

Na vseh področjih se je kazala tudi občutljivost na slovensko zastopanost v Beogradu oziroma v zveznih telesih in organizacijah. Formalno so sicer upoštevali pariteto v zveznih organih, toda poudarek je bil na vztrajni krepitvi republiških uprav, kar je bilo v Sloveniji opazno zlasti v času od leta 1953, ko je bil Boris Kraigher predsednik republiškega izvršnega sveta. To ni nastalo samo zaradi novih gospodarskih nalog, ampak je bilo posledica večje avtonomnosti na področjih, ki so se izvila izpod zveznega nadzora, kot so bila promet, sociala, zdravstvo in kulturne ustanove. Vzporedno se je razvijal tudi spor med republiško SDV in zvezno SDV ter KOS. Tako so se decembra leta 1962 s KOS sprli glede tihotapljenja cigaret v Italijo.²²

Da bi presegli vse težave, zlasti gospodarske, se je Jugoslavija leta 1965 lotila gospodarske reforme in vodstvo partije je spomladi 1966 že ugotavljalo njene prve uspehe. V teh okoliščinah je, za nekatere precej nepričakovano, prišlo do izbruha vseh napetosti na plenumu CK ZKJ na Brionih poleti 1966. Potek dogajanja je znan, zato samo obudimo glavna dejstva. Spopad z Rankovićem in njegovo skupino so očitno pripravljali v zelo ozkem krogu okoli Tita spomladi 1966. Nato so, 16. junija sklicali Izvršni komite (IK) CK ZKJ in »ga seznanili« z vrsto dejstev oziroma so v strogi tajnosti prvič razpravljali o zelo »resnih slabostih in deformacijah v delu organov državne varnosti in pojavih njihove zlorabe v politične namene«.²³ IK je zato imenoval šestčlansko

²¹ ARS, AS 1931, A-22-8, Specialne informacije SDV-1961. Dedijer je celo pomagal Kocbeku pri dogovorih za izdajo Listine v tujini in ga skušal angažirati za biografije Kardelja, Kidriča, Vidmarja in agenta, ki je o tem poročal.

²² ARS, AS 1931, A-22-8, Specialne informacije SDV-1963/4. O tem je poročal Il Piccolo 13. 12. 1962. Slovenske oblasti so tihotapce iz Italije predale sodišču, jih obsodile in jih izgnale. Ti so se nato pritožili, da že od leta 1946 vodijo ta posel z Nikom Kavčičem. Faraguna (najverjetneje iz KOS), direktor Brodocomerca z Reke, ki je vodilo tihotapljenje z dumpinško ceno, pa je sporočal Ljubljani, naj pusti to stvar pri miru, ker da je o vsem obvestil »maršalat«, tj. Titov kabinet.

²³ Poročilo komisije izvršnega komiteja centralnega komiteja ZKJ, Četrty plenum centralnega komiteja ZKJ. Ljubljana 1966, str. 6.

komisijo, da razišče ta dejstva. Od Slovencev je bil v komisiji France Popit. Komisija je delo hitro opravila in podala prvo poročilo IK-ju že 22. junija, nakar so s poročilom seznanili CK na 4. plenumu na Brionih 1. julija 1966. Ker je plenum poročilo potrdil, je Ranković, kot vodja skupine, odstopil s svojih funkcij v IK in CK ter kasneje še s funkcije podpredsednika države in Zveznega izvršnega sveta. Člana CK in zveznega sekretarja za notranje zadeve Svetislava Stefanovića pa so izključili iz CK; Stefanović je bil poleg tega še vodja Službe državne varnosti in predsednik komisije za notranjo politiko ZIS in za koordinacijo varnostnih služb. Delovanje skupine se je potem razkrivalo na različnih ravneh, saj so bili nosilci različnih državnih in političnih funkcij. Poleg tega se je začela tudi sodna preiskava za kazniva dejanja proti petnajstim uslužbencem SDV na čelu z Vojinom Lukićem (ki je bil v času plenuma na poti po Mongoliji z Miho Marinkom), nekdanjim zveznim sekretarjem za notranje zadeve in sekretarjem CK ZK Srbije ter osebju tehnične službe zveznega sekretariata za notranje zadeve na čelu z ing. Pavlom Tepino, direktorjem Tehničnega inštituta Zveznega sekretariata za notranje zadeve.²⁴

Kaj je sprožilo odločitev jugoslovanskega vrha da poleti leta 1966 izvede obračun s t. i. konservativno strujo ali »frakcijo« v partiji in da ta obračun spelje skozi obtožbe vrha državne varnosti, je bilo že takrat predmet številnih analiz in verjetno še bo. Britanski analitiki so ugotavljali, da je bil plenum namenoma postavljen na Brione, ker je bil tam Tito najbolj varovan, in sklican v petek, ko so bili navzoči funkcionarji zaradi konca tedna odrezani od svojih podrejenih. Prvo poročilo britanskega ambasadorja Sira Duncana Wilsona je odšlo v London že 2. julija, dan po plenumu. Poleg poteka dogodka je v njem podal svoje »preliminarne« komentarje, v katerih med drugim piše: 1. Ni potrebno dvomiti, da je Udba v preteklih letih stremela k temu, da bi bila partija v partiji, da so vodilni te skrite skupine nasprotovali samoupravljanju, »ki ga (verjetno pravilno) vidijo kot spodkopavanje partijskega nadzora nad državo«; 2. Ni razloga za domnevo, da Komunistična partija Jugoslavije namerava z reformo Udbe oslabiti lastni položaj v družbi, še manj pa abdicirati ... Komunisti ne morejo tolerirati tistih sil, ki zanikajo partijsko vlogo na splošno. 3. Pač pa je namen komunistične partije, da ojača svoj položaj z razbitjem močne in nezanesljive notranje skupine in da se v javnosti prikaže v liberalni podobi. 4. Odstop Rankovića pomeni odstranitev »zelo pomembnega kandidata« iz Titovega nasledstva in to je tudi bilo v mislih ostalih partijskih funkcionarjev, ki so ta odstop izsilili. 5. Vpliv na zunanjo politiko bo le posreden, Tito pa bo to pred zahodnimi in nevezanimi narodi to vsekakor uporabil kot dokaz svojega »liberalizma«. Obenem ne želi delati težav Rusom, ki so trenutno verjetno kar zadovoljni z odstranitvijo, saj sta prav Ranković in Udba po letu 1948 izvedla pregon stalinistov. Dolgoročno pa bodo Rusi in vzhodnoevropski komunisti upravičeno

---

²⁴ Borba, 10. 12. 1966, Izveštaj Saveznog javnog tužilaštva.

podvomili, ali so jugoslovanski voditelji znova izbrali pravo pot za utrditev partijske moči.«²⁵

Bolj podrobno poročilo je Wilson napisal 6. julija, po objavah Titovega govora, poročila komisije IK in (skrajšanih, cenzuriranih) govorov Rankovića, Stefanovića in 18 članov CK (med katerimi pa ni bilo Kardelja, Vlahovića, Stambolića in Koče Popovića) na plenumu. Začel je z oceno, da je jugoslovanski CK sprejel »nekaj zelo dramatičnih in presenetljivih odločitev«, da objavljeno gradivo govori o resnih obtožbah političnega frakcionaštva, o reorganizaciji Udbe, o večjem nadzoru predstavniških teles nad Udbo in o nadaljnjih preiskavah; razloge za to odločitev je videl v dogajanju v zadnjih desetih letih. Potem pa se je ustavil pri obtožencih. Stefanovićeve politična smrt se mu ni zdela nič tragičnega, vendar pa: »Čutim nekaj resnično tragičnega v padcu Rankovića, sina srbskega kovača, vzgojenega za vaškega krojača, krutega na trenutke, toda z ostrim čutom za osebno pravičnost; sposoben je bil razumeti potrebe enostavne enotne državnosti, toda bil je nezaupljiv do rafiniranih podrobnosti sodobne jugoslovanske politične teorije; zavedal se je svojih omejenih sposobnosti in naposled so ga izigrali ljudje, ki so bili bolj izobraženi in premeteni kot on sam.«²⁶ Dodal je še, da Jugoslavija, vsaj navzven, v zadnjih dveh letih ni dajala videza tajnopolijske države, ambasada ni bila deležna kakšne posebne pozornosti Udbe (kar so ugotavljali tudi drugi diplomati) in tudi brionski plenum je impliciral, da je Udba zanemarjala svojo pravo protibveščevalno vlogo; pa tudi ne kaže, da bi tukajšnji občani živeli v strahu pred Udbo, stiki s tujci so bili svobodni, pogovori brez zadržkov. Potem je ambasador naštel obtožbe proti Rankoviću, kot je bilo lovljenje ljudi v past in poročanje o njih, poseganje v vprašanje Titovega nasledstva, spodbujanje nacionalizma, nadzor stikov med republikami, podpiranje srbskega nacionalizma, zaviiranje reform, postavljanje Udbe nad partijo, nadzor nad partijo (navzdol vse do uprav v podjetjih) s pomočjo srbskega partijskega stroja in zelo strog nadzor nad jugoslovanskimi voditelji. Možno je, da je Tito zato ukrepal sedaj, ker se je prepričal, kako strog in vseobsegajoč je bil ta nadzor. Odločitev za ukrepanje je očitno bila težka, zato jo je Tito odlašal, kot je sam priznal, čeprav bi lahko ukrepal že leta 1962. »Obenem dvomim, da je to zadnje nasprotovanje trdolinijske opozicije ekonomski reformi in samoupravljanju v jugoslovanski komunistični partiji,« je sklenil ambasador.²⁷

Britanski ambasador je namreč iz tajnega vira hitro izvedel vsebino zlorab SDV in kako so s tem seznanili člane CK na brionskem plenumu ter celo to, da je SDV namestila prisluškovalne naprave v Titovo rezidenco. Podatki mu je posredoval »tajni vir«, ki jih je dobil od člana CK KPJ. Prisluškovalne naprave naj bi odkrili v prvih dneh junija 1966, govorilo se je, da jih je odkrila vojska. Tajni vir ambasadorja je bil njegov dober prijatelj William Deakin, ki se je rav-

²⁵ NA UK, FO 371/189011, NU 1015/18.

²⁶ NA UK, FO 371/189011, NU 1015/20.

²⁷ NA UK, FO 371/189011, NU 1015/20.

no takrat mudil v Beogradu. Deakin je bil prijatelj člana CK Avda Huma in žene Olge, ki je med vojno prevajala Titu v angleščino. Humo je vodil preiskavo o Udbi in Tito mu je osebno povedal o mikrofonih, ta pa Deakinu; ambasador je prosil FO naj s tem podatkom ravna z največjo diskretnostjo in ga ne širi.²⁸ V ambasadorjevih hitrih reakcijah in analizah je mogoče razbrati razmišljanja Deakina in tudi sam je zapisal: »Skoraj vse, kar pišem, izvira od Billa Deakina, ki je trenutno neprecenljiv vir informacij; zelo neovirano se giba med svojimi starimi tovariši, večina katerih še vedno zelo udobno gnezdi na približno dveh tretjinah uradnega drevesa. Ker ga nimajo za uradno osebo, čeprav verjetno vedo, da sva velika prijatelja in da prijateljuje z drugimi na ambasadi, v njegovi navzočnosti govorijo zelo iskreno. /.../ Kjer ne navajam vira, po navadi citiram Deakina.«²⁹ Ambasador je povedal, da uporablja tudi druge vire, novinarje, diplomatske kolege in kakšnega Jugoslavana.

Vsekakor je zanimivo, da so se poleti 1966 v Jugoslaviji znašli kar trije dobri poznavalci razmer v Jugoslaviji, ki so svoje mnenje večkrat posredovali tudi britanskemu zunanjemu ministrstvu – že omenjeni Bill (Sir William) Deakin in malo pozneje še Sir Fitzroy Maclean,³⁰ ki sta bila med prvimi odposlanci britanske SOE pri Titovem štabu med vojno, in pa Stella Alexander.³¹ V Beogradu je bila tudi dolgoletna dopisnica Timesa v Beogradu, Desa Trevisan. Trevisanova je obiskala Slovenijo in Hrvaško spomladi 1966, po tretjem plenumu CK ZKJ, ki je obsodil nacionalistične tendence v državi. Pogovarjala se je s partijskimi in vladnimi krogi in o tem obvestila ambasado, ki pa takrat njenih ugotovitev ni vzela resno. Prevzelo jo je namreč »konfederativno« razpoloženje v Ljubljani in Zagrebu in opazila je, da so vsi v skrbeh zaradi govorov na tretjem plenumu ter da pričakujejo, da bodo reforme prinesle manj vmešavanja iz Beograda.³²

Ameriški opazovalci so poročali podobno. Ameriški analitik v Beogradu Elbrick se je spraševal, zakaj je Tito ravno sedaj ukrepal proti Rankoviću, in podal dva vzroka: 1. Zadevo je sprožilo odkritje mikrofonov na Titovem domu in to ga je prepričalo o Rankovićevem boju za oblast (ali nameri boja) in 2. Tito že dolgo tega nameraval ukrepati, a je čakal na primerno ravnotežje sil (torej CK in/ali armada) v svoj prid. Opozoril je na to, da je Tito že 5. julija na Brionih sprejel 100-člansko delegacijo Zveze borcev iz vseh republik, da jim pojasni ukrepe na plenumu. Razložil jim je, kako je že razširjena seja Izvršnega komiteja CK ZKJ marca leta 1962 začel preiskovati določene deviacije, a se je zaustavil na pol poti, ker je upal, da se bodo nacionalistične tendence pomirile

²⁸ NA UK, FO 371/189011, NU 1015/28.

²⁹ NA UK, FO 371/189011, NU 1015/26/G.

³⁰ Fitzroy Maclean je leta 1949 izdal knjigo *Eastern Approaches*, ki je izšla 1980 v Beogradu z naslovom *Rat na Balkanu*.

³¹ Stella Alexander je pozneje izdala znano delo »Church and State in Yugoslavia Since 1945«, ki je leta 1979 izšlo pri Cambridge University Press.

³² NA UK, FO 371/189011, NU 1015/8.

brez poimenovanja posameznikov, pa tudi razmere še niso bile zrele za ukrepanje. Tito je tudi jasno poudaril, da komunistična partija nima nobenega namena izumreti fade away in da ni prostora za Đilasove ideje (»šlo je za redko javno omembo imena, ki se ga vsi bojijo«) ali za zahodni liberalizem, je pisal dalje Elbrick. Tito je namreč v isti sapi pohvalil Srbe, da so zavzeli pravilno stališče, in tako poslal opozorilo hrvaškim in slovenskim »liberalcem«, da je zvestoba partiji njihova prva naloga in da bo partija enako stroga kot z dogmatiki tudi s tistimi, ki bodo spodkopavali partijsko avtoriteto s potiskanjem reforme do skrajnih meja ali s težnjami po avtonomiji za industrializirani severozahod.³³

Sočasno je Howard F. T. Smith, vodja Oddelka za sever britanskega FO, 6. julija dodal še svojo analizo, saj je britanski zunanji minister začel poizvedovati o dogodkih v Jugoslaviji. Zapisal je, da je jasno, da nihče ne ruši same Udbe in da sploh ni dvoma, da bo ta še naprej opravljala svoje poslanstvo – obtožbe se nanašajo le na posameznike, ki so jo izrabili za svoje politične cilje in so v sporu s cilji partije in vlade. Udbo bodo sicer reorganizirali, toda ne zato, da bi zmanjšali njeno vlogo. Tudi partija se nima namena odpovedati svoji vodilni vlogi. Ranković in skupina so verjetno imeli prav, piše dalje Smith, ko so uvideli pot v samoupravljanje spodkopava partijski nadzor; k temu dodatno prispeva še konflikt republiških interesov, saj se revnejše republike bojijo, da bodo z decentralizacijo in samoupravljanjem še revnejše. Intelektualci bodo obsodbo Rankovića in tovarišev videli kot možnost za bolj odprto izražanje svojih stališč. Slednje bo pripeljalo Tita v skušnjava, da se spravi tudi nadnje, a bo s tem omadeževal podobo, ki jo sedaj skuša ustvariti. Izid je lahko prava erozija moči Udbe in posledično postopno slabljenje partijskega nadzora.³⁴

Sir Duncan Wilson je že v svoji prvi analizi predlagal, naj Britanci pozdravijo Titovo odločitev, kljub temu da se bo verjetno nova Udba v prihodnje bolj ukvarjala s »tujimi« obveščevalnimi službami, tudi z ambasadami, in manj z lastnimi voditelji.³⁵ Po tednu dni pa je ambasador priznal, da je v prvem poročilu verjetno podcenjeval vlogo Udbe v življenju Jugoslavije oziroma natančneje v življenju uradnih in poluradnih krogov. Vsi ti močno verjamejo, je dodal, da je se Udba vsaj v zadnjih petih-šestih letih postavila nad partijo. Bistvo odstranitve Rankovića nima veliko opraviti z nasprotovanjem reformam in decentralizaciji; kaže pa, da je res, da je Ranković uporabljal Udbo za ugotavljanje javnega mnenja in za lažno obveščanje Zveznega izvršnega sveta, ki mu je Udba pošiljala tedenska poročila in v njih poudarjala nasprotovanja reformi.³⁶

³³ NA UK, FO 371/189011, NU 1015/24.

³⁴ NA UK, FO 371/189011, NU 1015/22.

³⁵ NA UK, FO 371/189011, NU 1015/20.

³⁶ NA UK, FO 371/189011, NU 1015/26/G. V tem poročilu 13. 7. 1966 je omenil tudi nepreverjene govorice, ki so takrat krožile: da je Desa Trevisan povedala, da je JLA 1. 9. prevzela glavno kasarno Udbe; da italijanski konzulat v Zagrebu širi novico, da je vojska zasedla ljubljanski radio; da so tisoči ob službo, bodisi upokojeni ali suspendirani in iščejo zaščito ipd.

Tudi Elbrick je nadaljeval z iskanjem motiva za plenum, ki naj bi bil v tem, da je bil Ranković avtoritarna oseba in da je zanj partija bila tista, ki mora nadzorovati in ukazovati jugoslovanski družbi. Menil je, da je bil Ranković od vseh voditeljev najbolj pogodou Sovjetom, če ni bil celo prosovjetski in njegov padec bo koristen tako za notranjepolitični in gospodarski sistem kot za jugoslovanske gospodarske odnose z Zahodom. Združene države sedaj ne smejo kazati zmago-slavja ob jugoslovanskih težavah, saj so dogodki ob padcu Rankovića dolgoročno v skladu z ameriškimi interesi, njihov cilj je podpreti liberalizacijo in samostojnost Jugoslavije pred centralizirano komunistično kontrolo, predvsem tisto iz Moskve. To poročilo je kmalu prišlo v britansko zunanje ministrstvo in približno od konca julija 1966 so se Britanci in Američani dogovorili za izmenjavo svojih analiz in pripomb o Jugoslaviji.

V vseh analizah se je kot pomemben element omenjalo vprašanje nasledstva v Jugoslaviji. Britanci so opozarjali, da je Tito sam imenoval Rankovića za svojega naslednika in leta 1962 podprl njegovo centralistično linijo.³⁷ Po padcu Rankovića je nastala praznina, vodstvo je sicer homogeno, toda brez popularne in močne osebnosti, z možno izjemo Vlahovića, za katerega tajni viri menijo, da je bil Rankovićevev kandidat za generalnega sekretarja. Skoraj vse ostale ocene so govorile o tem, da nihče od kandidatov za funkcije nima formata, da bi nadomestil Tita; njihova prihodnost je le v tem, da držijo skupaj, pa še v tem primeru je vprašanje, ali se bodo zmožni kolektivno upreti silam, ki so podpirale Rankovića.³⁸ Kardelju manjkata baza moči (power base) in karizma, enako Črnogorcu Vlahoviću, ki je sicer priljubljen v partiji, Todorović, ki je sicer Srb, pa je šele nastopil.³⁹

Na površje je znova prišlo tudi vprašanje političnih zapornikov. Kmalu po plenumu so v Jugoslaviji najavili izpustitev določenega števila zapornikov in Britanci so hitro ugotovili, da med njimi ni Đilasa in da bo verjetno ostal v zaporu, ker je Tito ogorčen nad njegovimi dejanji.⁴⁰ Že na kongresu SZDL (7. – 11. junij) so Britanci »privatno« govorili s Kočo Popovičem o liberalizaciji v jugoslovanski politiki, ki da se ne sklada z Đilasovim sedenjem v zaporu. Koča je diplomatsko odgovoril, da dokler tujina tako pritiska za Đilasovo izpustitev, Jugoslovani težko odgovarjajo. Sam sicer ni videl razloga za Đilasov zapor, bil pa je v skrbeh zaradi vedno pogostejših napadov emigracije na jugoslovanske ambasade in diplomate.⁴¹ Komentar Howarda v FO je bil, da je možno, da se ga bojijo izpustiti, ker bi se lahko pridružil novemu gibanju Mihajla Mihajlova ali

³⁷ Ob tem se je Viktor Meier spraševal, ali morda Tito ni po svoji volji odstavil Rankovića, temveč je bil v to prisiljen s strani reformistov; to bi se dalo sklepati iz Titovih ostrih napadov na Zahod in zahodno ideologijo po Rankovićevev padcu, kar pa je uradni tisk v Jugoslaviji večinoma izpuščal (NA UK, FO 371/189012, NU 1015/39).

³⁸ NA UK, FO 371/189012, NU 1015/41.

³⁹ NA UK, FO 371/189012, NU 1015/43.

⁴⁰ NA UK, FO 371/189011, NU 1015/22.

⁴¹ Leta 1965 so v Münchnu ustrelili konzularnega uslužbenca Klarića, ki je bil po mnenju nemškega konzulata v Zagrebu pripadnik Udbe (NA UK, FO 371/189012, NU 1015/36).

pa celo prevzel njegovo vodstvo.⁴² Konec decembra 1966 so Đilasa končno izpustili, vendar šele po tem, ko so novembra zaprli Mihajlova in njegovo skupino zaradi sovražne propagande in delovanja proti državi.

Jeseni so tudi v sami Jugoslaviji postopno začeli javno razkrivati več o vsebini dogajanj okoli plenuma; objavljeni so bili izsledki komisije, ki jo je vodil Krste Crvenkovski in je delovala še naprej; njena naloga je bila predlagati kaznovanje skupine Ranković-Stefanović. Britanci so proti koncu avgusta na podlagi tiska, uradnih pogovorov in poročil iz zakulisja ugotavljali, da se je postopoma izboljševala atmosfera, zlasti na jugoslovanskem zunanjem ministrstvu, in da ni bilo veliko odpuščanj in zamenjav, še zlasti ne v Sloveniji in na Hrvaškem. Pričakovali so, da bodo večje kadrovske spremembe prinesle volitve leta 1967, ko bodo mnogi Rankovićeve ljudje izgubili položaj in bo prvič stopilo v veljavo načelo, da funkcionarji ne smejo hkrati imeti partijskih in državnih položajev.⁴³

Za prihodnjo reformo partije so zadolžili komisijo na čelu z Mijalkom Todorovićem, v kateri se je gnetlo partijskih veljakov, so poročali Britanci – njena naloga je predlagati reforme, ki bodo odprle pot mladim »liberalcem«, ki so jih ovirali konservativci, spremembe kadrovske politike tako, da se razširi udeležbo pri političnem in gospodarskem življenju, opredeliti vlogo partije in države itd. V tej komisiji se je prvič resneje začela tudi razprava, ali ne bi bil čas opustiti staro leninistično načelo demokratičnega centralizma v partiji, saj izvira iz davnega leta 1903, kot je trdil makedonski intelektualec Slavko Miloslavlevski. Temu so nasprotovali vodilni komunisti, zlasti Bakarić in Crvenkovski, češ da partija ostaja hierarhična organizacija, potrebno jo je le ločiti od države in zagotoviti dovoljeno kritiko in konfrontacijo mnenj. Opustitev načela bi zahtevala spremembo statuta iz leta 1964, ki je tako ali tako bil kompromis. V komisiji so bila tudi deljena mnenja o tem, ali bi zaradi vseh sprememb morali sklicati izredni kongres partije, kar je na začetku podpiral celo Bakarić.⁴⁴

Napovedane politične reforme niso zaustavile vedno širše razprave v javnosti, ki jo je sprožil brionski plenum. Že sama partija, so poročali Britanci, je v javnosti poudarjala Rankovićevo povezavo z Udbo in obujala spomine na povojni teror in zatrtje vsakršne opozicije, medtem ko je Tita predstavljala kot zaščitnika bolj liberalne in demokratične države.⁴⁵ Jeseni so prišli na dan podatki, da je Udba imela 1.300.000 dosjejev samo za prebivalce Hrvaške, v Srbiji naj bi bilo 200.000 potencialnih državnih sovražnikov itd. Rvija NIN v Beogradu je začel pisati o privilegijih partije in partijcev, o lovskih pravicah ipd. Na plano je prišla usoda Adema Demaćija⁴⁶ in ravnanje z albansko manj-

⁴² NA UK, FO 371/189011, NU 1015/23.

⁴³ NA UK, FO 371/189012, NU 1015/43.

⁴⁴ NA UK, FO 371/189012, NU 1015/49.

⁴⁵ NA UK, FO 371/189012, NU 1015/43.

⁴⁶ Demaćija so leta 1958 obsodili na 4 leta zapora leta zaradi romana in ponovno leta 1964 zaradi izobešanja albanske zastave v Prištini, ko je dobil 14 let, ki jih je preživljal v samici v Sremski Mitrovici; zanj se je potegovala Amnesty International.

šino; Albanci so namreč trdili (kar so podkrepili v Tirani in Ankari), da so na Kosovu v letih 1944–1948 pobili 40.000 Albancev in odtlej še več deset tisoč, zlasti v letih 1955–1956 med akcijo odvzema orožja na Kosovu, ki jo je vodil Ranković. Vse to je začelo zanimati tudi Britance, ki so ugotavljali, da je izjemno težko pridobiti objektivne podatke. Viktor Meier je 5. avgusta v Neue Züricher Zeitungu pisal o Golem otoku in podjetju Mermer, o udbovskem podjetju Genex, o tihotapstvu, ki ga vodila Udba, o t. i. »koordinaciji«, ki jo vodila Udba po veleposlaništvih, o tem, da je Udba »vrgla« Nikezića, o intrigah proti diplomatom in kako sta Ranković in KGB sodelovala pri vračanju prosilcev azila na Vzhod, pri čemer so se uprli Slovenci in ko je šlo za prebeg Čehov na Zahod, odklonili, da bi bili »policaj za Prago«. ⁴⁷ Po plenumu se je celo razširila novica, ki jo je povzel tudi Viktor Maier, da je so Sovjeti vnaprej vedeli za Rankovičev padec in so ga skušali preprečiti s pomočjo Poljakov in Janoša Kadarja; o tem, kako dobre odnose je imel Ranković z Biszkujem, šefom varnostne službe na Madžarskem, kako je med obiskom Šakote v Moskvi leta 1964 Udba utrjevala odnose s KGB-jem, ki mu je Udba pomagala pri aferi Penkovski. ⁴⁸ Toda kljub vsem tem podatkom so jeseni 1966 mnogi menili, da ni dokazov, da bi Ranković načrtoval, da strmoglati Tita, in da ni bil uspešen v svojem poskusu prodora v vojsko. ⁴⁹

V zunanji politiki obračun z Rankovičevo skupino ni prinesel preobrata. Avgusta 1966 se je po Beogradu sicer govorilo, da je sovjetski ambasador vse od plenuma neuspešno prosil za sprejem pri Titu. Toda že septembra 1966 je Jugoslavija podpisala dolgoročni trgovinski sporazum s Sovjetsko zvezo in na obisk je prišel Leonid Brežnjev; mesec dni pozneje je v SZ odpotoval Kardelj. Kot so ugotavljali Britanci, so Sovjeti, vsaj navzven, ignorirali » afero Ranković«, o njej so v tisku sicer poročali, toda brez komentarjev; podobno se je obnašal ves vzhodni blok, razen Čehov. Takoj po Brežnjevu je Tito z vsemi častmi dolgo gostil Walterja Ulbrichta, ga spremljal po Jugoslaviji in obisk je po stari vzhodnoevropski šegi polnil naslovnice jugoslovanskih časnikov s slikami obeh in navdušenega ljudstva. Tudi CIA je ocenjevala, da sta bila strah in nezaupanje Jugoslavije v letu 1967 in začetku 1968 usmerjena proti Zahodu. Tito, ne pa tudi vsi njegovi sodelavci, naj bi poslabšanje odnosov z Italijo, državni udar v Grčiji in predvsem arabsko-izraelsko vojno videl kot dokaz za ameriško zaroto proti Jugoslaviji in naprednim neblokovskim državam. ⁵⁰

---

⁴⁷ Slednje je točno, saj se iz poročil SDV za Slovenijo vidi, da so iz Slovenije vračali na »Vzhod« le manjši del tistih, ki so poskušali prebegniti čez mejo na Zahod.

⁴⁸ NA UK, FO 371/189012, NU 1015/39. Šakota, namestnik zveznega sekretarja za notranje zadeve, naj bi se v Moskvi napil in trdil, da je Tito star in senilen in da ga bo kmalu zamenjal Ranković. Šakoto so potem odpustili kmalu po plenumu.

⁴⁹ NA UK, FO 371/189012, NU 1015/43. General Gošnjak naj bi se že leta 1964 uprl tem pritiskom in zamenjal namestnika sekretarja za obrambo Otmarja Kreačiča, ki naj bi bil Rankovičev človek.

⁵⁰ CIA FOIA: Yugoslavia, An Intelligence Appraisal, 27 July, 1971, Introduction, str. 1–6.

Do bolj odločnega preobrata v zunanji politiki je v Jugoslaviji prišlo šele pozneje, leta 1968 z vdorom sil Varšavskega pakta v Prago. CIA je celo ocenjevala, da je bila Jugoslavija država, na katero je ta dogodek najbolj vplival, in v Beogradu so presenetljivo hitro spremenili stališče. Jugoslovani so dotlej upali, da bo Moskva dopuščala češki eksperiment, podoben jugoslovanskemu, kar bi pomenilo znak naklonjenosti Moskve, in to predstavo so jim čez noč poteptali. Vodstvo ter ljudi je prešinel strah, da sta naslednji na vrsti Jugoslavija in Romunija; povrh tega pa še Titovi prijatelji Arabci in Indijci niso hoteli obsoditi Moskve in zaradi čeških dogodkov sklicati vrha neuvrščeni.⁵¹

O posledicah plenuma na Brionih so nato septembra in oktobra 1966 razpravljali najprej plenumi ZK po republikah; ugotavljali so lasten delež krivde pri slabem nadzoru nad delom varnostnih služb. V večini primerov so zanikali zlorabo Udbe za politične namene; Ljubljana in Zagreb sta sicer začela pregledovati delo varnostne službe, toda z jasnim sporočilom, da je prava bitka z Rankovičevimi silami v Beogradu in da so sami že prej reformirali lastni Udbi. V Srbiji so priznali uporabo Udbe za sektaško-frakcijske cilje in plenum je iz partije izključil Vojina Lukića in Životija Savića (prvoobtožena na ovadbi zveznega javnega tožilstva) in priporočil zveznemu CK naj iz partije izključi Rankovića. Po mnenju FO je bil namen vsega tega, da se umiri Hrvate in Slovence in da se Srbom dokončno pokaže, da je srbski hegemonizem za vselej mrtev.⁵² Oktobra 1966 se je nato sestal peti plenum CK ZKJ, ki je, namesto kongresa, začel uvajati reformo partije.

Sklepno dejanje na temo brionskega plenuma naj bi bili ukrepi proti koncu leta, ko sta 10. decembra Zvezni skupščini podala poročilo Zvezni izvršni svet in Zvezno javno tožilstvo. Izkazalo se je, da Zvezni izvršni svet ni imel nikakršnega nadzora nad SDV in da je ta brezpogojno ubogala Rankovića. Ambasador Wilson je poročal, da je Avdo Humo, ki je v skupščini predstavil obe poročili, posebej poudaril troje: da je bilo delovanje Rankovičeve skupine veliko bolj resno, kot so kazale prve ugotovitve, da prisluškovanje Titu predstavlja napad na revolucijo, ker je Tito personifikacija te revolucije, in da Udba kot celota ni bila vpletena v to početje. Poročilo zveznega tožilstva je jasno pokazalo, da so prisluškovalne naprave vodile k Rankoviću in soprogi domov, čeprav ju na seznamu obtožencev tožilstva ni bilo. Tožilstvo je razkrilo, komu vse je skupina prisluškovala in kako je nadzorovala različne ustanove od ZIS do sekretariata za zunanje zadeve, kako je zbirala podatke o posameznikih in nadzirala kadrovanje, oficirje, investicije, zunanjo trgovino itn. Tožilstvo naj bi na tej podlagi sprožilo sodni postopek proti skupini na čelu z Lukićem in Savićem,

⁵¹ CIA FOIA: Yugoslavia, An Intelligence Appraisal, 27 July, 1971, Introduction, str. 1–6.

⁵² NA UK, FO 371/189012, NU 1015/44 in 45. Tito se je po plenumu mudil v Sloveniji in 1. 9. govoril slovenskemu političnemu aktivu; napovedal je reformo IK CK in uvedbo predsedstva CK s pooblastili za dnevno-politične odločitve, pozval je k večji kritičnosti članov partije in opozoril, da je v partiji potrebna kakovost in ne kvantiteta in da so univerze polne razredno odtujenih članov partije, ki jih morajo odstraniti.

vendar se je vodstvo skupščine že med sejo povežalo s Titom in pripravili so sklep o opustitvi pregona. Britanci so ocenili, da je bila to spretna odločitev, ker bi sojenje za zaprtimi vrati ne imelo pričakovanega političnega učinka, javno sojenje pa bi dalo obtožencem možnost, da se branijo in obelodanijo neprijetna dejstva. Tako pa so skupini začasno zaprli usta, so menili, in še Titu gre zasluga za človekoljubno ravnanje s političnimi nasprotniki. Zelo verjetno je močno vlogo pri tej odločitvi igrala tudi srbska vdanost Rankoviću in še vedno obstaja nevarnost, da ko se Tito upokoji in ekonomska reforma zaide v resne težave, Ranković postane osrednja točka za zbiranje konservativcev.⁵³ Spraševali pa so se, ali pri vseh postopkih Tito ne vidi ali zavestno noče upoštevati temeljnega, inherentnega nasprotja med decentralizacijo in ohranitvijo partijske moči.

Decembra 1966 je stopil v veljavo tudi nov zakon o notranjih zadevah. Z njim naj bi prekinili z dolgoletno prakso nadzora nad osebami, njihovimi privatnimi odnosi in stališči (izjavami); Služba državne varnosti naj bi se na notranjem področju usmerila samo na zbiranje podatkov in obvestil za odkrivanje organizirane tajne dejavnosti, usmerjene v »spodkopavanje in rušenje ustavnega reda«.⁵⁴ Prav tako se je SDV morala odreči vodenju kazenskih postopkov, kar je dotlej sodilo v njeno ingerenco (čeprav naj bi se tega posluževala le v manjši meri, vsaj tako je trdila SDV za Slovenijo), in vodenju službe za izvrševanje kazenskih sankcij, kar je prešlo v pristojnost pravosodja in obče uprave. V pristojnost republik so prenesli nadzor nad mejo in vodenje mejne službe (dotlej v rokah zveznega sekretariata). Število delavcev v slovenskem sekretariatu za notranje zadeve so »zaradi reorganizacije« zmanjšali za 8,7%, medtem ko se jih je 14% upokojilo.⁵⁵ Slovenska državna varnost je bila po plenumu obveščevalno še bolj zaposlena, saj so se ukvarjali tudi s posledicami plenuma. Tako so pridobivali »izvirne informacije o dogajanjih v SFRJ po brionskem plenumu«, torej so obveščevalno delovali v drugih republikah. V tujini so spremljali t. i. konsolidacijo slovenske politične emigracije okoli dveh smeri: integralne jugoslovanske države in samostojne slovenske države (Akcijski odbor za neodvisno Slovenijo), ki se je krepila zlasti v Trstu. Opazili so tudi, da se je povečala dejavnost ekstremne jugoslovanske emigracije, ki je imela čez Slovenijo kanale za vnašanje propagande in vtihotapljanje diverzantskih skupin. »Tajna in organizirana protiustavna dejavnost notranjega sovražnika v preteklem letu v Sloveniji ni bila ugotovljena,« so pisali po končanem letu 1966.⁵⁶ Pa vendar je slovenska državna varnost še vedno spremljala posamezne osebnosti tudi še leta 1967 in pozneje je prisluškovala skupinam, kot so bili t. i. »bivši Perspektivaši«, za sovražno je ocenila napisno akcijo na Filozofski fakulteti v Ljubljani in spremljala je ostanke t. i. organizacije slovenskih protikomunistov (za katero je

⁵³ NA UK, FO 371/189013, NU 1015/80(A).

⁵⁴ ARS, AS 1931, A-13-0, Letno poročilo RSNZ za leto 1966, str. 1.

⁵⁵ Prav tam, str. 4. Še vedno pa so imeli zelo slabo izobrazbeno strukturo, višjo in visoko izobrazbo je imelo le 6% zaposlenih.

⁵⁶ Prav tam, str. 17–18.

sicer menila, da jo je razbila leta 1963), pa dejavnost »Komiteja za svobodno Slovenijo« oziroma skupino Cirila Žebota itn. In že leta 1967 je opazila: »Pojavljajo se zametki novih problematičnih kategorij naših občanov, katerih spremljanje postaja aktualno«, pri čemer je mislila na »nosilce negativnih mednacionalnih in šovinističnih izpadov« (med njimi tiste, ki kritizirajo JLA in oficirje), na zaradi reforme užaljene gospodarstvenike in funkcionarje ter na povratnike iz emigracije.⁵⁷

Konec leta 1966 je tudi Duncan Wilson zapisal, da v Jugoslaviji res reorganizirajo »mašinerijo« tajne policije. Bil je presenečen, kako velika je bila Udba, in priznal, da je podcenjeval njeno vlogo. Poročal je o reorganizaciji partije, ki jo nameravajo ločiti od oblasti; po padcu Rankovića so v Jugoslaviji odprli pot k ekonomskemu napredku, medtem ko sta neuvrščena in protikolonializem izgubila zagon. »Jugoslavija se je podala na negotovo pot političnega in ekonomskega razvoja,« je zapisal. Toda ob tem se je spraševal, če bo razbitje Udbe res prineslo konec partijski komunistično-konservativni opoziciji ekonomskim reformam in kaj bodo komunisti počeli, če ne bodo več smeli uporabljati partijske organizacije za politične in upravne odločitve.⁵⁸

Odstranitev Rankovića ne bo zagotovila uspeha reforme, so sklenili Američani že takoj po plenumu; počasno uresničevanje reforme gre pripisati finančni previdnosti bolj kot pa doktrinarnim konservativcem okoli Rankovića. Mogoče so za upočasnitev dostopa tujim kapitalskim investicijam krivi tudi varnostni pomisleki in zato so Jugoslovani dovolili le neposredne finančne kredite.⁵⁹ Pozneje je CIA ugotavljala, da je Jugoslavija med letoma 1965 in 1967 sicer liberalizirala politiko cen in zunanje trgovine, povečala delež investicij podjetij in bank, se začela odmikati od klirinške menjave s članicami sovjetskega bloka in se gospodarsko preusmerjati na Zahod in je kot prva komunistična država dovolila tuja vlaganja, kar je povečalo njeno odvisnost od zahodnih trgov in tehnologije, ter da je začela razmišljati v smeri tržne, čeprav še vedno socialistične ekonomije. Toda od leta 1968 so vse te procese liberalizacije ustavili zaradi inflacije in drugih težav. Gospodarske reforme so sicer obetale precejšen preobrat, vendar temu ni sledil preobrat v politiki – politični preobrat bi namreč po ocenah CIE imel precejšnje posledice za naravo sistema. Razmišljanja o reformi pa so obnovili šele jeseni leta 1970.⁶⁰

Kljub izvedbi političnih reform, decentralizaciji, amandmajem in drugim spremembam so mnogi opozarjali, da se narava sistema v Jugoslaviji ni bistveno spremenila. Podobno je menil kasneje tudi Koča Popović: »Birokratsko-demagoški, ako ne i vojno-policijski obračun (KOS umesto UDB-e) s Rankovićem bio je, u stvari, iskorišćen za učvršćivanje dogmatizma i harizmatičnog kulta. Drugim rečima, sačuvana je ona ista poluga jednopartijskog, autoritarnog

⁵⁷ ARS, AS 1931, A-22-8, Specialne informacije SDV-1967.

⁵⁸ NA UK, FO 28/512, NU 1/3.

⁵⁹ NA UK, FO 371/189011, NU 1015/24.

⁶⁰ CIA FOIA: Yugoslavia, an Intelligence Appraisal, 27 July, 1971, str. 7–8.

monopola koja će, početkom sledeće decenije, biti izkoriščena za presecanje demokratskih stremljenja u Srbiji i širom zemlje.«⁶¹

Britanci so po plenumu ugotavljali napetost med SDV in vojsko, ki da je ogromna in govori se, kar je manj verjetno, da SDV ni nikoli prodrla v vojsko, saj so ji visoki oficirji SDV zamerili, da je uporabljala nekdanje četnike za agente. Tudi Američani so razmišljali o politični vlogi jugoslovanske vojske, da Ranković v tej ustanovi ni imel širše podpore, predvsem zaradi Gošnjaka. CIA je opazala, da igra pomembno vlogo v vojski partijska organizacija, ki je leta 1953 nadomestila vlogo političnih komisarjev, in da so tudi v vojski v letih 1967–1968 upokojili 2500 oficirjev in 38 generalov. Tako so na primer zaradi brionskega plenuma iz partije izključili generalpolkovnika M. Milojevića, poveljnika beograjske garnizije, in ga upokojili kot srbskega nacionalista.⁶² Leta kasneje so Američani ugotavljali, da je bila vse do leta 1966 vojska ločena od politike, nato pa so jo v desetletju po 1966 znova pritegnili v politiko. Razmišljanja in analize so šle v smeri, kaj se bo zgodilo v primeru izbruha nasilja v Jugoslaviji. Ameriška ocena je bila, da je možnosti za izbruh nasilja v Jugoslaviji malo, četudi pride do krize nasledstva. Britanci pa so že neposredno po plenumu leta 1966 opozarjali, da je ključno vprašanje pri vlogi vojske to, ali je JLA neodvisna od nacionalnih interesov in na katero stran bi se postavili vodilni oficirji, če bi prišlo do spopada med partijskimi frakcijami.⁶³ CIA je še konec sedemdesetih let menila, da je jugoslovanska vojaška elita sposobna prenesti spremembe ali večje težave, celo državljansko vojno, in igrati kohezivno vlogo v Jugoslaviji, če pride do krize pri nasledstvu ob odhodu Tita s političnega prizorišča. Vojsko vodijo profesionalni komandanti partizanske generacije in armadna elita je vzgojena v duhu neodvisnosti, enotnosti in močne zvestobe jugoslovanskemu komunističnemu sistemu, ki ga je pripravljena braniti. Jugoslovani armado sprejemajo kot resnično skupno (zaradi nacionalne zastopanosti in koncepta teritorialne obrambe) in zato je to najmočnejša centripetalna sila v državi. Opazali so tudi, da je armada vse bolj navzoča in pomembna na notranjepolitičnem prizorišču.⁶⁴ To je po zelo dolgem času decembra leta 1971 izjavil celo sam Tito, češ da se mora armada spoznati na politične probleme in se z njimi ukvarjati ter da jo bodo uporabili, da zatre nacionalizem ali kak drug

⁶¹ Nenadović, Razgovori s Kočom, str. 140.

⁶² CIA FOIA: The Yugoslav Military Elite (U), A.R. Johnson, with assistance of Janette Koch, Office of Regional and political Analysis, CIA, Feb. 1977, R 2131, str. 10. Armada, ki je leta 1946 štela 700.000 mož, je leta 1968 bila zreducirana na 200.000.

⁶³ NA UK, FO 371/189012, NU 1015/41.

⁶⁴ CIA FOIA: The Yugoslav Military Elite (U), A.R. Johnson, with assistance of Janette Koch, Office of Regional and political Analysis, CIA, Feb. 1977, R 2131, str. V–VI. Ko so primerjali vojaške elite med letoma 1966 in 1977, se je pokazalo, da se je v vojaškem vodstvu leta 1977 povečalo število sprejetih v partijo med drugo svetovno vojno, 85% jih je vstopilo v KP v letih 1941 in 1942. Več kot polovica jih je menila, da sta nacionalizem in šovinizem edina in najbolj nevarna Jugoslaviji; med njimi naj bi bila tudi podtalna struja, ki je podpirala trdo roko in neocentralistični koncept.

izziv, če bo potrebno. Tuji analitiki so beležili, kako so vojsko aktivirali zunaj vojašnic, in menili, da je upokojeni general Kosta Nadj postal predsednik Zveze borcev zato, da bi borčevska organizacija podprla stroge ukrepe proti hrvaškim nacionalistom in srbskim liberalcem leto pozneje.⁶⁵ Ta trend se je še stopnjeval na 10. kongresu ZKJ maja 1974, kjer so ponovno ustanovili Centralni komite in vojaška partijska organizacija je v njem dobila 15 sedežev (republike pa po 20).⁶⁶

Vendar so vse analize in napovedi na koncu kot ključno postavile vprašanje: Kakšna bo usoda partije po demokratizaciji? Duncan Wilson je v svoji oceni dogajanj leta 1966 zapisal, da je prav to najbolj skrbelo Rankovića in stare komuniste, saj niso dobili zadovoljivega odgovora, in dodal: »Zato bo, po mojem mnenju, Rankovićevo duša korakala naprej in opozicija trenutnim ekonomskim in političnim trendom še ni rekla zadnje besede. Možno je, da jo bo celo vodil sam Tito, ki ni prijatelj liberalizma, kot večkrat poudarja sam. Da je to res, kaže ravnanje s profesor Mihajlovim, politično nepomembno figuro. Zaprli in obsodili so ga na Titovo osebno pobudo baje zato, ker naj bi žalil Sovjetsko zvezo; sedaj mu grozi ponovno sojenje skupaj s nekaj sodelavci, ki so še manj politično nevarni, zato ker so javno naznanili, da nameravajo izdajati opozicijski časnik. To so dejstva, ki jih gre tehtati ob velikodušnem ravnanju z Rankovićem in zapozneno pomilostitvijo Đilasa.«⁶⁷ Na dolgi rok pa ne centralizacija ne ponovna stalinizacija nimata možnosti, je sklenil.

Vse, kar so nakazovale analize ob plenumu leta 1966 in po njem, se je v naslednjih dvajsetih letih jugoslovanskega političnega plimovanja tako ali drugače uresničevalo in vsakič, ko je kazalo, da vendarle prihaja do politične reforme, ali pa ko so nastopila razhajanja okoli nasledstva, so se podobne krize ponovile, le da so jih jugoslovanska partijska vodstva reševala vedno bolj ostro. Tako bi lahko sklenili, da je bil plenum še en poskus utrditve partijske volje in oblasti, če ne celo izgovor za iskanje krivca za odmik od popolne gospodarske in politične reforme. Ob tem bi veljalo le opozoriti na pomen vseh dogajanj v desetletju pred plenumom leta 1966 in v desetletju po njem (v letih med 1953 in 1974), saj bi v njih lahko našli, če upoštevamo vzročno-posledično načelo, tudi marsikatero zametke in vzroke za dogajanje v desetletju pred osamosvojitvijo Slovenije.

---

⁶⁵ Prav tam, str. 15.

⁶⁶ CIA FOIA: The Yugoslav Military Elite (U), A.R. Johnson, with assistance of Janette Koch, Office of Regional and political Analysis, CIA, Feb. 1977, R 2131, str. 17.

⁶⁷ NA UK, FO 28/512, NU 1/3.

THE BRIONI PLENUM – EVALUATIONS AND ITS PURPORT

SUMMARY

The 1966 Brioni Plenum (1. July 1966), with all the activities it triggered, was an essential turning point in the history of Yugoslavia, not only for the organisation and operations of the Yugoslav State Security Service and according to the analyses and evaluations of the Western security services, but it actually had impact on the whole state and economic system, on the Yugoslav foreign relations and above all on the search for future solutions, as well as the relations between nations and regions within the state. The Brioni Plenum was a true beginning of destalinisation in Yugoslavia, the process which declaratively started in the beginning of the 1950s, but had not been consistently finalised (all segments are relevant here: from classic destalinisation – the division of power and responsibility, to the rehabilitation of victims of Stalinism in Yugoslavia), neither in the field of state decentralisation nor in the field of economy. The Brioni Plenum reopened the key dilemmas of the Yugoslav development – the deviation from the prevalent use of the repressive apparatus in order to ensure political stability, which had since the World War II mostly been ensured by the Secret Service in cooperation with the police, the judicial system and the Party government apparatus. The disclosures of the Plenum and the findings of the investigative bodies at the Brioni Plenum and after it, displayed the main deficiencies in these areas. The direction in which politics and economy evolved after the Plenum opened all the existing key problems within the country (relations between the Yugoslav nations, the search for new constitutional and political solutions, socialist pluralism) and in its foreign policy; they also disclosed the future causes for the dissolution of Yugoslavia as a unified and united country. Furthermore, the plenum pointed towards the latent crisis in the socialist bloc, as the Soviet Union faced similar dilemmas (destalinisation, the relationship between the Party and the state, the search for more contemporary or more suitable constitutional solutions, etc.).

UDK 355.02(497.1)"1961/1974"

Mile Bjelajac**JLA v šestdesetih in v prvi polovici sedemdesetih*

Dogodki iz leta 1968 so le poudarili pomen razkolov v družbi in njihov vpliv na JLA. Titovo pogosto nedosledno mnenje o nekaterih vprašanjih je naletelo na dramatičen odziv v JLA, še posebej glede na dejstvo, da je bila vojska izključno v njegovi domeni. Celotno obdobje od 1962 do 1975 je bilo prelomno za prihodnost skupne države. Za vsako vojsko in koncepcijo (doktrino) obrambe je odločilnega pomena mednarodna okolica, v kateri se država nahaja, njen geostrateški položaj in odnos do vojaško-političnih blokov. Na drugem mestu so njeno opremljanje, posodabljanje in izurjenost, na tretjem pa notranja politična (ne)stabilnost in, v jugoslovanskem primeru še posebej pomembni, mednacionalni odnosi. S stališča vojaško-civilnih odnosov je pomemben vidik način vplivanja armade na družbena gibanja in možnost vsiljevanja njene politične volje.

Mednarodni okvir in posledice

Na stanje v JLA in na razprave o zasnovi obrambe so vplivale mednarodne razmere. V času, ko se je SFRJ popolnoma opredelila za vodenje zunajblokovske politike v sodelovanju z Indijo, Egiptom ter osvobojenimi azijskimi in afriškimi državami, sta bila svetovni mir in neodvisnost mnogih majhnih držav neprestano ogrožena. V Afriki se je v komaj osvobojenem Kongu začela državljanska vojna, legalnega predsednika pa so odstranili z oblasti, v Evropi je med dvema blokoma izbruhnila berlinska, na Karibih pa kubanska kriza. Laos in Vietnam so zajeli spopadi, izbruhnila je nova vojna na Bližnjem vzhodu 1967 in nato 1973, kmalu nato se je začela vojna v Libanonu. Sile Varšavskega pakta so okupirale Češkoslovaško 1968, Turčija je izvedla 1974 invazijo na Ciper in anektirala del otoka. Tudi neuvrščene države so se spopadale med seboj. Strah pred morebitno splošno jedrsko vojno je bil vsenavzoč. Med kubansko krizo so ameriški državljani pred kamerami praznili police s konzervirano hrano in polnili zaklonišča.

Takoj po prevzemu dolžnosti je moral novi državni sekretar za narodno obrambo general Nikola Ljubičić opredeliti stališče JLA glede vojne na Bližnjem vzhodu in predvideti njegove strateške posledice. Na seji Pooblaščenstva CK ZKJ za JLA 23. junija 1967 je predstavil poglede, ki so bili usklajeni s političnim

---

* Dr., znanstveni svetnik, Institut za noviju istoriju Srbije, Trg Nikole Pašića 11, 11000 Beograd; e-naslov: bjelajac@bitsyu.net

vrhom in z analizami Generalštaba. V tistem trenutku je bil Zahod ocenjen kot glavna grožnja varnosti Jugoslavije. Kot občutljivi točki pa sta bili ocenjeni zahodna fronta proti Italiji in tista proti Grčiji, kar je opisal z besedami: »Ta vojna je nadaljevanje strateške ofenzive ZDA, ki poskušajo s svojo strategijo posrednega nastopanja spremeniti razmerje moči v svetu v svojo korist (Vietnam, državni udari v Afriki, položaj v Grčiji, pa tudi najnovejša agresija na Egipt). Veste, da je med ZDA, Veliko Britanijo in Izraelom obstajal dogovor za napad. Na tem sestanku so se dogovorili o napadu.« Resnost položaja in končno sprejeto gledišče, da so lokalne vojne, ki ne bodo prerasle v svetovni konflikt, res možne, sta narekovala, da se morajo upoštevati posebni načini obrambe. To je spodbudilo razprave o nadaljnjem razvoju doktrine obrambe. General Jože Godomin je opozoril na veliko odgovornost vojaškega vrha v oceni, ali smo pripravljeni in koliko, da se z napačno oceno ne bi dezorientiral politični vrh.¹ Na Titovo pobudo je bilo zaradi sovpadanja jugoslovanskih in sovjetskih interesov na Bližnjem vzhodu oblikovano stališče o »naravnem zaledju«. Tito je bil pobudnik novega približevanja in popolnega zaveznitva (*naravno zaledje*) z ZSSR in državami Varšavskega pakta. Nanj je vsekakor vplivala tudi prejšnja ocena berlinske in kubanske krize, nova kriza v Sredozemlju 1967 pa je to še okrepila. Tito je ocenil, da predstavlja glavno možno nevarnost Jugoslaviji – Zahod. Začetek modernizacije JLA na temelju nakupov moderne oborožitve iz ZSSR, ki se je začel leta 1962, se je nadaljeval še bolj intenzivno.

JLA je kmalu pripravila nove načrte in skoncentrirala svojo pozornost na zahodno fronto, svojo mirnodobsko formacijo kot varnostnoobveščevalno pozornost na severni in vzhodni pa zmanjšala. Po tem je prišlo do ostro nasprotnojuočih si gledišč na kolegiju obrambnega ministra, in sicer med generalom Bogdanom Oreščaninom in Radetom Hamovićem.²

Invazija sil Varšavskega pakta na Češkoslovaško avgusta leta 1968 je bila del presenetljivih novih okoliščin z velikimi posledicami za jugoslovansko obrambno doktrino. Po obisku Češkoslovaške in pogovorom z Rusi je bil Tito prepričan, da do vojaške rešitve ne bo prišlo, to oceno pa je sprejela tudi JLA. Mobilizacija je pokazala mnoge slabosti, odkrite pa so bile tudi pomanjkljivosti doktrinarnega strateškega značaja ter nezadostna tehnična pripravljenost, še posebej kar zadeva zaklonišča. Vrhovni inšpektor JLA in donedavni načelnik Generalštaba general Hamović je vztrajal, da nam ni grozila nevarnost in da ni obstajal načrt, da bi tudi Jugoslavijo podredili vzhodnemu bloku.³ Sam Tito se

¹ Arhiv Jugoslavije (AJ), fond CK SKJ (fond 507), CK KPJ, XX, Magnetogram sa sednice Opuomočstva CK SKJ za JNA 23. juna 1967. Izlaganje ministra Nikole Ljubičića i diskusije članova.

² Mile Bjelajac: JNA na iskušanjima 60-ih godina prošlog veka. V: Radmila Radić (ur.) 1968 – četrdeset godina posle, 1968 – Forty Years After INIS, 2008, (dalje Bjelajac, JNA na iskušanjima) str. 379–417.

³ Viktor Bubanji in Rudi Petovar, načelnik Uprave za oskrbovanje, sta po invaziji Češkoslovaške odšla v Francijo, da se dogovorita o sodelovanju pri proizvodnji letal – Orla. Tedaj so oba odlikovali z odlikovanjem legije časti, toda Petovaru ni bila vročena s strani organa JLA.

je kritično dotaknil svoje »teorije o naravnem zaledju«. Ugotovil je, da za majhne države ni jamstev, da v nekem trenutku ne bodo napadene in da so dogodki avgusta 1968 popolnoma spremenili to oceno.⁴

Ne glede na Titovo neposredno odgovornost za novo sovjetsko politiko in preusmeritev v kupovanje orožja iz ZSSR so kritiko najvišjih vodij, še posebej Bakarića, poslušali Gošnjak (na tem plenumu je Tito molčal),⁵ nato Hamović, stari načelnik Generalštaba, in šef Uprave za oskrbovanje general Rudi Petovar. Zaradi svojih pogostih odhodov v ZSSR so bili celo osumljeni, da so ruski vohuni.⁶ Na udaru so bili ravno tisti generali, ki so nasprotovali decentralizaciji sistema obrambe.

Velja spomniti, da je po enostranski prekinitvi tripartitne zahodne pomoči Jugoslaviji na zahtevo slednje le-ta še nekaj časa kupovala reaktivna letala iz ZDA in Grčije v obdobju 1959–1961 (skupaj 341), nato pa je v sklopu nove politike 2. avgusta 1961 sklenila pogodbo o velikih naročilih z ZSSR za obdobje 1961–1965, za določena sredstva pa tudi po 1966. Tedaj so kupili sodobne protiletalske rakete, nadzvočne lovce MiG-21, nove radarje, veliko tankov T-55, raketne in torpedne čolne, protioklepne rakete, inženirsko opremo idr. Tej pogodbi je sledila nova za nakupe v obdobju 1966–1975. Kupovali so lovska in transportna letala, helikopterje, nove generacije raket idr. Nabavili so tudi 1111 tankov.⁷ Da bi spodbudili zaupanje Jugoslovanov, so Sovjeti ravno med češko-slovaško krizo redno pošiljali naročeno opremo.⁸

Da bi obramba pridobila na kakovosti, je bil v tem obdobju izveden niz obsežnih vojaških vaj, manevrov in štabnih iger. Do konca leta 1972 je šlo skozi različne oblike urjenja 400.000 rezervistov vseh kategorij.⁹

Vojna na Bližnjem vzhodu 1973 je vodstvu JLA prinesla nove izkušnje in

---

Ivan Dolničar je odšel v ZDA v misijo dogovarjanja nakupa oborožitve. Po 1968 je bila gonja na vse, ki so sodelovali pri nakupih iz SZ. Petovara pa tudi Hamovića so imeli za letu sovjetskega vohuna. Za Hamovićeve primer je bila 1968 formirana partijska komisija na čelu z Ivanom Kukoćem, v kateri je bil tudi Petovar. Komisija ni našla nič, zaradi česar bi ga partijsko kaznovali, toda potem je bila ustanovljena druga, ki ga je izključila iz ZKJ. (Izjava Gordane Petovar, soproge Rudija Petovara, avtorju 24. 6. 2008 v Beogradu.)

⁴ Bjelajac, JNA na iskušenjima, str. 400–401.

⁵ Mile Bjelajac: Jugoslovensko iskustvo sa multietničkom armijom 1918–1991. Beograd 1999, (dalje Bjelajac, Jugoslovensko iskustvo) str. 59, op. 80.

⁶ Izjava Gordane Petovar, soproge Rudija Petovara, avtorju 24. 6. 2008 v Beogradu.

⁷ Omer Pezo: Opremanje naoružanjem. Beograd 1989, str. 68, 262, 300; Bojan Dimitrijević: Jugoslovensko ratno vazduhoplovstvo 1942–1992. Beograd 2006, str. 170–175.

⁸ Zlatko Rendulić: General avnojske Jugoslavije. Zagreb 2004, str. 282–283, 288–289. Redno so bila dostavljana letala MiG-21, helikopterji V-8, transportna letala. Po Renduliću je bil Tito leta 1969 nezaupljiv in se je bal, ali bi lahko kupili, kar potrebujemo, če bi Sovjeti prenehali z dostavami. Od leta 1968 se ponovno obračamo k Franciji in Švedski, pa tudi ZDA, tako za nakupe, kot tudi licence.

⁹ Izvedeni so bili manevri Sloboda '71, Podgora-72, Ozren-72, Kosovo-72, vaje Kupa in Učka, Komandno štabna vojna igra armad (Morava-72). Storjeni so pomembni koraki za krepitev in izboljšanje medčloveških odnosov in discipline, seveda tudi izurjenosti na novih sredstvih (AJ, fond 507, XX k 12/3. Sednica Komiteta SK u JNA 23. maja 1973).

nove skrbi. Po eni strani so bili voditelji opogumljeni z dobro izbiro nove raketne, protiklepne in protiletalske tehnike iz ZSSR, ki se je izkazala kot odlična, vendar ne tudi z drugimi elementi obrambe, vključno z dopolnjevanjem vojaške armade z obvezniki, ki so bili množično na delu v tujini. Tudi državne vojske rezerve niso bile količinsko zadostne.

Skrb je predstavljala ocena, »da so osvajalne imperialistične sile v široki ofenzivi. Prej v Vietnamu, Kambodži, kasneje v Čilu, čemur je sledil pritisk na Panamo, Portoriko idr. ter končno na Bližnjem vzhodu. V svoji ofenzivnosti, v cilju osvajanj novih položajev gredo tako daleč – celo do roba tretje svetovne jedrske vojne.« V internih razpravah je general Ljubičić, vsekakor po usklajevanju s Titom, ocenjeval, da zahodnemu bloku ustreza ne le zaostren odnos, »ampak nerazumljivo sovraštvo Kitajcev do ZSSR. ZDA na tem sovraštvu in zaostrenem odnosu gradijo svojo politiko. Prav tako gradijo svojo ofenzivno politiko na velikem industrijskem in finančnem potencialu kot tudi na močnem vojaškem mehanizmu.« Opazili so krhkost detanta in da pakti niso popolno zagotovilo varnosti, da obstaja nesoglasje med članicami. Posebej so opazili nedajanje soglasja posameznih držav za dobavo vojaške opreme in materiala državam v vojni ali zaveznicam. Zaskrbljujoče je bilo spoznanje, da se vojne začnejo zlahka, nenadoma, da gre za udare po globini, da se uporabljajo diverzije, desanti, ki lahko prerastejo v operativne akcije. Opazili so, da kljub najmodernejšim sredstvom opazovanja in izvidništva obstajajo možnosti taktičnega in operativnega presenečenja. Vse to je vodilo k sklepu, da se mora okrečiti zanašanje na lastne sile in na lastno oskrbo ter da se mora dopolniti doktrina vseljudske vojne. Prav tako naj bi se okrečili izurjenost ljudi v moderni tehniki, protiletalska obramba, izvidništvo, opazovanje in obveščanje ter da se mora na ustrezen način rešiti vprašanje dopolnjevanja armade in TO v primeru vojne nevarnosti. Prvi pogoj za uspešno izpeljavo načrtov pa je bil uresničevanje politične enotnosti in stabilnosti v sami državi. Na takšen sklep so vplivale zaostrene razmere v državi, tako tiste ob sprejemanju koncepcije obrambe kot tudi notranji nemiri na Kosovu, na Hrvaškem, v Sloveniji in Srbiji. V državi so na veliko potekale razprave o osnutku nove ustave in priprave za 10. kongres ZKJ.¹⁰

Zahodni analitiki so pri spremljanju razvoja obrambne politike SFRJ opazili določene konstante v ravnotežju med blokoma, močan vpliv bližnjevzhodne krize 1967 na razvoj doktrine obrambe, še posebej pa vpliv invazije ZSSR in njenih zaveznikov iz Varšavskega pakta na Češkoslovaško leta 1968.

V več periodičnih študijah o Jugoslaviji se je ponavljala ocena, da je jugoslovanski obrambni sistem, ki so ga razvijali v sedemdesetih, sledil izkušnjam iz partizanske vojne, bil pa tudi posledica velike zaskrbljenosti, ki je prevzela jugoslovansko vodstvo po zasedbi Češkoslovaške leta 1968. Jugoslovanski generali so, ne samo v javnih nastopih, ampak tudi zasebno, v obdobju 1968–1976

---

¹⁰ AJ, k12-6, Stenogram 2. seje Konference SKJ u JNA 15. novembra 1973. Posebej gl.: predstavitev Državnega sekretarja Nikole Ljubičića.

trdili, da Beograd vidi Varšavski pakt kot edino resno grožnjo svoji neodvisnosti. Vendar, kakor so zabeležili ameriški obveščevalni analitiki, Beograd »skoraj zagotovo verjame«, da je nevarnost subverzivnih aktivnosti – z Zahoda kot tudi z Vzhoda – trenutno bolj verjetna kot kakršen koli invazijski načrt.¹¹

Smeri razvoja političnega sistema. Politične razmere in njihov vpliv na JLA

Zaradi specifičnega značaja JLA, torej vojske v enopartijskem sistemu, v katerem nenehno potekajo razprave, kako naprej razvijati socializem in državo ter odnose med jugoslovanskimi narodi, so na dnevni red – poleg klasičnih elementov vojne doktrine – prihajale tudi nekatere posebnosti. Odpiralo se je vprašanje, ali tudi v vojsko vpeljevati »samoupravljanje«, ali zadržati čvrst monopol federacije nad enotnimi oboroženimi silami ali pa slediti osamosvajanju republiških držav tudi v na področju obrambe. Posebnost je bil tudi položaj Tita, ki je največ svoje realne avtoritete črpal ravno iz svojega položaja vrhovnega poveljnika. Šestdeseta leta so bila za ta vprašanja prelomna in bodo gotovo še predmet analiz, saj so bili mnogi politični interesi uresničevani zakulisno, postopno, javne politične govore pa je močno prežemala demagogija.

Šestdeseta in začetek sedemdesetih let so zaznamovali prelomni dogodki in procesi, ki so vplivali na JLA. Omenimo tajno sejo IK CK ZKJ 1962 (predstavitve Tita in Gošnjaka, ki sta nasprotovala Kardelju), Brionski IV. plenum CK ZKJ julija 1966 (zamenjava Rankovića) in jesensko sejo Pooblaščenstva CK ZKJ za JLA, na kateri se je razpravljalo o KOS-u, demonstracije študentov 1968, demonstracije in nasilje Albancev na Kosovu in v Makedoniji 1968, reformo ZKJ na IX. kongresu spomladi 1969 (Organizacija ZKJ v JLA postane 7. samostojna organizacija), razvoj nacionalizma v Sloveniji in na Hrvaškem, politične spremembe v Srbiji (t. i. liberalizem), proces ustavnih sprememb in sprejemanje nove ustave 1974. V šestdesetih in na začetku sedemdesetih let je postalo očitno, da v partizansko elito JLA v veliki meri prodira nacionalizem. To je ustvarilo zaskrbljenost pri jugoslovansko usmerjenem kadru. Ta spopad je ostal trajna značilnost JLA vse do njenega konca leta 1992. Za časa svojega življenja se je Tito nekajkrat ostro odzval na to vprašanje in odstranil tiste, za katere je menil, da so obremenjeni z nacionalizmom (npr. generala Milojevića, hrvaške generale iz maspoka).

Treba je omeniti, da so v sami vojaški eliti obstajali spopadi neformalnih skupin, delitve doktrinarnega ali političnega izvora, osebne sovražnosti in ljubosumje, afere, ki jih pomnimo po imenih posameznih generalov in občasnih čistk. Glede na to, da je šlo za dokaj zaprto institucijo, se je v domači in tuji javnosti ugibalo o ozadju in posledicah.

---

¹¹ The Yugoslav Armed Forces, 1 October 1976. V: Yugoslavia from 'National Communism to National Collapse', str. 533; Bjelajac, JNA na iskušenjima, str. 409.

Tito, ki je nedotakljivo razsojal v zadevah JLA, ni bil pripravljen odstopiti od enotnosti in dopustiti, da mu se nekdo drug meša v vodenje. Tako je prihajal v spopade z najvišjimi partijskimi in političnimi voditelji. Imenovanje obrambnega ministra je bilo vedno njegov osebni izbor. Vendar tudi on pri obravnavi najvišjih kadrov ni bil vedno dosleden.

Z generalom Ivanom Gošnjakom je dobro sodeloval, še posebej pri upiranju poskusom vpeljevanja »samoupravljanja« v JLA kot tudi pri ukinitvi položaja komisarja in njihove dominacije nad poveljniško strukturo. Za ilustracijo omenimo opažanje generala Gošnjaka, da je v zadnjih letih njegove aktivne službe tema samoupravljanja postajala predmet del znanstvenikov, pravnikov, filozofov, ekonomistov in marksističnih teoretikov, JLA, ki ni živela zunaj družbe, pa je začela čutiti te različne politične vetrove: »Začelo se je razmišljati tudi o samoupravljanju v Armadi. K meni je prišlo kakih deset generalov, v glavnem Črnogorcev, na čelu z Milinkom Đurovićem in Milijo Stanišićem. Želeli so, da razjasnimo glede poveljevanja v Armadi in najdemo neko vrsto samoupravnih načel glede tega vprašanja. Te dni sem bil stalno v stiku s Titom. Ko sem mu prenesel 'samoupravljalne' zahteve generalov, je takoj dejal: 'Če bodo še naprej vztrajali na tem, lahko takoj pustijo uniforme in vzamejo civilne obleke, pa gredo naravnost v tovarne in podpirajo samoupravljanje.' Poskušal sem jim,« je pričal Gošnjak, »na vse možne načine razložiti, da poveljevanje ne more čakati na odločitve nekakšnih 'delavskih' svetov, da obstajajo štab, komandant enote, planiranje, operativne zamisli, nujnost določene konspiracije, vrhovno poveljstvo ... Nisem jih uspel prepričati. Tedaj sem se ravnal po ukazu Josipa Broza in jim povedal, da imajo eno uro časa, da spremenijo odločitve ... Vsi so, seveda, 'spremenili' svoja stališča.«

Brionski plenum je trenutno, pa tudi dolgoročno vplival na JLA. Njegova priprava, ki je trajala nekaj let, je bila plod znotrajpartijskih spopadov glede nadaljnjih smeri razvoja Jugoslavije. Sile, ki so na marčevski seji Politbiroja leta 1962 ostale v manjšini, so uspele postopoma osamiti nasprotnike svoje politike tako, da so postavile svoje ljudi na občutljive položaje v JLA, zveznem Ministrstvu za notranje zadeve in Ministrstvu za zunanje zadeve.¹²

Tik pred brionskim plenumom, dvakrat – maja in junija 1966, je Tito prvič Gošnjaku namignil na možnost, da bo zamenjan na položaju ministra za obrambo, vendar pa bo zadržal položaj namestnika vrhovnega komandanta.

---

¹² General Ivan Mišković je bil 1963, kljub nasprotovanju generala Jefta Šašića, pod pritiskom »tovarišev iz Hrvaške, na katere Gošnjak po odporu pristane«, postavljen za načelnika Uprave za varnost. Njegov brat Milan je dobil resor zveznega ministra za notranje zadeve (od 15. marca 1965 do 1967). Oba brata sta imela tesne povezave z ministrom za notranje zadeve Hrvaške in sivo eminenco jugoslovanske politične scene Ivanom Krajačićem - Stevom. V rokah generala Miškovića se postopoma koncentrirajo izjemni vzvodi moči. Poleg Uprave za varnost JLA je po brionskem plenumu leta 1966 postal šef SDV (do 1973), prav tako je imel funkciji posebnega svetovalca za varnost predsednika države in sekretarja Sveta za varnost Predsedstva SFRJ (do 1973). Bil je eden maloštevilnih, ki so imeli vsakodnevni dostop do Tita.

Na ponudbo Gošnjaka, da kot rešitev ustanovi Svet, v katerega bi se umaknili stari kadri, kot so bili Kardelj, Ranković, Vukmanović in on – Gošnjak, se je Tito odzval nervozno. Gošnjak je rekel, da mu je bilo jasno, da Tito poleg sebe ne želi imeti sodelavca, še posebej tistega, ki je zadolžen za jugoslovansko vojsko, ki niti po dveh dolgih in izčrpnih pogovorih ne sprejema njegovega stališča, in to o taki zadevi, kot je zamenjava Aleksandra Rankovića. »Od tega trenutka sem spoznal, da bodo tudi pred mojim odhodom iz Armade organizirani kak plenum, diskusije, pojasnjevanja, komisije, preiskave, iskanje nekakšnih napak in krivic.«¹³

Zaradi upiranja zamenjavi Rankovića je Tito Gošnjaka zamenjal z novim ministrom (1967). Vse to so spremljale manjše ali večje čistke generalov (samo leta 1968 je bilo odstranjenih 38 generalov in 2400 častnikov). Vendar je, kot trdijo sodobniki in kar potrjuje magnetogram seje Pooblaščenstva CK ZKJ za JLA 23. septembra 1966, general Jefto Šašić, pomočnik ministra za politično-varnostni kadroviski sektor, uspel vojaško Kontraobveščevalno službo (KOS) zaščititi pred čistkami in organizacijskim razdorom.

Po vpadu sil Varšavskega pakta v Češkoslovaško in po politični kritiki bojne nepripravljenosti vojske so jeseni leta 1968 hitro prišli do sklepa (na katerem je vztrajal V. Bakarić), da centralni komiteji ZK republik prevzamejo odgovornost za obrambo v svoje roke, da se aktivirajo glavni štabi republik, da se ustanovijo vojni štabi v občinah ter odredi in bataljoni, ki se morajo opremiti z lahko sodobno oborožitvijo, da se zagotovi sistem povezav ter da se posebej opredeli vloga radia in manjših radijskih postaj v vojni. Menili so, da se lahko z vsemi temi ukrepi preseže »tehnokratska organizacija armade«. Novi Zakon o narodni obrambi je bil sprejet po pospešenem postopku. S tem so trajno odprli vprašanje suverene pristojnosti poveljevanja in uporabe oboroženih sil v SFRJ, če ne za življenje Tita, pa vsekakor po njegovi smrti.

Ocena pomena študentskih demonstracij 1968 v takratnem vojaškem vrhu ni bila enotna. Nasprotno, bila je drastično polarizirana. Tedaj je bilo odprto vprašanje, ali socialistična armada sploh lahko poseže v notranjepolitične razmere. Stališče Tita je bilo, da naj se vojska osredotoči na nadzor mej in naj ne naredi nobenega koraka brez njegove izrecne odobritve.

Admiral Mate Jerković je zapustil več dokumentov, ki osvetljujejo odzivanje in razdeljenost vojnega vrha v prvih dneh krize. To delitev je, med drugim, spodbudila ostra razprava med pomočnikom zveznega sekretarja za mornarico admiralom Jerkovićem in komandantom letalstva generalom Viktorjem Bubanjem. Bubanj je, kot tudi general Vlado Bajić, zahteval, da če je potrebno, naj študente razženejo z orožjem. Jerković pa je zastopal tezo, da so študenti vedno bili in ostali najbolj revolucionaren del ljudstva in da bi storili največjo napako, če bi uporabili JLA za reševanje problemov demonstracij.

---

¹³ Antun Duhaček: General Gošnjak o sebi i revoluciji. V: Duga, 14. 10. 1989, br. 408, str. 90–91.

Toda dogodki na Kosovu in v Makedoniji (1968) z demonstracijami in elementi upora Albancev so, podobno kot tudi eskalacija maspoka na Hrvaškem, hitro prepričali tudi tiste prepričane »liberalce« med generali, da mora vojska v posameznih položajih, ko so ogroženi red in mir oziroma enotnost države, ukrepati. To je bilo tudi Titovo stališče.

V šestdesetih letih so posamezniki zagovarjali druge ideje, ideje republiške osamosvojitve, pa tudi popolne ločitve od Jugoslavije po Titovi smrti. Vrhunec tega trenda je nastopil za časa »maspoka« na Hrvaškem, ko je eden od poslancev, tedaj aktivni general, Janko Bobetko, v hrvaškem Saboru predložil osnutek zakona o hrvaški vojski. Posamezni analitiki na Zahodu so to zahtevo po lastni vojski, v zvezi s katero so omenjali Rukavino in Bobetka, videli kot povod za to, da se je Tito odločno odzval in zlomil »hrvaško pomlad«, ki jo je razumel kot grožnjo enotnosti države.¹⁴

Težko se je upreti vtisu, da je močna šovinistična propaganda na Hrvaškem o srbski prevladi, še posebej od 1969 do 1970, vseeno dala rezultate. Pravi cilj te propagande je bil razbijanje enotnosti JLA z ustvarjanjem lukenj v »partizanskem jugoslovanstvu« (kar so opažali tudi zahodni analitiki tistega časa). Cilj je bil razbiti silo, ki je ogrožala vsak separatizem.

Vladimir Bakarić in takratno hrvaško vodstvo so za svojo politiko poskušali pridobiti več znamenitih generalov iz Hrvaške, predvsem tiste, ki so jih do takrat javno ali tajno podpirali. Za ta cilj so z njimi organizirali nekaj sestankov.¹⁵ Posebej je bil pomemben sestanek aktiva ZK v DSLO 9. decembra 1969 ob navzočnosti generala in visokih častnikov po poreklu iz Hrvaške in najpomembnejših predstavnikov hrvaškega vodstva. Čeprav so pri predstavitvi svoje politike naleteli na različne vrste neodobranja, so kljub temu na terenu, med pripravo 10. seje ZKH, manipulirali z »dejstvom«, da imajo podporo generalov iz Hrvaške. Z oceno, da bi se nova politika lahko soočila s še večjim odporom generalov iz Hrvaške, je Bakarić znova odšel v Beograd in predstavil svoja stališča 20. februarja 1970, vendar je tudi tedaj naletel na kritike in odpor. Posebej so se izpostavljali generali Viktor Bujanj, Ante Banina, Gojko Nikoliš, admiral Mate Jerković in drugi.¹⁶

¹⁴ Robert W. Dean: *The Yugoslav Army*. V: Jonathan R. Adelman (ed.), *Communist Armies in Politics*, Boulder 1982, str. 84–6, 89–90; Marko Milivojevic: *The Political Role of the People's Army*. V: M. Milivojevic, J. Allcock, P. Maurer, *Yugoslavia's security dilemmas: armed forces, national defence and foreign policy*, Oxford-New York 1988, str. 20–21.

¹⁵ Podobno je bilo tudi pred prihodom v javnost z Deklaracijo o položaju hrvaškega jezika. Takrat je Vladimir Bakarić prihajal v Split na sedež 4. armade razlagat novo politiko (1967), vendar ni naletel na razumevanje. S tem je poskušal ovreči Miloša Žanka, ki je že začel kritizirati novo smer (spomini generalpolkovnika Stanka Bjelajca, takratnega načelnika štaba 4. armade).

¹⁶ Gojko Nikoliš: *Zapisi pod pritiscima*. Beograd 1989, str. 277–302. (Posebej velja pogledati njegovo diskusijo na seji 20. februarja 1970); Denisson Russinow: *The Crisis in Croatia, in Four Parts*. American Universities Field Staff, New York 1972; Stephen Clissold: *Croat Separatism: Nationalism, Dissidence and Terrorism*. V: *Conflict Studies*, No. 103/1979; Bjelajac, *Jugoslovensko iskustvo*, str. 75. Za pregled hrvaških obtožb in tedanje retorike, ki je preživela

V zvezi z maspokom je zanimivo – ko spremljamo uradne zapisnike, magnetograme in stenograme –, da je pred 10. sejo CK ZKH in po njej večina vojaškega vrha lojalno podpirala sodelovanje z organi ZKH in vodstvom, držeč se navodil generala Ljubičića. Tako je sprva tudi poveljstvo V. armadnega območja (general Đoko Jovanić) podpiralo to stališče. Le redki generali so se uprli. Ko je v to poveljstvo z brionskega sestanka (16. marec 1971) prispela Kardeljeva negativna ocena te seje, češ »da ne more neko vodstvo sebe določati kot merilo naprednosti, določati, kaj je največja nevarnost za ZKJ in politiko ZKJ, torej tisto, kar je prerogativ CK ZKJ«, ter kritika načina, na katerega so preganjali ljudi z drugačnimi pogledi, je prišlo do kratkega kolebanja, pa tudi afere v samem ZSLO, češ da tega ni bilo treba pošiljati »dol«. Vse do julija 1971 je vodstvo V. armadnega območja (načelnik štaba Janko Bobetko) javno podpiralo hrvaške voditelje. V poročilu s seje konference organizacije ZK V. armade 28. aprila 1971 ni niti vrstice, kjer bi bilo omenjeno pisanje hrvaškega tiska, vendar je bil v Politično upravo poslan tisti del razprav, v katerih so kritizirali beograjske in novosadske medije, ki po mnenju razpravljalcev pišejo o stanju na Hrvaškem enostransko. Isto poročilo vseeno poroča, da so bila iz Garnizijske konference Karlovac večkrat postavljena vprašanja v zvezi s predlogi sprememb ustave, kako se bodo republike dogovarjale, ko bo obstajala pravica veta, in kaj bo s Srbijo, ko bodo imele pokrajine svoje predstavnike neposredno v predsedstvu, ter ali ne bo Srbija s svojimi sedmimi predstavniki v bolj ugodnem položaju od drugih republik.¹⁷ Posamezni generali, po poreklu iz Krajine, zaskrbljeni za usodo mednacionalnih odnosov in države v celoti, so na aktivih začeli poimenovati pojave na terenu. Vendar se je trem najbolj znamenitim kritikom iz Poveljstva V. armade pred manevrom »Svoboda '71« pripravljala upokojitev ali premestitev (generali D. Pajić, B. Kresojević, S. Livada). Javno so omenjali tudi upokojene generale, ki so bili v žargonu maspoka poimenovani »emisarji«, ki odhajajo med ljudstvo. Admiral Jerković je, namigujoč na ta pojav, na manevru Svoboda '71 vprašal Tripala, ali lahko odide na obisk k bratu v Slavonijo, pa da ga zaradi tega ne bodo poklicali in obtožili, da je »emisar«. Da je v vrhu Politične uprave vladal oportunitizem in da se celo v organizaciji ZK v ZSLO ni ugodno ocenjevala kritika in zaskrbljenost za stanje na Hrvaškem in v BiH, priča poročilo z iste konference 4. septembra 1971. Sekretar je poskušal razložiti razloge za zaskrbljenost s tem, da je veliko število zaposlenih v ZSLO iz teh krajev ter da k temu prispeva pisanje tiska in

---

vse do zloma Jugoslavije, gl.: Drago Chas Sporer: Politics and Nationalism within the Yugoslav People's Army. V: Journal of Croatian Studies, New York, vol. XX, 1979, str. 181–131; Savka Dabčević-Kučar: '71 Hrvatski snovi i stvarnost, tom I. Zagreb 1997, str. 162–171.

¹⁷ AJ, fond 507, XX, k 13/1; O diskusijah na Brionih in obsodbah 10. seje v Slava Đukić: Slom srpskih liberala, tehnologija političkih obračuna Josipa Broza. Beograd 1990, str. 76–78. Đukić navaja, da se je Tito ogradil samo od diskusije Cvijetina Mijatovića, ki je postavil vprašanje, ali se ZKJ razvija v smeri šestih popolnoma samostojnih partij in neko njihovo ohlapno konfederacijo in ali lahko neka partija s svojo odločitvijo postavi druge pred izvršeno dejstvo ter ali ima samo ena monopol na boj proti unitarizmu?

medijev, pa tudi politična klima v Beogradu pred 17. sejo Predsedstva. Voditelji iz Hrvaške so se res bali vpliva generalov in njihovega nezadovoljstva; tudi po zlomu »pomladi« so v spominih pisali, da so jih oni stali življenj. Šele ko je Tito spremenil mnenje, je spremenil stališče tudi Ljubičić, nato pa še Jovanić. Od mladih hrvaških voditeljev se je v tistih trenutkih omejil tudi sam Bakarić. Obstaja tudi mnenje, da je na Tita odločilno vplival referat generala Branka Borojevića, predsednika Organizacije ZK v JLA.¹⁸

V analizah zahodnih služb je bila posebna pozornost namenjena odnosu do JLA na Hrvaškem. Pravijo, da je hitra in ne dovolj premišljena odločitev, da se ustanovi teritorialno obrambo, bila izvorno sprejeta v vodstvu hrvaške ZK, podprli pa so jo hrvaški generali. Zabeležili so, da je hrvaška premierka (Savka Dapčević Kučar – op. M. B.) konec leta 1967 zahtevala ustanovitev teritorialne milice. Leto dni prej je general Ivan Rukavina, tedaj poveljnik armadnega območja v Zagrebu, v tem smislu podal obvestilo za javnost.¹⁹ »Po informiranem viru« je Rukavina postavil platformo za razpravo med vojaško in politično elito o samem bistvu obrambnega sistema. Zabeleženo je, da je generalpolkovnik Ante Banina (Hrvat – op. M. B.) temu prvi nasprotoval, tako da je dal protipredlog bolj konvencionalne »dinamične obrambe«. V vsakem primeru so dogodki na Češkoslovaškem vplivali, da se je razprava končala, tako da so sprejeli koncepcijo vseljudske obrambe.²⁰

V istih analizah so ugotovili, da je v času maspoka vsaj del tedanjega vodstva ZKH zavzel šovinistični, antisrbski ton. Rastoče hrvaško nacionalistično gibanje je, med drugim, zahtevalo večje ugodnosti Hrvatom v zadevah obrambe. Hrvaški voditelji so bili zaskrbljeni zaradi še vedno očitne srbske prevlade v enotah JLA na območju republike. V njihovih očeh se je ta položaj slabšal, še posebej po zamenjavi generala Ivana Rukavine 1967.²¹ Ekstremni hrvaški nacionalisti so

¹⁸ Po pripovedovanju Ljubice Čolaković 1971 je Branko Borojević Titu bral referat s pogledi JLA na stanje na Hrvaškem in to je Tita prelomilo. (Izjava Gordane Petovar, soproge Rudija Petovarja, avtorju 24. junija 2008 v Beogradu); Slava Đukić v n. d. (str. 81) navaja, po pričah, da se je Tito prelomil med obiskom New Yorka novembra 1971, ko je dobil novice o napadih na JLA in zahtevah po hrvaški vojski (»Država brez vojske, ni država«!), ter da je dr. Hrvoje Šošić v Zagrebu zahteval vstop Hrvaške v OZN. Študentska stavka je bila zadnja kaplja čez rob.

¹⁹ Po intervjuju S. Dapčević v listu Narodna armija, 29. 12. 1967. in intervjuju I. Rukavine v listu *Vjesnik* 21. 12. 1966.

²⁰ The Yugoslav Military Elite (U), A. Ross Johnson, with assistance of Jeanette A. Koch, Izveštaj pripravljen od strane RAND corporation, za Office of Regional and Political Analysis CIA, deklasifikovano: Jun. 2004 str. 37.

²¹ Zgodovinarica Jill Irvine opaža, da je v času »hrvaške pomladi« Savka Dapčević Kučar zahtevala, da se mora ta »občutljiv problem« postaviti javno in odprto, ob tem pa je pozivala po vzpostavitvi proporcionalne zastopanosti, toda prav ona je v svojih spominih priznala, da je neupravičeno verjela, da je število Srbov daleč večje, kot je v resnici bilo (Savka Dapčević Kučar: '71 Hrvatski snovi i stvarnost. Zagreb 1995, str. 310), gl. v J. Irvine: *The Croatian Spring and the Dissolution of Yugoslavia*. V: L. Cohen, J. Dragović-Soso, *State Collapse in South-Eastern Europe, New Perspectives on Yugoslavia's Disintegration*, Perdue University Press, 2008, str. 159, 175.

postavljali zahteve po hrvaški armadi.²² Navaja se, da so bili hrvaški voditelji ravno tako zaskrbljeni zaradi morebitnega negativnega vpliva na politiko na Hrvaškem s strani »konservativnih« upokojenih generalov. Pri tem vprašanju so dobili Titovo podporo, tako da je on sam imenoval generala Miloja Milojevića in Rada Hamovića kot »tudi več drugih«.²³ Kljub Titovi podpori hrvaškemu vodstvu in kritiki »konservativnih« generalov so ti (npr. Nikola Vidović, Josip Antolković (Hrvat – op. M. B.) in Rade Bulat, upokojen 1970) nadaljevali s svojim odporom. Pridružil se jim je še aktivni general Radojica Nenezić. Ti generali so delovali s podporo ali skozi organizacije ZZB NOB. Zahodni analitiki opažajo, da je prišlo do delitev na etnični podlagi, čeprav ne izključno.²⁴

V analizah ni omenjeno močno projugoslovansko delovanje dveh vidnejših hrvaških generalov (admiralov) Viktorja Bubanja in Mateta Jerkovića, so pa kot izrazito prohrvaški označeni Janko Bobetko, kandidat za komandanta v Zagrebu, general Vlado Mutak in komandant Teritorialne obrambe Hrvaške Srećko Manola.²⁵

Celoten razmislek o teh dogodkih v JLA, predvsem pa opažena podrejenost častniškega zbora lokalnim medijem sta spodbudila Sekretariat Komiteja Konference ZK v JLA, da se je odločil za Predsedstvo ZKJ izdelati gradivo o mednacionalnih odnosih in vplivu sredstev množičnih komunikacij na JLA in varnost države.²⁶ To je bil čas, ko se je poleg nacionalizma govorilo tudi o liberalizmu in birokratsko-tehnokratskih tendencah.

V komentarju nacionalističnega napada pod geslom »liberalizma« je tudi Branko Mamula v svojih spominih zapisal:

»Prodor liberalizma v Armadi sta vodila generala Rukavina in Oreščanin. Ob vsem spoštovanju generala Oreščanina kot znanega intelektualca iz generacije vojnih kadrov je treba zapisati, da ni razumel, kam se spušča Rukavina, ki pa je bil hrvaški nacionalist. Rukavina je Oreščanina in skupino bivših komisarjev potreboval samo v obdobju prvega napada na Armado. Kasneje so njegovi zavezniki postali drugi generali.²⁷ Večina je svoje prave obraze pokazala leta 1971, v času hrvaškega nacionalizma, zaradi česar so bili izključeni iz Armade. Vendar na žalost ne vsi! Po vsem je moral Armado zapustiti Rukavina. Ker so hoteli, da bi se to zgodilo brez spora, so ga pred odhodom povišali v generala. Vojska si je opomogla od liberalizma, ni pa bila v celoti ozdravljena. Enotnost oboroženih sil je bila pod vprašajem. General Ljubičić je bil na pol poti med dvema skupinama

²² The Yugoslav Military Elite (U), A. Ross Johnson, with assistance of Jeanette A. Koch, Izveštaj pripravljen od strane RAND corporation, za Office of Regional and Political Analysis CIA, deklasifikovano: Jun. 2004, 38.

²³ Vir za poročilo: Titov govor na Radiu Beograd 8. maja 1971.

²⁴ The Yugoslav Military Elite (U), A. Ross Johnson, with assistance of Jeanette A. Koch, Izveštaj pripravljen od strane RAND corporation, za Office of Regional and Political Analysis CIA, deklasifikovano: Jun. 2004, s. 39.

²⁵ Prav tam, 41.

²⁶ AJ, fond 507, XX, k 14/1 Zapisnik z zasedanja z dne 12. junija 1972.

²⁷ Janko Bobetko, Joža Skočilić, Srećko Manola, Vlado Mutak.

generalov. Maršal je slutil in bil tudi obveščen, da poleg generala Branka Bo-rojevića, predsednika ZKJ v Armadi, in generala Ivana Dolničarja, pomočnika v politično-pravnem sektorju, Ljubičić ne bo sposoben zagotoviti enotnega vodenja vodilnega kadra v JLA. To je bil razlog, da je (maršal) naslovil pismo Zveznemu sekretarju za narodno obrambo, v katerem je odločno zapisal, kakšno vojsko želi: vojsko z upoštevanjem hierarhije odnosov, discipline in s starešinami, ki so kvalificirani in odgovorni za svoje delo. Na pomembno mesto je postavil demokratizacijo odnosov – medčloveških odnosov, v iskanju najboljših rešitev, v oblikovanju vojske in v sprejemanju največjih odločitev. To je bilo dobro ravnotežje med konstanto vojaškega sistema in tistega novega, kar je bilo na poti.«²⁸

V tistih burnih časih je bil vojaški vrh, predvsem pa politična uprava in Sekretariat Konference ZK v JLA, aktivno vključen v razprave glede ustavnih sprememb, predvsem pri opredeljevanju položaja JLA, TO ter v tem okvirju pravic in dolžnosti republik. Na podlagi zapisnikov s teh razprav opazimo enako stopnjo oportunitizma in nezanimanja za pobude, ki so prihajale od zunaj. Obstajale so smiselne pritožbe glede možnih praktičnih posledic posameznih rešitev, vendar se je to brez težav preslišalo, saj je obstajalo mnenje, da bodo kasnejše zakonske rešitve to pojasnile in natančneje uredile.

To obdobje se je končalo s tretjo izbiro generala Nikole Ljubičića za državnega sekretarja, ki sta jo spremljala Titova vztrajnost, da mora njemu vdan minister ostati (»ne dam Nikole, predober je«), in afera z izmišljenim državnim udarom generala Đoke Jovanića, ki so ga upokojili. Jovanić je bil prvi podsekretar, ki je bil odgovoren za politično-pravni sektor, varnost in kadrovsko politiko.

Tito je pri izbiri generala Ljubičića storil vrsto precedensov. Najprej je, med pripravami na zamenjavo Gošnjaka, v zadnjem trenutku zavrnil predlog, ki je prestal vse posvete, da naj se na položaj ministra imenuje generala Bogdana Oreščanina. Po tej aferi je Oreščanin izstopil iz vojske. Nekateri viri navajajo, da je bil v ozadju spor glede razvoja koncepta obrambe, ki naj bi svoj končni izraz dobil v novem zakonu o obrambi. Priprave za sprejetje tega zakona so potekale štiri leta. Nesloga je obstajala v ZSLO in Vojaškem svetu (pri delu katerega je sodeloval tudi Tito). Na eni strani so bili tisti, ki so se zavzemali za tezo o vojski kot edinem dejavniku obrambe (med njimi je bil Gošnjak), medtem ko so bili drugi za širši koncept splošne ljudske obrambe in načrte za obrambo na vseh staneh enako, tako na Vzhodu kot na Zahodu. General Šumonja je pričal, da je to kombinacijo uničil Vladimir Bakarić, ki je Tita opozoril, da Oreščanin ni primeren, če namerava popraviti odnose z ZSSR.²⁹

Nato pa je med ponovnim izborom Ljubičića politična delegacija Srbije pristala na Titovo vztrajanje, vendar ob pogoju, da Tito javnost obvesti, da je to njegova izbira in da Srbija ni zahtevala ministrskega mesta, saj so se želeli izogniti nadaljnjim nesporazumom v že tako zaostrenih razmerah leta 1971.³⁰

²⁸ Branko Mamula: Slučaj Jugoslavija. Podgorica 2000, str. 29–30.

²⁹ Bjelajac, Jugoslovensko iskustvo, str. 60.

³⁰ Več o tem v Bjelajac, Jugoslovensko iskustvo, str. 60–61.

Začetek afere z generalom Jovanićem se, kot kaže, skriva v vmešavanju nekaterih političnih funkcionarjev (Jure Bilić, Stane Dolanc). Po Jovanićevi različici naj bi v tem času določili novo osebo za zveznega sekretarja:

»Ljubičić bi moral biti mesec dni odsoten zaradi poti v Kanado in na Kubo. Pred odhodom mi je naročil, naj pripravim nekatere predloge. Ob tem je dejal, da je govoril s Titom in da morda ne bi bilo slabo, če bi to dolžnost zveznega sekretarja prevzel Slovenec, vendar naj upoštevam tudi druge kombinacije. Nalogo sem sprejel. To je bila namreč moja dolžnost. V teh razmišljanjih sem prišel do neke ovire: če na položaj zveznega sekretarja /.../ pride Slovenec, kaj bomo s Potočarjem, ki je bil tedaj načelnik Generalštaba. Dva slovenska generala namreč ne moreta biti hkrati na najvišjih položajih v naši državi.« Mimo posveta z generali je bil o tem obveščen Jure Bilić, ki je v postopek vključil Staneta Dolanca, navaja Jovanić in meni, da sta se tu začela spletkina in nesporazum z Ljubičićem in Titom, do katerega je prišlo ob vrnitvi Ljubičića. Predpostavlja se, da je želel imeti Dolanc monopol pri obveščanju Tita in njegovo očitno nadzorovano izolacijo. Kakor koli, general je na kolegiju pri ministru, ob navzočnosti podsekretarja in načelnika Generalštaba, izvedel za Titovo odločitev o predčasni upokojitvi. General Stane Potočar je podpiral Jovanića in ga nagovarjal, naj o zadevi osebno spregovori s Titom, vendar ga Tito ni hotel sprejeti.

Iz odzivov Ljubičića po njegovi vrnitvi je bilo opazno, da je bil »obveščen«, da ga bo Jovanić zamenjal in sam sebe »postavil« na ta položaj. Iz pričevanj Jovanićevih sodelavcev (general Stevo Dokmanović) izvemo, da je bil tak predlog na posvetu ter da so nekateri Jovanićevi tovariši iz vojne že nazdravljali. Primer pa bi bilo zagotovo treba obravnavati tudi v okviru takratnega spora med Jovanko Broz in Stanetom Dolancem, ki je dvomil o liških generalih, ki so ji nudili podporo.

Stališče vojaškega vrha do nacionalne sestave častniškega zbora

V celotnem obdobju 1945–1991 je bila ena od najpomembnejših nalog državnega (komunističnega) in vojaškega vodstva čim boljše prilagoditev nacionalne strukture vojske nacionalni strukturi prebivalstva ter enakovredna zastopanost vseh narodov. V ustavi iz leta 1974 je to povzdignjeno kot najvišje načelo.³¹ Ta formalni kriterij, ki ga je bilo v praksi težko izvesti zaradi več razlogov, je bil najverjetneje mišljen kot ena od temeljnih zakonitosti vojske (JLA) v jugoslovanski družbi, poleg tistega ideološkega, ki vse do jeseni 1990 ni bil nikoli

³¹ Glede sestave častniškega kadra in imenovanja na višje poveljniške in vodilne položaje v Jugoslovanski ljudski armadi je v uporabi načelo kar najbolj sorazmerne zastopanosti republik in pokrajin.« (čl. 242); Jugoslavija je bila ena od redkih držav, ki je z zakonom zagotovila nacionalno sorazmernost profesionalnega častniškega zbora in enkratna zaradi tega, ker je to načelo povzdignila do ustavnih obveznosti Oboroženih sil. (Anton Bebler: *The Military and the Yugoslav Crisis*. V: *Sudosteuroopa*, 1991/1–2, str. 132).

pod vprašajem. Izhajajoč iz svojega »razumevanja« izkušnje večnacionalne vojske, kakršna je bila vojska v Kraljevini Jugoslaviji, in krize njene legitimnosti, predvsem na Hrvaškem in med pripadniki manjšin, ter lastnih izkušenj med NOB, so državno in partijsko vodstvo države oziroma njuna transmisija v JLA vztrajali pri oblikovanju večetnične vojske, ki bi bila pravi odraz etnične podobe družbe. Od celotnega projekta je uspelo le nekaj; v nasprotju z prevladujočo srbsko strukturo generalov v kraljevini je etnična struktura približno ustrezala strukturi prebivalstva. Znotraj »srbskega faktorja« večine kljub vsemu niso predstavljali Srbi iz Srbije, temveč tisti iz Hrvaške in BiH. Na dnevnem redu je bila pogosto tema kadrovske politike, nacionalnega ravnotežja, ki ni bila le posledica pritiska množičnega gibanja na Hrvaškem in prizadevanj za spremembo zvezne ustave, kot sta mislili domača in tuja javnost. Naj spomnimo, da so v svojem času nosilci nove smeri na Hrvaškem konec šestdesetih let vojsko dojemali kot prikrito boljševidično-srbsko vojaško prevlado, ki je bila v vsakem trenutku pripravljena ogroziti nacionalne težnje in vsako »protikomunistično in vsaj nekoliko svobodnejšo demokratično misel«. Po njihovem mnenju je JLA nosilka velikosrbstva in unitaristične koncepcije in celo celoten obrambni sistem naj bi bil zamišljen tako, da je Hrvaška v podrejenem položaju. V istem času so imeli skrit cilj, da bi z vsiljevanjem novega koncepta razvoja TO (»takšne prilike se preprosto ni smelo izpustiti«) nasproti JLA, ki je bila pretežno srbska, imeli lastno vojsko – »oborožene odrede naših hrvaško in demokratično usmerjenih ljudi«. ³² Na številnih zasedanjih Pooblaščenstva CK ZKJ za JLA, Generalštaba, Sveta ljudske obrambe in druge niso samo preučevali vprašanja s področja mednacionalnih odnosov, kadrovske strukture častniškega zbora, gojencev in podčastnikov, temveč so bile izdelane sistemske, longitudinalne raziskave tega občutljivega vidika. Kot tak primer navajamo sejo Pooblaščenstva CK ZKJ za JLA aprila leta 1963, na kateri so razpravljali o vprašanju pomlajevanja vojske s častniško sestavo in o vseh implikacijah, vključno z nacionalnim sorazmerjem, ki naj bi ustrezalo strukturi prebivalstva. Personalna uprava je več mesecev pripravljala referat s pregledom stanja in predstavila predloge za rešitev ter hkrati opozarjala na objektivne težave, tako nasledstva iz vojne kot tudi majhnega interesa za vse vrste vojaških šol pri mladih Slovencih in Hrvatih, za katere vojaški poklic ni bil več materialno privlačen ter v pogojih pogostih upokojitev s sumljivo socialno prihodnostjo. Uvodni referat je imel načelnik uprave general Kosta Nađ. Minister Gošnjak, ki je dopolnil generala Nađa, je

³² Savka Dapčević Kučar: '71 Hrvatski snovi i stvarnost, knj. I–II. Zagreb 1997, II, str. 414, 417, 420: »Pečat velikosrbstva in jugoslovanske unitaristične koncepcije se je odražal povsod: v njihovih stališčih glede Jugoslavije in nacionalnega vprašanja (kot nečesa anahronega, zaostalega, razdiralnega, sovražnega): večina vojaških oseb (z določenimi izjemami) je vedno brez izjeme uporabljala srbski jezik ..., za sovražno pa je razglasila povzdigovanje pravice do uporabe lastnega jezika v JLA in v svoji republiki /.../ v neprestanem zavračanju pomislekov, kaj šele razprav, o tem, da vsaj večina obveznikov služi vojaški rok v svoji republiki (kar je bil naš predlog, pa tudi slovenski in makedonski), /.../ vprašanju vojaških rezerv, vojaških delavnic, vojaških podjetij (za vse je bila pooblaščen Srbija).

predstavil še nekatere druge poglede, ki naj bi jih uprava v prihodnosti upoštevala prav iz političnih razlogov:

»Rad bi dopolnil podatke, ki jih je posredoval tovariš Kosta Nađ. V referatu ni podatkov le za Srbe iz Srbije, temveč so vsi Srbi prikazani skupaj. To pa izgleda takole: pri Srbijancih obstaja nedvoumno pomanjkanje kadra iz Srbije. Določen odstotek manjka. Srbov iz Srbije je 30,4% prebivalstva, oficirjev Srbijancev iz Srbije pa 29%, kar pomeni, da manjka določen odstotek – 1,4%. Ta se je izgubil v številki 59% Srbov. To pomeni, da ta odstotek predvideva Srbe iz Bosne in Hrvaške. Prej je bil ta odstotek še slabši, vendar pa se je v zadnjih letih število gojencev iz Srbije povečalo, zato se je to razmerje popravilo. Še naprej je treba upoštevati nacionalnost. Ne le Hrvatov in Slovencev in nacionalnih manjšin – Madžarov, ki jih je pri nas kar nekaj –, temveč tudi Srbijancev. Pri generalih pa se ne moremo popolnoma zanesti na odstotke. Če moramo upoštevati splošno število oficirjev, ne moremo v celoti razmišljati o generalih ali majorjih, pa vendar: generalov iz Srbije je 11,7%, prebivalstva pa 30,4%. Torej nimamo dovolj Srbijancev. Srbi zunaj Srbije pa predstavljajo 11,3% prebivalstva, generalov pa je za 30,5%. Jasno je, da gre tu za vprašanje boja in vojaškega kadra iz borbe. To moramo upoštevati, čeprav sedaj tega ne moremo spremeniti. Imeti moramo več generalov Srbijancev. To je treba upoštevati tudi pri kandidiranju. Če kandidirata dva enaka polkovnika, se moramo opredeliti za tistega iz Srbije. Pri drugih narodih izgleda to takole: pri Hrvatih je 25,1% prebivalstva in 19% generalov – ki je malo manjše število, torej za –4%; generalov – Slovencev pa je celo še več (8,6% prebivalstva in 9,9% generalov), 6,6% je makedonskega prebivalstva in 2,5% generalov. Torej je Makedoncev premalo. Črnogorci – 2,8% prebivalstva in 25,4% generalov. Sedaj je to zmanjšan odstotek, lahko pa povem, da je bilo po vojni kar 55% vseh generalov Črnogorcev. To je bilo v letih 1948 in 1949. Ne moremo tako strogo gledati na odstotke pri generalih, moramo pa upoštevati nacionalni vidik, to je nesporno. Tu je predvsem težava s Srbijanci, še posebej pri nas, v tej hiši. Imamo namreč le enega načelnika uprave (Tanaskovića), ki je Srbijanec. To lahko postane kritično, če po tem posežejo raznorazni ljudje, ki niso prijatelji našega gibanja, so šovinisti ipd. in lahko iz tega naredijo problem. To moramo upoštevati. Ne smemo pa pustiti vojske brez Slovencev, Hrvatov, Makedoncev – to je politično vprašanje. Zato mislim, da je prav, da o tem razpravljamo na današnji seji, saj je to zagotovo politično vprašanje, podobno kot vprašanje pomlajevanja kadra, ki je, kot vidite, zelo zapleteno.«³³

Na zasedanju Vojaškega sveta, ki je potekalo 14. in 15. decembra 1967, so razpravljali o nacionalni strukturi AVO v JLA in gojencih v vojaških šolah in akademijah. Preučeni so bili premiki na tem področju od leta 1951. Ob tej priložnosti je bilo izraženo nezadovoljstvo s trendi ter opaženo, da se nacionalna struktura gojencev reproducira podobno kot že obstoječe neenakomernosti pri

³³ AJ, fond 507, XX, k 3/2. Zapisnik sa sednice Opunomoćenstva 12. IV. 1963.

AVO. Zanimivo je, da so na tem zasedanju razpravljali ne le o nacionalni strukturi, temveč tudi o zastopanosti republik v sestavi AVO. Ugotovljeno je bilo, da je glede na število prebivalstva Hrvaška suficitarna za 4,7% pri častnikih, za 8,5% pri vojaških uslužbencih, deficitarna pa pri podčastnikih (–3,6%). Toda odstotek Hrvatov je vseskozi deficitaren v vseh treh kategorijah AVO. Na to je poleg slabega zanimanja za vojaške šole najbolj vplivalo dejstvo, da so bili Srbi iz Hrvaške najbolj množična sila NOB v odstotku, ki je presegal njihov delež v prebivalstvu Hrvaške. Na zasedanju je bilo ugotovljeno, da je bil AVO-kader iz Srbije v deficitu. Šele od leta 1967 naprej je opazen manjši 4,85-odstotni suficit, v primerjavi s prejšnjimi leti, vendar je bil delež AVO še vedno za približno 10% manjši v primerjavi s številom prebivalcev republike (41,2%). V Srbiji je bil deficit prisoten pri častnikih in uslužbencih, suficit pa le pri podčastnikih (8,3%). Preseneča, da je kader iz BiH postal deficitaren, in to pri vseh AVO za 2,5%, najbolj pa pri vojaških uslužbencih – 6,5%.³⁴ Kljub vsem prizadevanjem, da bi se stanje »popravilo«, je bilo celo po sprejetju posebnih zakonov doseženo le malo. V obdobju 1970–1985 je delež Srbov v AVO padel s 60,44% na 57,17%, Črnogorcev s 6,9% na 5,82%, povečal se je delež Makedoncev s 5,84% na 6,74%, Muslimanov z 1,29% na 3,69%, Albancev z 0,31% na 1,09%, Madžarov z 0,52% na 1,88% ter v manjših odstotkih tudi pripadnikov drugih manjšin (Romanov, Rusov, Bolgarov). Vojaški vrh pa je skrbel nadaljnji padec pri Hrvatih, in sicer s 13,45% na 12,51%, in Slovincih s 3,73% na 2,64%. Vojaški vrh je to ocenjeval na naslednji način: »To je v največji meri posledica večletnega nezadostnega odziva kandidatov omenjenih narodov in narodnosti za vojaške šole /.../ takšen odziv glede šolanja je moral pripeljati do določenega nesorazmerja v zastopanosti /.../ v sestavi AVO /.../. Potrebno je upoštevati, da so bili v celotnem obdobju uvedeni različni ukrepi, da bi zagotovili, da kader naših oboroženih sil sestavljajo, v neogibnem sorazmerju, pripadniki vseh socialističnih republik in socialističnih avtonomnih pokrajin, narodov in narodnosti ...«³⁵ V tem obdobju, predvsem po letu 1975, so v aktivnem zboru častnikov v celoti prevladovali kadri, ki niso sodelovali v NOB. V prejšnjih obdobjih je prav nacionalno nesorazmerje udeležencev v NOB prispevalo k nacionalnemu nesorazmerju AVO. Prizadevanja za sorazmerno nacionalno strukturo so bila najbolj uspešna v vojaških gimnazijah. V obdobju 1971–1979 je bilo v povprečju 33,4% Srbov, 21,4% Hrvatov, 14,1% Slovencev, 5,8% Makedoncev in 6,7% Albancev.³⁶

Prvič po drugi svetovni vojni je vztrajno zavzemanje in popraviljanje položaja podčastnikov pripeljalo do tega, da je bila v vojaških srednjih šolah nacionalna struktura podobna tisti v jugoslovanski družbi. Število Srbov je padlo s 57,38% (1971) na 40% (1979). Hrvatov je bilo leta 1971 12,43%, od leta 1973 je bil njihov delež približno 20%, na koncu tega obdobja pa 19,23%. Tudi pri slovenskih mladeničih so spodbudili interes za vojaški poklic. Od 1,5% (1971)

³⁴ Bjelajac, Jugoslovensko iskustvo, str. 51.

³⁵ Prav tam, str. 51–53.

³⁶ Prav tam, str. 53.

oziroma 0,62% (1972) je bil odstotek deleža povečan na 4,93% (1979). Muslimani so dosegli 10,8%, Albanci pa z 1,81% (1971) na 5,79% (1979).³⁷

Pri nacionalni strukturi gojencev v vojaških akademijah je v enakem desetletnem obdobju postopoma zmanjšano število Srbov z 52,66% (1971) na 42,54% leta 1979. Odstotek Hrvatov se je v povprečju gibal pri 13,98%, a je v določenih letih dosegel 16,68% (1977), 17,98% (1978), 15,43% (1979). Muslimani z 2,8% (1971) so konec desetletja dosegli 10,89-odstotni delež, Albanci 6,7%, medtem ko so Jugoslovani s 14,38% (1971) in 8,57% (1974) konec desetletja padli na 4,9% (1979).³⁸

Kot smo omenili, pa se ni upoštevalo le nacionalne strukture, temveč so preudarjali tudi vprašanja in omejitve rabe jezika narodov in nacionalnih manjšin oz. so bili preučeni mednacionalni odnosi znotraj same vojske.

Jezikovno prakso so vseskozi nadgrajevali s ciljem, da bi JLA vsi dojemali kot svojo hišo in da bi bila v vsakem okolju predstavljena v skladu z doseženimi ustavnimi pravicami državljanov. Tako je v strokovnih analizah iz leta 1964 navedeno, da so »v interesu obrambe z zakonom predvidene posamezne omejitve pravic državljanov« (npr. tajnost listin in svoboda tiska pod določenimi pogoji) pa tudi »omejevanje v pogledu enakopravnosti jezikov naših narodov, ko gre za poveljevanje, vojaško usposabljanje in administracijo v JLA, saj slednji potekajo samo v srbsko-hrvaškem (hrvaško-srbskem) jeziku. Praktični, predvsem pa razlogi enotnega poveljevanja zahtevajo to omejitev. /.../ Sicer pa vojaški organi vključujejo v postopek tudi spomenice državljanov, napisane v drugih jezikih, vojaške osebe se med seboj pogovarjajo v svojem jeziku, v vseh vojaških knjižnicah pa so na voljo knjige in časopisi v njihovem jeziku itd.« Vsakemu je bilo zagotovljeno, da na sodišču uporablja svoj jezik, v katerem je prejel tudi vsa gradiva.³⁹ O enaki nameri vojaškega vrha, da bi preveril in popravil stanje, pričajo longitudinalne raziskave o mednacionalnih odnosih v JLA in zaznavanje teh odnosov s strani pripadnikov različnih skupin (častnikov, gojencev, vojakov). Naj omenimo, da je prva tovrstna raziskava potekala v obdobju 1966–1967.⁴⁰ V okviru raziskave javnega mnenja v JLA, ki je potekala od 2. do 12. junija 1970, so se ponovila določena vprašanja s tega področja, ki so bila uporabljena že v predhodnih raziskavah, saj so želeli pridobiti podatke o novem stanju in o splošnih kazalnikih razvoja mednacionalnih odnosov v JLA v preteklem obdobju.⁴¹

³⁷ Prav tam.

³⁸ Prav tam.

³⁹ Marko Kalodera, Narodna odbrana u ustavima naših socijalističkih republika. V: Vojno delo, 1964, br. 5, str. 66.

⁴⁰ Rezultati te raziskave so objavljeni v knjigi za interno uporabo »Pripadnici JNA o međunacionalnim odnosima«. Prav tako so bile izdelane tudi posebne študije rezultatov glede na kategorije vprašanih (vojaki, gojenci vojaških akademij in podčastniških šol, gojenci ŠRO, častniki iz vojaških šol in iz čete). Raziskava je ponudila zanesljive podatke, na temelju katerih se je dalo sklepati, da je stanje mednacionalnih odnosov v JLA pravzaprav zelo ugodno.

⁴¹ V študiji »Pripadnici JNA o međunacionalnim odnosima /II. deo«, 1971 so prikazani rezultati, ki vsebujejo daljše komentarje.

Avtorji iz Centra za andragoško-psihološke in sociološke raziskave javnega mnenja so ugotovili, da pripadniki JLA zelo homogeno in stabilno v svojih dojemanjih in opažanjih očitno izražajo visoko stopnjo pozitivnega kvalificiranja mednacionalnih odnosov v državi. 89,2% vojakov in 90,7% častnikov je mnenja, da imajo vsi narodi in narodnosti v naši državi enake pravice, 99,6% vojakov pa je to tudi dejalo za lasten narod – narodnost. Opažena je bila tudi zelo visoka stopnja pozitivnega mišljenja in opažanj o mednacionalnih odnosih ter enakopravnem obravnavanju pripadnikov vseh narodov in narodnosti v JLA. Kar 85,8% vojakov in 95,8% častnikov je menilo, da služenje vojaškega roka ugodno vpliva na zблиževanje vojakov različnih narodnosti. 49,7% vojakov in častnikov je ocenilo odnose med vojaki različnih narodnosti kot zelo dobre, 36,9% vojakov in 46,1% častnikov kot dobre in 8,9% vojakov in 0,9% častnikov kot ne povsem dobre. Vendar pa je 14,9% vojakov in 25,1% častnikov izjavilo, da občasno prihaja do nepravilnosti v postopkih pri vojaki določenih narodnosti.

Raziskave so pokazale, da med posameznimi narodnimi skupinami obstajajo nedvoumne razlike pri oceni stanja mednacionalnih odnosov v družbi in armadi. Razlike niso velike in so v skladu z logično-teoretičnimi predpostavkami, na katerih je bila zasnovana raziskava.

Pri posredovanju rezultatov ZSLO je bilo opozorjeno, da ne glede na v celoti zelo pozitivne misli, opažanja in stališča vprašanih glede mednacionalnih odnosov v družbi in v JLA ne smemo meniti, da je evolucija izčrpana in da ne obstajajo možnosti nekaterih neugodnih trendov, ki so odvisni od vrste okoliščin, dinamike družbenega življenja in gibanja v državi, kar je v praktični politični aktivnosti treba vseskozi upoštevati. Poleg tega so poudarili, da dojemanja in opažanja vprašanih o mednacionalnih odnosih ni treba v celoti enačiti z dejanskim stanjem mednacionalnih odnosov. Ker so ta mnenja subjektivna, so lahko deloma rezultat indoktrinarnega vpliva, idealizacije in normativističnega pogleda na te odnose, ki pa so posledica šolske vzgoje in izobraževanja kot tudi vpliva sredstev množičnega komuniciranja, literature ipd. Predlagano je bilo, da je tudi v prihodnje potrebno preučevati tiste elemente prakse, ki na določen način še vedno omejujejo popolno nacionalno predstavitev vseh in lahko dejansko privedejo do relativno podrejenega statusa in obravnavanja pripadnikov določenih narodov in narodnosti. Na to so opozorila tudi opažanja vprašanih o tem, da se še vedno pojavlja nepravilno obravnavanje pripadnikov določenih narodnosti.⁴²

Poskus državno-partijske politike, da »nacionalni ključ« do absurdne mere uporabi tudi v JLA, so opazili tudi analitiki na Zahodu. V začetku sedemdesetih let je bila po Bogdanu Deniču v višji častniški zbor še vedno vključena vojna generacija, ki nikoli ni spadala v nacionalno sorazmerje, prihajale pa so že nove generacije, prav tako v neenakomernem sorazmerju. To je pripeljalo do tega, da

---

⁴² AJ, fond 507, XX, k2/2.

je bilo v realnosti, v primerjavi z drugimi, Srbom in Črnogorcem, kariernim častnikom, vnaprej oteženo napredovanje na najvišje položaje.

Pri analizi nacionalne strukture najvišjega poveljstva leta 1973 isti avtor ugotavlja: »(Nacionalna struktura) vrhovnega poveljstva je zelo pazljivo uravnotežena, saj so želeli preprečiti kakršen koli očitok o srbski nadvladi.« Težko se je izogniti vtisu, da je močna šovinistična propaganda na Hrvaškem (1969–71) o »srbski prevladi« v vojski in o neenakopravnosti Hrvatov kljub vsemu dala »rezultate«. Dejanski cilj te propagande je bil zlom enotnosti JLA, ustvarjanje lukenj v »partizanskem jugoslovanstvu«, razbiti silo, ki se je je bal vsak separatist.⁴³

Zahodni analitiki opazajo tudi, da so generali srbskega porekla leta 1971 zavzemali 33% najvišjih funkcij v vojski, Hrvati pa, ki so imeli 19% generalov, 38% najvišjih položajev, Slovenci s 6% generalov pa so zavzemali 8,3% najvišjih položajev.⁴⁴

YUGOSLAV ARMY IN THE 1960S AND IN THE FIRST HALF OF THE 1970s

SUMMARY

The events of 1968 only underlined the importance of milestones in the society and influenced the Yugoslav People's Army (YPA). Tito was frequently inconsistent in regard to certain issues, and this had a dramatic impact on YPA, especially since the army was in his exclusive domain. The whole period from 1962 until 1975 was a turning point for the future of the common Yugoslav state. The situation in YPA and the discussions about the defence concepts was influenced by the international relations (the 1961 Berlin and 1962 Cuban crises, the 1967 and 1973 wars in the Middle East, the 1968 invasion of Czechoslovakia, the Vietnam war), the secret session of the Executive Committee of the League of Communists of Yugoslavia in March 1962, the 1966 Brioni Plenum, the 1968 student demonstrations, the demonstrations and violence of Albanians in Kosovo and Macedonia in 1968, the 1969 League of Communists of Yugoslavia reform, the developing nationalism in Slovenia and Croatia, political changes in Serbia and the adoption of the new constitution in 1974.

Tito, who had the exclusive right to consider the issues in regard to YPA, was not ready to give up the unity and allow anyone else to get involved in the management of the Army. This gave rise to conflicts with highest-ranking Party and political leaders. Meanwhile he was not consistent in regard to the top

⁴³ »Enostavno rečeno, za srbske in črnogorske polkovnike je bilo veliko težje napredovati v generale kot za njihove slovenske, hrvaške in muslimanske kolege.« (Bogdan Denitch: *The Legitimation of the Revolutions*, str. 115).

⁴⁴ Bjelajac, *Jugoslovensko iskustvo*, str. 75.

cadre. Because of the resistance against Ranković's replacement, Tito abandoned general Gošnjak and replaced him with a new minister (1967). This move was accompanied by various purges of generals; only in 1968, 38 generals and 2400 officers were removed. Tito was also the initiator of the renewed approximation and complete alliance (*natural hinterlands*) with USSR and the Warsaw Pact countries. This was encouraged by the impact of the Berlin and Cuban crises, and especially the 1967 Mediterranean crisis. At that time Yugoslavia and the Soviet Union supported the Arab states and were on the same side. Tito estimated that the main potential threat to Yugoslavia was coming from the West. After the events in August of 1968 this estimation was completely altered.

In the 1960s it became clear that nationalism was gaining much momentum in YPA and its partisan elite. This was a cause for concern for the Yugoslav-oriented cadre. This conflict became a permanent characteristic of the Yugoslav Army until its end in 1992.

Through political criticism of the Yugoslav Army, in the autumn of 1968 a conclusion was quickly reached that the Central Committees of the individual republics should take over the defence, that the republican central headquarters should be activated, that the municipalities should form military headquarters, detachments and battalions, armed with modern light weaponry, that a communications system must be ensured, and that the role of radio and smaller radio stations during wartime should be especially looked at. It was thought that these measures would overcome the *technocratic organisation of the Army*. The People's Defence Act was passed in an expedited procedure. This permanently opened the question of sovereign jurisdiction of command and use of the Socialist Federal Republic of Yugoslavia's armed forces – if not while Tito was still alive, then certainly after his death.

Within the Army leadership at the time the evaluation of the importance of the 1968 students' demonstrations was not consistent. More precisely, it was drastically polarised. At that time the question was whether the socialist Army could intervene at all because of internal political reasons. Tito stated that the Army should focus on monitoring the state border, and that it should not make any moves without his explicit authorisation. The events in Kosovo and Macedonia (1968) with demonstrations and elements of Albanian rebellion as well as Maspok (»Mass MovementV) in Croatia soon convinced even the »liberals« among the generals that the Army should be able to intervene in special cases, when the law and order was in danger. Tito's standpoint was the same.

The Army elite was riddled with conflicts, affairs remembered by the names of individual generals, and occasional purges. Since this was a rather closed institution, the domestic and foreign public frequently guessed about the background and consequences.

Božo Repe*

*Slovenski »liberalizem« šestdesetih let
in vloga Staneta Kavčiča*

Slovenski partijski »liberalizem« se najbolj povezuje s Stanetom Kavčičem predsednikom slovenskega izvršnega sveta (vlade) v letih 1967–1972.¹ Kavčič je okrog sebe zbral močno skupino iz raznih družbenih sfer, ki sicer ni bila prav trdno povezana, delovala je nekako po načelu »iste valovne dolžine.« Kavčič je še pripadal vodilni partizanski generaciji, vendar mlajši, tisti iz »druge vrste«, ki jo je med vojno in v letih po njej na vodilne politične položaje pripustila ozka skupina predvojnih komunistov. Bil je eden redkih jugoslovanskih politikov, ki je upal zavrniti Titovo kadrovske ponudbo, in to tako za članstvo v predsedstvu CK ZKJ kot mandatarstvo za zvezni izvršni svet. Slednjega je zavrnil zato, ker druge republike niso hotele poslati najmočnejših ljudi v zvezno vlado, ki naj bi jo vodil, on pa je hotel močno in učinkovito ekipo, ki bi lahko izpeljala gospodarske in politične reforme federacije. Na drugi strani pa so Kavčiču zamerili tudi slovenski intelektualci, ker je kot predsednik ideološke komisije CK ZKS leta 1964 obračunal z opozicijsko revijo *Perspektive* in ker ni kazal pretiranega polduha za kulturo oz. ni hotel svojih političnih (predvsem gospodarskih) ciljev žrtvovati zaradi zahtev po večji intelektualni svobodi.² Na splošno pa je bil Kavčič v Sloveniji v času predsednikovanja slovenski vladi daleč najbolj priljubljen slovenski politik. To so pokazale tudi ankete, ki jih je leta 1968 začel opravljati Center za raziskovanje javnega mnenja pri tedanji Fakulteti za sociologijo, politične vede in novinarstvo (sedanja FDV). Center je prav zaradi Kavčičeve prevelike priljubljenosti moral prenehati izvajati take meritve oziroma vprašanja prirediti, saj so bili Edvard Kardelj in drugi vodilni politiki daleč za Kavčičem, kar je izzvalo užaljenost, ogorčenje in kritike, da je to zaradi njegovega nacionalnega populizma, medtem ko morajo drugi plavati proti toku in ljudem povedati tudi neprijetne stvari. V resnici je bil Kavčič tisti, ki je v javnosti govoril najbolj neposredno in ni olepševal stvari, tudi kar zadeva zapiranje tovarn in druge neprijetne ukrepe.

* Dr., redni prof., Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za zgodovino, Aškerčeva cesta 2, SI-1000 Ljubljana; e-naslov: bozo.repe@uni-lj.si

¹ Biografija Staneta Kavčiča v Božo Repe, Jože Prinčič: *Pred časom. Portret Staneta Kavčiča*. Ljubljana 2009 (dalje Repe, Prinčič, *Pred časom*), str. 7–55.

² Več o tem Božo Repe: *Obračun s Perspektivami*. Ljubljana 1990.

Partijski »liberalizem«, ki ga je poosebljal Kavčič, se je v Sloveniji na gospodarskem področju sicer začel že prej, z Borisom Kraigherjem (po vojni notranjim ministrom in nosilcem obračuna z opozicijo, ki pa se je potem obrnil v reformno smer). Vendar je Boris Kraigher (umrl je v avtomobilski nesreči v začetku leta 1967), ki je sicer imel mnogo večji politični vpliv, deloval še v razmerah izrazito partijske države, ko sta Jugoslavijo popolnoma obvladovala Josip Broz - Tito in politbiro CK KPS (kasneje Izvršni komite CK ZKJ) z desetiimi ali enajstimi člani, v času politične krize na začetku šestdesetih let pa celo samo njegov sekretariat, ki so ga sestavljali Tito, njegov neformalni naslednik Aleksandar Ranković in general Ivan Gošnjak. Kavčič je vodilno funkcijo nastopil prav v času postopne emancipacije republik, ko se je prisilna enotnost, temelječa na komunistični ideologiji in ideji socialističnega jugoslovanstva, že začela krhati. Zlasti najrazvitejše republike so se začele postavljati v bran svojih interesov, skušale so delovati kot države znotraj federacije, kar jim je po ustavi tudi pripadalo. Nova usmeritev se je najprej izrazila na 8. kongresu ZKJ 1964, na katerem so priznali, da nacionalnega vprašanja v Jugoslaviji socializem načelno ni rešil enkrat za vselej, potem v začetkih gospodarske reforme (1965) in v političnem obračunu z Aleksandrom Rankovićem (brionski plenum leta 1966). Normativno so bile te spremembe uveljavljene z ustavnimi amandmaji v letih 1968–1971, dokončno pa z ustavo leta iz 1974, s katero je Jugoslavija tudi dočkala svoj konec.

Spremembe so spremljali močni nacionalni pritiski, pa tudi izbruhi nacionalizma kot npr. na Kosovu leta 1968 in na Hrvaškem leta 1971, potem intelektualno vrenje (izraženo skozi proteste intelektualcev v šestdesetih letih in skozi študentske demonstracije leta 1968), deloma pa so na spremembe vplivali tudi zunanje politični razlogi (»praška pomlad«, zaradi katere so se jugoslovanski politiki bali, da bodo izgubili sloves najbolj reformne socialistične države). Ti procesi so močno okrepili liberalistične struje v nekaterih republikah (predvsem v Sloveniji, Srbiji in na Hrvaškem, deloma pa tudi v Makedoniji).³

Slovenski partijski »liberalizem« v poznih šestdesetih letih je pomenil več političnega pluralizma med obstoječimi političnimi organizacijami (socialistična zveza delovnega ljudstva, mladinska organizacija in sindikati) in v njih. V končni različici, do katere pa nikoli ni prišlo, naj bi se SZDL vrnila h koalicijski zasnovi Osvobodilne fronte. Zavzemal se je za nadaljevanje gospodarskih reform, ki so proti koncu šestdesetih let začele zastajati zaradi odporov nerazvitih, ki so menili, da tržno gospodarstvo zaradi prevelikih razlik v razvitosti za Jugoslavijo ni primerno. Vztrajal je pri večji samostojnosti Slovenije v federaciji, vključno s pravico do navezovanja neposrednih mednarodnih stikov, še zlasti na gospodarskem področju, neposredno možnostjo najemanja mednarodnih posojil in z načelom kotizacije pri vzdrževanju federacije.

---

³ Več o tem v Božo Repe: »Liberalizem« v Sloveniji. Ljubljana 1992.

Zahteval je večjo samostojnost pri obrambni politiki, še zlasti potem, ko je bila leta 1968 ustanovljena republiška teritorialna obramba. Ker je republiški štab teritorialne obrambe s pomočjo skritih fondov nabavljal orožje v tujini, je v času, ko so odstavljali Staneta Kavčiča prišlo do obsežne preiskave, zaradi katere se je del udeležencev znašel v preiskovalnem zaporu, proti nekaterim je bil sprožen kazenski postopek, vodilni v štabu teritorialne obrambe pa so morali odstopiti. Kavčiču sicer neposredne povezave z nabavami niso uspeli dokazati, nakupe pa je srbska služba državne varnosti izkoristila v t. i. akciji Vrh, s katero so vodilnim slovenskim funkcionarjem skušali naprtiti separatizem in dokazati, da se Slovenija želi odcepiti.

V zvezi z Jugoslovansko ljudsko armado so se v času »liberalizma« pojavljale zahteve po uporabi nacionalnega jezika v vojski, po služenju vojaškega roka v lastni republiki ali, kjer to ni mogoče, ustanovitvi nacionalno homogenih enot, kar je že takrat sprožalo spore z armadnim vrhom.

Ekonomski koncept slovenskega »liberalizma« je bil od prvotnega osnutka, narejenega leta 1969, do sprejema 1972 močno spremenjen in na koncu ni več izražal »liberalne« usmeritve. V praktični izvedbi je bilo – iz želje po posnemanju tedaj modernih zahodnih trendov – tudi nekaj pretiravanja (npr. težnja po pozidavi celotne slovenske Obale z modernimi betonskimi kompleksi, ki bi naenkrat sprejeli 70.000 in več gostov). V temelju pa je bil program moderen, tak, kot ga Slovenija, sicer precej stihijsko in s hudimi socialnimi trenji zaradi propadanja prejšnjih industrij, razvija danes. Namesto usmeritve v težko industrijo je predvideval razvoj trgovine, bančništva, prometa, turizma, storitvenih dejavnosti, svetovanja, inženiringa, informatike in računalništva. Leta 1968 je, npr. z odprtjem republiškega računalniškega (računskega) centra, tedanja oblast vsaj simbolično pokazala, da želi Slovenija slediti najrazvitejšim državam v postindustrijsko družbo. Začele so se graditi velike veleblagovnice, kot je Maximarket, pospešeno je naraščal tovarni promet, razvijala sta se Luka Koper in slovenska trgovska mornarica, današnja Adria si je kot nacionalni prevoznik v boju s premočnim in privilegiranim Jatom postopoma širila prostor za redne in čarterske linije.

Največji (pogosto tudi kritiziran) ekonomski projekt Kavčičeve ekipe je bila izgradnja slovenskega avtocestnega križa, ki pa se je začela uresničevati šele proti koncu Kavčičevega mandata. Prav zaradi mednarodnih posojil za ceste je v Sloveniji in Jugoslaviji poleti 1969 prišlo do hude politične krize, t. i. »cestne afere«. Zvezna vlada (ki jo je sicer tedaj vodil Slovenec Mitja Ribičič) je namreč iz predloga za delitev posojil izpustila dva slovenska odseka, slovenska vlada pa se je na to ostro odzvala. V razrešitev »cestne afere« se je vmešal sam Tito in Kavčičev politični vpliv so njegovi nasprotniki precej omejili.

Slovenija naj bi po »liberalističnem« konceptu postala most med vzhodnimi in zahodnimi državami, ekonomsko pa naj bi se zgledovala predvsem po Zahodu. Gospodarstvo naj bi delovalo po tržnih zakonitostih, socializem pa naj bi zagotavljala družbena lastnina. Kavčič si je kritike prislužil s prizadevanjem po delničarstvu (menil je, naj Slovenci raje, kot da potujejo na Fidži ali kam dru-

gam, vlagajo v delnice), absurdni so se mu zdeli ideološki kriteriji v gospodarstvu, npr. dejstvo, da zasebna podjetja s petimi zaposlenimi (kot je bil tedaj normativ) »še niso kapitalizem«, tista s šestimi pa naj bi že bila.⁴

Energetsko naj bi Slovenija gradila na razvoju »čistih« energij (nafta, plin, jedrska energija). Kavčič je bil tudi tisti predsednik slovenske vlade, ki je s hrvaškim predsednikom Dragutinom Haramijo podpisal sporazum o graditvi krške jedrske elektrarne.

Upravno naj bi bila Slovenija policentrična, vendar z enotnimi in iz centra uravnavanimi šolstvom, zdravstvom, kulturno, raziskovalno in znanstveno dejavnostjo ter davčno politiko.

Kavčičeva politika je naletela na pozitiven odmev celo med slovensko politično emigracijo. Podpiral ga je zlasti Ciril Žebot, predavatelj na Univerzi Georgetown v Washingtonu in svetovalec nekaterih ameriških kongresnikov slovenskega rodu, ki je v Kavčičevi politiki videl možnost za čim večjo suverenost Slovenije, narodno spravo in postopno vpeljavo dvostrankarstva (Socialistična zveza kot opozicija Zvezi komunistov) ter nato večstrankarstva z oživitvijo Slovenske ljudske stranke. Žebot in Kavčič sicer nista bila v neposrednih stikih, je pa Kavčič leta 1968 posredno ali neposredno dovolil njegov obisk v Sloveniji (po odzivih nekaterih borcev se je Žebot nato naglo umaknil čez mejo), zaradi česar si je Kavčič ob cestni aferi nakopal tudi Titovo kritiko in dolgotrajno razčiščevanje, ali je obisk dovolil ali ne.

Politične in gospodarske spremembe v Kavčičevem času so se odrazile v povečanih socialnih razlikah, ki bi bile – gledano z današnjimi očmi – komajda vredne omembe, takrat pa so proti njim protestirali študenti, potem v nastajanju novega srednjega sloja, ki je postopoma začel prevladovati nad kmečkim in delavskim, pa tudi v individualizmu, ki se je med drugim kazal v prehodu od množičnih oblik preživljanja prostega časa in zabave v raznih kulturnih in športnih društvih k oblikam, ki niso nujno terjale kolektivne identifikacije (potovanja, športi kot je smučanje ipd.). Modne revije, glasbeni festivali po zahodnem vzoru (Slovenska popevka), mednarodni sejmi, razcvet turizma, odprte meje z zatrpanimi mejnimi prehodi in prodor zahodnih artiklov so postajali del slovenskega vsakdanjika. Televizija je imela v času največje Kavčičeve priljubljenosti konec šestdesetih let že več kot 255.000 naročnikov (deset let prej, ob začetku le 778). Slovencem je oprla okno v svet, jih seznanjala z modnimi trendi, zahodno glasbeno produkcijo in jim nudila številne serije nadaljevanj. Oblikovala je okus gledalcev, obenem pa je postala politično izjemno vplivna. V glavnem je podpirala Staneta Kavčiča, zato je bil boj za prevlado na njej morda najtrši kadrovski boj med »liberalno« in »konservativno« strujo (Kavčič je zahteval, da direktorja imenuje vlada, ne pa da se potrjuje prek SZDL po samoupravnih poti, za katero se je skrival partijski monopol.

---

⁴ Ljerka Bizilj: Moč in nemoč slovenskega liberalizma, dokumentarni film, 1989 (posodobljena različica 2009).

Konservativnejši del vodstva, ki je bil privržen Edvardu Kardelju, operativno pa sta se v njem najbolj izpostavila France Popit, predsednik CK ZKS, in Sergej Kraigher, predsednik skupščine, je s Stanetom Kavčičem in »liberalci« skušal obračunati že v času t. i. cestne afere. »Cestni aferi« so sledile še nekatere druge, najbolj odmevna je bila »afera 25. poslancev«, do katere je prišlo, ko je skupina republiških poslancev poleti 1971 mimo SZDL in ZK, vendar v skladu s poslovnikom skupščine poleg uradnih kandidatov za člana predsedstva SFRJ predlagala še svojega, tedaj najmlajšega ministra v Kavčičevi vladi, Ernesta Petriča. Ker so poslanci s tem posegli v kadrovski monopol ZK, je prišlo do ostrega odziva; nekaterim je bil odvzet poslanski mandat, posledice pa so občutili še dolga leta. Ko je konservativna skupina začela dobivati prevlado, je sledila vrsta obračunov z uredniki časopisov, intelektualci, liberalno usmerjenimi politikami na nižjih ravneh, pedagogi, ki so se zavzemali za idejno nevtralno šolo, nekaterimi univerzitetnimi profesorji in drugimi.

Ta obračun je bil del jugoslovskega obračuna z »liberalizmom«, ki ga je spodbudil in vodil Tito. Ta je na članstvo zveze komunistov 18. septembra 1972 naslovil pismo, v katerem je napovedal, da bo ZK znova prevzela neposredno vodenje in upravljanje družbe, v obračun z liberalnimi strujami pa se je Tito ponekod (na Hrvaškem in v Srbiji) vmešal tudi neposredno.

Slovenski »liberalizem« je bil bližji srbskemu kot hrvaškemu, čeprav je bilo tudi med slovenskim in hrvaškim mnogo skupnih točk, zlasti kar zadeva odnos do federacije in suverenost republik. Temeljna razlika je bila v tem, da sta tako srbski kot hrvaški imela proti sebi zunajpartijsko opozicijo, ki je zlasti na Hrvaškem narekovala tempo partijskim liberalcem, v Srbiji pa je bila glavni povod, da je Tito z liberalci obračunal, češ da so preveč mehki do opozicije. Med vsem tremi so bile precejšnje razlike, med Srbijo in Hrvaško pa so bila v tem času tudi dokaj ostra trenja, tako da do kakšnih resnejših povezav med vsemi tremi »liberalizmi« ni moglo priti. Tudi časovni intervali vseh treh »liberalizmov« se niso ujemali, čeprav so povezave med vodilnimi »liberalnimi« politikami (Kavčičem, Savko Dabčević, Mikom Tripalom, Markom Nikezićem, Latinko Perović) obstajale, deloma pa tudi medsebojno podpiranje. Kavčiču, pa tudi nekaterim drugim »liberalno« usmerjenim politikom so zlasti očitali povezave s hrvaškim množičnim gibanjem, čeprav mu jih niso mogli dokazati. V tedanjem slovenskem političnem vrhu so na naraščanje hrvaškega nacionalizma gledali z zaskrbljenostjo, bali so se, da ne bo šel čez rob in ogrozil reform. Sicer pa obstaja še vrsta razlik v delovanju. Za celotno Jugoslavijo je gotovo najpomembnejši obračun s srbskim »liberalizmom«, ki je bil najtežji in pri katerem se je Tito tudi zaradi osebnih zamer (zahtev, da se umakne, ker je prestar) najbolj angažiral in »liberalce« odstranil po povsem neformalni poti (v bistvu na »političnem aktivu« – selektivnem zboru nekaterih vodilnih srbskih politikov). »Liberalizem« v Makedoniji – čeprav zanjo pomemben – je bil bolj zapoznena refleksija v sorazmerno zaostalih razmerah na procese v razvitejših republikah. Na področju demokratičnih pravic je bil dokaj konsistenten, ekonomskega pro-

grama pa ni imel, čeprav se osnovne usmeritve dajo razbrati iz nekaterih člankov, na mednacionalnem področju je bil obremenjen z odnosom do Albancev. Tito tudi ni vztrajal na obračunu z njim, tako da je bil konflikt bolj posledica notranjih trenj med Krstom Crvenkovskim in Lazarjem Koliševskim. Gibanja v BiH so imela v tem času v sebi bolj malo »liberalnega«. Šlo je bolj za frakcijske boje med ljudmi, ki (morda z izjemo Avda Huma) niso imeli nič manj konservativne usmeritve kot Mikulićeva skupina, ki je z njimi obračunala.

Jugoslavijo bi – tudi če bi zmagala liberalna vodstva po posameznih republikah – zaradi razlik v razvitosti in zapletenih mednacionalnih odnosov še vedno spremljali precejšnji pretresi, čeprav bi bila možnost, da se izogne krvavi vojni in se dogovori bodisi o konfederalnem tipu države bodisi o mirnem razhodu verjetno večja. Vendar so seveda to že hipoteze, ki ne sodijo v neposredno zgodovinsko obravnavo.

Politični boj je bil končan s sprejetjem ustave leta 1974, ki je ZKJ kot edini politični sili zagotavljala neposredno vodilno vlogo. Vpeljan je bil delegatski sistem kot specifična oblika samoupravne socialistične demokracije. V njem so »klasične« poslance zamenjale delegacije, kar je delovanje sistema hromilo, izgubljala se je neposredna individualna odgovornost, vladanje iz ozadja je bilo lažje (»liberalci« so se pred tem zavzemali za močno skupščino, v kateri bi bili poslanci odgovorni volivcem, ne pa zvezi komunistov, vlada pa bi imela resnična pooblastila in moč, da uresničuje politiko). Ker bi z vpeljavo tržnega ekonomskega sistema gospodarstvo postalo bolj samostojno in ga politiki ne bi mogli več nadzorovati, so misel na tržno gospodarstvo po Kavčičevi prisilni upokojitvi opustili. Nekateri so mu nasprotovali tudi zato, ker bi povečal razlike v Jugoslaviji. Leta 1976 so z zakonom o združenem delu vpeljali poseben gospodarski sistem. Bolj kritični ekonomisti so ga posmehljivo imenovali »dogovorna ekonomija«. Njegovo bistvo je bilo, da naj bi se podjetja med sabo dogovarjala, ne pa tekmovala. Zaradi tega so – razen redkih panog – v tujini postajala nekonkurenčna, njihovi izdelki doma pa vse dražji. Oblasti so znova začele spodbujati razvoj klasičnih industrijskih panog z veliko nekvalificirane delovne sile, zaradi česar se je povečalo priseljevanje iz drugih Jugoslovanskih republik v Slovenijo. Podjetja so se preimenovala v »temeljne organizacije združenega dela« (TOZD). TOZD-i so se na zapleten način med seboj povezovali in taka združba se je imenovala »organizacija združenega dela« (OZD) ali na še višji ravni »sestavljena organizacija združenega dela« (SOZD).

Partijski »liberalizem« je, vzeto v celoti, mogoče označiti za gibanje. Vendar so bili znotraj »liberalne« skupine pogledi na tedanje družbene razmere v Sloveniji in Jugoslaviji različni, v določenih stvareh celo protislovni, obstajalo je več krogov: v izvršnem svetu in gospodarski zbornici ter delu gospodarstva, prav tako v tedanjih družbenopolitičnih organizacijah (mladinski organizaciji, sindikatih, Socialistični zvezi delovnega ljudstva). Znotraj Zveze komunistov Slovenije je bila zlasti močna »liberalna« skupina, zbrana v ljubljanskem mestnem komiteju ZKS, »liberalno« so bili usmerjeni posamezniki v CK ZKS in

njegovih organih, manj pa (tudi zaradi Kavčičevega stališča, da se zaradi nezadovoljnih kulturnikov ne bo izpostavljala in ogrožala svoje ekonomske reforme) v kulturnih krogih. Eno od pomembnih središč je bilo tudi na Fakulteti za politične vede in novinarstvo, kjer je neke vrste intelektualno jedro »liberalnega« gibanja predstavljal krog revije Teorija in praksa. Tu se je v glavnem koncipiral politični program »liberalizma«. Prvi razpoznavnejši koncept, ki je obenem že pokazal ključne razlike med pogledi Edvarda Kardelja in Staneta Kavčiča, je bil oblikovan jeseni 1963 na sestanku uredništva tedaj še nastajajoče revije z Edvardom Kardeljem o njeni zasnovi in obenem v povezavi s tem tudi o ključnih družbenih vprašanjih.⁵ Kavčič je Kardelja sicer podpiral v enem najbolj prelomnih političnih konfliktov konec petdesetih in v začetku šestdesetih let, ko se je Tito odločal med Rankovićem in Kardeljem. Tedaj je rekel, da Tito ni v sporu s Kardeljem, pač pa s Slovenijo. Vendar sta bila že prej v sporu zaradi članka iz leta 1957 Pogumno naprej, v katerem se je zavzel, da imajo podjetja in delavci, ki ustvarijo več, pravico do večjega dohodka.⁶ Ta spor se je nato samo še poglobljala. »Kardelj je bil alergičen na vsak najmanjši poskus opuščanja načel njegove doktrine. To je zatrl v kali. Če hočeš razumeti konflikt med Kavčičem in Kardeljem, se je treba Kardelju zazreti v dušo: bil je prepričan, da se v vsakem človeku, še posebej v kmetu, pa tudi v delavcu, takoj ko se mu ponudi priložnost, poraja kapitalistična tendenca, želja po dobičku. Vedel je, da če se odpre luknjica, bodo na koncu volitve in kapitalizem. Zato je bila njegova reakcija na Kavčičeva razmišljanja tako ostra že leta 1957. Zahteval je, da članek (Pogumno naprej, op. B. R.) umakne. Zaradi tega sta morala v Beograd hoditi Miha Marinko in Vida Tomšič, imeli so posebne sestanke, dokler ni temu konec naredil Boris Kraigher. Rekel je: 'Članek bo ostal, o stvari pa ne bomo več diskutirali.' To je bil ideološki razkol (pri Kavčiču drugi po zadevi v Št. Joštu): Kidrič-Kraigher-Kavčičeva linija na eni strani, Kardelj na drugi. Sovjetskega sistema ni maral, oba s Titom sta na Sovjetsko zvezo gledala z nezaupanjem, posnemala pa sta jo, kar zadeva oblast. Tudi ko je Kardelj pisal ustave, je z enim očesom vedno gledal tja, ves čas se je bal, kako se bodo odzvali v Sovjetski zvezi. Pred očmi je imel, kako Titu ohraniti oblast, poznal ga je bolje kot kdorkoli drug. Ideološka kontrola je šla preko Partije, za kontrolo gospodarstva in denarnih tokov pa je še pred Kavčičevim obdobjem izumil Službo družbenega knjigovodstva, ki je bila neke vrste ekspozitura CK-ja. Študiral je, kako to počnejo na zahodu, bil je v ZDA, na Švedskem, potem smo celo leto delali na inštalacijah in obdelovalnih mehanizmih. Vsako leto smo se posodabljali, nabavljali nove stroje za izračune. S tem je centraliziral denarne tokove, rešil financiranje vojske in birokracije, saj so v SDK iz sredstev podjetij najprej zadostili državi, zato je občasno prihajalo do blokiranih žiro računov,

⁵ Arhiv Teorije in prakse, Zapisnik s sestanka UO TiP s tov. Edvardom Kardeljem, jesen 1963; tudi izjava dr. Zdenka Roterja piscu, januar 1991, in tonski zapis pisca z Zdenkom Roterjem, 28. 1. 2009.

⁶ Repe, Prinčič, Pred časom, str. 59.

ker za druge zadeve, včasih tudi za plače, niso imela sredstev; to so potem reševali lokalni politiki. Do ustanovitve SDK je plačilni promet šel skozi banke, to pa je bilo težje kontrolirati, že Kraigherja je s tem omejil pri gospodarski reformi.

Kavčič se sploh ni obremenjeval s Popitom, z Ribičičem in z drugimi. Njegov dialog je potekal s Kardeljem, tako je to dojemal. Natančno je vedel, da ga ne marajo, da bi se ga radi znebili, a se ni ukvarjal s tem niti se ni družil z njimi. Bil je študiozen človek, samotar in garač, ostajal je doma, sploh po ločitvi, bral in razmišljal, in tudi to ga je izoliralo. Še midva se v času aktivne politike zasebno nisva družila. Celo nobene skupne slike nimam, sva pa dobro sodelovala, vsak s svojim načrtom. Izpeljala sva številne investicijsko zahtevne zadeve, ki jih je podpirala Ljubljanska banka, od turističnih gradenj na obali do stanovanjske gradnje in drugih zadev. To je odpiralo nove procese v družbi in v Beogradu vzbujalo revolt. Nastala je teza o »centrih odtujene moči«, to je bil Kardeljev izraz. Bal se je namreč, da mu bodo pripisovali podporo slovenskemu nacionalizmu. Konflikt je bil še ob vprašanju pomoči nerazvitim, težki industriji, trgu kapitala, vse to je nakazal Popit v litostrojskem govoru septembra 1972, pred finalom obračuna. Mene je zaradi prijateljstva iz vojne nekdo hotel rešiti, prepričeval me je, naj se odpovem Stanetu Kavčiču in pristanem na Kardeljev koncept, a nisem pristal na to.«⁷

Teorija in praksa je nastala na podlagi ocene najvišjih partijskih voditeljev, da v Sloveniji ni nobene »prave« marksistične revije, v njej pa naj bi potekal enakopraven dialog Zveze komunistov Slovenije z drugače mislečimi. Ozadje nastanka revije je bilo že v začetku dvojno in protislovno: na eni strani je šlo za nemoč, ki jo je konservativnejši del partijskih ideologov in politikov čutil ob prodoru revije Perspektive, na drugi pa za željo »liberalno« usmerjenih intelektualcev v ZK, da dobijo možnost za kritično izražanje stališč. To različno gledanje na Teorijo in prakso je revijo determiniralo od njenega nastanka in jo spremljalo v naslednjem desetletju in pol, bilo pa je neposredno povezano z vprašanjem notranje demokracije v Zvezi komunistov Slovenije oziroma z vprašanjem družbene ureditve sploh.⁸

Teorija in praksa je po ustanovitvi odprla razpravo o vrsti aktualnih družbenih vprašanj, tako kot objavljeni prispevki pa so pomembne tudi razprave v širšem krogu uredništva in sodelavcev revije. Med take sodita npr. okrogla miza o političnem pluralizmu oktobra in novembra 1968 z dilemo, ali v Sloveniji obstaja več središč odločanja ali le eno, pri čemer je obravnava zajela politične subjekte: socialistično zvezo, zvezo komunistov, zvezo mladine in sindikate,⁹ ter mednarodni kolokvij (ki ga je financiral Izvršni svet republike Slovenije) z

⁷ Pogovor z Nikom Kavčičem, 2. 6. 2009, hrani pisec.

⁸ O zgodovini revije v posameznih obdobjih in vsebini objavljenih prispevkov glej: Demokratizacija, profesionalizacija in odpiranje v svet. Teorija in praksa ob štirideseti obletnici, januar–april 2004, št. 1–2.

⁹ Arhiv Teorije in prakse, Magnetogram razprav, 13. november 1968.

naslovom Socializem in demokracija, »na katerem so bila artikulirana vsa vprašanja, ki so tudi danes (april 1990, op. B. R.) predmet sporov in razprav, od političnega pluralizma, ločitve ali sestopa Partije z oblasti do demokratičnih pravic«. ¹⁰ Ena od pomembnih, še ne dovolj raziskanih dimenzij delovanja kroga Teorije in prakse je bilo tudi soočanje slovenskih »liberalističnih« idej s podobnimi usmeritvami na Hrvaškem in v Srbiji, do katerega je prihajalo na raznih tribunah, v člankih in intervjujih. Teorija in praksa je konec leta 1970 objavila intervju z Markom Nikezićem, ¹¹ spomladi 1971 pa z dr. Savko Dabčević - Kučar. Kavčič je sicer stike s srbskimi »liberalci« vzdrževal tudi s pomočjo bivše žene Ranke, ki je s sinom Gojkom živela v Beogradu. ¹²

Kavčič je v krogu Teorije in prakse razvil tezo, da so se jugoslovanske republike oblikovale kot države, ki zastopajo svoje interese, in da je treba zato na novo premisliti razmerje med razrednim in nacionalnim, saj v takih razmerah razredna lojalnost ne more biti več prioriteta. Kocijančič in Petrič sta bila prepričana – in sta to tudi povedala – da je ključno kadrovsko vprašanje, saj liberalna skupina izgublja boj s konservativno strujo (tako so npr. preprečili, da bi Kocijančič za Frančkom Mirtičem postal predsednik ljubljanske organizacije Zveze komunistov Slovenije, Kavčič je imel v Centralnem komiteju po njunem mnenju premalo ljudi, kar je veljalo še za nekatere ključne točke). Kavčič tega ni komentiral, ker je verjetno mislil, da sestanku prisluškujejo, ju je pa drugi dan poklical in jima rekel, da imata prav in je kadrovsko vprašanje seveda ključno, vendar se o tem pač ne govori. ¹³

»Liberalistično« gibanje je nastalo in se razvilo v socialistični državi in znotraj edine stranke, kar mu je dajalo specifičen pečat, zato je njegov politični program (bolj kot ekonomski) ostajal nedorečen. Slovenskemu »liberalizmu« se v Jugoslaviji kljub občasnim stikom ni uspelo konsistentno povezati s podobnimi gibanji in ustvariti skupni program za vso državo, deloma zaradi različnega dogajanja v posameznih republikah, deloma pa zaradi nacionalizma, ki je bil najbolj v porastu na Hrvaškem. Jugoslavija je sicer za Kavčiča in »liberalce« vse bolj predstavljala interesno in ne več toliko ideološko skupnost, temeljiti bi morala na oblikah gospodarskega in drugega sodelovanja (podobno stališče so imeli tudi »liberalni« politiki v drugih republikah). Zato je imel Kavčič v tedanjih še močno centraliziranih razmerah do Jugoslavije pragmatičen odnos. Izkoristiti prednosti, ki jih nudi, in zmanjšati tisto, kar naj bi Slovenija federaciji dala. »Pipice so odprte, izkoristite jih,« naj bi nekoč Kavčič dejal slovenskim direktorjem, zaradi česar so ga njegovi – kar se tiče jugoslovanstva, bolj načelni – nasprotniki hudo kritizirali.

¹⁰ Izjava dr. Roterja piscu, april 1990, hrani pisec.

¹¹ Intervju je bil ponatisnjen v 15. številki zbirke Svedočanstva, ki jo izdaja Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji (Marko Nikezić: Srpska krhka vertikala, uredila in uvod napisala Latinka Perović, Beograd 2003, str. 209–217).

¹² Razgovor pisca z Gojkom Kavčičem, Ljubljana, 23. 3. 2009, hrani pisec.

¹³ Zvočni zapis pogovora z Janezom Kocijančičem, 21. 5. 2009, hrani pisec.

V prvih letih po koncu socializma je bil »liberalizem« pojmovan kot nedorečen in nekonsistenten. Obremenjen je bil z ideologijo, iz katere je izšel, in s politiko, v okviru katere je zrasel. To je razumljivo, saj je bil to še vedno čas brez take demokracije, kot so jo imeli na Zahodu in kot si jo predstavljamo danes. Po drugi strani pa se je življenje Slovencev in Jugoslovanov močno razlikovalo od tistega, ki so ga živeli ljudje na vzhodni strani železne zaves, bili so nekakšen Zahod socialističnega sveta, kar je postajalo prepoznavno prav v šestdesetih letih. Resda so napredovali počasneje kot prebivalci Zahoda, a vendarle: od skromnih stanovanj s skupno pipo in straniščem do hiš s kopalnicami, pralnimi stroji in televizijami; od koles in mopedov k avtomobilom; od shramb k hladilnikom in zamrzovalnikom, od metel k sesalnikom, od klasičnih trgovin k samopostrežnim. Nekaj seveda tudi zaradi splošnega in neustavljivega razvoja v svetu, ki ni bil povezan s Kavčičem in njegovo politiko, precej pa prav zaradi »liberalizma«. Za ceno standarda in boljšega življenja je bila večina ljudi ob vprašanju demokracije pač pripravljena zanižati, tako kot je to počela prej in bo najbrž tudi v prihodnje.

Po dvajsetih letih tranzicije, divje privatizacije ter globoke svetovne in domače ekonomske krize je marsikateri pomislek v zvezi z »liberalizmom« izginil. Še več: v ponovni premislek prihajajo mnoge njegove postavke, od vprašanja v dobršni meri že zapravljenega nacionalnega gospodarstva kot temeljnega elementa za preživetje naroda do posameznih konkretnih vprašanj, ki sta jih premislila in domislila Stane Kavčič in njegova ekipa.

Kljub kritičnosti in drugačnosti pa Stane Kavčič, kot je zapisal tudi v dnevniku, dvomov ni postavljajl alternativno, zunaj narodnoosvobodilnega boja, revolucije in preloma z informbirojem, temveč znotraj njih. Tudi njegov pogled nazaj (Dnevnik in spomini) izraža prepričanje, da je pravo pot videl v okviru socializma, a v povezavi kapitala, politične demokracije in socialne države. Kavčiča torej ni mogoče postavljati zunaj časa ali nad čas, v katerem je živel. V tem smislu je za zgodovinarja izziv zlasti vprašanje, kako »liberalizem« kot razvojno usmeritev, Kavčiča pa kot politika in pisca več teoretičnih del uvrstiti v zgodovino levoliberalne misli in prakse na Slovenskem.

SLOVENIAN »LIBERALISM« IN 1960s AND THE ROLE
OF STANE KAVČIČ

SUMMARY

The Slovenian Party »liberalism« is most often associated with Stane Kavčič, president of the Slovenian Executive Council (the government) between 1967 and 1972 (when he was forced to resign). Kavčič gathered a strong group from various social spheres around him, which may not have been very tight-knit, but operated somehow in according to the principle of »the same wavelength«. Kavčič may have still belonged to the leading partisan generation, but he was younger, from the »second rank«, which the small group of pre-war communists let take the leading political positions during the war and in the post-war years. The Slovenian intellectuals resented him because as the president of the ideological commission of the Central Committee of the League of Communists of Slovenia he settled the score with the opposition magazine *Perspektive* in 1964, and also because he supposedly, in their opinion, failed to show enough open-mindedness for culture and refused to subordinate his political (especially economic) goals to the demands for greater intellectual freedom. But during the time of his presidency in the Slovenian government, Kavčič was, according to the surveys of the Public Opinion and Mass Communication Research Centre, by far the most popular Slovenian politician.

In the Slovenian economic field, the Party »liberalism«, personified by Kavčič, had already started before, with Boris Kraigher. However, Kraigher had still operated in the circumstances of an explicitly Party-run country, when Yugoslavia was in the absolute hands of Josip Broz-Tito and the Political Bureau (later the Executive Committee) of the Central Committee of the League of Communists of Yugoslavia, and during the political crisis in the beginning of 1960s even simply in the hands of Tito's Secretariat. Kavčič took his leading position in the time of gradual emancipation of the republics, when the forced unity, based on the communist ideology and the idea of socialist Yugoslavia, had already started to crumble. Especially the most developed republics started defending their interests and tried to function as individual states within the federation, which they were able to do according to the constitution. The new direction was first expressed at the 8th Congress of the League of Communists of Yugoslavia in 1964, where it was admitted that socialism failed to solve the national questions in Yugoslavia in principle once and for all; and then again in the beginning of the economic reform (1965) and during the political reckoning with Aleksander Ranković (the 1966 Brioni Plenum). Normatively, these changes were introduced with constitutional amendments from 1968 to 1971 and finalised with the 1974 Constitution, which despite the (con)federal nature failed to keep Yugoslavia together for more than a decade after Tito's death.

The changes were accompanied by strong national pressures and nationalist outbursts, for example in Kosovo in 1968 and Croatia in 1971, as well as by intellectual distress (expressed by protests of intellectuals in the 1960s and the students' demonstrations in 1968). Partly these changes were also influenced by foreign political reasons (the »Prague Spring« and the occupation of Czechoslovakia, which made the Yugoslav politicians afraid Yugoslavia would lose its reputation as the most reformatory socialist state).

From today's historical perspective, Stane Kavčič argued for the developmental orientation which Slovenia still tries to assert today: exploiting the geographical location and the involvement in the economic flows between the East and the West, the North and the South; focusing on the transport (building the highways), tourism, service activities, and especially innovations and knowledge. His government argued for the use of clean energy sources and environmental care. Among other things this government undertook the preparations to build the Krško nuclear plant.

In the economic field Kavčič was a »liberal«, while in the wider social sense his political profile and »programme« orientation were closer to social-democratic directions; of course, both aspects need to be taken into account in the context of what was at that time a Party state. Kavčič argued for the marketing concepts (including stock ownership), but mostly with public property and social protection of workers and the population in general. His recollections (*Dnevnik in spomini* – [Diary and Memoirs]) also express the conviction that he saw the right path in the connections between the capital, political democracy and social state. In this sense, the question of how to integrate »liberalism« as a developmental orientation and Kavčič as a politician and author of several theoretical works into the history of leftist – liberal thoughts and practices in Slovenia, presents a challenge for historians.

UDK 338.22(497.4)"1967/1972"

Jože Princič*

Vlada Staneta Kavčiča in njena gospodarska politika

Dne 9. maja 1967 je Skupščina SRS izvolila Staneta Kavčiča za mandatarja republiške vlade oziroma Izvršnega sveta Skupščine SRS. Do 30. oktobra 1972, ko je predsedniku skupščine poslal odstopno izjavo, je bil na ta položaj izvoljen še dvakrat, in sicer 13. maja 1969 in 11. februarja 1972. Kot predsednik vlade je torej imel pet let in pet mesecev časa, da uresniči svoje predstave o preureditvi in posodobitvi slovenskega gospodarskega življenja.

Že ob prvi izvolitvi je 48-letni predsednik veljal za izkušenega politika, ki ima podporo zlasti med mlajšimi člani ZKS, v GZS in sindikatih ter številne privrženke med direktorji uspešnih slovenskih podjetij. Imel je trdno zgrajeno vizijo gospodarskega napredovanja in, kar je bilo še posebej odločilno za kasnejše oblikovanje njegove karizmatične podobe – znal je reči ne, kadar je bilo to potrebno. Bil je prvi predsednik republiškega izvršnega sveta, ki se je zavedal pomena javnega nastopanja, pojavljanja v medijih in neposrednega stika z ljudmi. Stane Kavčič je bil torej celosten politik, kakršnih v novejši slovenski zgodovini ni bilo veliko.

Odnos do gospodarstva in reforme

Čeprav ni imel formalne izobrazbe, saj je šolanje končal v drugem letniku gimnazije, se je moral Stane Kavčič že na začetku svoje politične kariere neposredno ukvarjati tudi z gospodarsko problematiko. Pri tem je, kot drugi visoki partijski funkcionarji, videl v gospodarstvu samo eno od področij družbenega življenja, ki ga je treba pospešeno in načrtno razvijati tako, da bo v doglednem času doseglo stopnjo narodnogospodarske organiziranosti, ki bo zagotavljala kontinuirano industrializacijo, samozadostno in od tujih vplivov neodvisno gospodarjenje ter hitro rast življenjske ravni delovnih ljudi. V tej ideološki zasnovi je bilo vse podrejeno delavcu in delavskemu razredu, ki sta veljala za nosilca in garanta socialističnih proizvodnih odnosov in napredka.

V skladu s splošnim političnim razpoloženjem je po sprejemu prvega petletnega gospodarskega načrta v nekaj referatih vneseno opisoval prednosti po sovjetskem zgledu oblikovanega načrtnega gospodarstva in uspehe pri njegovem

---

* Dr., znanstveni svetnik, Inštitut za novejšo zgodovino, Kongresni trg 1, SI-1000 Ljubljana; e-naslov: joze.princic@inz.si

uresničevanju.¹ Od februarja 1950 do aprila 1951 je bil minister za industrijo LRS in predsednik Sveta za predelovalno industrijo vlade LRS, nato od aprila 1951 pa do oktobra 1951 predsednik Sveta za energetiko in ekstrativno industrijo vlade LRS. V tem času, ki je pomembno zaznamoval slovensko gospodarsko življenje, še ni spremenil svojih pogledov na vlogo in organiziranost gospodarstva. V naslednjih letih je kot podpredsednik republiške vlade oziroma Izvršnega sveta Ljudske skupščine LRS dobil priložnost, da se bolj poglobljeno seznanil z gospodarsko problematiko. Članki, ki jih je objavil sredi petdesetih let, dokazujejo, da je to priložnost dobro izkoristil, saj je postajalo njegovo razumevanje gospodarskega dogajanja vse bolj kompleksno in osredotočeno na bistvene probleme in težave, ki so ovirali hitrejše napredovanje. Še posebej je bil plodovit leta 1957. V objavah in javnih nastopih se je zavzemal za nadaljevanje reform, spremembo načina razmišljanja in pristopanja k reševanju posameznih gospodarskih problemov, za večje upoštevanje tehnične inteligence in hitrejše vključevanje v mednarodno blagovno menjavo. Nadgradil je svoj pogled na vlogo produktivnosti in na delitev »viška dela«. Glede slednjega je zapisal, da postaja nestrpen, ker se sprejeta načela uveljavljajo prepočasi.²

S prevzemom funkcije predsednika Republiškega sveta Zveze sindikatov Slovenije leta 1958 je prišla gospodarska problematika v središče njegovega profesionalnega zanimanja. Prednost so dobila vprašanja, povezana z delitvijo dohodka v podjetjih in osebnimi dohodki delavcev, sistemi normiranja, nagrajevanjem po učinku, delovnim časom ter vlogo delavcev v procesu upravljanja oziroma soodločanja v podjetjih. Med najbolj opaženimi je bil njegov referat Nagrajevanje po učinku iz novembra 1959. V njem je ugotovil, da je družbeni razvoj dosegel stopnjo, ko se ne morejo več zadovoljiti s »preprostim in posplošenim proklamiranjem načela nagrajevanja po delu« in ko je treba poiskati in uporabiti »takšne konkretne oblike nagrajevanja po delovnem učinku, na podlagi katerih bo vsak proizvajalec po odbitku za družbene sklade dobil od družbe vrnjenega toliko opredmetenega dela, kolikor ga je družbi dal«. Po njegovih besedah za doseg tega cilja ni bila potrebna le »vztrajna idejno politična borba z napačnimi pojmovanji« ter nadaljevanje z izpopolnjevanjem gospodarskega sistema, temveč tudi rast produktivnosti, ki bo olajšala nastopanje na tujih tržiščih in bi dvignila življenjsko raven.³

Leta 1961 je prišlo do gospodarskega zastoja, ki je bil za politično elito pravi šok, saj je v skladu z ideološkimi načeli verjela, da socialistično gospodarstvo ne more zapasti v recesijo. Ta okoliščina je precej pripomogla k temu, da je Kavčič v prvi polovici šestdesetih let dokončno spremenil svoj odnos do gospodarskih vprašanj. Spoznal je, da se pojavljajo novi izzivi, na katere ni mogoče

¹ Arhiv Republike Slovenije (ARS), fond Staneta Kavčiča (AS 679), šk. 15, Referat, 14. 2. 1947.

² ARS, AS 679, šk. 10, Pogumno naprej, 1. 1. 1957.

³ Stane Kavčič: Samoupravljanje I. Ljubljana 1964, Nagrajevanje po učinku, str. 225–230.

odgovarjati z vrednotami in spoznanji politične ideologije. Novo stališče do gospodarskega razvoja je Stane Kavčič predstavil septembra 1961, ko je na zasedanju Ljudske skupščine LRS izrazil prepričanje, da gospodarski zastoj zahteva spremembo v sistemu načrtovanja.⁴ Decembra tega leta je napravil miselni korak naprej. Ko je na plenumu Glavnega odbora SZDL Slovenije razpravljal o odnosu med demokracijo in ekonomijo, je ugotovil, da se je končalo obdobje, ko je družbena skupnost oziroma politika v celoti odločala o poslovanju podjetij in odločala o kadrovskih in drugih vprašanjih. Začelo se je novo obdobje, ko bo treba prepustiti podjetjem, da na podlagi lastnih spoznanj in izkušenj izberejo najprimernejšo obliko delitve ustvarjenega dohodka in ko bosta morala poslovni učinek in proizvodna cena postati glavno vodilo pri načrtovanju bodočega razvoja.⁵ Leta 1962, ko je bila gospodarska kriza na vrhuncu, je Kavčič meje svojih gospodarskih predstav pomaknil precej naprej. V predavanjih in razpravah je največ pozornosti namenil odgovorom na vprašanja, kako proizvajati, po kakšni ceni in kam preusmeriti tok prodaje. Če sklenemo njegovo razmišljanje, lahko rečemo, da je ugotovil, da so spremembe v gospodarski ureditvi in gospodarske težave postavile v ospredje vprašanja in probleme, ki jih dotlej niso poznali in se zato z njimi tudi niso ukvarjali. Ta so se v glavnem nanašala na hiperprodukcijo in z njo povezani »plasman« blaga, na konkurenco in nižjo profitno stopnjo.

Marca 1963 je Stane Kavčič na petem plenumu CK ZKS analiziral poglobitvene vidike materialne proizvodnje. V ospredje je postavil dva. Prvi je bil prehod na intenzivni način gospodarjenja ter z njim povezano čedalje bolj racionalno izrabo produkcijskih sredstev ter večjo racionalizacijo poslovanja in organizacije dela. Drugi vidik pa je bil nadaljnji razvoj delovnih in družbenih odnosov. V referatu je bil kritičen tudi do prevelikega zanimanja za makroekonomske probleme, o katerih so hoteli razpravljati vsi. Pogrešal je razprave o mikroekonomskih problemih, ki bi osvetlile tehnološke, sociološke, politološke in psihološke vidike delovnih odnosov. Januarja 1965 je v eni od številnih razprav znova govoril o vlogi komunistov v gospodarskem življenju. Po njegovih besedah bi se morala dejavnost komunistov preusmeriti na področja in naloge, za katere je njihova organizacija »postavljena«, torej k socialnim problemom in k družbenim odnosom.⁶ Leta 1966 se je v javnih nastopih lotil področja, ki ga je potisnil v ospredje resen in odločen začetek gospodarske reforme. To je bilo občutljivo področje medrepubliških odnosov. Kavčičevo izhodišče je bilo, da je za »pravilen« razvoj mednacionalnih odnosov v Jugoslaviji bistvenega pomena, da jih postavijo na »zdrave« ekonomske temelje. To je zanj pomenilo, da je treba omogočiti, da republiki pripada tolikšen del družbenega proizvoda, kot ga je njeno gospodarstvo ustvarilo. To izhodišče je bilo za Slovenijo kot gospodarsko najrazvitejšo republiko z daleč najvišjo stop-

⁴ ARS, AS 679, šk. 1, Razprava na 21. seji Ljudske skupščine LRS, 28. 9. 1961.

⁵ Stane Kavčič: Samoupravljanje II. Ljubljana 1964, Demokracija in ekonomija, str. 169–172.

⁶ ARS, AS 679, šk. 17, Razprava na občinski konferenci ZKS Ljubljana-Center, 29. 1. 1965.

njo produktivnosti in tudi najvišjo življenjsko ravni ne samo najbolj sprejemljivo, temveč tudi nujno.⁷ Preden je Stane Kavčič postal predsednik republiškega izvršnega sveta, je predstavil svoje stališče še do dveh zelo pomembnih vprašanj, ki jih je na dnevni red prinesla gospodarska reforma in na katera je bilo treba odgovoriti zaradi nove opredelitve pojma delavska solidarnost. To sta bili vprašanje odpuščanja delavcev in pa odnosa gospodarske politike do produktivnosti podjetij.⁸

Stane Kavčič je bil od vsega začetka navdušen zagovornik reformnih teženj. Tega v javnih nastopih ni skrival ne doma ne v Beogradu. Julija 1965 je odločitev za nadaljevanje reforme ocenil kot zgodovinsko zmago in kot neizbežen korak ne le z gospodarskega, temveč tudi z ideološkega, političnega in mednarodnega vidika, ki naj bi omogočil, da se bo »socializem dvignil na višjo razvojno stopnjo«, obdržal pa tudi dotedanji pomen v mednarodni socialistični areni.⁹ Maja 1967 je v nastopnem govoru med najodgovornejše naloge nove vlade uvrstil nadaljevanje reforme. In to tako, da bodo »splošne smernice čim bolj dosledno in sistematično konkretizirali«. To nalogo je ocenil kot zelo zahtevno, saj bo vlada morala »najti številne odgovore in se srečati s hipotekami, ki jih je zapustil čas«. Pri tem ni skrival optimističnega razpoloženja in trdnega prepričanja, da obstojijo vsi pogoji za uspešno delo vlade.¹⁰

Do konca šestdesetih let je zagovarjal pospešeno uresničevanje reformnega programa – tudi na sejah najvišjega političnega telesa v državi, na katerih se je odločala njegova usoda. Leta 1970, ko so morali tudi najzvestejši privrženci reforme priznati, da se reformski cilji ne uresničujejo, je tudi Stane Kavčič popustil v svojih stališčih in omejil svoje zahteve na »pravno uveljavitev« reforme povsod tam, kjer je bilo to še mogoče. Stabilizacijski načrt je razumel kot obliko ponovne uveljavitve reformnih temeljev, zato ga je podprl.¹¹ Leta 1971 je reformi v slovo prevzel del krivde za njen polom. Februarja 1971 je za Delo izjavil, da so bili pri njenem uresničevanju preveč omahljivi, premalo odločni in preveč premočrtni. Kot opravičilo pa je navedel, da so bili nekateri njeni cilji postavljeni previsoko in zato težko uresničljivi.¹² Februarja 1972, ko je imel nastopni govor ob izvolitvi novega republiškega izvršnega sveta, pa se je znova vrnil v »stare« tirnice. Kot temeljno smer pri uresničevanju začrtane politike je določil obnovo gospodarske reforme.¹³

⁷ Stane Kavčič: Samoupravljanje IV. Ljubljana 1965 (dalje Kavčič, Samoupravljanje IV), O nekaterih ekonomsko političnih problemih in mednacionalnih odnosih, str. 58–75.

⁸ Kavčič, Samoupravljanje IV, Gospodarski ukrepi in idejno politična enotnost delavskega razreda, str. 5–12.

⁹ ARS, AS 679, šk. 17, Spremembe so nujne, 1. 7. 1965.

¹⁰ Delo, 10. 5. 1967, Konstituiranje republiške skupščine, str. 1.

¹¹ Jože Prinčič, Neven Borak: Iz reforme v reformo : slovensko gospodarstvo 1970–1991. Ljubljana 2006 (dalje Prinčič, Borak, Iz reforme v reformo), str. 143.

¹² Prav tam.

¹³ ARS, AS 679, šk. 8, Nastopni govor, 11. 2. 1972.

Člani vlade so bili dobra izbira

Že izbor sodelavcev, ki si jih je izbral Stane Kavčič, je napovedoval, da se bo resno lotil novih izzivov, ki jih bo morala rešiti gospodarska reforma. Člani oziroma republiški sekretarji vseh treh republiških vlad, ki so pokrivali gospodarske resorje, so bili dobra izbira. Večina med njimi je imela diplomu ekonomske ali drugih ustreznih fakultet oziroma tehničnih visokih šol, poleg tega pa še izkušnje z vodenjem večjih podjetij oziroma republiških in zveznih organov.

V prvem izvršnem svetu sta bila za gospodarska področja zadolžena Miran Mejak, ki je leta 1951 diplomiral iz montanistke, bil nato direktor Nafta Lendava in podpredsednik Gospodarske zbornice SR Slovenije, in Viktor Repič, maturant in bančni uslužbenec, ki je bil leta 1945 minister za trgovino in preskrbo v Narodni vladi Slovenije. V drugem izvršnem svetu je pokrival mednarodne ekonomske odnose dr. Stane Pavlič, pravnik, ki je bil do tedaj pomočnik zveznega ministra za zunanjo trgovino, direktor zunanje trgovinske direkcije, predsednik zvezne trgovinske zbornice, kot veleposlanik v Belgiji in Luksemburgu pa zaslužen za navezovanje stikov z EGS. Člani prvega in drugega izvršnega sveta so bili: dr. Rino Simoneti, pravnik in ekonomist, ki je bil pred tem tudi direktor tržiškega Peka, Boris Vadnal, ekonomist, ki je bil neposredno zadolžen za promet, in Franc Razdevšek, gozdarski inženir, ki je bil v drugem izvršnem svetu odgovoren za turizem.

V tretjem izvršnem svetu je bil republiški sekretar za finance Jože Florjančič. Končal je metalurški oddelek srednje tehnične šole. Njegova najvidnejša funkcija do leta 1967 je bila mesto predsednika Odbora za družbenoekonomske odnose Skupščine SRS. Diplomirani pravnik Pavel Gantar je bil republiški sekretar za delo, poprej je bil precej časa sekretar Združenega podjetja Iskra. Jože Novinšek je bil član izvršnega sveta kot predstojnik Zavoda za družbeni plan SRS; bil je že tajnik Glavne zadružne zveze, predstojnik Zavoda za ekonomiko kmetijstva, vodil je kmetijsko sekcijo pri GZS. Miloš Šulin, diplomirani metalurg, je prišel na novo funkcijo kot dolgoletni direktor rudnika živega srebra v Idriji. Tone Tribušon je diplomiral na Oddelku za kemijo na Tehniški fakulteti v Ljubljani. Člani drugega in tudi tretjega izvršnega sveta so bili: diplomirani ekonomist in raziskovalec na Inštitutu za ekonomska raziskovanja Marjan Dolenc, ki je bil v tretjem izvršnem svetu sekretar za gospodarstvo. Milovan Zidar je bil sekretar za kmetijstvo in gozdarstvo; diplomiral je na Fakulteti za agronomijo, gozdarstvo in veterino, vodil kmetijsko-pospeševalno službo v Slovenskih Konjicah in bil glavni direktor Kmetijskega kombinata Žalec.

Ostali člani vlade, ki so pokrivali negospodarske resorje, so bili znana imena s političnega, diplomatskega, vojaškega ali strokovnega področja. To so bili: Vinko Hafner, dr. France Hočevar, dr. Vladimir Bračič, dr. Aleksandra Kornhauser, dr. Ernest Petrič, Tomaž Bizajl, Franc Kočevar, Boris Mikoš, Marjan

Orožen, Jožko Štrukelj, Bojan Škrk, Franjo Turk, Zora Tomič, Drago Flis, Bojan Lubej in Ivan Zupan.

Politične razmere in pogoji gospodarjenja

Splošne politične razmere so bile spomladi leta 1967 ugodne. Ker je prišel s položaja sekretarja CK ZKS, je bil Kavčič deležen polnega zaupanja vladajoče politike. Ta čas je v državi še vladalo sorazmerno liberalno politično ozračje, ki je omogočalo, da ni bilo več »grešno« govoriti o slovenskih nacionalnih interesih. Gospodarske razmere so se v prvih mesecih leta 1967 popravile, tako da so lahko prizadevanja za nadaljevanje reforme dobila nov zagon. V državi je bila še vedno velika želja po ustalitvi gospodarskih razmer. Resolucija o temeljnih gospodarske politike v letu 1967 je za temeljno nalogo določila »podpiranje kvalitativnih sprememb, ki bodo pripomogle k stabilizaciji in nadaljnjemu izgrajevanju gospodarskega sistema, ki bo v skladu z namerami reforme«. ¹⁴ Predvidela je, da bodo leta 1967 povečali zunanjo menjavo, sprostili uvoz ter uvedli strožji nadzor nad porabo investicijskih sredstev. Do sredine leta 1967 je zvezna skupščina sprejela predpise, s katerimi so podjetja dobila več samostojnosti pri določanju cen svojim izdelkom.

V naslednjih letih pa politične razmere niso bile več v prid Kavčičevim prizadevanjem. Politično življenje se je zapletlo in zaostriilo, kar je republiški vladi zelo zožilo manevrski prostor za načrtovano samostojnejše ukrepanje na gospodarskem področju. Leta 1969 je Kavčič izgubil podporo vladajoče partije, ki v tem času že ni več podpirala programa gospodarske reforme iz leta 1965. Najprej se je »odtujil« slovenskemu političnemu vodstvu, nato pa se je »zameril« tudi Josipu Brozu, ker je februarja 1969 zavrnil uradno kandidaturo za predsednika Zveznega izvršnega sveta, kmalu za tem pa odklonil še ponudbo za člana Izvršnega biroja Predsedstva CK ZKJ. Zaradi te okoliščine, ki je na koncu tudi zapečatila njegovo usodo, je Stane Kavčič doživel poraz v t. i. cestni aferi, ki je še poglobila razhajanja v slovenskem političnem vrhu in pospešila oblikovanje dveh usmeritev. Prva, vodil jo je Stane Kavčič, je imela oporišče v republiškem izvršnem svetu, privrženca v GZS, sindikatih, medijih, direktorjih uspešnih podjetij in podporo javnega mnenja. Druga, ki jo je vodil France Popit, pa je združevala republiško partijsko vodstvo, vodstvo republiške skupščine in velik del starejšega partijskega kadra. Med njima so bile precejšnje vsebinske razlike. »Kavčičevci« so nasprotovali »arbitražni« vlogi partije v družbi in zahtevali, da se partija odpove težnji po oblasti. Zavzeli so se za dosledno uresničevanje programa gospodarske reforme in za večje pristojnosti republik pri vodenju gospodarske politike. Zanje je bilo nesprejemljivo, da zvezni organi brez vednosti in soglasja Slovenije odločajo o njenih najpomembnejših zade-

---

¹⁴ Prinčič, Borak, Iz reforme v reformo, str. 131.

vah. Bili so nezadovoljni, ker so zvezni organi gospodarske probleme reševali s političnimi merili in ker so dopustili nenadzorovano rast primanjkljaja v zveznem proračunu. »Popitovci« so vztrajali, da mora partijsko vodstvo zadržati odločilno vlogo pri usmerjanju gospodarskega življenja v državi. Odkrito so nasprotovali prizadevanjem republiškega izvršnega sveta, da postane torišče sprejemanja gospodarskih odločitev. Nepripravljenost izvršnega sveta, da sodeluje na t. i. koordinacijskih sejah, na katerih so člani republiškega političnega aktiva obravnavali tekoče zadeve in sprejemali odločitve, so ocenili kot nezaslišano podcenjevanje. Reforme niso več podpirali tako zavzeto, kot so jo na njenem začetku, kar so tudi javno priznali.¹⁵ V letih 1970–1972 so se razlike in razhajanja med republiškim izvršnim svetom in CK ZKS, zlasti glede gospodarskega koncepta, stopnjevali in poglobili ter dobili »obris novih družbenih odnosov«.¹⁶ Prepad med pripadniki obeh usmeritev se je le še poglobil. Republiško partijsko vodstvo je že trdno stalo na pozicijah samoupravne preobrazbe družbe kot edinim zdravilom za odstranitev vseh težav in nesporazumov in je gledalo v prihodnost z novim optimizmom in poletom. V nasprotju z njimi pa so Stane Kavčič in njegovi somišljeniki širili spoznanje, da je treba priznati še en poraz v gospodarski politiki, se vrniti v leto 1964 in začeti novo reformo.

Na gospodarskem področju so bili do konca leta 1967, kljub pozitivnim premikom na posameznih področjih, rezultati gospodarjenja slabši kot v preteklem letu. Zaradi povečanega uvoza, upada izvoza in proizvodnje se je gospodarska rast zaustavila. Pred vrati je bila inflacija. Zaradi poslabšanja pogojev gospodarjenja sta vnema in pripravljenost za nadaljevanje gospodarske reforme popustili tako v zvezni upravi kot v republikah. Konec leta 1967 je zvezna skupščina potrdila temelje nove gospodarske politike, s katero se je odrekla do tedaj prevladujočim reformnim načelom. Leta 1968 in 1969 se je gospodarska politika še bolj oddaljila od ciljev reforme. Postala je »trikotnik«, kjer so se soočili trije različni interesi. To so bili interes za povečanje gospodarske rasti, interes za povečanje zaposlenosti in reševanja socialnih problemov in interes za stabilna gospodarska gibanja. Zvezna partijska telesa so dokončno odstopila od izvornih reformnih načel ter jih prilagodila novim razmeram. Razpravam o reformi pa se je začelo izogibati. Zvezni izvršni svet, ki ga je v letih 1967–1969 vodil Mika Špiljak, gospodarski reformi ni bil naklonjen. Novi zvezi izvršni svet, ki ga je junija 1969 prevzel Mitja Ribičič, ni preusmeril toka dogodkov, temveč se je prepustil plazu, ki je drsel in se oddaljeval od reforme. Leta 1970 so se negativna gospodarska gibanja in nesorazmerja še razbohotila. Visoka zunajproračunska poraba federacije in povečanje drugih oblik porabe nad začrtanimi okviri, rast cen in življenjskih stroškov ter obseg kreditov in denarnega obtoka, ki ni temeljil na povečani proizvodnji, so napajali inflacijo,

¹⁵ Božo Repe: »Liberalizem« v Sloveniji. Ljubljana 1992, str. 123.

¹⁶ Prav tam.

ki je bila že dvakrat večja kot v razvitih državah. Neskladja v uvozu in zaostajanje izvoza so večali deficit v trgovinski in plačilni bilanci. Večje obremenitve gospodarstva in naraščanje osebnih dohodkov so zmanjšali akumulativno sposobnost podjetij ter povečevali notranjo nestabilnost. Delež gospodarstva pri delitvi družbenega proizvoda je padel. V gospodarsko življenje so se vrnile »predreformne značilnosti«: padanje intenzivnosti, slabitev zakonitosti in poslovne morale, korupcija in podkupovanje, manjša perspektiva. Vedno pogostejši so bili pritiski in težnje, naj se izhod iz težav zagotovi s krepitvijo državnega posredovanja.

Zaradi poslabšanja gospodarskih razmer so se na začetku sedemdesetih let medrepubliški odnosi zaostri. Večina republik je podprla sprejem stabilizacijskega programa, ki je temeljil na zamrznitvi cen, devalvaciji, omejevanju vseh oblik porabe, administrativnem urejanju zunanjetrgovinskih in drugih gospodarskih odnosov ter na večji centralizaciji. Po nekajletnem premoru je zvezna država prek zveznega stabilizacijskega programa in večjih pristojnosti znova trdno prevzela vajeti gospodarskega voza, s čimer je republiški vladi zelo zmanjšala manevrski prostor za načrtovano samostojnejše ukrepanje na gospodarskem področju. ZIS je zavzel stališče, da so omejevalni administrativni ukrepi najučinkovitejše sredstvo za »brzdanje« negativnih gospodarskih gibanj in za vzpostavitev gospodarskega ravnovesja. Od oktobra 1970 do oktobra 1971 je ZIS pripravil nekaj svežnjev ukrepov, ki pa so bili največkrat prepozno uporabljeni, zato so bili rezultati pičli. Delni uspeh so zabeležili le na področju izvoza, industrijske proizvodnje in zaposlenosti. To pa je bilo premalo, da bi se gospodarske razmere v letu 1971 popravile. Učinki so bili ravno nasprotni, saj so cene rasle še hitreje, izvoz pa je padal. Podobno usodo so imeli ukrepi za zmanjšanje nelikvidnosti. Jugoslaviji je grozila tudi zunanja nelikvidnost, zato je bila prisiljena najeti drage tuje kredite. Leta 1972 so se negativna gospodarska gibanja še okrepila, zato se razmere na gospodarskem, socialnem in tudi političnem področju niso obrnile na bolje. Glavnemu cilju gospodarske politike za leto 1972, to je zmanjšanju nelikvidnosti gospodarstva, se niso niti približali. Inflacijskih tendenc iz preteklega leta niso zavrli, temveč so se še povečale. Sredi tega leta je bila inflacija uradno 14-odstotna (dejansko pa 17-odstotna), kar je bilo trikrat več kot v razvitih državah. Težave pri preskrbi s pomembnim reprodukcijskim materialom in surovinami in posameznimi prehrabnimi proizvodi so ostale, sestava investicij se ni spremenila.

Na začetku sedemdesetih let so v Sloveniji gospodarili bolje kot v drugih republikah, zlasti dobro je kazalo v zunanji menjavi. Od junija 1971 naprej pa so tudi v Sloveniji stabilizacijski ukrepi zaostri pogoje gospodarjenja. Gospodarstvo je imelo največ težav z naraščajočo nelikvidnostjo. Nelikvidna so postala tudi do tedaj poslovno uspešna podjetja, kot so bila Impol Slovenska Bistrica, Metalka Maribor, Mariborska tekstilna tovarna, Konus Slovenske Konjice, Emo Celje in Rudnik Mežica. Leta 1972 je uspešnost slovenskega gospodarstva vztrajno padala. Vodilni slovenski ekonomist Aleksander Bajt je

jeseni tega leta opozoril, da je zaradi prevelikega denarnega obtoka »pred vrati« še večji inflacijski udar.¹⁷

Na široki gospodarski fronti

Gospodarska politika, ki jo je v letih 1967 do 1972 vodila republiška vlada, je imela širok razpon. Zajela je skoraj vsa pomembnejša področja gospodarskega življenja. Največ časa je namenila uresničevanju srednjeročnega plana, snovanju dolgoročne gospodarske usmeritve, uveljavljanju zasnove policentričnega razvoja, decentralizaciji gospodarskega odločanja in zmanjšanju pristojnosti zvezne države.

Ko je Stane Kavčič prevzel funkcijo predsednika republiškega izvršnega sveta, je že tri mesece veljal Družbeni plan razvoja SR Slovenije v letih 1966–1970. Ta srednjeročni plan je bil dobro izhodišče za uresničevanje njegovih namer po »optimalni« rasti in kakovostni prenovi slovenskega gospodarstva. Čeprav je predvidel nekoliko počasnejšo rast družbenega proizvoda in proizvodnje, je bila njegova temeljna usmeritev pospešiti gospodarjenje »na celi fronti« in zagotoviti hiter dvig življenjske ravni. S selektivno in načrtno posodobitvijo in boljšo izrabo obstoječih zmogljivosti naj bi industrija zadržala prednostni položaj, s hitrejšimi koraki pa naj bi napredovale terciarne dejavnosti, energetika in promet. Predvideval je tudi širše vključevanje slovenskega gospodarstva v mednarodno trgovino, rast storilnosti in deleža podjetij pri delitvi družbenega proizvoda, smotrnejše gospodarjenje z obratnimi sredstvi, povečanje osebnih dohodkov, okrepitev strokovnega izobraževanja in večjo vključitev znanosti v proizvodni proces.

V prvem obdobju svojega delovanja, ki je trajalo do maja 1969, se je republiški izvršni svet trudil, da bi ostal znotraj »priporočil in predvidevanj« republiškega srednjeročnega plana. Spodbudil je tržne raziskave in iskanje načinov za pospešitev kroženja bančnega denarja in njegovega prelivanja v dogovorjene naložbe. Večjo splošno porabo in višje osebne dohodke je postavil v odvisnost od splošne gospodarske rasti oziroma rasti delovne storilnosti. Zaustavil je rast zaposlenosti ter podprl programe za prerazporeditev in prekvalifikacijo odvečne delovne sile. Pri snovanju gospodarske politike za leto 1969 je moral izvršni svet bolj slediti splošni usmeritvi v državi, kar je zahtevalo odstopanje od temeljne usmeritve srednjeročnega plana. Politiko »optimalne« gospodarske rasti je zamenjala politika »povečane dinamike« gospodarskega razvoja in »pospešenega« spreminjanja gospodarske strukture. Spremenjena gospodarska politika je prinesla nove poudarke. Do konca srednjeročnega plana se je izvršni svet lotil še vrste drugih gospodarskih zadev in nekatere tudi uspešno pripeljal do konca. S pomočjo instituta reelekcije je končal postopek zamenjav na vodstvenih in »kreativnih« položajih v gospodarstvu ter rešil pred

¹⁷ Prinčič, Borak, Iz reforme v reformo, str. 167.

stečajem okoli osemdeset podjetij z blokiranimi računi. Sprejel je odločitev o elektrifikaciji železniške proge do Kopra in končal pogovore o gradnji nove letališke stavbe na Brniku. Pomembno vlogo je imel tudi pri projektu graditve turističnega centra Bernardin. Kljub nesporno zagnanemu delu pa je bila ocena uresničevanja petletnega plana SR Slovenije v letih 1966–1970 negativna, pokazala je precejšen zaostanek za zastavljenimi cilji.

Tabela: Izpolnitev glavnih kazalnikov gospodarskega razvoja Slovenije v letih 1966–1970¹⁸

	Stopnje rasti v %	
	Realizacija 1966–1970	Predvidevanje plana 1966–1970
Družbeni proizvod (cene 1966)	7,4	7,5–8,5
Industrijska proizvodnja (fizični obseg)	7,3	7,6
Kmetijska proizvodnja (fizični obseg)	1,5	4,5
Zaposlenost v družbenem sektorju	0,8	1,5–2,0
Produktivnost dela	6,7	7,0
Izvoz blaga	10,3	10–12
Osebnna potrošnja	5,0	9,0
Realni osebni dohodki na zaposlenega	4,4	7–8
Investicije v osnovna sredstva	5,4	6,1

Še najmanj uspeha je imel republiški izvršni svet pri osrednji nalogi, to je posodobitvi slovenskega gospodarstva. Najpomembnejši razlog za neuresničitev modernizacijskega programa je bilo nadaljevanje že v preteklosti začelih naložb. Zaradi velikih zamud pri gradnji posameznih objektov je moral republiški izvršni svet glavnino investicijske pogače nameniti gradnji energetskih in posamičnih industrijskih in prometnih objektov. Zaradi takega razpleta je moral opustiti načrt za hitrejši razvoj terciarnih dejavnosti in se odreči tehnološki prenovi posameznih panog. Slednjo je prevladal na podjetja.

Še preden se je končalo srednjeročno obdobje, se je moral izvršni svet lotiti izdelave stabilizacijskega programa. Pri tem se je moral držati strategije uresničevanja državnega stabilizacijskega programa, ki je imel tri faze. Prva, ki so jo imenoval »etapa« začasnih ukrepov, naj bi trajala do konca novembra 1970. Tretja, to je »etapa« dodatnih ukrepov, pa do konca aprila 1971. Stabilizacijski program je vključeval še pripravo novega srednjeročnega plana in sprejem ukrepov za njegovo izvajanje. Stane Kavčič je ocenil, da Slovenija nima druge izbire, kot da stabilizacijsko usmeritev podpre.¹⁹ Podrobna razdelava stabilizacijskega programa, ukrepov in načinov njegovega izvajanja je

¹⁸ Prav tam, str. 181.

¹⁹ Prav tam, str. 157–158.

bila prepuščena zvezni resoluciji o gospodarski politiki v letih 1971 in 1972. Republiški izvršni svet obeh resolucij ni odobral. Ocenil ju je kot »neposrečen« izdelek, preveč restriktivno naravnani in tako preobložen s cilji, da se njegovi obeti ne bodo mogli izpolniti. Zato je bilo njegovo izhodišče, da morata republiški resoluciji za omenjena leta dati »jasne in konkretne« odgovore na vprašanja, povezana z uresničevanjem stabilizacijske politike. Slednje je predpostavljalo predvsem omejitev vseh vrst porabe v okviru dejanskih materialnih možnosti ter povečanje učinkovitosti in konkurenčnih sposobnosti domačega gospodarstva. Znotraj te splošne opredelitve gospodarske politike je republiški izvršni svet posebej poudaril pospeševanje izvoza in razvoj turizma, povečanje kmetijske pridelave in priraje, poravnava obveznosti oziroma plačilo dolgov ter zmanjševanje socialnega razlikovanja.²⁰

Na področju gospodarskega načrtovanja je Slovenija zaostajala za Hrvaško in Srbijo, ki sta že imeli koncept dolgoročnega gospodarskega razvoja in sta ga že uresničevali. Stane Kavčič je dobil priložnost, da zapolni to praznino. Čutil se je poklicanega in sposobnega, da to nalogo opravi, zato jo je postavil med prednostne cilje. Njegova izhodišča so bila, da mora biti koncept strokovno dobro utemeljen, da mora v prvi vrsti odpraviti razloge za polovičen uspeh razvojnih ciklov v preteklosti in bolj upoštevati nacionalne interese.

Snovanje koncepta dolgoročnega gospodarskega razvoja Slovenije se je začelo sredi leta 1967, ko je republiški izvršni svet sklenil naročiti študijo o razvojnih možnostih slovenskega gospodarstva, premišljeno krepiti slovensko gospodarsko enotnost ter snovati razvojno strategijo, ki se ne bo ustavila na jugoslovanskih mejah, temveč bo poiskala načine za stalno prisotnost uspešnih slovenskih podjetij v najrazvitejših gospodarskih središčih zahodnega sveta. Breme priprav je prevzela delovna skupina na Inštitutu za ekonomska raziskovanja v Ljubljani, ki jo je vodil dr. Ermin Kržičnik. Od jeseni 1967 do konca pomladi 1968 je zbirala in pripravljala gradivo, potem pa se je osredotočila na izdelavo študij za posamezna področja. Inštitut za ekonomska raziskovanja je zamisel dolgoročnega razvoja Slovenije predstavil sredi aprila 1969 na seji Ekonomskega sveta, ki se je udeležil tudi Stane Kavčič. Ermin Kržičnik je v svoji predstavitvi poudaril, da se niso zadovoljili z ravno, ki bi zagotavljala, da Slovenija v gospodarskem pogledu preživi, se postavi na lastne noge in zagotovi prebivalstvu ekonomsko-socialno varnost. Njihov osrednji motiv je bil razvojni načrt, ki bi naši republiki zagotovil, da bi »postopoma« obogatela, da bi se njeno gospodarstvo »zlilo v konsistentno celoto« in postalo »enakovreden partner« tako v Jugoslaviji kot v tujini. Stane Kavčič se je v svoji razpravi zavzel, da bi raziskovalna skupina pri dograditvi razvojnega koncepta dala večji poudarek politiki neuravnovešenega razvoja, za katero so bili po njegovih besedah najbolj značilni »prodori in skoki« na tistih gospodarskih področjih, kjer so pogoji za večjo in kakovostnejšo proizvodnjo. Kot je pojasnil, naj bi od-

---

²⁰ Prav tam, str. 166.

ločitev za neuravnovešeno razvojno politiko zagotovila zaustavitev proizvodnje na nerentabilnih programih, pospešila pa razvoj nosilcev razvoja v posameznih panogah. Posebno pozornost je namenil tudi strateškemu poudarkom bodočega razvoja. To so bili: zavestno pospeševanje terciarnega sektorja in izvoza, povečanje števila visokokvalificiranega kadra in višji osebni dohodki.

Oblikovanje končnega predloga dolgoročnega razvojnega programa Slovenije se je zavleklo bolj, kot je bilo predvideno. Razlogov za to je bilo več. V ospredju sta bili cestna afera in neredna oskrba z električno energijo, ki je zahtevala pospešeno graditev novih elektroenergetskih objektov. Pomemben razlog za težave je bilo tudi dejstvo, da je partijsko vodstvo odlašalo z obravnavo temeljne zamisli in strateških ciljev dolgoročne gospodarske usmeritve Slovenije. Republiško partijsko vodstvo je bilo že od leta 1968 bolj osredotočeno na idejnopolična vprašanja nadaljnega razvoja zasebnega kmetijstva. Najprej se je ob koncept dolgoročne gospodarske usmeritve, ki ga je pripravljala republiški izvršni svet, »obregnil« Edvard Kardelj. Poleti 1969 je izjavil, da utegne biti tako zastavljena politika »v marsikaterem pogledu sporna«, ker temelji na »parcialnih projektih in prognozah gospodarskih gibanj«, ki so premalo povezani z jugoslovansko razvojno politiko.²¹

Redakcijska skupina je do sredine aprila 1970 izdelala nov elaborat, ki ga je naslovlila Stališča o dolgoročnem razvoju Slovenije. V njem je bolj poudarila potrebo po ohranitvi proizvodne »pestrosti«, hitrejšem razvoju lesnopredelovalne industrije, gradbeništva in zasebnega sektorja. Izpostavila je pomen izvoznega gospodarstva, spremenila strukturo delitve družbenega proizvoda, okrepila poglavje o policentričnem razvoju in realneje postavila razvoj infrastrukture, saj naj bi zgradili le nujno potrebne objekte. Republiški izvršni svet je bil z njim zadovoljen.

Junija 1970 je Kavčič predstavil osnovne zamisli dolgoročnega projekta v intervjuju za časnik Delo. Izpostavil je odločitev za ohranitev »pestre« proizvodne sestave, ki se bo lahko hitro prilagodila razmeram in potrebam na trgu in se tudi prosto razvijala. Industrija bo zadržala položaj vodilne panoge, vendar se bo njena proizvodnja osredotočila na izdelke visokega cenovnega razreda. Infrastruktura se bo prilagodila novim zahtevam in potrebam. Terciarni sektor se bo razvijal v »razumnem ravnotežju« z drugimi gospodarskimi področji.

Tega meseca je predsednik redakcijske skupine Ermin Kržičnik poslal pristojni partijski komisiji novo različico razvojnega dokumenta. Skrbno pripravljeno analizo prihodnjih dosežkov slovenskega gospodarstva je podkrepil s statističnimi izračuni. Članov partijske komisije pa tudi spremenjen in skrbno izdelan razvojni elaborat ni navdušil. Največkrat se je obenj »spotaknil« Zvone Dragan. Avtorjem je očital, da so dokument pripravljali v »preveč ekskluzivnem krogu«. Zelo ga je motilo, da so opredelili samoupravljanje le kot družbenopolitično, ne pa tudi kot temeljno ekonomsko kategorijo in temeljni druž-

---

²¹ Prav tam, str. 222.

benoekonomski odnos. Njegov glavni očitok pa je bil, da so avtorji iskali gospodarsko prihodnost Slovenije v Evropi, ne pa v Jugoslaviji. Obširneje so o strateških ciljeh dolgoročnega razvoja spregovorili še na seji sekretariata CK ZKS 6. julija 1970. Osrednja pripomba članov partijskega vodstva je bila, da nadaljnemu razvoju samoupravnih odnosov in z njimi povezani visoki stopnji socialne varnosti ni namenjena pozornost in mesto, ki mu pripada.

Redakcijska komisija je pripombe partijskih funkcionarjev upoštevala in jih vnesla v uvodni del resolucije, ki jo je republiška skupščina sprejela 15. marca 1972. Tako so samoupravni socializem, razvijanje socialističnih družbenoekonomskih odnosov, delovni ljudje kot glavni nosilec združenega dela in Slovenija kot del SFRJ postali temelj dolgoročnega razvoja Slovenije v naslednjih petnajstih letih. Globalna zamisel pa je ostala nespremenjena. Slovensko gospodarstvo se bo do leta 1985 povečalo in posodobilo. Racionalna izraba obstoječih zmogljivosti, večja produktivnost, boljše delovne navade, polna zaposlenost, donosnejše naložbe ter ugodnejša razmerja v mednarodni in medregionalni menjavi bodo povečali družbeni proizvod za dva in pol krat. Povečal se bo delež osebne in splošne porabe ter bruto investicij v družbenem proizvodu. Slovenija bo tako povečala obseg zunanjetrgovinske menjave, da ne bo imela več primanjkljaja. Povečala bo tudi menjavo z drugimi republikami in zmanjšala neto odliv sredstev za skupne potrebe federacije. Tudi razvoj po posameznih gospodarskih sektorjih je ostal tak, kot so ga načrtali pred letom dni. Primarni sektor naj bi napredoval po nižji stopnji; njegov delež v družbenem proizvodu naj bi se zmanjšal za polovico, s 13% na 6%. Sekundarni sektor se bo razvijal hitreje od povprečja; njegov delež v družbenem proizvodu se bo povečal s 55% na 58%. Industrija bo ostala prevladujoča gospodarska dejavnost. Gradbeništvo bo zadržalo dotedanjo raven, delež proizvodne obrti v družbenem proizvodu in zaposlenosti se bo povečal. Terciarni sektor (trgovina, turizem, gostinstvo) bo zelo razširil svoj obseg; njegov delež v družbenem proizvodu bo narasel s 15% na 25% kot tudi delež zaposlenosti s 26% na 40%. V hitrejši razvoj infrastrukture bodo vložena znatna sredstva.

Vzporedno z dolgoročnim je teklo tudi oblikovanje srednjeročnega plana Slovenije za leta 1971–1975. Pri izdelavi osnutka je moral Zavod SR Slovenije za planiranje prvotna izhodišča opustiti ter se prilagoditi usmeritvi iz zveznega srednjeročnega načrta in nalogam iz stabilizacijskega programa; med slednjimi je bilo na prvem mestu zmanjšanje uvoza surovin za potrebe predelovalne industrije. Za osrednja cilja gospodarskih prizadevanj v letih 1971–1975 je določil usklajen gospodarski razvoj in izboljšanje položaja »delovnega človeka«. Srednjeročni plan ni bil sprejet do odstopa Staneta Kavčiča. Predlog so obravnavali šele decembra 1972.

V času, ko je bil predsednik republiškega izvršnega sveta Stane Kavčič, je bila sprejeta tudi zasnova policentričnega razvoja Slovenije. Do tega časa je slovenska politika dajala prednost razvoju t. i. »slovenskega koridorja« ali »slovenskega razvojnega ogrodja«, ki je zajemal Ljubljano, Maribor, Celje in Kranj

ter še nekaj večjih mest in industrijskih središč. Za gospodarsko razvitejši del sta bili značilni visoka stopnja industrializacije in dobra infrastruktura. Druga območja v Sloveniji, zlasti v obrobni delih (pomursko območje, območje vzhodnega dela mariborske regije, kozjansko, belokranjsko in zahodno dolensko območje), so napredovala počasneje. Glavna gospodarska panoga v teh regijah je bilo kmetijstvo. Imele so nerazvito infrastrukturo in bile slabo povezane z bližnjimi razvojnimi centri.

Leta 1970 je republiški izvršni svet ugotovil, da so bile razlike v gospodarski razvitosti med posameznimi območji že tako velike in očitne, da so postale eden izmed perečih razvojnih problemov. Spomladi tega leta je začel razpravo o izhodiščih za odpravljanje razlik v stopnji gospodarske razvitosti in postopnega izenačevanja življenjskih in delovnih pogojev v republiki. Končala se je jeseni tega leta, ko je republiški izvršni svet sprejel zasnovo za oblikovanje sistema poživitve gospodarskega življenja v posameznih regijah.²² Izvršni svet se je že na začetku odločil, da ne bo sledil jugoslovanskemu sistemu pomoči nerazvitim republikam, ker se je hotel izogniti razdelitvi Slovenije na razvite in nerazvite občine, saj bi s takšno delitvijo (tako kot se je dogajalo v državnem merilu) na široko odprl vrata uničujočim in brezplodnim regionalnim sporom s težko predvidljivimi političnimi posledicami. Jugoslovanski vzorec za Slovenijo ni bil sprejemljiv tudi zato, ker je predpostavljala dolgoročno »izvajanje« načela enakopravnega gospodarskega razvoja vseh teritorialnih enot, torej tudi še potem, ko za takšen razvoj ni več potrebe. Slovenski izvršni svet se je odločil ustvariti sistem gospodarske pomoči manj razvitim območjem, ki bo ustrezal »specifičnim« razmeram v SR Sloveniji. To je z drugimi besedami pomenilo, da se bodo morala manj razvita območja sama čim prej »integrirati« v širši gospodarski prostor ter doseči »razvojno stopnjo, ki bo zagotavljala, da bodo lokalne skupnosti lahko same zadovoljevale potrebe«.²³

Zasnova za oblikovanje sistema pospeševanja gospodarskega razvoja manj razvitih delov Slovenije je imela več poudarkov. Najpomembnejša sta bila dva. Prvi je izpostavil odločilno vlogo in dolžnost lokalnih skupnosti na nerazvitih območjih kot nosilk hitrejšega gospodarskega razvoja. Republiko in njen proračun je postavil v ozadje. Njena naloga je bila, da spodbuja in veča zanimanje podjetij z razvitejšega dela Slovenije za naložbe v manj razvita območja ter zagotovi ugodnejše pogoje za poslovanje novoustanovljenih gospodarskih organizacij na nerazvitih območjih. Drugi poudarek je bil na ekonomskem pristopu oziroma zagotavljanju prednosti ekonomskih meril pred socialnimi. Uveljavitev ekonomskih meril je predpostavljala, da skupni obseg vsakoletne pomoči ne sme preseči okvira, ki ga določajo gospodarsko finančne zmogljivosti republike. Predvsem pa bi morala ekonomska merila zagotoviti, da bi v manj razvitih

²² Jože Prinčič: Pospeševanje gospodarskega razvoja manj razvitih območij v SR Sloveniji (1945–1990). V: Prispevki za novejšo zgodovino, 2004, št. 1, str. 115.

²³ Prav tam, str. 116.

območjih razvijali samo tiste gospodarske dejavnosti, za katere so obstajali temeljni pogoji, kot so surovinski in energetski viri, delovna sila itn.

Oktober 1970 je slovenska skupščina začela razpravo o osnutku zakona o pospeševanju gospodarskega razvoja manj razvitih območij v SR Sloveniji. Kot je izvršni svet pričakoval, je bila polemična in ostra. Posamezne občine so osnutek zelo kritizirale in očitale, da je »zgrešen v pristopu, da nima ustreznih meril in da je poenostavljen«.²⁴ Na koncu je moral izvršni svet vendarle nekoliko popustiti, zlasti pri določitvi obsega manj razvitih območij.

Zakon o ukrepih za pospeševanje razvoja manj razvitih območij v SR Sloveniji je skupščina sprejela februarja leta 1971. Zakon je skrb za hitrejši razvoj manj razvitih območij naložil občinam, delovnim organizacijam, poslovnim bankam in regionalnim centrom. Republiške organe je obvezal, da pospešujejo razvoj z gradnjo infrastrukturnih objektov, ugodno obrestno mero za investicijske kredite, sofinanciranjem razvojnih programov in z ukrepi za pospeševanje kmetijstva. Za usklajeno delovanje republiških in lokalnih organov je zakon predvidel ustanovitev posebne komisije za pospeševanje razvoja manj razvitih območij SR Slovenije.

Protiv zvezni državi

Precejšen del svoje delovne in ustvarjalne energije je vlada Staneta Kavčiča namenila prizadevanjem za sooblikovanje zvezne gospodarske politike in decentralizacijo gospodarskega odločanja. V prvih dveh letih vodenja izvršnega sveta Kavčič reševanja nacionalnega gospodarskega interesa še ni postavil v središče svojih prizadevanj. Na različne načine je izražal odklonilen odnos do zvezne gospodarske politike in njenih nosilcev. Ukrepe Zveznega izvršnega sveta je ocenil kot slabe in zlasti prepozne. Leta 1969 je izvršni svet ocenil, da je za poslabšanje pogojev gospodarjenja v Sloveniji najbolj odgovorna nepremišljena politika zveznih organov. Z večanjem inflacije in zunanje primanjkljaja ter upočasnitvijo izvoza so se ustvarile razmere, v katerih so se bolje znašla gospodarstva nerazvitih republik, medtem ko se je slovensko gospodarstvo otepal z vse večjimi izgubami in drugimi težavami. Republiški izvršni svet je presodil, da se mora Slovenija odločneje postaviti po robu centralizacijskim težnjam in storiti več za rešitev svojih težav. Poleti tega leta je »cestna afera« spremenila potek urejanja odnosov s federacijo. Plačilnobilančni in drugi gospodarski odnosi z drugimi republikami in zvezo so postali osrednje politično in gospodarsko vprašanje. Stane Kavčič jim je namenjal vedno več pozornosti, zato so ga v jugoslovanskih medijih začeli imenovati očeta nacionalne ekonomije.

---

²⁴ Prav tam.

Jeseni 1970 so se začele razprave o predlogu zveznega stabilizacijskega programa. V tem času Stane Kavčič v njem ni videl negacije reforme iz leta 1965, temveč ga je razumel kot nadaljevanje »boja« za posodobitev gospodarskega življenja pod novim imenom, zato si je v teh razpravah še prizadeval, da bi stabilizacijski program bolj »radikalno in ostreje napadel nestabilnost in inflacijo«. ²⁵ Resolucija o novi gospodarski politiki pa ni izpolnila njegovih pričakovanj. Ocenil jo je kot nesprejemljiv dokument, v katerem prevladujejo »elementi nestabilnosti«, kot so preohlapne meje porabe, previsoka stopnja rasti in zaposlovanja, prenizko predvideni primanjkljaj v zunanji menjavi itn. Tako je Kavčič od konca leta 1970 krepil svoj odklonilen odnos do zvezne gospodarske politike in njenih nosilcev.

Jeseni 1971 so nasprotujoče ocene zameglile realen pogled na gospodarska gibanja v državi. Zvezni organi so bili pretirano optimistični in so razmere prikazovali v svetlejši luči. Gospodarski analitiki so jih slikali v temnejši podobi, strokovnjaki so molčali. Republiški izvršni svet je ocenil, da se gospodarske razmere v državi slabšajo in da stabilizacijska načela nimajo več prave veljave. Njegovi člani so še enkrat ugotovili, da se nelikvidnosti in drugih perečih problemov ne da rešiti z nekaj »rutinskimi« ukrepi, temveč je treba preurediti gospodarski in (tudi) politični sistem. Po temeljiti razpravi so sklenili slovenski javnosti sporočiti, da bo treba »nekaj storiti«. Pozivu republiškega izvršnega sveta se je prva odzvala republiška skupščina. Oktobra je sprejela predlog, s katerim je pozvala zvezno skupščino, naj pohiti s spreminjanjem gospodarskega sistema zlasti na najpomembnejših področjih, kot so bili devizno in zunanjetrgovinsko, davčno in kreditno-monetarno. Sledila je slovenska delegacija v Zboru narodov Zvezne skupščine, saj ni podprla zakonskega predloga o uporabi emisije za plačilo neplačanih obveznosti. Prekinitev seje Zbora narodov in izredna seja vlade sta razburkali že tako nemirne politične vode v Beogradu. Napetosti pa so se pomirile, ker slovenska delegacija ni vztrajala do konca. Ko je kazalo, da bo zakon odložen, je popustila.

Razprava o resoluciji o temeljih politike družbenoekonomskega razvoja Jugoslavije v letu 1972 je še poglobila nasprotje med slovenskim in zveznim izvršnim svetom. ZIS je januarja 1972 skušal ublažiti slovenske kritične osti. Njegov predstavnik dr. Jakov Sirotković je prišel v Ljubljano, kjer je dokazoval, da ni razlogov za slovensko bojazen o preveliki restriktivnosti zveznih ukrepov. Republiški izvršni svet pa ni popustil. Vztrajal je, da je program, ki ga je Zvezni izvršni svet pripravil za izhod iz krize, nov dokaz, da je stabilizacija postala le politično geslo, pa še to le, dokler »koga ne zadene«. Tretjega februarja je republiški izvršni svet sklical posvet, na katerega je povabil predstavnike republiške uprave in skupščine ter zveznega sekretarja za finance Janka Smoleta. Na njem so predstavniki pristojnih republiških teles predstavili svoje nestrinjanje z ukrepi Zveznega izvršnega sveta. Najbolj so mu očitali, da zadev,

---

²⁵ Prinčič, Borak, *Iz reforme v reformo*, str. 182.

pomembnih za stabilizacijo, ne rešuje po dogovorjeni poti z usklajevanji in konsenzom v medrepubliških komitejih, temveč po skrajšanem postopku. Večino njegovih ukrepov so zavrnili, ker so bili po njihovem mnenju nepopolni in nedodelani, saj so »reševali samo nekatere trenutne težave in samo na nekaterih področjih gospodarstva z zelo kratkoročnimi učinki«. ²⁶ Zavzeli so se za pripravo »kompleksnega« in dolgoročnega programa, v katerem bi bilo dovolj prostora zlasti za sprostitev cen. V skladu s sprejetimi stališči predstavnik Tone Tribušon na seji predstavnikov republiških izvršnih svetov v Beogradu ni podprl predlogov petih zakonskih predpisov, ker bi to potegnilo za seboj pre-razporeditev dohodka med posameznimi panogami in republikami, kar bi Slovenijo močno prizadelo.

Po sprejetju zvezne resolucije o gospodarski politiki za leto 1972 pa je kazalo, da je slovenski izvršni svet začel popuščati. Čeprav je resolucija zamarila stabilizacijo v prid bolj dinamičnega razvoja in je preveč temeljila na administrativnih ukrepih, ki so zavrla delovanje trga, so bili njegovi člani do nje manj zadržani in bolj prizanesljivi, kot so napovedale njihove predhodne razprave. Do konca pomladi 1972 je republiški izvršni svet z nejevoljo zavračal »polakirane« in »elastične, elegantno napisane in širokogrudne« ocene Zveznega izvršnega sveta, da v državi ni večjih gospodarskih težav in da se plačilna bilanca popravlja. Razprava o ukrepih, ki bi jih moral Zvezni izvršni svet sprejeti sredi leta 1972, pa so zopet »prebudili« slovenski izvršni svet. Potem ko je ugotovil, da so predlagani ukrepi premalo obsežni in prepozni, da bi »rešili stabilizacijo«, je sklenil, da je »treba nekaj storiti, sicer bodo šle stvari zopet navzdol«. Konec maja je sklenil, da bo v zveznih organih obnovil razpravo o kreditno-monetarni politiki, na začetku junija pa republiški skupščini predlagal, naj potrdi njegova stališča do gospodarskih problemov. V njih je zahteval, naj se konča obdobje splošne zamrznitve cen ter gibanje cen prepusti trgu, da se prepreči nenadzorovana rast osebnih dohodkov, zaustavi rast denarnega obtoka, omeji samovoljno poseganje NBJ v denarna in kreditna razmerja in zagotovi redno izpolnjevanje obveznosti. Sledila je jesen 1972, ko je zaradi zaostritve odnosov med izvršno in politično vejo oblasti v Sloveniji pritisk izvršnega sveta na zvezne organe popustil.

V drugi polovici šestdesetih let je Stane Kavčič delil mnenje s tistimi politikami, ki so bili prepričani, da idejni koncept ustave iz leta 1963, po katerem so se morale družbene funkcije praviloma uresničevati v republikah, v praksi ni zaživel, temveč je federacija neupravičeno razširila svoje ustavne pristojnosti. Zato sta v času, ko je bil na čelu izvršnega sveta, postali decentralizacija gospodarskega življenja in ureditev gospodarskih odnosov z republikami pomembna cilja njegovih prizadevanj. Pri tem pa je treba poudariti, da prizadevanja Staneta Kavčiča in njegovih somišljenikov niso bila uperjena proti federaciji, saj so se zavedali, da bi se v tem primeru hitro znašli v izgubljenem

---

²⁶ Prav tam, str. 187.

položaju, tako kot se je Hrvaška. Jugoslavijo so sprejeli kot slovenski življenjski prostor, federacijo pa kot »subjekt, ki jim kroji usodo«. Ker je Slovenija za razvoj svojega gospodarstva potrebovala večjo ekonomsko svobodo in stabilnejšo gospodarsko ureditev, je bil njihov cilj zmanjšati pristojnosti zvezne države in jih prenesti na republike.

Leta 1969 je postal prenos funkcij centralnih organov na republiške organe pomembno politično in tudi gospodarsko vprašanje. Naloga 9. kongresa ZKJ, ki je bil marca 1969, je bila, da zmanjša nezadovoljstvo zaradi prepočasne decentralizacije. Stane Kavčič je na seji CK ZKS pred začetkom 9. kongresa zavrnil očitke, da so zahteve po prenosu pristojnosti s federacije na republiko izraz republiškega etatizma. Menil je, da so take zahteve upravičene in zakonite, saj so eden od nujnih, »neizbežnih« pogojev za uresničevanje samoupravnih odnosov.²⁷ Sprejete kongresne dokumente, ki so predvideli ukinitve stalnih virov sredstev federacije (in drugih družbenopolitičnih skupnosti), ki so bili namenjeni za financiranje razvoja, poseben režim za državni kapital v poslovnih bankah ter njegovo postopno spreminjanje v sredstva združenega dela, je ocenil pozitivno. Menil je, da je opravil tisto, kar je lahko.

Cestna afera je bila prelomnica tudi v procesu decentralizacije. V Sloveniji je odprla prostor za široko razpravo o njenem gospodarskem položaju in razvojnih možnostih v Jugoslaviji. Enotna je bila ocena, da je slovensko gospodarstvo vse bolj zapostavljeno, omejeno v nadaljnjem razvoju in da se njegova akumulacija načrtno prelija v druge republike. Takšna stališča so Staneta Kavčiča in njegove somišljenike utrdila v prepričanju, da je treba izdelati objektivno analizo medrepubliških gospodarskih odnosov ter »dokončno razjasniti, kaj sodi in kaj ne sodi v pristojnost posamezne družbenopolitične skupnosti«.²⁸ V precej burnih razpravah, ki so potekale leta 1970, je Stane Kavčič zagovarjal stališče, da je treba federacijo razbremeniti – ne samo na materialnem in normativnem, temveč tudi na drugih področjih – ter tako napravi prostor za delovanje republik ali samoupravnih »asociacij«. Pri razpravah o pristojnostih, ki bi jih morala federacija prepustiti republikam, je dal prednost gospodarstvu, ker so bili odnosi na tem področju glavni vir nesporazumov in težav v državi. Prva naloga, ki bi jo morala federacija opraviti, je bila ureditev njenega računovodstva.

Dogodki, ki so se zvrstili v tem in pa še naslednjih dveh letih, pa niso šli v prid Kavčičevim prizadevanjem. Z XX. ustavnim dopolnilom je bila federacija opredeljena le kot dejavnik dogovarjanja in sporazumevanja med republikami o zadevah skupnega pomena. Republike so na gospodarskem področju od federacije prevzele pristojnosti na investicijskem in še nekaterih drugih področjih. Zvezna skupščina je sprejela zakon o likvidaciji državnega kapitala in zakon o prenosu sredstev, pravic in obveznosti federacije za gospodarske in-

---

²⁷ Prav tam, str. 191.

²⁸ Prav tam, str. 192.

vesticije na republike. Posebna zvezna in republiške partijske komisije so začele razpravo o financiranju potreb federacije v obliki kotizacije. Komisije zvezne in republiških skupščin pa so hitele z izdelavo predlogov za spremembo zunanje-trgovinskega in deviznega sistema, ki bi odpravila omejitev gospodarskih odnosov s tujino. Stane Kavčič si je še posebej prizadeval, da bi federacija po hitrem postopku prepustila republikam tudi nadzor nad emisijo denarja. Po njegovem mnenju zvezna država denarnega obtoka ni usmerjala z gospodarskimi, temveč s političnimi merili, kar je bil »izvirni greh in izvor gospodarske nestabilnosti in težav«.²⁹ Od obetov pa je tudi tokrat ostalo bolj malo. Zvezni organi z Zveznim izvršnim svetom na čelu so si na vso moč prizadevali, da bi ohranili stari sistem vodenja in odločanja.

Gospodarski razlogi za obračun s Stanetom Kavčičem

Gospodarska politika je bila področje, na katerem je CK ZKS posebej zavzeto iskal razloge za političen obračun in zamenjavo Staneta Kavčiča. Najbolj je bilo na udaru Kavčičevo razmišljanje ali, kot je dejal France Popit, »filozofiranje« o delnicah. Stane Kavčič ga je predstavil v pogovoru za Delo 3. novembra 1971. Zanj je bila to nujna oblika vlaganja zasebnih sredstev v družbeno lastnino, ki zagotavlja udeležbo pri dohodku. Tak način uporabe zasebnih sredstev se mu je zdel v času, ko je bilo pomanjkanje dolgoročnega kapitala ena najšibkejših točk jugoslovanske gospodarske ureditve, koristen in sprejemljiv tako s človeškega, kot gospodarskega in politično-ideološkega vidika. Še večjo politično težo pa so imela Kavčičeva stališča do dolgoročnega razvoja Slovenije in pa stališča do menjave Slovenije z državami tretjega sveta. Partijski funkcionarji so jih izpostavili na 136. razširjeni seji sekretariata CK ZKS 28. in 29. oktobra 1972, na kateri so dokončno obračunali s Stanetom Kavčičem in njegovimi ožjimi sodelavci. Na omenjeni seji so visoki partijski funkcionarji opozorili še na druge »spodrsrljaje«, ki so jih storili Stane Kavčič in njegovi sodelavci. Janez Vipotnik je obsodil Kavčičev sestanek z direktorji na Strmolu, kjer naj bi jim rekel, da je »pipca« odprta in naj pritaknejo svoje »piskrčke«. Vinko Hafner je obsodil Kavčičev liberalni odnos do privatizacije poslovne dejavnosti in privatne lastnine, enostransko poudarjanje materialne stimulacije za družbeni napredek in neustrezno kadrovske politiko. Mitja Ribičič pa je v svoji kritiki Kavčiča predstavil kot vodilno osebo med »tistimi silami«, ki se ne borijo za samoupravni socializem, temveč se postavljajo po robu samoupravnemu razvoju. Stane Kavčič je zavrnil vse načelne in konkretne očitke kot neutemeljene. Kasneje je v svojem dnevniku še dodatno odgovoril na nekatere obtožbe partijskega vodstva in jih ocenil za izmišljene.

---

²⁹ Prav tam, str. 206.

30. oktobra 1972 je bila zadnja seja republiškega izvršnega sveta v stari sestavi. Na njej je Stane Kavčič obvestil člane, da je poslal predsedniku republiške skupščine odstopno izjavo. Tako se je končalo »viharno obdobje« v novejši slovenski zgodovini, ki se je začelo leta 1970. Po političnem obračunu s Stanetom Kavčičem in njegovimi somišljeniki je partijsko vodstvo znova prevzelo vse niti vodenja gospodarske politike v svoje roke. V prihodnji gospodarski politiki ni bilo več prostora za tržno gospodarstvo in nacionalni gospodarski interes. Vsa energija je bila usmerjena v samoupravno preobrazbo gospodarstva in v okrepitev povezav z gospodarstvi drugih jugoslovanskih republik.

Po analizi gospodarske uspešnosti slovenskih vlad, ki jo je napravil dr. France Križanič, je bila vlada Staneta Kavčiča uvrščena v skupino najuspešnejših slovenskih vlad, v kateri sta tudi vladi Borisa Kraigherja in Viktorja Avblja. Ta analiza je pokazala, da so bili v času njihovih vlad gospodarska rast, zaposlenost, notranja in zunanja stabilnost najboljši. Glede povečanja zaposlenosti in s tem povezane gospodarske rasti je bila vlada Staneta Kavčiča v zgornji sredini slovenskih vlad. Rezultati difuznega indeksa pa so pokazali, da je največji preobrat na bolje (torej vsaj na manj negativne rezultate) v celoti uspel vladama Staneta Kavčiča in Janeza Drnovška.³⁰ Če bi v to analizo vključili še dosežke na področju razvojne politike, se pravi zasnovanih, sprejetih in že začelih gospodarskih naložb, potem je bil izvršni svet, ki ga je vodil Stane Kavčič daleč pred vsemi. V njegovem času so začeli s številnimi projekti na področju prometne infrastrukture, energetike, turizma kot tudi na drugih področjih. Vse te naložbe so še danes podlaga slovenskemu gospodarskemu udejstvovanju.

Stane Kavčič se je moral še pred svojim odhodom iz politike sprijazniti s tem, da nekatera njegova prizadevanja na gospodarskem področju niso rodila sadov in da ni izgledov, da bi se to lahko zgodilo v bližnji prihodnosti. Med najpomembnejšimi je bilo področje urejanja odnosov s federacijo. Nekatero zamisli in njihove rešitve, ki jih je sprejel in uveljavil republiški izvršni svet, pa so ga preživele. Poleg že omenjenih naložb in razvojnih programov je bil to sistem pospeševanja razvoja manj razvitih območij v SRS.

Stane Kavčič ni doživel svoje rehabilitacije. Pravi pogoji za to so nastopili šele na začetku devetdesetih let preteklega stoletja s slovensko osamosvojitvijo. Leta 2009, ko je od njegove smrti minilo že več kot dvajset let, pa lahko zapišemo, da ima zaradi karizmatičnosti, vizionarstva, odločnosti in doseženih rezultatov na gospodarskem področju veliko možnosti, da se v naš zgodovinski spomin zapiše kot eden od očetov naše nacionalne ekonomije.

---

³⁰ France Križanič: *Gospodarska uspešnost slovenskih vlad*. V: *Prevrati in slovensko gospodarstvo v XX. stoletju*. Ljubljana 1996, str. 37–47.

STANE KAVČIČ'S GOVERNMENT AND ITS ECONOMIC POLICY

SUMMARY

The 1960s have a special place in our recent economic history. In this time the attempts to find symbiosis between socialism, market and decentralisation reached their peak. Stane Kavčič's government was among the more prominent factors in this »reform seething«, because since the spring of 1967 until the end of 1972 it tried not only to finalise and implement the principles of great reforms, but also upgrade them at the same time. Stane Kavčič had the means of achieving his mission, most tightly connected to Slovenian national economic interests. He was one of those prominent party functionaries, who came to realise that without an efficient market-oriented economy, open to the developed world, no society can prosper, not even a socialist one.

The economic policy of Stane Kavčič's government pursued three main goals. Its first goal was to modernise the economic life by diminishing the »arbitrary« role of the Party, while increasing the role of the market and the related autonomy of companies and their managers as the carriers of successful socialist enterprise. The second goal was to limit the authority of the federal state, decentralise the economic life and establish a new kind of relations between the republics. It needs to be emphasised that Stane Kavčič and his supporters accepted Yugoslavia as the Slovenian living space, while thinking of the Federation as the »subject steering its fate«. The third and, towards the end, the most emphasised goal was passing the new long-term development guidelines to promote the technological revolution, taking place all over the world, in Slovenia, ensuring a high economic growth rate, improving the labour economy and guaranteeing a high ratio of the national product to swifter economic and social progress.

The liberal wing within the Communist Party of Slovenia did not have enough time to realise its plans and visions in the economic field. With the resignation of Stane Kavčič, the removal of his adherents and the introduction of the new economic policy, a period lasting for fifteen years started, with little room for market economy and national economic interests. Such circumstances provided fertile ground for unrealistic evaluation of the achievements of Kavčič's government.

UDK 323.26(437.3):355.02(497.1)"1968"

Jurij Hadalin**Tito in praška pomlad
v jugoslovanskih diplomatskih virih*

Množica dokumentov, ki so nastali pred januarskimi spremembami, priča o velikem interesu Jugoslavije za reformni proces, začrtan na XIII. kongresu Komunistične partije Češkoslovaške 1966.¹ Tedanje vodstvo ČSSR sicer ni bilo naklonjeno znatnejši gospodarski reformi ali večji demokratizaciji javnega življenja. V gospodarstvu je ostal centralnoplanski sistem, v katerem pa se je upoštevalo blagovno-denarne tokove in povečala samostojnost podjetij. Reforma je bila nujna zaradi gospodarske stagnacije, odprta pa so bila tudi druga pereča vprašanja, med njimi je bila najpomembnejša pravna ureditev statusa Slovaške.²

Dobre odnose med državama potrjujeta dva obiska najvišjih predstavnikov ČSSR v Jugoslaviji.³ Maja 1967 je Josipa Broza - Tita obiskal podpredsednik češkoslovaške vlade Oldřich Černík, septembra pa je na Titovo povabilo na neuradni delovni obisk prišel še predsednik ČSSR in generalni sekretar KPČ Antonín Novotný. Černík je v pogovoru s Titom menil, da ima reforma na Češkoslovaškem podobne cilje, kot jih je zastavila gospodarska in družbena reforma v Jugoslaviji. Razlikovali naj bi se v tem, da so jugoslovanske reforme bile globlje, kot so jih načrtovali v ČSSR.⁴ Kljub temu da se je češkoslovaško vodstvo poskušalo izogibati primerjavi reformnih procesov, je bila po obisku Novotnýja oblikovana posebna skupina, ki naj bi skrbela za razširitev sode-

---

* Univ. dipl. zgodovinar, mladi raziskovalec, Inštitut za novejšo zgodovino, Kongresni trg 1, SI-1000 Ljubljana; e-naslov: jurij.hadalin@inz.si

¹ Arhiv Jugoslavije (AJ), fond Savez socialističkog radnog naroda Jugoslavije (SSRNJ) (fond 142), fasc. 532, Privredna reforma ČSSR.

² AJ, fond 142, fasc. 532, Izvod iz izveštaja o boravku studijske delegacije SSRNJ u ČSSR.

³ Tesnejše sodelovanje med državama označuje tudi izmenjava obiskov predsednikov država Novotnýja in Tita v letih 1964–1965; Muzej istorije Jugoslavije (MIJ), KPR, I-3-a/19-14, Poseta predsednika Čehoslovačke Antonina Novotnog SFRJ od 11.–15. IX. 1967: Zabeleška o završnim razgovorima izmedju predsednika Tita i predsednika Novotnog u Beloj vili na Brionima 14. septembra 1967. godine. Dober kazalnik medsebojnih odnosov navadno predstavlja tudi obseg trgovskih poslov med državama, Češkoslovaška je bila peti največji jugoslovanski zunanjetrgovinski partner, drugi največji med socialističnimi državami. Ljubodrag Dimić: Pogled iz Beograda na Čehoslovačku 1968. godine. V: Tokovi istorije, 2005, št. 3–4, str. 214.

⁴ Ljubodrag Dimić, n. d., str. 209.

lovanja z Jugoslavijo.⁵ Po jugoslovanski oceni naj bi češkoslovaška reforma zaostрила družbena vprašanja, predvsem na kulturnem področju, pojavljati so se začele zahteve po večji demokratizaciji, skrb vzbujajoča pa je bila dvoumna vloga KPČ v reformnih procesih. Češkoslovaški voditelji so izražali bojazen, da bi reformni procesi zašli iz danih okvirjev, od tod so izhajale občasne nasprotujoče reakcije in zaostritve na idejnem področju. Kmalu po uvedbi reform je tako Novotný ostro nastopil proti kulturni srenji in zamenjal zagovornike elastičnejših pogledov na Ideološkem oddelku CK. Ostro je nastopil tudi proti Društvu pisateljev, saj je na njihovem kongresu⁶ prišlo do splošne kritike partijske politike. Kongres je delegacija KPČ zapustila, njen vodja Jiří Hendrych pa je trdil, da so bili določeni nastopi »najhujši napadi na KPČ po letu 1948«. V ZKJ so ocenili, da to ne bo izzvalo večjih odklonov v začrtani politiki KPČ, ki je predvidevala manjše vpletanje v kulturno dejavnost.⁷

Po vrnitvi Novotnýja iz Jugoslavije se je sestal III. plenum CK KPČ. S prekinitevami je trajal tri mesece, prinesel pa je korenite spremembe. V vodstvu partije je prišlo do spopada med zagovorniki reform in konservativno linijo, dodatno je dogajanje podžgal sam Novotný v razpravi z Aleksandrom Dubčkom o slovaškem nacionalnem vprašanju, federalizaciji in vlogi partijskega aparata v vodenju države.⁸ Novembra je bil prekinjen zaradi odhoda delegacije KPČ na 50. obletnico oktobrske revolucije, kjer je Novotný uspel prepričati sovjetskega voditelja Leonida Brežnjeva, da poseže v tok plenuma, saj je bil njegov položaj resno oslavljen. Brežnjev je v Prago prišel 9. decembra in se po dvodnevni pogovorih z vpletenimi odločil, da se ne bo vmešaval v razvoj dogajanja. Jugoslovanska stran je bila o dogajanju na plenumu dobro obveščena; o prihajajočih kadrovske spremembah je jugoslovanski sekretariat za zunanje zadeve dobil obvestilo že 13. decembra. Prvi sekretar veleposlaništva Vašek je omenil, da se zelo ostro postavlja vprašanje kopičenja vodilnih funkcij; Novotný je namreč imel vodilno funkcijo tako v državnem kot partijskem aparatu. Izpostavil je nasprotovanje Moravcev in Slovakov Novotnýju, Brežnjegov obisk pa je opisal kot izključno namenjen rešitvi notranjih težav. Odhod Novotnýja s položaja sekretarja KPČ je bil v tem času že sprejet kot dejstvo, ni pa se še pojavljalo ime Aleksandra Dubčka. Kot najverjetnejša kandidata za Novotnýjev položaj sta se omenjala Černik in Hendrych.⁹

⁵ AJ, fond CK SKJ (fond 507), fasc. IX, 22/I-156-245, I-197, Informacija o bilateralnim odnosima SFRJ-ČSSR, 14. 2. 1968.

⁶ Jaroslav Navratil et al.: The Prague spring, a national security archive documents reader. Praha 1998, str. 8–12.

⁷ MIJ, KPR, I-3-a/19-14, Poseta predsednika Čehoslovačke Antonina Novotnog SFRJ od 11.–15. IX. 1967: Unutrašnja kretanja u ČSSR.

⁸ Speeches by Alexander Dubček and Antonin Novotny at the CPCz CC Plenum, October 30–31, 1967, v The Prague spring, 1998, str. 13–17.

⁹ AJ, fond 507, fasc. IX, 22/I-156-245, I-187, Zabeleška o razgovoru D. Nikolića, referenta za ČSSR, sa M. Vašekom, I. sekretarom ambasade ČSSR, na ručku, 13. XII. 1967 g.

Precej neposreden je bil v svojih ugotovitvah tudi CK ZKJ: »Latentni spor v najožjem vodstvu KPČ o bistvenih vprašanjih nadaljnjega notranjega razvoja Češkoslovaške je bil močneje izražen na oktobrskem plenumu. Vendar pa je vztrajanje Novotnýja in še nekaterih drugih funkcionarjev KPČ, da bi to okarakterizirali kot posledico nacionalističnih pogledov slovaškega vodstva, naletelo na kritiko večine partijskih funkcionarjev.«¹⁰ Decembra je Novotný samokritično nastopil, vendar je splošno stanje v državi, kjer je poleg težav pri gospodarski reformi in spora s kulturno srenjo prišlo še do študentskih demonstracij, delovalo proti njemu. V poročilu mednarodne komisije omenjajo, da ga nekateri poprejšnji zagovorniki zapuščajo. Novotný je po mučnih razpravah svoj položaj predal v roke CK, ki je o njem odločal na nadaljevanju plenuma 3. januarja 1968. Na podlagi podatkov ambasade sta se kot najverjetnejša naslednika Novotnýja pojavljala Černík ali Josef Smrkovski. Hendrych naj ne bi bil sprejemljiv, ker naj bi v želji po vodilnem položaju napeljal do diskreditacije Novotnýja z napadi na Slovake.¹¹ Novotnýja je 6. januarja nasledil dotedanji prvi sekretar KP Slovaške Aleksander Dubček. V poročilu sekretariata za zunanje zadeve je omenjen kot eden izmed nosilcev naprednih koncepcij, ki je vztrajal na doslednem izvajanju načrtanih reform, v kontekstu pa vedno opozarjal na problem Slovaške. Sledi pa opozorilo, da je kljub velikemu uspehu naprednih sil treba pričakovati nove spopade in odpor do demokratizacije, saj: »Trenutna rešitev krize ni niti definitivna, niti čista.«¹²

Sprememba vodstva ni povzročila takojšnjih radikalnih sprememb, vendar pa je bilo kmalu po izvolitvi Dubčka začititi premike. Že januarja je odmevala rehabilitacija nekaterih piscev, izbrano je bilo novo vodstvo društva pisateljev, dober odziv so spremembe doživele tudi na Slovaškem, kjer so odločitve januarskega plenuma dobile močno podporo na plenumu CK KP Slovaške. Bolj kot odobravanje domače javnosti je bilo pomembno mnenje preostalih članic vzhodnega bloka o spremembah na češkoslovaškem vrhu. Sovjetski tisk je o dogodkih poročal precej zadržano, na Madžarskem pa so menili, da je menjava Novotnýja bila za popuščanje napetosti in normalizacijo razmer nujna. Veliko bolj so bili zaskrbljeni v Nemški demokratični republiki, bali so se razmaha liberalizma in sprememb politike ČSSR do Zvezne republike Nemčije. Madžarski ambasador v Pragi je trdil, da so »Rusi navijali za Novotnýja«, sovjetski ambasador pa je dejal, da je Novotný naredil napako, ker ni »pravočasno likvidiral opozicije in dovolil zlorabo demokracije«.¹³ Češkoslovaški ambasador Ladislav Šimovič je menil, da na spremembe v Sovjetski zvezi gledajo s strahom.

¹⁰ AJ, fond 507, fasc. IX, 22/II-105-145, II-113, Informacija o najnovijoj situaciji u rukovodstvu KPČ, 28. XII. 1967.

¹¹ Prav tam.

¹² Diplomatski arhiv Ministarstva inostranih poslova Republike Srbije, PA 1968, fasc. 25, Informacija br. 1/68-I U-AI Promene u rukovodstvu KPČ, 4654.

¹³ DA MIP, PA 1968, fasc. 26, Informacija br. 7/68. A.I. O reagovanju na najnovije promene u ČSSR, 2. 2. 1968, 42923.

Novo vodstvo je sicer zagotovilo nespremenjeno zunanjo politiko, vendar menjava Novotnýja nikakor ni bila všeč Mihailu Suslovu, verjetno pa tudi Brežnjevju ne.¹⁴

V Jugoslaviji so spremembe pozdravljali. Kljub dobrim odnosom, ki so obstajali med državama že pred spremembami v češkoslovaškem vrhu, so na jugoslovanski ambasadi menili, da je januarski plenum odprl novo poglavje v bilateralnih odnosih. Oviro so predstavljale nazorske razlike, ki so omejevale uporabo jugoslovanskih izkušenj pri gospodarski in družbeni reformi. V boju med dvema konceptoma na januarskem plenumu je bila Jugoslavija veliko pomembnejši dejavnik, kot bi bilo to glede na realne odnose pričakovati. Skupina okrog Novotnýja je izpostavljala velike gospodarske probleme v Jugoslaviji, uporabljali pa so jo tudi kot zastraševalno sredstvo. Liberalneje usmerjeni ekonomist Ota Šik je bil ponovno obtožen, da je njegov koncept gospodarskih reform poskus prenosa jugoslovanskega modela na Češkoslovaško.¹⁵ Med plenumom so se širile vesti o tem, da določeni »protagonisti sprejema jugoslovanske prakse v ČSSR« vzdržujejo stike z jugoslovansko ambasado, zaradi česar se je tedaj prekinila večina stikov z jugoslovanskim predstavništvom. Tudi po plenumu so stiki ostali omejenega obsega, saj je bilo jasno, da je močna podpora skupini okrog Novotnýja prihajala iz sovjetske ambasade. Novo vodstvo bi s preveč očitnimi stiki s predstavniki SFRJ lahko sprožilo obtožbo, da je zašlo na jugoslovansko pot. Sekretar češkoslovaškega veleposlaništva je menil, da prihaja do poskusov tako iz tujine kot pri domačih dogmatskih silah, da bi spremembe v ČSSR prikazali kot posnemanje Jugoslavije.¹⁶ Sočasno je seveda bila prisotna zavest, da zmagovalna skupina predstavlja »jedro progresivnih sil«, torej demokratizacijo ne samo partijskih struktur, temveč celotne družbe. Pogled na razvoj dogodkov je bil previdljiv, saj je bilo notranje stanje v ČSSR predstavljeno kot boj med dvema različnima konceptoma notranje in zunanje politike. Zaradi močnega vpliva Sovjetske zveze ni bilo smiselno računati na večjo stopnjo razvoja gospodarskega in političnega sodelovanja z Jugoslavijo. Novo vodstvo z Dubčkom na čelu je izkazovalo prijateljski odnos do Jugoslavije in ZKJ, tudi o Titu naj bi se Dubček ob več priložnostih naklonjeno izrazil. Pritisk Sovjetske zveze in nerešeno vprašanje prevlade sil v vodstvu pa naj bi zavirala večje izraze tega občutka v javnosti. Do tega sklepa je prišlo ob obisku člana IO CK ZKJ Nijaza Dizdarevića pri CK KPČ februarja 1968. Kljub predlogu podpredsednika vlade Lubomira Štrougala Dubček namreč Dizdarevića ni sprejel iz »taktično-političnih razlogov«.¹⁷

¹⁴ DA MIP, PA 1968, fasc. 25, Zabeleška o razgovoru zamenika državnog sekretara za inostrane poslove M. Pavičevića, sa ambasadorom ČSSR L. Šimovičem, 17. 2. 1968, 46547.

¹⁵ DA MIP, PA 1968, fasc. 26, Šifrirani telegram Praga DSIP, št. 132, 17. 3. 1968, 410168.

¹⁶ AJ, fond 507, fasc. IX, 22/I-156-245, I-200, Zabilježka o razgovoru L. Soldića, zamjenika načelnika Odeljenja za medjunarodne veze CK SKJ, i M. Vašeka, I. sekretara Ambasade ČSSR, 22. februara 1968 na večeri kod M. Tila, savetnika.

¹⁷ AJ, fond 507, fasc. IX, 22/I-156-245, I-199, Neki aspekti odnosa SFRJ-ČSSR, 18. 2. 1968.

Januarski plenum je predstavljal prelomnico, ker so na njem sprejeli sklep, da je treba narediti vseobsegajoč program reform, o čemer se v javnosti ni veliko govorilo. Do večjega odziva je prišlo šele, ko je radikalnejši član predsedstva CK KPČ Josef Smrkovský sprožil javno razpravo z zapisom v časopisu *Rude pravo*.¹⁸ Prvi osnutki programa so bili pripravljene za sejo predsedstva CK KPČ 19. februarja, v javnosti pa se je program pojavil šele aprila. V Pragi je 22. februarja potekala slovesnost ob 20. obletnici februarske revolucije.¹⁹ Udeležili so se je vsi prvi sekretarji KP Varšavskega pakta. Sekretar Vašek se je v Beogradu spraševal, ali to pomeni, da so češkoslovaškemu vodstvu prišli izkazat podporo ali izvajati pritisk nad njim. Vodstvo ZKJ je na podlagi svojih ugotovitev o izogibanju preveliki konfrontaciji nanjo poslala delegacijo nižjega ranga s članom predsedstva CK ZKJ Veljkom Vlahovičem na čelu. Vašek je zagotovil, da je bil njegov obisk v ČSSR dobro sprejet in da ranga delegacije niso dojeli kot manjvrednega.²⁰

Konec februarja je konservativna struja zaradi prebega generala Jana Šejne doživela hud udarec, ki je močno okrepil položaj naprednih sil.²¹ Češkoslovaški mediji so izkoristili ponovno pridobljeno svobodo tiska in zgodba o generalovem pobegu je mobilizirala češkoslovaško javnost, saj se je s tem prvič javno začelo govoriti o korupciji na najvišjih mestih. Odprte so bile mnoge do tedaj tabuizirane teme, na dan je ponovno prišlo vprašanje o vlogi Tomaša G. Masaryka, Eduarda Beneša, samomoru Jana Masaryka,²² vprašanje opozicijskih strank, poprave krivic žrtvam stalinističnih procesov in slovaško vprašanje. Mobilizacija do tedaj nezainteresirane večine prebivalstva je še povečala pritiske, reforme so postale javna zahteva. Član CK KPČ František Vlasak²³ je v pogovoru z jugoslovanskim ambasadorjem v Pragi Trpetom Jakovlevskim dejal, da jih je hitrost dogajanja popolnoma presenetila, zato so izgubili nadzor nad

¹⁸ »What lies ahead« by Josef Smrkovsky: v *The Prague spring*, 1998, str. 45–51.

¹⁹ 22. februarja 1948 je z vojaškim udarom vso oblast na Češkoslovaškem prevzela KPČ in formirala popolnoma komunistično vlado. Več o tem v: Nikola B. Popović: *Sukob Tito-Stalin u svetlu sovjetizacije Istočne Evrope*, Zbornik radova sa međunarodnog okruglog stola Tito-Staljin, Arhiv Srbije i Crne Gore, Beograd, 2007, str. 99–101.

²⁰ AJ, fond 507, fasc. IX, 22/I-156-245, I-200, Zabilješka o razgovoru L. Soldića, zamjenika načelnika Odelenja za međunarodne veze CK SKJ, i M. Vašeka, I. sekretara Ambasade ČSSR, 22. februara 1968 na večeri kod M. Tila, savetnika.

²¹ General Jan Šejna je bil odgovoren za politični resor v češkoslovaški vojski in je zaradi svojega položaja podrobno poznal občutljive podatke o Varšavskem paktu, bil je tudi osebni prijatelj sina Antonina Novotnýja. Na Zahod je prebegnil 25. 2. 1968, vzrok za prebeg je bila sprememba politične klime, saj naj bi bil vmešan v vojaške načrte za ohranitev Novotnýja na oblasti, grozilo pa mu je tudi sojenje zaradi poneverbe državnih sredstev. Do svoje smrti leta 1997 je v ZDA sodeloval z obveščevalnimi službami kot svetovalec, saj naj bi bil najvišji oficir sil Varšavskega pakta, ki je kdaj prebegnil na Zahod. Njegov beg je predstavljal resen udarec za češkoslovaško in sovjetsko vodstvo. Več v *The Prague spring*, 1998, str. 30.

²² AJ, fond 507, fasc. IX, 22/I-156-245, I-212, Zabeleška o razgovoru sekretara IK CKSKJ Mijalka Todorovića sa Ladislavom Šimovićem, ambasadorom ČSSR u SFRJ, 9. V. 1968.

²³ Po 30. 4. 1968 minister za društveno gospodarsko planiranje.

dogajanjem. Na januarskem plenumu še niso imeli razdelane nove platforme oziroma Akcijskega programa, kar je Novotný poskušal izkoristiti in v tem času z demagogijo pridobiti podporo delavskega razreda, močno podporo pa je imel v delu partijskega aparata, vojski in varnostnih službah. Do pobega generala Šejne je bilo stanje po njegovi oceni nevarno in nepredvidljivo, vendar je prav ta omogočil naprednim silam, da za reformno gibanje pridobijo širšo podporo. Medijska podpora je bila izkoriščena kot pritisk na voditelje, naj javno podprejo reformni proces in se distancirajo od Novotnýja. Kljub sprva mlačnemu odzivu na lokalnih partijskih konferencah, ki so deloma opogumile konservativni del vodstva, se je položaj hitro obrnil v prid naprednim silam. Seja predsedstva 14. marca je po Vlasakovem mnenju predstavljala popolno zmago nad konservativnim krilom. Vodstvo partije naj bi se znova postavilo na čelo procesa, po hitelo s pripravo programa, ga aprila predstavilo na plenumu in pripravilo kadrovske menjave na najvišjih mestih. Aleksander Dubček naj bi kljub presečenju nad tokom dogodkov razumel bistvo reformnega procesa in svojo »zgodovinsko odgovornost« ter bil pripravljen realizirati program in družbene spremembe, ki jih je prinašal. Spremembe v družbi so bile tako korenite, da je bilo vodstvu tedaj jasno, da bo potrebno dve leti pred predvidenim datumom sklicati predčasni kongres KPČ.²⁴

Podpora reformam na Češkoslovaškem v jugoslovanski javnosti je bila zelo široka, po mnenju sekretarja češkoslovaške ambasade Vaška je jugoslovanski tisk najbolj objektivno spremljal spremembe v ČSSR. Jugoslovanska stran je bila zainteresirana za obisk Aleksandra Dubčka, vendar pa so na češkoslovaški ambasadi ocenjevali, da notranjepolitični položaj in priprava plenuma KPČ tega ne dovoljujeta. Najpomembnejši razlog pa se je skrival v vedno večji napetosti med ČSSR in drugimi državami vzhodnega bloka, saj je Vašek trdil, da bi »obisk Dubčka v Jugoslaviji v tem trenutku lahko bil slabo sprejet pri nekaterih tretjih državah«.²⁵

Spremembe v ČSSR so pritegnile veliko zanimanje držav vzhodnega bloka, ker je pospešeni proces demokratizacije v očeh voditeljev ostalih držav Varšavskega pakta predstavljal negativen pojav in nezaželen vpliv na ostale članice Varšavskega pakta. Do prvih trenj je prišlo že 6. marca, ko je na sestanku politično-posvetovalnega komiteja Varšavskega pakta češkoslovaška partija doživela kritike na račun liberalizacije notranje politike, predvsem s strani Poljske²⁶ in NDR. Položaj v državi je po mnenju ostalih voditeljev vzhodnega bloka postal resen, saj naj bi češkoslovaška partija izgubljala vodilno vlogo v družbi. Pojavljale so se nove skupine, ki so poskušale delovati politično,

²⁴ DA MIP, PA 1968, fasc. 26, Šifrirani telegram Praga DSIP, št. 132, 17. 3. 1968, 410168.

²⁵ AJ, fond 507, fasc. IX, 22/I-156-245, I-206, Zabeleška o razgovoru saradnika Medjunarodnog odeljenja B. Miloševića sa prvim sekretarom Ambasade ČSSR u Bgd. M. Vašekom, 13. 3. 1968.

²⁶ Na Poljskem je prišlo v začetku marca 1968 do večjih študentskih nemirov in naraščajočega nezadovoljstva med državljani.

kar je predstavljalo potencialno nevarnost vzpostavitve aktivne opozicije. Poleg že prej politično angažiranega Društva pisateljev so se začeli zbirati pobudniki globljih reform tudi v okviru Socialdemokratske stranke, ki se je po letu 1948 vključila v Ljudsko fronto. V političnem življenju sta pomembno vlogo igrali interesni organizaciji Klub 231, v katerem so se združevale nekdanje žrtve stalinističnih procesov, in KAN (Klub angažiranih nepartijcev).

Do odprtih nesporazumov je prišlo 23. marca na sestanku 5 članic Varšavskega pakta v Dresdnu. Leonid Brežnjev je ostro kritiziral liberalno medijsko politiko in z zaskrbljenostjo govoril o spremembah, ki so predstavljale prevelika odstopanja od razmišljanj v sovjetski sferi. Władysław Gomułka je opozoril na podobnost z dogodki na Madžarskem 1956. Oldrich Černik je poskušal zagotoviti, da reforme ne predstavljajo odmika ČSSR iz sovjetske sfere ali oslabitve vodilne vloge partije. Zatrnil je, da je jedro KPČ zdravo in da se v češkoslovaški partiji in družbi ne ustvarja atmosfera strahu, »vlada le nenavadno močno zanimanje za politično življenje in usodo socializma«. ²⁷ In zanimanja ni manjkalo, saj je dva dni kasneje 134 češkoslovaških pisateljev in drugih kulturnikov poslalo Dubčku odprto pismo, v katerem so mu sporočili, naj se upre pritiskom tistih, ki so dvomili o smernicah češkoslovaške notranje politike. ²⁸

30. marca je Novotný izgubil položaj predsednika republike, zamenjal ga je general Ludvik Svoboda, ²⁹ ki je užival zaupanje tako na Češkem kot tudi v Moskvi. Pred svojim odstopom je Novotný v neobjavljenem intervjuju za ČTK izjavil, da ga je na ta položaj izvolila partija in da ga le partija lahko odpokliče. Izrazil je globoko nestrinjanje z nekaterimi ekstremnimi stališči v javni razpravi, vendar je načeloma sprejemal proces demokratizacije. ³⁰ Svoboda je nakazoval blago naklonjenost reformnim prizadevanjem, predstavljal pa je nevtralen izbor. Josef Smrkovsky, ki se je najprej tudi sam potegoval za to mesto, je dan po volitvah potrdil, da izbor Svobode namesto politično močne osebe, kot so najprej želeli, predstavlja de facto ukinitvev predsedniškega sistema. Sam je zato sprejel mesto predsednika skupščine. Kot enega bolj radikalnih reformistov ga je seveda zanimal tudi položaj predsednika vlade, a je na njem ostal sprejemljivejši Černik. ³¹ Na javnem glasovanju je bil Svoboda izbran soglasno. Kandidaturi sta se pred tem odpovedala Smrkovsky in Čestomir Čisar, ki sta imela v javnosti dokajšnjo podporo, a sta zaradi vpliva dresdenskega sestanka in opozoril tako predsedstva kot samega Dubčka kandidaturi umaknila. Trpe Jakovlevski je ocenjeval razmere v ČSSR kot umirjene, izvzemši nekaj manjših

²⁷ Stenographic Account of the Dresden Meeting, March 23, 1968 (Excerpts), v The Prague spring, 1998, str. 64–72.

²⁸ Open Letter from 134 Czechoslovak Writers and Cultural Figures to the CPCz Central Comitee, March 25, 1968, v The Prague spring, 1968, str. 76–77.

²⁹ Biografija na : <http://www.ludviksvoboda.cz/>, 25. 11. 2008.

³⁰ AJ, fond 507, fasc. IX, 22/I-156-245, I-210, Poročilo Riste Bajalskeg, novinarja Borbe, 23. 4. 1968.

³¹ AJ, fond 507, fasc. IX, 22/I-156-245, I-209, Zabilješka o razgovorima u Pragu, Bratislavi, Varšavi i Moskvi krajem marta 1968 (Zdenko Štambuk), 10. 4. 1968.

študentskih demonstracij v podporo Čisarju. Ves čas plenuma je bila v pripravljenosti delavska milica. Poraz konservativnih sil v vodstvu je bil popoln, preseneča pa njihov odziv na pritiske iz Dresdna, saj so se od teh javno ogradile.³² Velike kadrovske spremembe so sledile naslednji dan, Novotný je bil izključen tudi iz predsedstva KPČ³³ in začeli so z oblikovanjem nove vlade.³⁴ Dubček je v govoru ocenil dotedanji potek sprememb in potrdil zavezanost k vodilni vlogi partije. Po mnenju jugoslovanske ambasade je težavo predstavljal položaj Socialistične in Ljudske stranke, ki sta sicer sodelovali v Ljudski fronti, vendar je bilo njuno članstvo v dvomih ali naj se bori za politično prevlado ali sprejme vodilno vlogo KPČ. V javnosti ni bil objavljen del govora, ki se je dotikal mednarodnega povezovanja češkoslovaškega gospodarstva, najema kreditov na Zahodu in vloge medijev v angažiranju javnosti.³⁵

Zadnji dan plenuma, 5. aprila, je bil sprejet Akcijski program KPČ. Zaobjel je program družbenih in gospodarskih reform, ki ga je ambasador Šimovič označil za predmet splošne razprave, na podlagi katerega bodo vlada, skupščina in drugi organi izvajali praktične ukrepe.³⁶ Akcijski program je bil obsežen dokument, ki so ga v Beogradu natančno analizirali. Po jugoslovanskem mnenju je zastavil načelne smernice razvoja ČSSR in temeljno usmeritev češkoslovaških reform, v njem pa je bilo veliko kompromisov in nedorečenosti. Glede na komentarje nekaterih sodelujočih pri pripravi programa ugotavljajo, da je bila marsikatera formulacija že zastarela, saj je spontani razmah demokratičnega življenja določena načela presegel. Program po češkoslovaškem mnenju ni bil »niti evangelij, niti do podrobnosti izdelan tehnološki postopek, temveč spodbuda k nadaljnjemu razvoju«.³⁷

Poudarek je bil namenjen dejstvu, da so temeljne smernice programa izhajale iz specifičnih češkoslovaških pogojev. Dolgo obdobje centralistično-administrativnega sistema vodenja in konservativno-dogmatska vloga KPČ naj bi ustvarila protislovja, ki se niso skladala s češkoslovaško stvarnostjo. ČSSR kot industrijsko razvita država z močnim delavskim razredom in vplivno intelektualno elito, na visokem tehničnem in kulturnem nivoju, naj bi zato zapadla v splošno družbeno krizo.³⁸ Kljub poudarjanju izjemnosti češkoslovaških razmer je po mnenju analitika program zadržal zadostno mero zagotovil drugim socialističnim državam o vpetosti ČSSR v vzhodni blok. O globini sprememb priča zaveza, da

³² DA MIP, PA 1968, fasc. 27, Šifrirani telegram Praga DSIP, št. 165, 29. 3. 1968, 412255.

³³ 30. maja je izključen tudi iz CK. DA MIP, PA 1968, fasc. 27, Šifrirani telegram Praga DSIP, št. 300, 30. 5. 1968, 419890.

³⁴ DA MIP, PA 1968, fasc. 27, Šifrirani telegram Praga DSIP, št. 178, 2. 4. 1968, 412521.

³⁵ AJ, fond 507, fasc. IX, 22/II-105-145, II-124, Informacija o govoru A. Dubčeka na plenumu CK KPČ /1. aprila 1968. god/.

³⁶ AJ, fond 507, fasc. IX, 22/I-156-245, I-208, Zabeleška o razgovoru pomočnika državnog sekretara M. Pešića sa ambasadorom ČSSR L. Šimovičem, 1. aprila 1968. godine.

³⁷ AJ, fond 507, fasc. IX, 22/II-105-145, II-127, Osvrt na akcioni program KPČ.

³⁸ AJ, fond 507, fasc. IX, 22/II-105-145, II-125, Informacija o unutrašnjem razvoju ČSSR i nekim spolnjepolitičkim implikacijama čehoslovačkih događaja.

spremembe ne smejo biti samo površinske, temveč morajo poseči v samo strukturo češkoslovaške družbe. Načela, ki so jih uvajali v družbeno življenje vse od januarja, so bila potrjena z deli programa, ki so zagotavljali skoraj popolno demokratizacijo medijev, kulture in znanosti.³⁹

Spremembe na gospodarskem področju so bile označene za nujne in so po Dubčkovu izjavi prinašale globoko gospodarsko reformo, ne pa dodelave že obstoječega sistema. Gospodarske težave, ki so jih poskušali reševati s korenitimi spremembami, so predstavljale največjo notranjepolitično oviro reformistom. Ocenjujejo, da bi te težave za agitacijo lahko izkoristila približno tretjina CK, ki je bila še vedno idejno na strani dogmatskih sil, kot odraz neuspeha reform pa bi jih lahko izkoristile tudi države vzhodnega bloka. Radikalni ukrepi, ki so vključevali tudi zaprtje nerentabilnih obratov, preusmeritev proizvodnih programov, spremembo plačne politike in naraščanje brezposelnosti, so naleteli na nerazumevanje med delavskim razredom. Odpor do sprememb je tedaj postajal opazen in je prehajal v stavkovno gibanje, ki je zahtevalo višanje dohodkov in življenjskega standarda.⁴⁰

Najbolj radikalne in v vzhodnem bloku nelagodno sprejete so bile spremembe političnega sistema. Čeprav nedorečene, dodelal naj bi jih šele prihajajoči XIV. kongres, so vseeno pomenile velik korak k demokratizaciji družbe. Vodilna vloga KPČ sicer ni bila sporna, vendar pa naj bi partija svojega političnega dela opravljala ne kot družbeno nadvlado, temveč kot službo družbenemu razvoju. Vodilna vloga partije naj ne bi bila samoumevna, temveč bi si jo morala zaslužiti. Program je tako poudaril stimulatивно in usmerjevalno vlogo partije, ki ne sme postati nekakšen upravnik družbenega razvoja. »*Nobena stranka ne more prevzeti monopola nad socialistično državno močjo, k njej morajo imeti dostop vse ljudske politične organizacije.*« Nova vloga partije naj bi tako dala več prostora pobudam drugih družbenih dejavnikov, omogočila popolno demokratizacijo znotrajpartijskega življenja, svobodno izmenjavo mnenj in uvedla načelo tajnega glasovanja.⁴¹

Sovjetska zveza in še bolj Nemška demokratična republika sta bili zaskrbljeni zaradi načelnih premikov v zunanji politiki, ki sta jih razumeli kot češkoslovaško približevanje Zvezni republiki Nemčiji. Vzhodnonemški predstavnik za stike s tujimi vojaškimi atašeji, polkovnik Winkler, je v pogovoru z jugoslovanskim atašejem dejal, da imajo zagotovila o navzočnosti pripadnikov ameriške in zahodnonemške vojske v ČSSR, ki prihajajo pod krinko turistov.⁴² V Chebu je bil julija, v času stopnjevanja napetosti med ČSSR in ostalimi dr-

³⁹ AJ, fond 507, fasc. IX, 22/II-105-145, II-127, Osvrt na akcijski program KPČ.

⁴⁰ AJ, fond 507, fasc. IX, 22/II-105-145, II-125, Informacija o unutrašnjem razvoju ČSSR i nekim spolnjepolitičkim implikacijama čehoslovačkih dogadjaja.

⁴¹ AJ, fond 507, fasc. IX, 22/II-105-145, II-125, Informacija o unutrašnjem razvoju ČSSR i nekim spolnjepolitičkim implikacijama čehoslovačkih dogadjaja in AJ, fond 507, fasc. IX, 22/II-105-145, II-127, Osvrt na akcijski program KPČ.

⁴² DA MIP, PA 1968, fasc. 25, Šifrirani telegram Berlin DSIP, št. 178, 10. 5. 1968, 417497.

žavami vzhodnega bloka, odkrit manjši arzenal orožja zahodnega izvora, za katerega se je kasneje potrdilo, da je bil tja namerno podtaknjen.⁴³ Maja so na podlagi sporazuma z Zvezno republiko Nemčijo začela delovati trgovinska predstavništva, češkoslovaško vodstvo pa ni nameravalo hiteti z normalizacijo odnosov, ki si jo je želela zahodnonemška vlada.⁴⁴

Jugoslovansko partijsko vodstvo je menilo, da je Akcijski program KPČ pomemben dokument, ki bo razburkal odnose z ostalimi državami vzhodnega bloka, zaradi česar je napeto spremljalo odzive iz Moskve.⁴⁵ CK KPSZ se je zaradi stanja v ČSSR sestal med 9. in 10. aprilom. Spremembe, ki so temeljile na programu, bi po mnenju Sovjetske zveze posegle v temeljna vprašanja, zaradi česar je Brežnjev pisal Aleksandru Dubčku o skrbeh, ki mu kratijo spanec.⁴⁶ Napetost v odnosih je naraščala, vendar pa niti Dubček niti Čisar osebno nista verjela, da bi bili tedanji pogoji primerni za neposreden sovjetski poseg v ČSSR, ki je uživala podporo mednarodne javnosti.⁴⁷ Jugoslovanska ambasada v Moskvi je v tem času poročala o pogovoru z enim izmed kandidatov za člana CK KPSZ, ki je v zasebnem pogovoru ocenil, da nova vodilna garnitura v Pragi nerealno ocenjuje notranje razmere. Po njegovem mnenju bi lahko hitro prišlo do »*notranjih nemirov in bratomorne vojne*«, sovjetska vlada naj bi zato razmišljala o morebitni vojaškem posegu.⁴⁸ 4. in 5. maja je bila v Moskvi na pogovorih češkoslovaška delegacija, ki je poslušala znova pojasniti, da ne odstopa od socialistične ureditve. V pogovoru je Brežnjev nakazal, da je Sovjetska Zveza pripravljena na ukrepanje, Dubček pa je zagotovil, da lahko sile Varšavskega pakta izvedejo manevrske vaje na češkoslovaškem ozemlju junija, čeprav so bile predvidene kasneje v letu.⁴⁹ O kritikah na svoj račun je delegacija podrobno

⁴³ AJ, fond 507, fasc. IX, 22/II-105-145, II-136, Materijal o Čehoslovačkoj, Sveska II, Informacija o razgovoru Dubčeka i Černjika sa Kadarom i Fokom, 13. VII. 1968. g. na čehoslovačko-madžarskoj granici, kao i nekim merama rukovodstva KPČ /Iz razgovora Slavika, člana Sekretarijata CK KPČ sa našima u Pragu/.

⁴⁴ AJ, fond 507, fasc. IX, 22/I-156-245, I-215, Zabeleška o razgovoru S. Milosavljevskog, člana IK CK SKJ, sa J. Lenartom, kandidatom Predsedništva i sekretarom CK KPČ, 28. maja 1968. godine.

⁴⁵ Dimić, n. d., str. 221.

⁴⁶ Letter from Leonid Brezhnev to Alexander Dubček expressing concern about events in Czechoslovakia, april 11, 1968, v *The Prague spring*, 1998, str. 98–100.

⁴⁷ AJ, fond 507, fasc. IX, 22/II-105-145, II-126, Informacija o internim ocenama Dubčeka i Čisarža o situaciji u ČSSR, 29. 4. 1968.

⁴⁸ DA MIP, PA 1968, fasc. 27, Šifrirani telegram Moskva DSIP, št. 343, 13. 4. 1968, 413963.

⁴⁹ Operacija Šumava so bile manevrske vaje sil Varšavskega pakta, ki so potekale v zgodnjem poletju 1968 na ozemlju ČSSR. Predvidene so bile sicer v kasnejšem terminu, vendar je poveljnik sil Varšavskega pakta maršal Ivan Jakubovski zahteval njihovo zgodnejšo izvedbo. Zahtevo je izrazil na svojem obisku v Pragi 25.–26. aprila, tik pred češkoslovaško-sovjetskimi pogovori v Moskvi, vendar jo je obrambni minister Martin Dzur zaradi notranjepolitičnega položaja v osnovi zavrnil in ponudil možnost izvedbe manevrov v letu 1969. Več v: Report by ČSSR national defense minister Martin Dzur on a meeting with Marshall Yakubovskii, Commander in chief of the Warsaw Pact Joint Armed Forces, April 24–25, 1968, v *The Prague spring*, 1998, str. 112–113.

poročala na sestanku predsedstva CK KPČ 7. in 8. maja, a teh podatkov v jugoslovanskih dokumentih ni zaslediti. Sočasno je v Moskvi potekal tajen sestanek 5 komunističnih partij, ki je obravnaval isto tematiko. ČSSR je bila tudi ena glavnih tem pogovora Tita z Leonidom Brežnjevom na obisku v Moskvi med 28. in 30. aprilom. V pogovorih je Tito zatrdil, da ne deli sovjetskega strahu in ima popolno zaupanje v češkoslovaško ljudstvo in KPČ, ki najbolje razume lastne probleme. Brežnjev je izrazil nezaupanje do češkoslovaškega vodstva, ki se je po njegovem večkrat izkazalo za nezanesljivo.⁵⁰

Notranjepolitično stanje v ČSSR se je maja po besedah Josefa Lenarta, sekretarja CK KPČ, dodatno zaostrojilo. Trend demokratizacije naj bi na razvoj vplival pozitivno, vendar pa je bila realizacija Akcijskega programa šibka, sama KPČ pa pretirano pasivna. Opažal je vpliv miselnih tokov, ki so pričakovali vzpostavitev demokracije izpred leta 1948, čemur bi se morala KPČ energično upreti. Vzpon meščanskih strank, ki so bile vključene v Ljudsko fronto, je bil sicer opazen, vendar so želeli večji poudarek dati novi vlogi fronte, ne pa samostojnim strankam. Politična aktivnost je bila veliko bolj živahna na Češkem kot na Slovaškem. Optimistično je opisal sodelovanje z ostalimi državami vzhodnega bloka, s katerimi naj bi imeli pogoste stike, program obiskov pa je v letu 1968 predvideval tudi obisk Tita v Pragi, kar je bila sprememba jugoslovanskih načrtov, saj so še dober mesec prej razmišljali o obisku Dubčka v Jugoslaviji.⁵¹ Bilateralno sodelovanje je ubralo podobno smer tudi na nekoliko nižji ravni, saj je med 13. in 15. majem ČSSR obiskal sekretar za zunanje zadeve Marko Nikezić, ki se je srečal z zunanjim ministrom Jiřijem Hájekom, sprejela pa sta ga tudi Dubček in Svoboda. V Prago je v začetku junija na vabilo podpredsednika vlade Lubomira Štrougala odpotoval tudi podpredsednik ZIS Kiro Gligorov, ki je bil prav tako sprejet pri obeh vodilnih.⁵²

Do resne krize v odnosih med ČSSR in 5 članicami Varšavskega pakta je prišlo v začetku julija. To je bila že tretja, a mnogo bolj argumentirana zaostritev. Prvi poskus zaviranja reform se je zgodil v Dresdnu konec marca, ko so predstavniki 5 komunističnih partij spoznali, da je v ČSSR prišlo do zloma birokratsko-centralističnega sistema. Naslednja kriza, ki je bila tudi po jugoslovanskem mnenju nevarna za razvoj notranjepolitičnega položaja, je izbruhnila nekoliko kasneje, ko je demokratizacija privedla do zahtev po uvedbi več-

⁵⁰ AJ, fond 507, fasc. IX, 22/I-156-245, I-212, Zabeleška o razgovoru sekretarja IK CKSKJ Mijalka Todorovića sa Ladislavom Šimovićem, ambasadorom ČSSR u SFRJ, 9. V. 1968 in Cable from the Czechoslovak ambassador to Yugoslavia, May 9, 1968, on Leonid Brezhnev's recent discussions with Josip Broz Tito, v *The Prague spring*, str. 144.

⁵¹ AJ, fond 507 fasc. IX, 22/I-156-245, I-215, Zabeleška o razgovoru S. Milosavljevskog, člana IK CK SKJ, sa J. Lenartom, kandidatom Predsedništva i sekretarom CK KPČ, 28. maja 1968. godine.

⁵² AJ, fond 507, fasc. IX, 22/II-105-145, II-136, Materijal o Čehoslovačkoj, Sveska I, Kontakti rukovodilaca ČSSR i KPČ sa pretstavniciima SZ i KP posle januarskog plenuma KP Čehoslovačke.

strankarskega sistema oz. »liberalističnih in antisocialističnih odklonov«. To krizo je KPČ po jugoslovanskem mnenju dokaj uspešno rešila sama in s tem preprečila poseg od zunaj. Julijska kriza je predstavljala spremembo v odnosih, saj je bil poleg političnega v zgodbo vključen tudi neposredni vojaški pritisk. Kot izgovor za zaostritev odnosov so partije uporabile sporni manifest 2000 besed,⁵³ ki pa po jugoslovanskem mnenju ni prinašal ničesar skrb vzbujajočega. Razumeli so ga predvsem kot pavšalno obsodbo napak iz preteklosti, ne pa kot »kontrarevolucionarno platformo antisocialističnih sil«.⁵⁴ Pravi razlog za poseg je bil strah pred izrednim kongresom KPČ, ki je bil napovedan zgodaj jeseni. Uvod v kongres je predstavljala Akcijski program, potekale pa so že okrajne in okrožne partijske konference, na katerih so izbirali delegate. V veliki meri so delegati prihajali iz t. i. naprednih vrst. Upravičeno je bilo pričakovanje, da bo na kongresu prišlo do večjih kadrovske sprememb in dokončne utrditve novega vodstva in reformne politike.⁵⁵

Novost v odnosih je bil vojaški dejavnik. ČSSR je bila edina država Varšavskega pakta, ki je neposredno mejila na kapitalistične države, v kateri ni bilo stalno nameščenih sovjetskih enot. V ČSSR se je julija nahajalo večje število sovjetskih vojakov (ca. 16.000), ki so ostali po končani izvedbi manevrskih vaj Šumava. Po končanih manevrih so se s češkoslovaškega ozemlja umaknile vse enote ostalih držav Varšavskega pakta, sovjetske sile pa so se le simbolično zmanjšale oziroma so se celo s prilivom »turistov« povečevale. Poleg zastraševalnega učinka so manevri predstavljali tudi vajo za morebitni vojaški poseg v ČSSR. Vodstvo ČSSR je vztrajalo na umiku teh sil, vendar se je načelnik Varšavskega pakta, general Jakubovski, skliceval na tajni sporazum, ki ga je podpisal Novotný in je določal, da lahko v primeru ogroženosti sovjetske sile vkorakajo na češkoslovaško ozemlje. Obrambni minister Martin Dzur je bil po mnenju njegovega pomočnika, generala Dvoraka, v primežu, ker je bil po statutu Varšavskega pakta namestnik Jakubovskega in dolžan izvajati njegove ukaze.⁵⁶

Zaostritev je predstavljalo pismo CK KPSZ,⁵⁷ ki je bilo vsebinsko mnogo blažje kot pa komentar ob njegovi izročitvi. Sovjetski veleposlanik Červonenko

⁵³ Manifest 2000 besed je podpisalo čez 70 vodilnih intelektualcev, najprej je bil objavljen v časopisu Literární noviny, nato še v štirih dnevnikih časopisih in je predstavljala sicer ostro kritiko političnega in družbenega stanja, vendar ga je v duhu demokratizacije češke družbe potrebno razumeti kot poziv k doslednemu izvajanju reform, načrtanih v Akcijskem programu KPČ. Izšel je 27. junija 1968. AJ, fond 507, fasc. IX, 22/II-105-145, II-136, Material o Čehoslovačkej, Sveska III., 2000 reči.

⁵⁴ KPR, I-5-b, Integralni tekst informacije CK KPSS o situaciji u ČSSR, koju je preneo otpravnik poslova Ambasade SSSR, 11. VII. 1968.

⁵⁵ AJ, fond 507, fasc. IX, 22/II-105-145, II-136, Materijal o Čehoslovačkej, Sveska I, Kraći pregled razvoja situacije u ČSSR, Beograd, 19. jula 1968.

⁵⁶ AJ, fond 507, fasc. IX, 22/II-105-145, II-136, Materijal o Čehoslovačkej, Sveska I, Informacija II. uprave DSNO o sovjetskim jedinicama u ČSSR i o stanju u ČSNA in Informacija o nekim aspektima u ČSSR, 10. VII 1968. godine.

⁵⁷ Poslano 4. julija 1968.

naj bi ob predaji dejal, da so vodstvo KPČ prevzeli revizionisti, ki dopuščajo protisocialistične in protisovjetske pojave. Pismu je sledil še niz pisem drugih KP, ki so bila po tonu podobna, nekoliko blažje je bilo le madžarsko.⁵⁸ Obvestila o poteku dogodkov na predsedstvu CK KPČ so v Jugoslavijo prihajala iz različnih virov, največkrat od člana sekretariata CK KPČ Vaclava Slavika. Ob prvem sovjetskem pismu je poudaril odlomek, ki je govoril o sovjetski pripravljenosti pomagati zdravim silam v KPČ in samemu CK. Češkoslovaška stran je to seveda razumela kot poskus menjave vodstva KPČ.⁵⁹ Podobno kot marca v Dresdnu je sovjetsko vodstvo načrtovalo sestanek vodstev socialističnih držav, ki naj bi potekal v Varšavi. Kljub soglasni zavrnitvi vabila na seji predsedstva CK KPČ o enotnosti ne moremo govoriti, tudi izjave članov češkoslovaškega vodstva se v tem razlikujejo, v nasprotju s Slavikom in Smrkovskim je bil František Vlasak mnenja, da je predsedstvo razdeljeno. Odločnost zavrnitve naj bi po Slavikovih besedah vplivala na konservativni del CK, ki je bil z vsebino pisem poprej seznanjen, saj so v Sovjetski zvezi računali, da bodo vabilo obravnavali v CK, kjer reformisti niso imeli prepričljive večine. Odločitev je Dubček prenesel Brežnjevju v telefonskem pogovoru, v katerem je poudaril, da češkoslovaško vodstvo ne želi, da se o notranjih vprašanjih razpravlja na multilateralnem sestanku, udeležba pa bi v ČSSR izzvala negativne politične posledice. Poudaril je, da je ČSSR pripravljena na bilateralne pogovore na češkoslovaškem ozemlju,⁶⁰ v okviru bilateralnih pogovorov pa so že načrtovani obiski delegacij KP Romunije in ZKJ.⁶¹ Predlagal je sestanek z Brežnjevom v Brnu, vendar ne pred umikom sovjetske vojske. Predsedstvo je sprejelo tudi odločitev, da Dubček, Černik, Smrkovski in Svoboda ne smejo zapustiti ozemlja ČSSR do konca XIV. kongresa. Predsedstvo je v neformalnih pogovorih izrazilo namen, da bi v Jugoslavijo poslalo enega izmed voditeljev, ki bi podrobneje pojasnil nastali položaj in pripravil obisk Tita.⁶² Neformalno je o

⁵⁸ AJ, fond 507, fasc. IX, 22/II-105-145, II-136, Materijal o Čehoslovačkoj, Sveska II, Informacija o toku sednice Predsedništva CK KPČ na kojoj razmatrano prvo pismo CK KPSS i neke napomene u vezi pisma pet KP.

⁵⁹ AJ, fond 507, fasc. IX, 22/II-105-145, II-136, Sveska II, Informacija o prvom pismu CK KPSS CK KPČ, telefonskom razgovoru Dubček-Brežnjev, kao i nekim aspektima situacije u ČSSR – povlačenje sovjetskih jedinica /Iz razgovora Slavika, člana Sekretarijata CK KPČ sa našima u Pragu 11. jula/.

⁶⁰ Multilateralne pogovore bi sprejeli le pod pogojem, da se odvijaju na ozemlju ČSSR in ob prisotnosti ZKJ in KP Romunije. Več v: AJ, fond 507, fasc. IX, 22/II-105-145, II-136, Sveska III Informacija o stavu Predsedništva CK KPČ prema prvom pismu CK KPSS, kao i nekim aspektima unutrašnje situacije . razgovora ambasadora Jakovlevskog sa J. Smrkovskim, članom Predsedništva CK KPČ i predsednikom Narodne skupštine, 12. jula 1968. god/.

⁶¹ AJ, fond 507, fasc. IX, 22/II-105-145, II-136, Sveska III, Integralni tekst pisma koje I. sekretar CK KPČ Dubček uputio drugu Titu.

⁶² AJ, fond 507, fasc. IX, 22/II-105-145, II-136, Sveska II, Informacija o prvom pismu CK KPSS CK KPČ, telefonskom razgovoru Dubček-Brežnjev, kao i nekim aspektima situacije u ČSSR – povlačenje sovjetskih jedinica /Iz razgovora Slavika, člana Sekretarijata CK KPČ sa našima u Pragu 11. jula/.

Titovi pripravljenosti za obisk Prage poizvedoval tudi zunanji minister Jiří Hájek, ki je poudaril, da bi po protokolu sicer moral najprej Dubček obiskati Beograd.⁶³ O tem so razpravljali tudi na seji predsedstva 12. julija, kjer so izvedeli, da je Nicolae Ceaușescu že pristal na obisk v Pragi, ker je poizvedovanja pri romunskem veleposlaniku napačno razumel kot formalno vabilo. Glavna tema sestanka je bilo pismo 5 komunističnih partij, v katerem so KPČ obvestili, da bo v primeru zavrnitve vabila sestanek v Varšavi vseeno izveden.⁶⁴ Madžarski voditelj János Kádár je predlagal bilateralni sestanek, ki je bil 14. julija na madžarski meji. Po besedah Josefa Smrkovskega je Kádár obljubil, da bo storil vse, kar je v njegovi moči, da bi preprečil poseg, ki je drugače bil že načrtovan, potrebno je bilo le še formalno soglasje vseh vpletenih držav. Smrkovski je jugoslovansko vodstvo prosil, naj pošlje v Varšavo svoje mnenje o razmerah v ČSSR, želel pa je, da bi Tito posredoval za podobna pisma še pri Ceaușescuju in sekretarju KP Italije Luigiju Longu.⁶⁵

Kot miritev položaja lahko razumemo tudi odgovor CK ZKJ na pismo CK KPSZ, v katerem so jugoslovansko vodstvo poskušali opozoriti razvoj na Češko-slovaškem, ki je bil za Moskvo nesprejemljiv. KPČ je bila za sovjetsko vodstvo neuspešna v maja obljubljenem boju proti desničarskim odklonom. Zaveza o samo idejnopolitičnih ukrepih KPČ je bila po sovjetskem mnenju nemogoča v času, ko so »*pridobitve socializma v nevarnosti, reakcionarne sile pa nameravajo obešati komuniste na ulične svetilke*«. ⁶⁶ V Borbi objavljen odgovor je jasno nakazal stališče jugoslovanskega vodstva, saj je v njem bilo ponovljeno Titovo zagotovilo Brežnjevju, da uživa češkoslovaško vodstvo njegovo zaupanje in izvaja uspešen odpor pred vsemi napadi na družbeno ureditev države. Ostro je bila zavrnjena možnost posega ali drugih oblik vmešavanja v notranje zadeve ČSSR in tako javno izražena podpora voditeljem praške pomladi.⁶⁷ Da je bila ta podpora v ČSSR dobro sprejeta, priča pogovor Jiříja Hájeka s Trpetom Jakovlevskim. Vendar po Hájekovem mnenju bilateralni odnosi niso bili v skladu s tem ozračjem na vseh ravneh, saj se niso hoteli izpostavljeni sicer pravilnim sovjetskimi sumom, da je reformni proces v marsičem navdahnjen z jugoslovanskimi

---

⁶³ AJ, fond 507, fasc. IX, 22/II-105-145, II-136, Sveska II, Informacija o situaciji, koju dao ministar Hájek ambasadoru Jakovlevskim 12. VII 1968. god.

⁶⁴ AJ, fond 507, fasc. IX, 22/II-105-145, II-136, Sveska II, Informacija o sastanku Predsedništva CK KPČ, 12. VII na kome razmatrano pismo 5 KP SZ /Iz razgovora Slavika člana Sekretarijata CK KPČ – sa našima u Pragu/, Informacija o nekim aspektima u ČSSR, 10. VII 1968. godine in Informacija o stavu Predsedništva CK KPČ prema prvom pismu CK KPSS, kao i nekim aspektima unutrašnje situacije /Iz razgovora ambasadora Jakovlevskog sa J. Smrkovskim, članom Predsedništva CK KPČ i predsednikom Narodne skupštine, 12. jula 1968. god./.

⁶⁵ AJ, fond 507, fasc. IX, 22/II-105-145, II-136, Sveska II, Informacija o nekim aspektima situacije u ČSSR dana 14. VII 1968. godine.

⁶⁶ AJ, fond 507, fasc. IX, 22/II-105-145, II-136, Sveska III, Informacija CK KPSS o situaciji u ČSSR, koju je preneo otpravnik poslova ambasade SSSR, 11. VII. 1968. godine.

⁶⁷ AJ, fond 507, fasc. IX, 22/II-105-145, II-136, Sveska III, Odgovor CK SKJ na informaciju CK KPSS o događajima u ČSSR.

izkušnjami in vodi ne samo v ustvarjanje socializma novega tipa, temveč tudi k politiki neuvrčenosti.⁶⁸ Iz istih razlogov je zastal tudi projekt sporazuma o prijateljstvu in sodelovanju (brez dela o vzajemni pomoči), saj sta Hájek in Dubček menila, da podpis ne bi bil oportun.⁶⁹ Podobno previdno se je izražal tudi Tito, ki je v intervjuju za New York Times zavrnil namig, da je proces demokratizacije v ČSSR povezan z jugoslovanskim vplivom.⁷⁰

Krizni sestanek petih partij v Varšavi je minil brez češke delegacije, na njem pa je bilo sprejeto pismo vodstvu ČSSR, v katerem je jasno videti znake, da je petorica pripravljena uporabiti tudi silo. Władysław Gomułka je na prvem delu sestanka sicer dejal, da se položaja v ČSSR ne da primerjati z madžarskimi dogodki, saj je tam prišlo do odkrite »protirevolucije«, medtem ko je češkoslovaški proces bolj prikrit in dolgotrajnejši.⁷¹ János Kádár je opozoril, da socialistični sistem v ČSSR propada in da je prehod na sistem jugoslovanskega tipa šele prva faza, ki vodi v kontrarevolucijo.⁷² V vsebini pisma poleg ponovnega naštevanja domnevnih napak češkoslovaškega vodstva najdemo seznam štirih osnovnih področij, kjer so po mnenju petorice bili potrebni takojšnji ukrepi. Poleg napada na vse desničarske odklone in ukinitvev vseh političnih organizacij zunaj prejšnjega političnega modela so zahtevali ponovno uvedbo partijskega nadzora nad mediji in konsolidacijo KPČ na »pravoverni osnovi«. Slab znak je predstavljal poziv »zdravim« silam v KPČ k mobilizaciji v obrambo socializma.⁷³ Pismo je v Pragi naletelo na buren odziv, na seji predsedstva CK KPČ so bile obtožbe s strani večine članov zavrjene kot neutemeljene.⁷⁴ Tik po seji je Brežnjev v telefonskem pogovoru ponudil Dubčku možnost, da se delegaciji KPČ in KPSZ sestaneta v Kijevu ali Lvovu. Dubček je kasneje menil, da je na ta način Brežnjev želel neposredno vplivati na nekatere člane predsedstva. Izključeval ni niti možnosti, da bi sovjetska stran med pogovori objavila pismo iz Varšave, kar bi češkoslovaška javnost razumela kot kapitulacijo češkoslovaškega vodstva.⁷⁵ Trpe Jakovlevski je ocenil, da vsebuje pismo prvine ultimata in obtožnice, zahteve petorice pa kot nesprejemljive. Pismo po njegovem

⁶⁸ AJ, fond 507, fasc. IX, 22/II-105-145, II-136, Sveska II, Informacija o situaciji, koju dao ministar Hajek ambasadoru Jakovlevskim 12. VII 1968. god.

⁶⁹ AJ, fond 507, fasc. IX, 22/II-105-145, II-136, Dopunski material, Informacija o inicijativi ČSSR za potpisivanje sporazuma o prijateljstvu i saradnji sa Jugoslavijom.

⁷⁰ AJ, fond 507, fasc. IX, 22/II-105-145, II-136, Sveska III, Naša zvanična javna reagovanja u vezi sa razvojem događaja u ČSSR.

⁷¹ Transcript of the Warsaw meeting, July 14–15, 1968 (excerpts), v: The Prague spring, 1998, str. 212.

⁷² Prav tam, str. 217.

⁷³ AJ, fond 507, fasc. IX, 22/II-105-145, II-136, Sveska III, Tekst pisma pet komunističkih i radničkih partija socijalističkih zemalja upućeno CK KPČ, posle sastanka u Varšavi.

⁷⁴ AJ, fond 507, fasc. IX, 22/II-105-145, II-136, Sveska II, Informacija o toku sednice Predsedništva CK KPČ, na kome razmotreno pismo pet KP SZ /16. VII 1968. g./ Iz razgovora Slavika člana Sekretarijata CK KPČ – sa našima u Pragu.

⁷⁵ AJ, fond 507, fasc. IX, 22/II-105-145, II-136, Informacija o telefonskom razgovoru Dubčeka sa Brežnjevim.

mnenju ni predstavljalo najodločnejšega koraka, prikazovalo pa je odločnost petorice, da zahtevane cilje izpolni. Dokaj pravilno je predvidel, da bo češko-slovaško vodstvo poskušalo čim mirneje odgovoriti, ne bo pa pogojev sprejelo, ker bi to predstavljalo kapitulacijo. Sporu se po njegovem mnenju ni dalo izogniti. V tem času v nasprotju s pričakovanji poleg razglasa ljudstvu in priprava na kongres vodstvo ČSSR ni izvajalo nobenih drugih ukrepov, da ne bi dodatno vznemirjalo petorice.⁷⁶

Pismo je v nasprotju s pričakovanji povežalo člane vodstva. Dodaten pritisk je namesto olajšanja prinesel umik sovjetskih čet iz ČSSR od 16. julija dalje, saj so ga namerno zavlačevali.⁷⁷ Kljub Dubčkovi prošnji je bilo pismo 17. julija objavljeno, zato so ga 19. julija objavili tudi v ČSSR skupaj z odgovorom. V odgovoru se sklicujejo na sklepe posvetovanja komunističnih partij 1957 v Moskvi, ki so potrjevali suverenost in nevmešavanje v notranje zadeve posamičnih držav. Pismo je bilo objavljeno tudi v jugoslovanskem tisku.⁷⁸ Javna podpora jugoslovanskega vodstva je bila v tem času močnejša. 12. julija je Tito v intervjuju za egiptovski Al Ahram izjavil, da bi bila uporaba sile v ČSSR kratkovidna poteza petorice ter da socialistična ureditev ni ogrožena. Veliko publiciteto je doživel tudi del IX. seje CK ZKJ o posledicah morebitnega posega v ČSSR. »Vsako tako dejanje bi pomenilo podporo konservativnim in reakcionarnim silam na Češkoslovaškem in širše.«⁷⁹ V tem času je v Pragi ustanovljeno Društvo prijateljev Jugoslavije, češkoslovaška televizija pa je 17. julija nenapovedano predvajala oddajo ob 20. obletnici resolucije Informbiroja z naslovom Jugoslavija je bila prva.⁸⁰ V javnosti naj bi oddaja ustvarila aluzijo na stabilen zunanjepolitični položaj socialistično urejene Jugoslavije, kljub temu da ta ni bila del vzhodnega bloka.

Sestanek predsedstva KPČ 17. julija je bil namenjen vsebini odgovora na varšavsko pismo. Udeležil se ga je tudi predsednik Svoboda, ki je izrazil podporo Dubčku in ostalim. Isto noč je po pogovoru z Dubčkom v Moskvo odšel sovjetski ambasador Červonenko, ki naj bi prenesel sovjetsko odločitev o bilateralnem sestanku na ozemlju ČSSR. Sovjetska odločitev ni bila jasna, saj so vztrajali na pogovorih na sovjetskih tleh.⁸¹ Predsedstvo je razpravljalo tudi o

⁷⁶ MIJ, KPR, I-2, Put J. B. Tita u Čehoslovačku 9.–11. VIII 1968, Kraći pregled razvoja situacije u ČSSR.

⁷⁷ Umik je trajal vse do 3. avgusta. The Prague spring, 1998, str. 309 in AJ, fond 507, fasc. IX, 22/II-105-145, II-136, Sveska II, Ocena ambasadora Jakovlevskog situacije u ČSSR posle pisma 5 partija sa sastanka u Varšavi, 17. jula 1968. godine.

⁷⁸ AJ, fond 507, fasc. IX, 22/II-105-145, II-136, Sveska II, Odgovor predsedništva CK KP Čehoslovačke na pismo pet KP SZ /prema objavljenom tekstu u Borbi od 19. jula 1968./.

⁷⁹ AJ, fond 507, fasc. IX, 22/II-105-145, II-136, Sveska II, Naša zvanična javna reaganja u vezi sa razvojem dogadjaja u ČSSR.

⁸⁰ Poročilo trdi, da je bil poseben poudarek dan na odločnost jugoslovanskega vodstva in samega Tita ter samostojni poti Jugoslavije po tem času. Oddaja naj bi okrepila razpoloženje javnosti in okrepila podporo vodstvu ČSSR. AJ, fond 507, fasc. IX, 22/II-105-145, II-136, Dopunski material, Inicijativa u ČSSR za formiranje jugoslovensko-čehoslovačkog društva.

⁸¹ AJ, fond 507, fasc. IX, 22/II-105-145, II-136, Dopunski material, Razgovori Dubček-Červo-

obisku Tita, ki so ga želeli izvesti čim prej. V primeru da bi KPSZ zavrnila možnost pogovorov, so želeli obisk izvesti že v naslednjem tednu, drugače pa tik po pogovorih.⁸² Položaj je pred tem dodatno zaostrila sovjetska nota, v kateri so razvoj dogodkov v ČSSR povezali z ogrožanjem varnosti držav Varšavskega pakta. ČSSR so obtožili za pretirano odprtost meje, prek katere naj bi se v državo infiltriralo več agentov, navedbe pa povezali še z najdbo orožja zahodnega izvora na jugu Češke. Delovanje »imperialističnih krogov z Zahoda« naj bi predstavljalo nevarnost za vse članice Varšavskega pakta in naj ne bi bilo notranja zadeva ČSSR.⁸³ Napetost se je nato nekoliko zmanjšala, saj je 22. julija sovjetsko vodstvo popustilo in pristalo na bilateralni sestanek v ČSSR. Veleposlaništvo v Pragi je ocenilo, da bo Sovjetska zveza ponovno poskušala pritiskati na predsedstvo CK KPČ, saj s konfrontacijo predsedstva s CK ni uspela.⁸⁴ Kraj pogajanj je bil tajen, vendar so pravilno domnevali, da se bo zgodil tik ob meji, v Čierni nad Tiso. Jakovlevski je tik pred začetkom pogovorov zapisal, da je optimizem Smrkovskega iz pogovora v pogovor hlapel. Smrkovski je omenil, da so se iluzije o nujni, da se najprej srečajo s Sovjeti in šele nato s Titom, Ceaușesucjem in nekaterimi voditelji zahodnih komunističnih partij, razblinile.⁸⁵ Podpredsednik vlade Lubomir Štrougal je trdil, da je Dubček pod velikim pritiskom, saj dojema povezavo ČSSR s Sovjetsko zvezo kot edino naravno, kljub nekaterim trenutnim razlikam. Dubček nikakor ni hotel postati človek, ki bi to zvezo razdril.⁸⁶

Na sestanku v Čierni ni prišlo do pomiritve odnosov, sklenjeni pa so bili nekateri kompromisi, ki so napetost ublažili. Delegacija KPČ je privolila v dve zahtevi, ki sta po mnenju članov Mestnega komiteja KPČ Prage bila tudi v interesu KPČ. Privolili so v zaustavitev protisovjetske kampanje, ki je po njihovem mnenju ni bilo, vendar je ta ukrep doživel neodobravanje v novinarskih vrstah. Obljubili so tudi, da bodo prepovedali delovanje opozicije in strank zunaj Ljudske fronte. Sovjetska stran naj bi po treh dneh in pol pogovorov postala bolj kompromisna zaradi enotnosti in močne javne podpore češkoslovaškemu vodstvu. Brežnjev je sicer bil pripravljen na dolgotrajne pogovore, saj naj bi

---

njenko, 19. jula 1968, u vezi susreta delegacije KPČ i KPSS /Iz razgovora Hejzlera i Slavika sa našima u Pragu, 19. jula/.

⁸² AJ, fond 507, fasc. IX, 22/II-105-145, II-136, Dopunski material, Tok sednice Predsedništva CK KPČ, 17. VII 1968. godine i razgovor Dubčeka sa ambasadorom SSSR Červonjenkom u noći između 17. i 18. jula.

⁸³ AJ, fond 507, fasc. IX, 22/II-105-145, II-136, Dopunski material, Nota Vlade SSSR Vladi Čehoslovačke, 20. jula 1968. godine.

⁸⁴ AJ, fond 507, fasc. IX, 22/II-105-145, II-136, Dopunski material, Ocena situacije uoči susreta rukovodstva KPČ i KPSS koju nam 23. jula uputila naša Ambasada u Pragu.

⁸⁵ AJ, fond 507, fasc. IX, 22/II-105-145, II-136, Dopunski material, Pred predstojeći sastanak rukovodstva KPČ i KPSS /Iz razgovora Smrkovskog sa ambasadorom Jakovlevskim, 25. VII 1968. godine/.

⁸⁶ AJ, fond 507, fasc. IX, 22/II-105-145, II-136, Dopunski material, Potpredsednik vlade ČSSR Štrougal o predstojećim razgovorima rukovodstva KPČ i KPSS.

dejal, da je pripravljen ostati tudi teden ali dva, samo da se stvari končno razčistijo.⁸⁷ Dosežek pogovorov je bil sklep, da se predstavniki šestih komunističnih partij ponovno sestanejo 3. avgusta v Bratislavi. Po tem sestanku je po mnenju praških komunistov še vedno obstajala nevarnost nadaljnjih pritiskov, vendar je bila državna neodvisnost ohranjena in poseg preprečen. Sklepi januarskega plenuma so ostali v veljavi, zagotovljen pa je bil tudi nemoten sklic partijskega kongresa.⁸⁸

Deklaracija, ki so jo sprejeli po pogovorih v Bratislavi, je bila stereotipen dokument, značilen za države vzhodnega bloka. Vir iz Moskve trdi, da se je z njo končala faza merjenja moči in deloma vsebuje cilje, ki so si jih države vzhodnega bloka zadale na sestankih v Dresdnu in Varšavi. Izjava naj bi poleg tega imela tudi močan propagandni pomen na Vzhodu, saj je bilo potrebno omiliti vtis pisma iz Varšave, kjer so bile predstavljene maksimalne zahteve do ČSSR. Češkoslovaške koncesije niso bile majhne, saj v deklaraciji manjka klasični člen, ki zagotavlja nevmešavanje v notranje zadeve posameznih članic Varšavskega pakta,⁸⁹ vsebuje pa zavezo o obrambi obstoječega socialističnega sistema in obvezo o članstvu ČSSR v njem. Češkoslovaška zunanja politika se je morala podrediti interesu vzhodnega bloka in Sovjetske zveze. Večjo zavoro so doživele tudi gospodarske reforme, saj naj bi se obstoječi sistem le izboljševal, ne pa bistveno spreminjal. Posebnosti družbenega razvoja ČSSR so opredeljene v formulaciji, ki je predvidevala nacionalne posebnosti, ki jih je treba upoštevati. Češki zunanji minister Hájek je kot najbolj pozitiven učinek deklaracije ocenil to, da se ČSSR lahko končno posveti svojim notranjim težavam, deklaracija sama pa v primerjavi z varšavskim pismom ni predstavljala ničesar novega. Z njim se ni strinjal Josef Lenart, ki je menil, da deklaracija ni bila temelj za prevelik optimizem, predstavljala pa je pogled v prihodnost.⁹⁰

Podaljšanje pogajanj v Čierni in bratislavski sestanek sta bila vzrok, da so obisk Tita znova prestavili, očitno v naglici, saj so 30. julija celo zaprosili Jánoša Kádárja, naj omogoči bivanje Tita na Madžarskem, če bi vlak iz Beograda medtem že odpotoval proti ČSSR.⁹¹ Zaradi sprememb, ki so jih prinašali sklepi bratislavske deklaracije, se je spremenil tudi sam namen Titovega obiska. Jakovlevski je menil, da je bilo obisk treba kljub temu izvesti, vendar pa naj bi se spremenil njegov poudarek. Če je bil obisk najprej bil namenjen podpori vodstvu ČSSR na zunanje-politični ravni, je po pogajanjih v Bratislavi predvsem pomenil podporo drži češkoslovaškega vodstva na pogajanjih in utrjevanju njegovega notranjega položaja. Okrepitev odnosov z Jugoslavijo, ki naj bi simbo-

⁸⁷ MIJ, KPR, I-2, Poseta J. B. Tita u Čehoslovačku 9–11 VIII 1968, Telegram št. 458.

⁸⁸ AJ, fond 507, fasc. IX, 22/I-156-245, I-227, Zabeleška o razgovoru vodjenom izmedju više članova MK KPČ Praga i F. Wintera, savetnika Ambasade, 3. avgust 1968.

⁸⁹ AJ, fond 507, fasc. IX, 22/I-156-245, I-229, Tito u ČSSR, Osvrt na deklaraciju u Bratislavi.

⁹⁰ AJ, fond 507, fasc. IX, 22/II-105-145, II-146, O rezultatima pogovora u Čierni i Bratislavi /mišljenja ČS rukovodilaca/.

⁹¹ MIJ, KPR, I-2, Poseta J. B. Tita u Čehoslovačku 9–11 VIII 1968, Telegram št. 458.

lizirala neodvisnost in enakopravnost v mednarodnih in medpartijskih odnosih, bi po mnenju Jakovlevskega pomirila razburkano češko javno mnenje, ki je sumilo, da so bili v Bratislavi sklenjeni tudi tajni dogovori o dodatnih koncesijah s strani češkoslovaškega vodstva.⁹²

Obisk delegacije ZKJ s predsednikom Titom na čelu se je odvijal med 9. in 11. avgustom, nekaj dni kasneje pa je Prago obiskal še Nicolae Ceaușescu. V javnosti sta bila oba obiska zelo odmevna, bistveno drugače je potekal obisk Walterja Ulbrichta, ki ga je zbrana množica v Karlovih Varih izžvižgala.⁹³ Čeprav je kazalo, da je najhujša kriza mimo, se je sovjetsko vodstvo tedaj že nagibalo k posegu. Brežnjev je 9. in 14. avgusta obtožil Dubčka, da se češkoslovaška stran ne drži sporazuma, zaradi česar bi lahko bila SZ primorana v revizijo svojih stališč.⁹⁴

Pogovori med delegacijama so potekali 9. in 10. avgusta. Uradni del pogovorov je bil po mnenju nekaterih sodelujočih v primerjavi z osebnim pogovorom Dubčka in Tita dokaj zadržan, kar pripisujejo dejstvu, da je v češkoslovaški delegaciji sodeloval tudi promoskovski Vasil Bilak.⁹⁵ Osrednji del pogovorov je predstavljal pregled družbenega in gospodarskega razvoja po januarskem plenumu ter predstavitev jugoslovanskih izkušenj, predvsem na področju gospodarstva in federalizacije države. Delegacija ZKJ je izrazila popolno podporo spremembam v ČSSR, saj so menili, da so spremembe nujne za stabilizacijo razmer. Ta podpora naj bi pomagala pri normalizaciji češkoslovaških odnosov s Sovjetsko zvezo. Tito je pozitivno ocenil rezultate sestanka v Bratislavi, saj naj bi si ČSSR priborila pravico do samostojnega razvoja, kljub temu da vse sporne točke niso bile rešene. Jugoslovansko vodstvo se je zavezalo, da bo še naprej poskušalo prepričati ostale socialistične države o pravilnosti češkoslovaških stališč. Posebej je bilo poudarjeno, da se Titova izjava za Al Ahram ne razlikuje od njegovih izjav v pogovorih z vodilnimi v Sovjetski zvezi. V nasprotju z dokaj dobro obveščenostjo jugoslovanskega vodstva o političnem dogajanju v ČSSR pa je oviro predstavljal dejstvo, da so še v času pogovorov imeli zelo površne informacije o sestankih v Bratislavi in Čierni. Ocenili so, da sta sestanka sicer prinesla za ČSSR koristen predah, vendar pa naj bi dejanski vzroki spora ostali nerešeni. Od tod naj bi izhajal češkoslovaški interes za tesnejšo povezanost z Jugoslavijo, pričakovali so namreč, da bo spor ostal vir nadaljnjih dolgotrajnih konferenc, ki bodo vplivale tudi na sklepe septembra načrtovanega partijskega kongresa. V zapisniku pogovorov je izpostavljena pluralizacija, oziroma nastajanje opozicije. ČSSR je že v Čierni sicer obljubila, da bo delovanje opozicije zunaj Ljudske fronte, ki so jo nameravali preurediti po jugoslovanskem zgledu, omejila oziroma prepovedala. Tito je iz-

⁹² DA MIP, PA 1968, fasc. 28, Šifrirani telegram Praga DSIP, št. 476, 5. 8. 1968, 428378.

⁹³ DA MIP, PA 1968, fasc. 27, Šifrirani telegram Praga DSIP, št. 495, 14. 8. 1968, 429401.

⁹⁴ The Prague spring, 1998, str. 311.

⁹⁵ DA MIP, PA 1968, fasc. 27, Šifrirani telegram Praga DSIP, 429401.

razil zadovoljstvo z ostrejšimi ukrepi, ki jih je v zvezi s tem napovedal Dubček.⁹⁶ Češkoslovaška stran je bila z učinkom Titovega obiska zelo zadovoljna, dober vtis pa je še bolj utrdila odmevna tiskovna konferenca.⁹⁷ Zadovoljstvo nad tokom pogovorov in »politično modrostjo«⁹⁸ jugoslovanske delegacije je izrazil tudi sovjetski veleposlanik Červonenko.⁹⁸

Invazija sil Varšavskega pakta v noči med 20. in 21. avgustom je za jugoslovansko vodstvo predstavljala presenečenje. Svoje razočaranje nad posegom in podporo češkoslovaškemu vodstvu je obelodanilo na sejah predsedstva in Izvršnega komiteja ZKJ 21. in 23. avgusta.⁹⁹ Možnost, da bi sile Varšavskega pakta posredovale tudi zunaj meja ČSSR, se je po 22. avgustu zdela neverjetna, zato je po mnenju Jana Pelikana tudi zanimanje predsednika Tita za aktivnejšo politiko do ČSSR po tem datumu upadlo. Vojaški poseg v ČSSR ni potekal povsem po načrtu, kljub temu da češkoslovaške oborožene sile invazije niso poskušale preprečiti. Položaj je poskušal umirjati predsednik Svoboda, vendar je bil njegov manevrski prostor omejen. Posebno težavo je predstavljala »ugrabitev«¹⁰⁰ najvidnejših članov vodstva. Internirani so bili predsednik KPČ Aleksander Dubček, predsednik vlade Oldrich Černik, predsednik skupščine Josef Smrkovsky in vodja Ljudske fronte František Kriegl. Državlanski nemir se kljub navzočnosti okupacijskih sil ni polegel, v Pragi je v ilegali nemudoma začel stalno zasedati izredni kongres KPČ, ki je potrdil zavezo o uresničevanju ciljev praške pomladi, vanj pa so bili izvoljeni tudi internirani člani vodstva.¹⁰⁰ Načrt, po katerem bi vodstvo ČSSR prevzela nova vlada, sestavljena iz predstavnikov konservativne struje, ni uspel, zato je v Moskvi 24. avgusta prišlo do pogajanj s predstavniki legalnega vodstva ČSSR, tudi interniranimi. Kljub temu da so poskušali Dubček in ostali ponuditi svoj koncept reševanja krize, so bili prisiljeni dva dni kasneje podpisati sovjetsko različico protokola. V Moskvi je češkoslovaška delegacija poskušala doseči tri cilje: vrnitev interniranega vodstva, odhod okupacijskih sil in rešiti čim več od reformnega procesa. Podpisani protokol po mnenju Oldricha Černika ni predstavljal kapitulacije, temveč edini izhod iz krize, ko češkoslovaška stran ni imela več nikakršne možnosti za pogojevanje sklepov. Za ohranitev določenih pridobitev praške pomladi so bili prisiljeni v ponovno uvedbo cenzure v medijih, popolno prepoved opozicijskega delovanja, preklic sklepov izrednega kongresa KPČ, kadrovske čistke, sile Var-

⁹⁶ DA MIP, PA 1968, fasc. 28, Šifrirani telegram Praga DSIP, št. 476, 5. 8. 1968, 428378; AJ, fond 507, fasc. IX, 22/I-156-245, I-229, Tito u ČSSR, Razgovori delegacije SKJ sa Josipom Brozom Titom na čelu i KPČ sa Aleksandrom Dubčekom na čelu, održani 9. i 10. avgusta 1968. godine u Pragu in Poseta delegacije SKJ Čehoslovačkoj.

⁹⁷ MIJ, KPR I-2, Konferencija za štampu predsednika Tita u Pragu.

⁹⁸ DA MIP, fasc. 28, Šifrirani telegram Praga DSIP, 429415.

⁹⁹ Dimić, n. d., str. 205.

¹⁰⁰ MIJ, KPR I-5-b, Bilten o događajima u ČSSR, broj 1, 24. avgusta 1968 in AJ, fond 507, fasc. IX, 22/II-105-145, II-147, Deklaracija vanrednog kongresa Komunističke partije Čehoslovačke.

šavskega pakta pa so se nameravale umikati počasi, dosegli so le takojšnji umik v vojašnice, iz ČSSR pa po stabilizaciji razmer. Popoln umik sil je bil predviden šele, ko bi poveljstvo Varšavskega pakta ocenilo, da je ČSSR sposobna sama zavarovati svojo zahodno mejo.¹⁰¹ Kot je iz kasnejšega razvoja dogodkov znano, pa ta sporazum ni pomenil konca sovjetskega vmešavanja v češkoslovaško politično življenje, ki se je na stare »pravoverne« temelje vrnil šele poleti 1969.

Lahko trdimo, da je še največjo neposredno vlogo v češkoslovaški politiki Jugoslavija odigrala v tednu po invaziji, ko je diskretno podpirala nekatere člane češkoslovaške vlade. Ti so se med invazijo znašli na dopustu v Jugoslaviji in so poskušali politično delovati iz Beograda.¹⁰² Skupino so sestavljali ministri Ota Šik, Jiří Hájek, František Vlasak in član vlade Štefan Gašparik. Šik in Vlasak sta letovala v Istri, zato sta takoj po novici o invaziji v ČSSR poklicana na pogovor k predsedniku Titu na Brione. V Beogradu je četverica 22. avgusta izdala razglas o podpori vodstvu KPČ in češkoslovaški vladi. V tem času so se srečali z vodilnimi jugoslovanskimi politikami. Jiří Hájeka je sprejel sekretar za zunanje zadeve Marko Nikezić, skupaj z ostalimi pa tudi Edvard Kardelj, Koča Popović in Veljko Vlahović. Na teh srečanjih so pridobili pristanek jugoslovanskih oblasti za politično delovanje v Jugoslaviji kot del legalne vlade, ne pa kot vlada v pregnanstvu, saj bi to spravilo jugoslovanske oblasti v neroden položaj. V prvih dneh so imeli pomanjkljive stike z ostalimi 22 člani vlade ČSSR, ki je delovala v Pragi pod vodstvom podpredsednika Lubomira Štroukala. Zaradi verjetnosti, da bo KPČ prisiljena delovati v ilegali, so jugoslovanske oblasti v sodelovanju z ambasado zaprosili za oddajno opremo in šifre za stik z domovino. Po vrnitvi delegacije s pogajanj v Moskvi to ni bilo več potrebno, rešilo pa je tudi jugoslovansko vlado diplomatske zadrege, ki bi lahko nastala, če bi obveščevalne službe sporočila prestregle.¹⁰³ Jiříju Hájeku je jugoslovanska vlada omogočila, da je po navodilih skupščine ČSSR odpotoval v

¹⁰¹ AJ, fond 507, fasc. IX, 22/II-105-145, II-150, Informacija, koju je 28. i 29. o. m. poslala naša ambasada u Pragu na osnovu izlaganja Dubčeka, Černika i Smrkovskog.

¹⁰² V Jugoslaviji je bilo na počitnicah večje število češkoslovaških turistov, ki iz se razumljivih razlogov niso mogli ali želeli vrniti v ČSSR. Večini je bila skladno s sporazumom s ČSSR omogočena vrnitev prek Avstrije, tudi če niso imeli avstrijskih vizumov, jugoslovanske oblasti pa niso dopustile prehoda meje tistim, ki so želeli potovati na Zahod. Vse zahteve za azil (obravnavana je bila tudi težava prosilcev za azil na diplomatskih predstavništvih SFRJ v ČSSR) ali status begunca so zavračali in omogočali državljanom ČSSR, da ostanejo v Jugoslaviji do izteka veljavnosti turističnega vizuma. Ta pravila niso veljala v posebnih primerih (npr. člani vlade ČSSR). Meje s Češkoslovaško so bile normalno prehodne, saj se je na »spoznavanje prijateljske socialistične in bratske pomoči« članic Varšavskega pakta konec avgusta brez večjih zapletov odpravila delegacija političnih delavcev iz Kopra. DA MIP, PA 1968, fasc. 28, Zabeleška sa sastanka održanog u Službi za pravne poslove DSIP na dan 26. avgusta 1968. godine po pitanju boravka čehoslovačkih gradjana u SFRJ i povratku u ČSSR, 429294 in Andrej Miklavčič, Balkan je utrujen, Lipa, Koper, 2003, str. 73.

¹⁰³ MIJ, KPR I-5-b, Zahtev predstavnika ČSSR za pomoć u uspostavljanju veza sa zemljom, 25. 8. 1968 in DA MIP, PA 1968, fasc. 25, Zabeleška o razgovoru Dj. Vukolića, v.d. načelnika I Uprave sa L. Šimovićem ambasadorom ČSSR u Beogradu, 27. avgusta 1968. godine.

New York na zasedanje VS OZN.¹⁰⁴ Izogibajoč se stikom z zahodnimi diplomati, je ravnal po nasvetih jugoslovanskega predstavnika v OZN Antona Vratuše in sprožil vprašanje invazije v ČSSR, ki je doživela obsodbo, vendar je resolucijo onemogočil sovjetski veto. Umik tega vprašanja iz OZN je bila tudi ena izmed zahtev sovjetskega vodstva v času moskovskih pogajanj. Šik in Vlasak sta v tem času odpotovala v Romunijo na srečanje s Ceaușescujem. Po vrnitvi interniranih voditeljev iz Sovjetske zveze so s svojim političnim delovanjem v Jugoslaviji zaključili in se po vrnitvi Háječka iz ZDA, ki je sicer načrtoval turnejo po prestolnicah Evrope, vrnil v domovino. V Jugoslaviji je v nenavadni vlogi do oktobra ostal le Ota Šik kot posebni sekretar češkoslovaške ambasade, ki naj bi po neimenovanem viru ostal v tujini kot potencialni član novega vodstva KPČ, če razvoj dogodkov v ČSSR ne bi tekel v duhu moskovskega protokola.¹⁰⁵ Po 23. avgustu je interes jugoslovanskega vodstva za delovanje te skupine upadel, v negotovih razmerah je predstavljal zadrego in povod za sovjetske obtožbe o jugoslovanskem vmešavanju v češkoslovaške zadeve.¹⁰⁶

Tik pred invazijo je madžarski voditelj Jánoš Kádár o jugoslovanski vlogi na Češkoslovaškem rekel: *»Jugoslavija nikakor ne želi kontrarevolucije v tej državi in bilo bi jo nesmiselno in škodljivo za to obtoževati. Jugoslavija podpira proces v ČSSR na podoben način, kakor je tolmačila in spremljala madžarske dogodke leta 1956, v želji da se razvoj in notranja situacija v maksimalni meri približata jugoslovanskemu tipu socializma.«*¹⁰⁷ Ta ocena je verjetno realna, saj si jugoslovansko vodstvo ni želelo hujše zaostritve odnosov z vzhodnim blokom, želelo pa si je potrditve o pravilnosti svoje notranje in zunanjepolitične usmeritve, kot ugotavlja Ljubodrag Dimić. Češki balkanolog Jan Pelikan pa meni, da medsebojni odnosi v času Praške pomladi niso igrali pomembnejše vloge, sam Titov obisk pa je pomenil le eno izmed njenih sklepnih epizod. Dostopni viri ne povedo veliko o mnenju Tita o razvoju dogodkov na Češkoslovaškem, vendar pa bi bilo glede na notranje razmere v Jugoslaviji smiselno trditi, da je reformno gibanje podpiral zaradi vprašanja prestiža in krepitve jugoslovanske zunanjepolitične vloge. Težko pa bi bilo verjetno, da se je popolnoma strinjal s stopnjo liberalizacije češkoslovaške družbe.

¹⁰⁴ MIJ, KPR I-5-b, Bilten o dogadjajima u ČSSR, broj 1, 24. avgusta 1968.

¹⁰⁵ AJ, fond 507, fasc. IX, 22/II-105-145, II-150, Informacija, koju je 28. i 29. o. m. poslala naša ambasada u Pragu na osnovu izlaganja Dubčeka, Černika i Smrkovskog.

¹⁰⁶ Jan Pelikan: Pokušaj stvaranja jezgra čehoslovačke emigracije u Jugoslaviji nakon sovjetske okupacije Čehoslovačke u avgustu 1968. godine. V: Tokovi istorije, 2007, št. 1–2, str. 81–106.

¹⁰⁷ KPR, I-5-b, Dogadjaji oko Čehoslovačke /obaveštajne informacije/, 10. jula 1968.

TITO AND THE PRAGUE SPRING IN THE YUGOSLAV DIPLOMATIC SOURCES

SUMMARY

The examination of resources in the Belgrade diplomatic archives provides the researchers with an abundance of documents, pointing at a lively interest of the Yugoslav leadership in the developments in Czechoslovakia in the end of the 1960s. The relations between the two states were at a very high level even before the changes in the Czechoslovak leadership in the first months of 1968. The common denominator was the reform of both economies; however, the reform process in Yugoslavia also influenced the realm of the social regime. Strong orientation of the Czechoslovak leadership at the time, with Antonín Novotný at the helm, towards the Eastern political space, hindered the process. Thus at least until the establishment of the so-called Action Programme, which outlined a more radical reform of the Czechoslovak society, we can follow attempts at avoiding any comparison with Yugoslavia. The Yugoslav leadership had a quite restrained public attitude to the changes, since the response of the majority of the Eastern Bloc was negative. The new reform leadership with Alexander Dubček as the first secretary expressed friendly intentions towards Yugoslavia, but the pressure of the Soviet Union and the unsolved issue of the dominance of the forces within the leadership prevented a more obvious public manifestation of these intentions. Belgrade was very well informed about the internal struggles and problems with the other Eastern Bloc countries during frequent contacts with the highest representatives of the Czechoslovak authority structures. The swift response of the members of the socialist camp at the meeting in Dresden in the end of March meant trouble, since the Communist Party of Czechoslovakia started losing the control of the liberalization process after February 1968. The Yugoslav leadership, otherwise reserved in its comments of the process, also expressed concern about that fact. In their talks with Dubček, the Secretary of Foreign Affairs Marko Nikezić and President Tito especially expressed their concern with the emergence of political pluralism, because the Socialist Party, until then subordinated to the Communist Party of Czechoslovakia, and various interest associations tried to operate in the manner of political parties. The political Manifest of 2000 Words also gave rise to mixed feelings. In the early summer the signs, well known to Tito and his associates due to the 1948 events, suggested that the socialist camp is likely to intervene in the Czechoslovak Socialist Republic. They had access to reports on the meetings of five communist parties; the rhetoric of Leonid Brezhnev became increasingly tense during his talks with Dubček; the Warsaw Pact forces refused to retreat after their military manoeuvres; and several incidents were instigated, supposedly proving that the territory of the Czechoslovak Socialist Republic was not safe from the invasions from the West. Even though the

Yugoslav side was in favour of Dubček's visit to Yugoslavia, they quickly decided that this would not be suitable in those circumstances. Therefore in July, in the already very strained atmosphere, they organised President Tito's visit to Prague instead. Through their contacts in the Central Committee of the Communist Party of Czechoslovakia, they were informed that the Hungarian president János Kádár was barely able to prevent an armed intervention; and they were very familiar with the situation of the Czechoslovak Army. The visit was postponed several times, because immediately before this meeting other meetings took place in Čierna upon Tisou and in Bratislava, at least seemingly calming the disagreements between the Czechoslovak Socialist Republic and five other communist parties. Thus Tito's visit was carried out between 9 and 11 August. It was in line with the visit of the Romanian leader Nicolae Ceaușescu, which took place a few days later, and it could only mean a symbolic expression of the support of the Prague Spring politics, which ended a bit more than two weeks later with the invasion of the Warsaw Pact forces. The moral support of the Yugoslav politics and its decisive condemnation of the invasion were very resounding among the population. Most probably this is why even today some theories ascribe important merits for the defence of the reform process in Czechoslovakia to the Yugoslav leadership. But we can definitely claim that the most important and direct role in the Czechoslovak politics was played by Yugoslavia in the week after the invasion, when it discretely supported certain members of the Czechoslovak government vacationing in Yugoslavia in the time of the invasion.

UDK 323.26(437.3):32.019.5(497.1)

*Mateja Režek***Odmev praške pomladi in njenega zloma
v Sloveniji in v Jugoslaviji*

Jugoslavija je v leto 1968 vstopila obremenjena s številnimi težavami. Nesoglasja med partijskimi voditelji glede politične in gospodarske prihodnosti države so se poglobljala, odnosi med jugoslovanskimi republikami so bili vse bolj napeti, mednacionalna trenja pa vse očitnejša. Gospodarska reforma ni obrodila pričakovanih sadov, jugoslovanski zunanji dolg je rasel, naraščale so cene, hkrati s tem pa tudi nezadovoljstvo prebivalstva. Politično razgreto ozračje so v začetku junija 1968 dodobra razvneli študentski nemiri v Beogradu, do vrelišča pa ga je pognal poseg Varšavskega pakta na Češkoslovaškem v noči z 20. na 21. avgust 1968.¹

Jugoslovanski politični voditelji so reforme na Češkoslovaškem pozorno spremljali že od začetka leta 1968, ko je krmilo češkoslovaške partije prevzel Aleksander Dubček, vendar so bili, zlasti Tito, v javnih izjavah o praški pomladi precej zadržani. Previdnost so jim narekovali tako bojazen pred negativnim odzivom Moskve kot tudi pomisleki, ki jih je praška reformna vnema vzbudila pri mnogih jugoslovanskih partijskih funkcionarjih – v odpravi cenzure in posledičnem prebujanju političnega pluralizma na Češkoslovaškem so namreč zaslutili grožnjo »kontrarevolucije«. Na drugi strani je spomladi 1968 marsikateri partijski »liberalec« v Dubčkovih reformah videl primer liberalizacije socializma, ki bi ga, ob odsotnosti lastnega koncepta reform, ustrezno prilagojenega lahko uporabili tudi v Jugoslaviji. Do korenitih reform vedno zadržani Tito svojih pogledov na praško pomlad seveda ni delil z njimi – večinoma je bil pasiven, o praški pomladi pa se je izražal previdno in nejasno. Po junijskih študentskih nemirih v Beogradu, ki so bili usmerjeni prej proti sistemskim reformam kot njim v prid, so postali bolj zadržani tudi mnogi manj

---

* Dr., doc., višja znanstvena sodelavka, Fakulteta za humanistične študije Univerze na Primorskem, Titov trg 5, SI-6000 Koper; Inštitut Nove revije – zavod za humanistiko, Cankarjeva 10 b, SI-1000 Ljubljana; e-naslov: mateja.rezek@fhs.upr.si

¹ Več o praški pomladi in njenem zlomu: Jaromír Navrátil: *The Prague Spring 1968: a National Security Archive Document Reader*. New York: Central European University Press, 1998; Kieran Williams: *The Prague Spring and its Aftermath: Czechoslovak Politics 1968–1970*. Cambridge: Cambridge University Press, 1997; Jiri Valenta: *Soviet Intervention in Czechoslovakia 1968: Anatomy of a Decision*. Baltimore 1991.

konsistentni partijski »liberalci«, ki so menili, da se lahko sistem reformira le od zgoraj, iz partije, in nikakor od spodaj navzgor.²

Na pragu poletja 1968 se je pritisk Sovjetske zveze in njenih satelitov na češkoslovaško vodstvo močno okreplil, kar je navsezadnje predramilo tudi Tita. Pritisk na Češkoslovaško je namreč v marsičem spominjal na sovjetske pritiske na Jugoslavijo leta 1948, zato takšne priložnosti za ohranitev in utrditev mednarodnopolitičnega položaja, ki si ga je Jugoslavija pridobila po sporu z Informbirojem, Tito ni mogel spustiti iz rok.

Vodstvo sovjetske komunistične partije je 11. julija poslalo evropskim komunističnim strankam, med njimi tudi Zvezi komunistov Jugoslavije (ZKJ), informacijo o razmerah na Češkoslovaškem. V pismu so Sovjeti izrazili zaskrbljenost zaradi slabitve moči češkoslovaške partije, krepitve »protisocialističnih elementov« in nevarnosti »kontrarevolucije« na Češkoslovaškem ter napovedali, da bodo pomagali češkoslovaškim komunistom v boju proti »kontrarevoluciji«.³

Jugoslovanski partijski voditelji so v odgovoru na sovjetsko pismo, ki ga je 19. julija povzelo tudi Delo, priznavali, da so na Češkoslovaškem dejavne »protisocialistične sile«, vendar so izrazili zaupanje, da bo češkoslovaško partijsko vodstvo samo obračunalo z njimi. Vpletanje v notranje zadeve suverene države bi namreč po njihovem mnenju škodovalo tako socializmu na Češkoslovaškem kot njegovemu razvoju v svetu, kompromitiralo pa bi tudi načelo neodvisnosti in enakopravnosti v odnosih med socialističnimi državami. Jugoslovanski voditelji so bili prepričani, da imajo »napredne sile« na Češkoslovaškem dovolj moči za obračun z »reakcijo«, ter dodali, da sta zaupanje in podpora češkoslovaški partiji »edina sprejemljiva in hkrati najučinkovitejša pomoč komunistični partiji Češkoslovaške in njenemu vodstvu v boju za okrepitev in nadaljnji razvoj socialističnih družbenih odnosov v ČSSR«.⁴

Naslednji dan, 20. julija, so osrednji jugoslovanski dnevnik objavili Titov intervju, ki ga je nekaj dni prej dal za egiptovski časopis Al-Ahram. Na vprašanje o dogajanju na Češkoslovaškem je Tito odvrnil, da je dramatiziranje češkoslovaških dogodkov odveč in da bi bila politika sile izjemno nespametna. Menil je, da socializem na Češkoslovaškem od zunaj ni ogrožen, če pa bi bil, »potem ima Češkoslovaška svojo armado, da bi se branila, ima svojo komunistično partijo, svoj delavski razred«. Priložnost je Tito izkoristil tudi za utrditev mita o odločnosti Jugoslavije, da bo za vsako ceno branila svojo neodvisnost pred zunanjo invazijo. Ob koncu intervjuja je namreč pribil, da »imamo tudi mi

² Gl. Jan Pelikán: *Jugoslávie a pražské jaro* (dalje Pelikán, Jugoslávie a pražské jaro) Praga 2008.

³ Arhiv Republike Slovenije (ARS), fond Centralni komite Zveze komunistov Slovenije (AS 1589), šk. 62, Informacija CK KPSS o situaciji u ČSSR, koju je preneo otpravnik poslova ambasade SSSR, 11. 7. 1968.

⁴ Delo, 19. 7. 1968, str. 1 in 16, Stališča ZKJ o ČSSR. ARS, AS 1589, šk. 248, Informacija o dogadjajima u vezi sa zbivanjima u ČSSR, 17. 7. 1968, str. 8–10.

v Jugoslaviji svojo armado, komunistično partijo in zavedno delovno ljudstvo in ni potrebno, da bi nam kdor koli reševal socializem. Za to imamo sami dovolj moči».⁵

Zaradi strahu pred morebitnim ostrim odzivom Moskve so bili do julija 1968 odnosi med jugoslovanskim in češkoslovaškim vodstvom previdni, saj so kremeljski voditelji v Jugoslaviji še vedno videli žarišče revizionistične okužbe, ki bi se utegnila kaj hitro razširiti v socialistične države vzhodnega bloka. Sredi julija pa so med Češkoslovaško in Jugoslavijo vendarle stekli pogovori o Titovem obisku v Pragi.⁶ Na povabilo češkoslovaškega vodstva je 9. avgusta Tito z nekaterimi vidnimi jugoslovanskimi politikami, med katerimi je bil tudi predsednik slovenske vlade Stane Kavčič, prispel v Prago, kjer so ga sprejeli generalni sekretar češkoslovaške partije Aleksander Dubček, češkoslovaški predsednik Ludvik Svoboda in predsednik parlamenta Josef Smrkovsky, na poti z letališča pa so jugoslovansko delegacijo pozdravljale velike množice ljudi.⁷ Titov obisk v Pragi je bil razumljen kot podpora češkoslovaški partiji in demonstracija jugoslovanske zunanje-politične usmeritve o enakopravnih odnosih med socialističnimi državami in komunističnimi partijami, zato so Tita na Češkoslovaškem pričakali z velikim upanjem. Tito je v ožjem partijskem krogu kasneje povedal, da je v pogovoru s češkoslovaškimi voditelji poudaril predvsem pravico Češkoslovaške do lastnega notranjega razvoja. Hkrati jih je posvaril pred krepitvijo »protisocialističnih sil«, ti pa naj bi mu odvrnili, »da bodo razbili te razne klube, da ne bodo dovolili večstrankarski sistem«.⁸

Vsakršno upanje Čehov in Slovakov glede demokratizacije se je razblinilo, ko so vojske petih držav članic Varšavskega pakta 20. avgusta ponoči vdrle na Češkoslovaško in 21. avgusta zgodaj zjutraj zasedle Prago. Delo je v svoji posebni izdaji že 21. avgusta poročalo o invaziji varšavskega pakta na Češkoslovaško, pri čemer so novinarji zasedbene sile opisovali z ostrimi besedami, kakršne so bile, denimo, »okupacijske sile«, »agresorji«, »agresorske države« in podobne, pod fotografijo sovjetskega tanka na prvi strani pa je z velikimi tiskanimi črkami pisalo »okupatorji«.⁹ Beograjski dnevnik Politika posebne številke časopisa tega dne ni izdal, v naslednjih dneh pa je bil ton člankov v Politiki oster in odločen, vendar za spoznanje previdnejši kot v Delu.¹⁰

⁵ Delo, 20. 7. 1968, str. 1–2, »Ne bojim se za našo mladino« – intervju predsednika Tita glavnemu uredniku Al Ahrama M. H. Hejkalu.

⁶ Več o ozadju Titovega obiska v Pragi Jan Pelikan: *Jugoslavija i praško proleće posle pojačanja sovjetskog pritiska na Čehoslovačku*. V: 1968 – Četrdeset godina posle (zbornik radova). Beograd 2008, str. 97–128.

⁷ Delo, 10. 8. 1968, str. 1, Veličasten sprejem Titu.

⁸ ARS, fond Zbirka kopij dokumentov o komunističnem in delavskem gibanju (AS 1551), šk. 100, Stenografske beleške sa desete sednice CK SKJ, 23. 8. 1968, 5/3 M.V.

⁹ Delo, 21. 8. 1968 – posebna izdaja.

¹⁰ Delo, Politiko, 21. – 30. 8. 1968.

21. avgusta, še preden je bil zaradi dogodkov na Češkoslovaškem sklican jugoslovanski partijski vrh, sta se sestala Predsedstvo in Izvršni komite Centralnega komiteja (CK) Zveze komunistov Slovenije (ZKS). Sekretar Izvršnega komiteja France Popit je povedal, da je pred sejo po telefonu govoril z Edvardom Kardeljem, ki je bil tedaj s Titom na Brionih. Kardelj je Popita opozoril, da »je situacija zelo resna«, zato mora biti »naše reagiranje pametno in dostojanstveno. Vplivati moramo na to, da ne bi prišlo do nepremišljenih demonstracij, ki so lahko posledica provokacij.«¹¹ V nasprotju s tem je Stane Dolanc menil, da je treba ravnanje Sovjetske zveze nemudoma javno obsoditi, kajti »če tega ne naredimo, potem komunisti ne bodo verjeli v ničesar več«.¹² Manj odločen je bil Miha Marinko, ki se je bal »nepotrebnega vznemirjenja«,¹³ pritegnila pa mu je tudi Vida Tomšič, ki je opozorila, da bodo razmere skušali izkoristiti politični nasprotniki, zato »je treba držati stvari v rokah, protestnih zborov ne preprečevati, bodo pa naj kratki, na njih naj se poudari solidarnost, podpora češkemu vodstvu in ljudstvu ter škoda, ki je bila s tem povzročena mednarodnemu delavskemu gibanju«.¹⁴ Vinko Hafner je svaril zlasti pred privrženci odstavljenega Aleksandra Rankoviča in pred »klasično reakcijo«, od katere je pričakoval ne le protisovjetsko, marveč tudi protisocialistično kampanjo, vendar je Milan Kučan v nadaljevanju opozoril, da protisovjetskih in protisocialističnih stališč nikakor ne bi smeli izenačevati, kajti »ne glede na to, kakšno stališče bomo zavzeli do manifestacij, ne bomo uspeli preprečiti antisovjetski ton, ki je pri nas v Sloveniji vsako leto močnejši in se bo pokazal tudi na manifestacijah in zborovanjih. To povem zaradi tega, da ne bi antisovjetskih stališč jemali kot antisocialističnih.«¹⁵

Strahovi pred izgubo nadzora, ki so jih izražali starejši partijci (Marinko, Tomšičeva in Hafner), predsednika slovenske vlade Staneta Kavčiča očitno niso prepričali. Sam je namreč zagovarjal odločno obsodbo okupacije Češkoslovaške in bil »proti niansiranju, kazanju lepega obraza, taktiziranju, dialogom sem in tja /.../ Sem za ostro oceno in nič zato, če bo šla iz okvira in koncepta, za katerega bi se v bodočnosti odločila naša federativna državna politika.«¹⁶ Morebitnih »provokacij« političnih nasprotnikov, pred katerimi so svarili starejši tovariši, se Kavčič ni bal, zato je nasprotoval prepovedi spontanih protestov. Nobenih pomislekov ni imel niti glede protisovjetskega razpoloženja v Sloveniji, kajti »antirusko razpoloženje je normalno in je nov faktor, katerega bomo morali vkomponirati v našo politiko«, za konec pa je brez dlake na jeziku pribil: »Pod pogojem, da zadržim samostojnost notranjega urejanja in prepre-

¹¹ ARS, AS 1589, šk. 30, 13. skupna seja predsedstva in izvršnega komiteja CK ZKS, 21. 8. 1968, str. 1.

¹² Prav tam, str. 2.

¹³ Prav tam, str. 4.

¹⁴ Prav tam, str. 5.

¹⁵ Prav tam, str. 7.

¹⁶ Prav tam, str. 7–8.

čim aziatski prodor, bi se povezal tudi z vragom.« Ivan Maček, pripadnik starejše generacije slovenskih komunistov, je odvrnil, da sicer podpira »javno obsodbo ruske agresije, toda v primerni in pravilni obliki in ne v nasprotju s stališči CK ZKJ«, izrazil pa je tudi strah pred »informbirojevci« in »rankovičevci«. ¹⁷ Ob zaključku se je slovenski notranji minister Silvo Gorenc navzoče seznanil, da je republiški sekretariat za notranje zadeve izvedel vse potrebne ukrepe za zagotovitev državne in javne varnosti, omenil pa je tudi depešo zveznega ministra za notranje zadeve, ki je prepovedal demonstracije na javnih mestih, vendar se je slovensko notranje ministrstvo odločilo, da prepovedi ne bo upoštevalo. ¹⁸

Ker se je slovenska vlada odločila prezreti navodilo iz Beograda o prepovedi demonstracij, je že 21. avgusta popoldan v ljubljanskem študentskem naselju potekalo zborovanje v podporo Češkoslovaški. Delo je naslednji dan poročalo, da se je v Rožni dolini zbralo nekaj tisoč študentov in Ljubljančanov, ki so izrazili solidarnost z vodstvom in državljani Češkoslovaške ter obsodili ravnanje Varšavskega pakta, zborovanje pa se je končalo s prepevanjem Internacionalne in pohodom s transparenti po središču Ljubljane. ¹⁹ Študentski protest je minil mirno, Služba državne varnosti (SDV) pa je vendarle zabeležila nekaj »sovražnih izpadov«. Izstopal naj bi zlasti študent Oto Vilčnik, ²⁰ ki naj bi »pozival k splošnemu prevrednotenju socializma«, vendar naj bi ga zbrana množica izžvižgala, o čemer je, brez navedbe študentovega imena, naslednji dan poročalo tudi Delo. Poleg tega je bilo po oceni SDV med številnimi transparenti na zborovanju »tudi nekaj propagandno-politično škodljivih na liniji istovetenja Sovjetske zveze in njenih voditeljev z nacizmom. Najkritičnejši transparenti so naslednji: 'CCCP über alles' z velikim kljukastim križem čez celi transparent; 'Stalin-Hitler, Brežnjev-Johnson' in Brežnjev prečrtan s kljukastim križem, Dubček pa s srpom in kladivom.« ²¹ SDV je poročala tudi, da je bila po demonstracijah v študentskem naselju oziroma med pohodom protestnikov po ljubljanskih ulicah pri gostilni Figovec v središču mesta zažgana sovjetska zastava. Ugotovili so, da je šlo za »skupino huligansko razpoloženih mladeničev«, dva od njih so kasneje zaslišali, ²² primer pa so kasneje po vsej verjetnosti predali javnemu tožilstvu ali sodniku za prekrške.

Poleg novic o razmerah na Češkoslovaškem in člankov o protestih zoper intervencijo Varšavskega pakta je Delo 22. avgusta objavilo tudi pozive Rdečega križa, naj državljani pomagajo češkoslovaškim turistom, »če bi morali

¹⁷ Prav tam, str. 9.

¹⁸ Prav tam, str. 12.

¹⁹ Delo, 22. 8. 1968, str. 2, Ljubljanska mladina enotna v obsodbi grobe intervencije.

²⁰ Zoper Ota Vilčnika je bil uveden postopek o prekršku. ARS, fond Republiški sekretariat za notranje zadeve Socialistične republike Slovenije (AS 1931), šk. 1187, Akcija »Sokol« – okupacija ČSSR leta 1968, str. 89.

²¹ ARS, AS 1931, šk. 1187, Akcija »Sokol« – okupacija ČSSR leta 1968, str. 48.

²² Prav tam, str. 70–71.

nepredvidoma podaljšati bivanje pri nas in bi potrebovali kakršno koli pomoč«. ²³ Istega dne je bila objavljena izjava CK ZKS o dogodkih na Češkoslovaškem, ki pa je bila v primerjavi z razpravo na seji dan prej zelo previdna. V javni izjavi so slovenski partijski voditelji poudarili predvsem škodo, ki jo je ravnanje Varšavskega pakta povzročilo socializmu, zato je bila po njihovem mnenju *»internacionalna dolžnost jugoslovanskih komunistov odločno in nedvoumno podpreti politiko sedanjega CK KP Češkoslovaške, s tem pa tudi proces demokratizacije v tej deželi*«. ²⁴

Slovinci so z obsodbo okupacije Češkoslovaške prehiteli Tita, čeprav tudi on ni okleval. Zavedajoč se resnosti dogodkov na Češkoslovaškem in njihovih posledic za Jugoslavijo, je 21. avgusta zvečer na Brionih sklical skupno sejo predsedstva in Izvršnega komiteja CK ZKJ, že dopoldan pa se je v njegovi letni rezidenci neformalno sestalo nekaj Titovih sodelavcev – Edvard Kardelj, Koča Popović, Veljko Vlahović, Ivan Gošnjak, Mitja Ribičič in drugi. Z vsebino dopoldanskega sestanka in večerne brionske seje je naslednji dan, 22. avgusta, slovenske partijske voditelje seznanil Mitja Ribičič. Po Ribičičevih besedah Tito *»ni varčeval z izrazi*« in je vojaški poseg na Češkoslovaškem ocenil kot *»neumno odločitev*«, ki bo socializmu povzročila nepopravljivo škodo, opozoril pa je tudi, da *»smo kot glavni protagonisti neodvisne politike na udaru sovjetske agresije v prvi vrsti mi*«. ²⁵ Razprava na večerni skupni seji predsedstva in Izvršnega komiteja CK ZKJ je bila podobna kot na dopoldanskem sestanku. Tito je ponovil, da poseg na Češkoslovaškem ni bil potreben in da obstaja možnost sovjetske agresije proti Jugoslaviji, ki pa se bo vsakršnemu vojaškemu posegu odločno postavila po robu. Poleg tega je opozoril, da je enotnost jugoslovanske partije nujna in da je pred jugoslovanskimi komunisti naloga reševanja ugleda komunizma v svetu. Temu so pritrdili tudi drugi razpravljavci, zlasti Edvard Kardelj, ki je ocenil, da komunizem prehaja v novo fazo in *»tu se moramo znajti; biti moramo med prvimi, ki bodo dali jasnejša orientacijo, povedati, da socializem ni ubit*«. ²⁶

Čeprav je na brionski seji padlo kar nekaj ostrih besed na račun ravnanja Sovjetske zveze, je bila Titova prva izjava za javnost, ki so jo jugoslovanski časopisi objavili 22. avgusta, precej mlačna. Tito je povedal, da ga je vdor tujih sil na Češkoslovaško *»hudo vznemiril*«, saj je bila z njim *»poteptana suverenost socialistične države in prizadejan hud udarec socialističnim in naprednim silam na svetu*«, na vprašanje, ali pričakuje, da bo v zvezi s temi dogodki prišlo do demonstracij tudi v Jugoslaviji, pa je odvrnil: *»Mislim, tako pa sodijo tudi drugi tovariši iz predsedstva, da moramo ohraniti mir in hladnokrvnost in zato ne bomo dovolili kakšnih demonstracij, iz katerih bi se lahko izrodile razne pro-*

²³ Delo, 22. 8. 1968, str. 3.

²⁴ Delo, 22. 8. 1968, str. 2, Agresije ni mogoče opravičiti.

²⁵ ARS, AS 1589, šk. 30, 14. skupna seja predsedstva in izvršnega komiteja CK ZKS, 22. 8. 1968, str. 2.

²⁶ Prav tam, str. 12.

vokacije. Naš delavski razred in ljudstvo v celoti imata dovolj drugih možnosti, da izrazita nezadovoljstvo nad takšnim ravnanjem nasproti socialistični državi.«²⁷

Titu je v svoji prvi javni izjavi agresijo na Češkoslovaško sicer obsodil, vendar niti z besedo ni omenil Sovjetske zveze, prav tako pa ni izrecno podprl češkoslovaškega vodstva. Z ničemer ni javno podprl niti štirih visokih češkoslovaških politikov – podpredsednika vlade Ota Šika, ministra za zunanje zadeve Jiříja Hájeka, gospodarskega ministra Františka Vlasáka in predsednika centralne kontrolne komisije Štefana Gašparíka, ki so na predvečer intervencije prispeli v Jugoslavijo, uradno na dopust, po vsej verjetnosti pa z namenom osnovanja jedra češkoslovaških izgnancev v Beogradu.²⁸

Doktrina Brežnjeva o omejeni suverenosti socialističnih držav je Titu očitno nagnala strah v kosti, zato sovjetskega voditelja ni želel dražiti z neprevidnimi izjavami in nepremišljenimi potezami, saj bi mu s tem omogočil izgovor za povečanje sovjetskega pritiska na Jugoslavijo, ki se je v naslednjih dneh in tednih dejansko stopnjeval. Jugoslavija je resda že skoraj dve desetletji razvijala svoj model socializma in ni bila članica Varšavskega pakta, vendar je bila v sovjetskih očeh zaradi svoje različice socializma spodbujevalec vzhodnoevropskega marksističnega revizionizma in zato moteč trn v peti Kremlja, ki bi ga ta utegnil kaj hitro izdreti.

Titovo prvo izjavo za javnost so živahno komentirali tudi tuji diplomati v Jugoslaviji. Svetnik sovjetske ambasade v Beogradu Konstantin Smirnov je glede pisanja jugoslovanskih časopisov o dogodkih na Češkoslovaškem ugotavljal, da je zelo ostro, enostransko in neresnično, medtem ko je bila Titova prva javna izjava po njegovem mnenju zelo razsodna in umirjena.²⁹ Sekretar sovjetske ambasade Kirilov pa je menil, da je bila jugoslovanska podpora Češkoslovaški že pred posegom pretirana, vendar ga to niti ni presenečalo, saj naj bi Češkoslovaška posnemala prav jugoslovanski sistem, »kjer privatni sektor zavzema tak obseg, da se skoraj govori o privatnih tovarnah. To je socializmu tuje in če bi te primere posnemala tudi Češka, bi postala tuji član družine. Glavni oče – glava družine – pa ne dovoljuje in ne bo dovolil, da bi se mu otroci obnašali tako, kot oni hočejo.«³⁰

Razvoj dogodkov v Jugoslaviji so pozorno spremljali tudi zahodni diplomati. Italijanski diplomatski predstavniki so ugotavljali, da je intervencija na Češkoslovaškem jugoslovansko javnost očitno bolj prizadela kot predsednika Tita. V poročilu, ki ga je italijansko veleposlaništvo poslalo v Rim, so zapisali, da težko sodijo, ali je bila Titova prva javna izjava »realna ocena ali pa način, da se izogne prekinitvi odnosov s Sovjetsko zvezo in partijo«. Menili so, da Tita

²⁷ Delo, 22. 8. 1968, str. 1, Titova izjava.

²⁸ Več o tem Pelikán, *Jugoslávie a pražské jaro*, str. 191–214.

²⁹ ARS, AS 1931, A-21-14 (1968), Informativni bilten SDV, 24. 8. 1968, str. 302.

³⁰ Prav tam, str. 302.

bolj skrbijo posledice intervencije za mednarodno komunistično gibanje kot pa usoda Češkoslovaške, še najbolj pa ga je skrbelo za socializem v Jugoslaviji.³¹

Tit se prav gotovo ni bal le sovjetskega vojaškega posega, temveč tudi notranjih nemirov, kar je nakazal že v svoji prvi izjavi za javnost. Poudaril je namreč, da demonstracij v Jugoslaviji ne bo, pri čemer je izrecno omenil demonstracije, »iz katerih bi se lahko izrodile razne provokacije«.³² Ljudstvu pa je bilo vendarle treba omogočiti, da javno izrazi in izživi svoj protest proti okupaciji Češkoslovaške, zato je bil 22. avgusta v Beogradu organiziran »miting solidarnosti«. Četrtn milijonsko množico, ki se je zbrala na Trgu Marxa in Engelsa, je nagovoril sekretar Izvršnega komiteja CK ZKJ Mijalko Todorović, ki je obsodil zasedbo Češkoslovaške, previdno pa je podprl tudi češkoslovaško vodstvo v »boju za demokratični razvoj socializma«, vendar tudi on niti z besedo ni omenil glavnega agresorja na Češkoslovaško – Sovjetske zveze. Ob koncu je mlade pozval k množičnemu vstopu v partijo, »da okrepijo njeno udarno silo in njeno ustvarjalno moč v nadaljnji graditvi naše socialistične družbe«, kar je zbrana množica pozdravila z burnim aplavzom in skandiranjem »Tito – partija«.³³

Jugoslovanske partijske voditelje s Titom na čelu je vse bolj skrbel razmah protisovjetskega razpoloženja med prebivalstvom, olje na ogenj pa so prilivali tudi mediji, ki so dan za dnem poročali o razmerah na Češkoslovaškem, izražali podporo češkoslovaškemu ljudstvu, obsojali agresijo Varšavskega pakta in objavili tudi marsikateri protisovjetski komentar, kar v Sovjetski zvezi ni ostalo neopaženo. Množica na beograjskem mitingu protisovjetskih stališč sicer ni izražala – vsaj poročevalec Dela jih ni zabeležil – povsem drugače pa je bilo v Sloveniji. Slovenci namreč do Sovjetske zveze večinoma niso gojili nobenih simpatij, kar se je navsezadnje izrazilo tudi na seji slovenskega partijskega vrha in na protestnem zborovanju v ljubljanskem študentskem naselju 21. avgusta.

Titovo politiko so vodilni jugoslovanski komunisti odločno podprli na zasedanju CK ZKJ 23. avgusta,³⁴ dva dni zatem, 25. avgusta pa je Delo na prvi strani objavilo Titove uvodne besede na tej seji. Tito tokrat ni le obsodil poseg Varšavskega pakta, marveč je podprl tudi prizadevanja češkoslovaškega vodstva za demokratizacijo socializma in prilagoditev sistema specifičnim razmeram na Češkoslovaškem.³⁵ Naslednji dan je bila v Delu objavljena obsežna resolucija CK ZKJ, ki je podrobneje pojasnila stališča jugoslovanskega partijskega vrha glede dogodkov na Češkoslovaškem, v zaključku pa je bila naravnana izrazito mobilizacijsko, saj je poudarjala enotnost jugoslovanske partije in družbe ter odločnost Jugoslavije, da se bo branila pred morebitno zunanjo agre-

³¹ Prav tam, str. 305.

³² Delo, 22. 8. 1968, str. 1, Titova izjava.

³³ Delo, 23. 8. 1968, str. 1 in 3, Veliko zborovanje v Beogradu.

³⁴ ARS, AS 1551, šk. 100, Stenografske beleške sa desete sednice CK SKJ, 23. 8. 1968.

³⁵ Delo, 25. 8. 1968, str. 1, Tito, ustavititi so hoteli napredni socialistični razvoj v ČSSR.

sijo, zlasti mladino pa je pozivala tudi k množični politični aktivizaciji v okviru ZKJ.³⁶

Številnim notranjim problemom, ki so tedaj razjedali Jugoslavijo, se je tako pridružila še nevarnost sovjetskega vojaškega posega, ogroženo pa je bilo tudi jugoslovansko gospodarstvo, ki je bilo s številnimi pogodбами vezano na Sovjetsko zvezo in druge države vzhodnega bloka. Zdelo se je, da so pred Jugoslavijo hudi časi, zato si je jugoslovanski politični vrh s Titom na čelu zadal nalogo homogenizacije jugoslovanske družbe in povrnitve njenega zaupanja v partijo, utrditi pa je bilo treba tudi mit o nepremagljivosti Jugoslavije.

Na seji Izvršnega komiteja CK ZKJ 28. avgusta so jugoslovanski partijski voditelji že ugotavljali, da je bila dosežena visoka stopnja politične enotnosti in da se vsepovsod po državi krepi patriotizem. Menili so, da je treba zaradi dosežene enotnosti znotraj partije pohiteti s pripravami na 9. kongres ZKJ, sistematično pa bi se bilo treba lotiti tudi sprejemanja mladih v partijo, pri čemer bi morali formalne postopke čim bolj poenostaviti. V sklepih seje je bilo poudarjeno, da je treba okrepiti delo organov državne varnosti pri razkrivanju in pregonu političnih nasprotnikov ter povečati budnost partijskih organizacij in državljancev pri razkrinkavanju nasprotnikov. Precejšen del razprave je bil namenjen ukrepom za izboljšanje jugoslovanske obrambne sposobnosti, podprto pa je bilo tudi *»pravilno stališče zveznega izvršnega sveta, da z naše strani ni treba dajati nikakršnega povoda za poslabšanje obstoječih odnosov na državni ravni z deželami, ki so izvedle oboroženo intervencijo na Češkoslovaškem«*.³⁷

Ozračje izrednih razmer, ki je zajelo Jugoslavijo po 21. avgustu, je zahtevalo visok davek tudi na račun že tako okrnjene svobode izražanja. Na udaru je bil zlasti tisk, ki se ga je jugoslovanski partijski vrh odločil povsem podrediti svojim interesom. Eden od sklepov seje Izvršnega komiteja CK ZKJ 28. avgusta se je namreč glasil, da *»je v sedanjih razmerah posebnega pomena na ustrezen način izboljšati kadrovska strukturo v posameznih časopisih«* in kadre po potrebi tudi zamenjati.³⁸

Strah jugoslovanskih voditeljev pred sovjetsko invazijo se je še bolj okrepil po sovjetski diplomatski noti, ki jo je 30. avgusta po nalogu vlade in Centralnega komiteja Komunistične partije Sovjetske zveze Titu na Brionih prebral sovjetski veleposlanik Ivan Benediktov. V diplomatski noti so sovjetski voditelji ostro napadli Jugoslavijo zaradi domnevnega protisovjetskega in protisocialističnega delovanja ter podpiranja *»kontrarevolucije«* na Češkoslovaškem.

³⁶ Delo, 26. 8. 1968, str. 3, Resolucija centralnega komiteja ZKJ.

³⁷ ARS, AS 1589, šk. 61, Depeša IK CK ZKJ republiškim izvršnim komitejem, 31. 8. 1968, str. 5. Gl. tudi ARS, AS 1589, šk. 30, 15. seja predsedstva in IK CK ZKS, 29. 8. 1968, na kateri so člani zveznega partijskega vodstva iz Slovenije poročali slovenskim partijskim voditeljem o vsebini sestanka IK CK ZKJ dan prej.

³⁸ ARS, AS 1589, šk. 61, Depeša IK CK ZKJ republiškim izvršnim komitejem, 31. 8. 1968, str. 3.

Besedišče in ton demarše sta Tita očitno močna razjezila, saj je branje Benediktova večkrat prekinil z vzkliki: »*To ni res!*«, »*To je navadna laž!*«, »*Kako si drznete vpričo mene brati takšne klevete!*« ipd.³⁹ Kljub temu je sovjetski veleposlanik nadaljeval z branjem diplomatske note, ki je bila ostra tudi do poročanja jugoslovanskih medijev oziroma domnevne protisovjetske medijske kampanje v Jugoslaviji. Branje je Benediktov sklenil z grožnjo, da »*odgovornost za posledice takšne kampanje proti ZSSR, ki je nihče ni izzval in ki se vodi v Jugoslaviji proti Sovjetski zvezi, zadene jugoslovansko stran. Takšna gonja mora škodljivo vplivati na sovjetsko-jugoslovanske odnose.*«⁴⁰

Sovjetske grožnje Tito ni preslišal, vendar je v pogovoru z Benediktovom odločno vztrajal pri svojih pogledih na češkoslovaške dogodke. Povedal je, da je že pred posegom na nedavnem moskovskem sestanku z Brežnjevom opozoril, da bi bili vsakršni ukrepi proti Češkoslovaški, razen političnih, katastrofalna napaka, vendar ga v Kremlju niso poslušali ter s tem mednarodnemu delavskemu gibanju povzročili nepopravljivo škodo. Dejal je, da bi bila »*za socializem manjša škoda celo, če bi bila Češkoslovaška odpisana kot socialistična dežela, kakor to da so vojske socialističnih dežel vdrle na ozemlje socialistične države.*«⁴¹ Glede protisovjetske gonje v Jugoslaviji je vztrajal, da so takšne trditve »*navadna laž*«, saj je jugoslovanski Centralni komite v svojih dokumentih vseskozi opozarjal, »*da ne bomo dopustili nobene gonje proti Sovjetski zvezi, nobenega antisovjetizma.*«⁴² Tito je v nadaljevanju večkrat izrecno ponovil, da si Jugoslavija želi dobrih odnosov s Sovjetsko zvezo, poudarjal pa je tudi, da bo Jugoslavija vztrajala pri razvijanju lastnega socializma. Sredi pogovora je Benediktova mimogrede spomnil, da so se Jugoslovani junaško borili v času druge svetovne vojne, pa »*tudi sedaj smo pripravljeni na žrtve, če bi bila v nevarnosti naša neodvisnost in naša samostojna pot graditve socializma. /.../ Če bi prišlo do napada na Jugoslavijo bodisi z Zahoda bodisi z Vzhoda, se bo Jugoslavija odločno borila v obrambi svoje neodvisnosti. O tem ni treba dvomiti.*«⁴³

V strahu pred morebitnim udarom z Vzhoda je jugoslovanski politični vrh v naslednjih dneh sprejel celo vrsto ukrepov, s katerimi bi okrepil pripravljenost Jugoslavije na obrambo. Med drugim so s konceptom t. i. vsesplošnega ljudskega odpora korenito posegli v jugoslovanski obrambni sistem, s tem pa tudi v dotlej nedotakljivo jugoslovansko vojsko. Ocena pripravljenosti jugoslovanske vojske na obrambo pred sovjetsko invazijo je namreč dala porazne rezultate, saj je bil dotedanji koncept jugoslovanske obrambe prilagojen le morebitnemu

³⁹ ARS, AS 1589, šk. 31, Gradivo s skupne seje predsedstva in izvršnega komiteja CK ZKJ, 2. 9. 1968 – Zapisek o sprejemu sovjetskega veleposlanika pri predsedniku Titu, 30. 8. 1968, str. 2 in 5.

⁴⁰ Prav tam, str. 5.

⁴¹ Prav tam, str. 12.

⁴² Prav tam, str. 8.

⁴³ Prav tam, str. 9.

napadu z Zahoda, velik problem pa je predstavljala tudi mobilizacija jugoslovanske vojske v primeru nenadnega napada. O pomanjkljivosti jugoslovanske obrambe in novem konceptu »vsesplošnega ljudskega odpora«, ki bi Jugoslaviji omogočil, da bi delovala kot »jež za sovražnika /.../v vsakem mestu in vsaki vasi«, ⁴⁴ kot se je izrazil Tito, je jugoslovanski politični vrh razpravljajal na skupni seji predsedstva in Izvršnega komiteja CK ZKJ 2. septembra na Brionih. ⁴⁵

Kolikšna je bila realna nevarnost sovjetskega posega, je ostajalo odprto vprašanje, odprti pa sta bili tudi vprašanji, ali se bo Jugoslavija prisiljena braniti sama in kakšen bo odziv Zahoda in neuvrščenih držav v primeru sovjetske invazije na Jugoslavijo. Sovjetski pritisk na Jugoslavijo je torej močno destabiliziral dotedanji koncept jugoslovanske zunanje politike.

V medijih vzhodnoevropskih držav, z izjemo Romunije, ki ni sodelovala v intervenciji Varšavskega pakta in je vdor na Češkoslovaško tudi javno obsodila, se je v dneh po posegu začela prava gonja proti Jugoslaviji, ki je strah pred agresijo z Vzhoda samo še okrepila. Jugoslovanski politični vrh je začel iskati podporo neuvrščenih držav, vendar se je že 23. avgusta na seji Varnostnega sveta Združenih narodov pokazalo, da imajo neuvrščene države o intervenciji Varšavskega pakta različna stališča, saj so se Indija, Pakistan in Alžirija vzdružale glasovanja o resoluciji, ki bi obsodila vdor na Češkoslovaško. Mnoge neuvrščene države, predvsem v arabskem svetu, so bile namreč gospodarsko in vojaško močno odvisne od Sovjetske zveze. Zlasti egiptovski predsednik Naser je lahko računal na sovjetsko pomoč v arabskih vojnah z Izraelom, zato je bil do okupacije Češkoslovaške ravnodušen, če že ne prosovjetsko naravnani, kar je bilo za Tita velikansko razočaranje. Jugoslavija torej v tistem trenutku ni uživala pretirane podpore znotraj gibanja neuvrščenih, zato je lahko pomoč pričakovala le od Zahoda, zlasti od Združenih držav Amerike. Komaj dva dni po posegu na Češkoslovaškem je Tito sprejel ameriškega veleposlanika Elbricka, ki mu je povedal, da Združene države pojmujejo invazijo na Češkoslovaško kot nezakonito. Invazijo Varšavskega pakta je konec avgusta javno obsodil tudi ameriški predsednik Lyndon Johnson, obenem pa je opozoril, da Združene države ne bodo dopuščale nadaljevanja sovjetske agresije v Evropi. Izjava ameriškega predsednika je bila razumljena kot grožnja Sovjetski zvezi v primeru nadaljnjih vojaških operacij Varšavskega pakta v Evropi, s čimer je Johnson posredno zaščitil tudi Jugoslavijo, poleg tega pa ji je v prihodnjih mesecih odobril tudi precejšnjo gospodarsko in finančno pomoč. ⁴⁶

⁴⁴ ARS, AS 1589, šk. 31, Gradivo s skupne seje predsedstva in IK CK ZKJ, 2. 9. 1968 – Sklepna beseda tovariša Tita, str. 11.

⁴⁵ ARS, AS 1589, šk. 31, Gradivo s skupne seje predsedstva in IK CK ZKJ, 2. 9. 1968 – Informacija o skupni seji predsedstva in IK CK ZKJ na Brionih, 2. 9. 1968, str. 16–22.

⁴⁶ Več o jugoslovanski zunanji politiki po vdoru varšavskega pakta na Češkoslovaško: Hrvoje Klasić: *Unutrašnjopolitičke in vanjskopolitičke aktivnosti Jugoslavije nakon intervencije varšavskog pakta u Čehoslovačkoj 1968. godine*. V: 1968 – Četrdeset godina posle (zbornik radova), Beograd 2008, str. 530–544.

Sovjetska diplomatska nota, ki jo je 30. avgusta Titu posredoval sovjetski veleposlanik Benediktov, ni vplivala le na zunanjo in obrambno politiko Jugoslavije, temveč je močno odmevala tudi v notranji politiki. Tri dni po sestanku Tita in Benediktova sta se 2. septembra na Brionih sestala predsedstvo in Izvršni komite CK ZKJ. Izhodišče razprave je bila prav omenjena sovjetska demarša, ki so jo na seji ocenili kot »prvo uradno dejanje neposrednega pritiska na Jugoslavija po ZSSR«. ⁴⁷ Jugoslovanski partijski voditelji so poudarili, da mora Jugoslavija vztrajati pri svojih načelnih stališčih in »jasno povedati vsem, da bo te pozicije branila z vsemi sredstvi, vključno tudi z vseljudsko obrambno vojno«, hkrati pa »ne smemo z ničemer zaostroovati odnosov in dajati povoda, da bi se krivdo za morebitno vojaško intervencijo in odpoved ekonomskih in drugih sporazumov prevalilo na nas«. ⁴⁸ Da bi to dosegli, so morali čim prej utišati medije oziroma jih povsem podrediti interesom partije: »Nujno je, da tisk, radio in televizija povečajo povezanost s političnimi vodstvi in izostrijo kriterije glede vsebine, značaja in načina informiranja. Pri tem je neogibno treba veliko bolj upoštevati, da bodo informacije v skladu s politiko ZKJ, paziti na verodostojnost vsake vesti in na selekcijo tekstov.« ⁴⁹

Verjetno ni naključje, da so takoj zatem s prvih strani Dela izginili z velikimi mastnimi črkami naslovljeni članki o okupaciji Češkoslovaške in vsakodnevna poročila o izražanju podpore Češkoslovaški v Sloveniji. Zamenjali so jih manj vpadljivi naslovi, vsebina člankov ni bila več tako udarna, kmalu pa so se poročila o razmerah na Češkoslovaškem s prvih strani preselila na notranje strani časopisa. Članki, povezani z dogodki na Češkoslovaškem, so se s prvih strani hitro umikali tudi v drugih jugoslovanskih dnevnikih, vendar to očitno ni zadostovalo. Člani skupine za tisk pri Izvršnem komiteju CK ZKJ so namreč na sestanku z beograjskimi novinarji še konec septembra 1968 ugotavljali, da dogodki na Češkoslovaškem v sredstvih javnega obveščanja še vedno »dobivajo več prostora in močnejše poudarke kot bi bilo potrebno v sedanjih razmerah«. ⁵⁰

Poleg pritiska na medije je partija po brionski seji okrepila tudi »budnost do raznih sovražnih sil in elementov znotraj države, informbirojevcev, rankovičevcev itd.«. ⁵¹ SDV je poostrila nadzor nad resničnimi in domnevnimi političnimi nasprotniki vseh barv, najbolj pa nad »informbirojevci« in »rankovičevci«, ki bi se v primeru udara z Vzhoda utegnili povezati s Sovjeti. Verjetno bolj iz navade kot iz potrebe, so okrepili nadzor tudi nad »klasičnimi reakcionarji«, ka-

⁴⁷ ARS, AS 1589, š.k. 31, Gradivo s skupne seje predsedstva in izvršnega komiteja CK ZKJ, 2. 9. 1968 – Informacija o skupni seji predsedstva in izvršnega komiteja CK ZKJ na Brionih, 2. 9. 1968, str. 1.

⁴⁸ Prav tam, str. 12.

⁴⁹ Prav tam, str. 15.

⁵⁰ ARS, AS 1589, š.k. 248, Depeša CK ZKJ vodji skupine za tisk pri izvršnem komiteju CK ZKS, 26. 9. 1968, str. 1.

⁵¹ ARS, AS 1589, š.k. 31, Gradivo s skupne seje predsedstva in izvršnega komiteja CK ZKJ, 2. 9. 1968 – Informacija o skupni seji predsedstva in izvršnega komiteja CK ZKJ na Brionih, 2. 9. 1968, str. 15.

mor so sodili do režima kritični posamezniki, ki jih je SDV večinoma obravnavala kot zahodno naravnane, zatem duhovščina, politična emigracija in drugi.

Slovenska SDV je zaradi dogodkov na Češkoslovaškem že 21. avgusta odprla poseben dosje z imenom »Akcija Sokol«, vendar, sodeč po poročilih v dosjeju, konec poletja in v začetku jeseni 1968 SDV v Sloveniji ni imela prav veliko dela. V poročilu z dne 24. septembra so zapisali, da je bilo »v obravnavanem obdobju ugotovljenih malo sovražnih pojavov«,⁵² med ustnimi pa jih je bila večina na ravni gostilniških govoric, pogosto pod vplivom alkohola.⁵³ Do 22. septembra je slovenska SDV javnemu tožilstvu predala 10 kazenskih ovadb, sodnikom za prekrške pa 56 predlogov za uvedbo postopka o prekršku.⁵⁴ Poleg takšnih in drugačnih sovražnih izjav so organi SDV opažali tudi plakate, letake in parole po zidovih, tako s prosovjetsko kot s protisovjetsko vsebino. Na spomeniku zmage v Murski Soboti so, denimo, 22. avgusta odkrili plakat, na katerem je z rdečo barvo pisalo »sram me je«, plakat pa je bil z vrvico obešen okrog vratu kipa sovjetskega vojaka.⁵⁵ SDV je zaznavala tudi vse večji strah prebivalstva pred sovjetskimi vdorom, ki se je izražal v širjenju alarmantnih govoric o mobilizaciji in premikih jugoslovanske armade na vzhodne meje ter v nakupovalni mrzlici v nekaterih slovenskih mestih in vaseh.⁵⁶

Posebne nadzora državne varnosti so bili deležni posamezniki, označeni kot »informbirojevci«, ki so bili v prvih letih po jugoslovanskem sporu z Informbirojem tako ali drugače kaznovani zaradi domnevnih ali dejanskih prosovjetskih stališč. Po poročanju slovenske SDV so štirje med njimi izrecno podprli okupacijo Češkoslovaške, štirje pa pogojno.⁵⁷ Med slovenskimi »informbirojevci«, ki so podprli intervencijo, je bil tudi Dragotin Guštinčič, o katerem je SDV že 26. avgusta poročala, da »je v zvezi z dogodki v ČS izjavil, da so SZ in ostale socialistične države imele polno pravico in da so edino pravilno ravnale, ker so posredovale v ČSSR. Za stanje, kakršno je bilo v ČS, pa je po njegovem mnenju kriva Jugoslavija.«⁵⁸

Stališča zveznega partijskega vrha, sprejeta 2. septembra na Brionih, je 9. septembra na skupni seji predsedstva in Izvršnega komiteja CK ZKS podprl tudi slovenski Centralni komite. Celó Stane Kavčič, ki je slabe tri tedne prej izjavil, da bi se v obrambi pred Sovjetsko zvezo povezal tudi z vragom, je pohvalil enotnost partije in poudaril, da »če bi bile katerekoli sile tako nespametne, da bi

⁵² ARS, AS 1931, šk. 1187, Akcija »Sokol« – okupacija ČSSR leta 1968, Varnostna situacija v SR Sloveniji v zvezi s češkoslovaškimi dogodki, str. 40.

⁵³ Prav tam, str. 39.

⁵⁴ Prav tam, str. 40.

⁵⁵ ARS, AS 1931, šk. 1187, Akcija »Sokol« - okupacija ČSSR leta 1968, Analitični pregled sovražnih pojavov in aktivnosti med češkoslovaškimi dogodki, 12. 9. 1968, str. 12.

⁵⁶ ARS, AS 1931, A-21-14 (1968), Informativni bilten SDV, 29. 8. 1968, str. 353.

⁵⁷ ARS, AS 1931, šk. 1187, Akcija »Sokol« – okupacija ČSSR leta 1968, Varnostna situacija v SR Sloveniji v zvezi s češkoslovaškimi dogodki, str. 41.

⁵⁸ ARS, AS 1931, A-21-14 (1968), Informativni bilten SDV, 26. 8. 1968, str. 327.

*skušale ustvarjati pri nas kakršnekoli provokacije, desne izpade ipd., bi morali na to zelo odločno reagirati. /.../ Kdor misli, da je sedanja situacija ugodna za kakršnokoli popuščanje, se zelo moti in take poskuse bi morali že v kali zatreči.*⁵⁹ Verjetno je Kavčiča bolj kot kar koli drugega navdušila zasnova »vsesplošnega ljudskega odpora«, ki je zarezal v dotlej izrazito centralizirani sistem obrambe in vojaško doktrino Jugoslovanske ljudske armade ter napovedal oblikovanje teritorialnih enot, s tem pa tudi večje prisojnosti republik na področju obrambe.

Bojazen pred udarom z Vzhoda je v jugoslovanskem političnem vrhu v prihodnjih mesecih splahnela, razmeroma ostre besede, uperjene proti posegu na Češkoslovaškem, pa so v govorih jugoslovanskih politikov zamenjali pomirljivi toni. V slavnostnem govoru na proslavi ob obletnici drugega zasedanja Avnoja v Jajcu, 29. novembra 1968, Tito v oceni mednarodnopolitičnih razmer ni izrecno omenjal niti Češkoslovaške niti Sovjetske zveze. Ob koncu govora je omenil le svojo zaskrbljenost zaradi poslabšanja mednarodnih razmer in neupoštovanja suverenosti držav, pri čemer je poudaril, da bo Jugoslavija vztrajala pri politiki miroljubnega mednarodnega sodelovanja.⁶⁰ Tiskovne konference ob proslavi v Jajcu se je udeležilo kar 114 tujih in 107 domačih novinarjev, Tito pa je poldrugo uro odgovarjal na njihova vprašanja. Med drugim je povedal, da ne verjame v udar z Vzhoda in da jugoslovansko-sovjetskih nesoglasij ne gre preveč dramtizirati, izjavil pa je tudi, da so dobri odnosi želja obeh držav, kar naj bi potrjevala sovjetska čestitka ob jugoslovanskem državnem prazniku.⁶¹ Sovjetski diplomatski predstavniki v Jugoslaviji so Titov govor in izjave v Jajcu ocenjevali kot pozitivne in dobrodošle, svetnik sovjetske ambasade Konstantin Smirnov pa se je spraševal tudi o iskrenosti Titovih besed.⁶²

Čeprav je sovjetski pritisk na Jugoslavijo popuščal, je jugoslovanski politični vrh domoljubno evforijo, ki je zajela Jugoslavijo v dneh po posegu na Češkoslovaškem, izkoriščal tudi potem, ko je postalo očitno, da udara z Vzhoda ne bo. Vzdušje izrednih razmer se je v javnosti ohranjalo z različnimi oblikami mobilizacije prebivalstva, zlasti z organiziranjem teritorialnih in mladinskih enot, vojaškimi vajami, civilnimi akcijami »Nič nas ne sme presenetiti« in drugimi ukrepi, s katerimi se je začela udejanjati zasnova t. i. vsesplošnega ljudskega odpora.

Z retoriko poudarjanja neodvisnosti in domoljubja je jugoslovanski partiji uspelo v razmeroma kratkem času okrepiti notranjo monolitnost in občutno povečati članstvo z novimi, predvsem mladimi člani, hkrati pa se je v javnosti utrdilo prepričanje, da je Jugoslavija edini branik resničnega socializma in miroljubne zunajblokovske politike v svetu. Odločna obsodba agresije na Češko-

⁵⁹ ARS, AS 1589, šk. 31, 16. skupna seja predsedstva in IK CK ZKS, 9. 9. 1968, str. 15.

⁶⁰ Delo, 1. 12. 1968, str. 2, Suverenost SFRJ izhaja iz suverenosti njenih narodov: govor predsednika republike Josipa Broza Tita.

⁶¹ Delo, 1. 12. 1968, str. 1 in 16, »SFRJ je svetla cona, ne siva«.

⁶² ARS, AS 1931, A-21-15 (1969), Informativni bilten SDV, 6. 1. 1969, str. 2.

slovaško je v domači javnosti utrdila mit o Jugoslaviji kot deželi svobode, neodvisnosti in načelnosti, s tem pa je narasla tudi naklonjenost prebivalstva do Titovega režima. Titova avtokracija se je okrepila in znova legitimirala, vsakdanji problemi prebivalstva pa so bili za nekaj časa potisnjeni v ozadje.

Spretna propaganda v obrambo suverenosti Češkoslovaške je utrdila Titovo oblast, s tem pa posledično oslabila položaj partijskih »liberalcev«, ki so zahtevali odločnejše notranje reforme. Izhodišča nekaterih načrtovanih reform so bila bistveno zožena, bolj ali manj v celoti pa je bila kasneje uresničena samo reforma jugoslovanske federacije. Pri tem je zanimivo, da je bila tudi na Češkoslovaškem edina Dubčkova reforma, ki je preživela njegovo odstavitev, aprila 1969 prav federalizacija Češkoslovaške, kar lahko tako v češkoslovaškem kot v jugoslovanskem primeru razumemo kot izravnavo za druge, neuresničene reforme.

Koristi so jugoslovanski voditelji potegnili tudi iz zaostritve odnosov med Sovjetsko zvezo in Združenimi državami Amerike zaradi posega Varšavskega pakta na Češkoslovaškem. Jugoslavija je namreč na ta račun od Združenih držav Amerike dobila novo gospodarsko in finančno pomoč, prav to pa je bilo tisto, kar je Tito od Zahoda takrat najbolj potreboval. Komaj leto dni po posegu na Češkoslovaškem so se k Titu v Beograd podali tudi Sovjeti oziroma njihov zunanji minister Andrej Gromiko, zglajeni pa so bili tudi odnosi znotraj gibanja neuvršenih. Zaradi svojih stališč ob češkoslovaški krizi torej Jugoslavija na mednarodnopolitičnem prizorišču ni utrpela škode – ravno nasprotno.

Povsem drugače jo je odnesel socializem, ki je z zlomom praške pomladi doživel strahovit poraz. Iluzijo o tem, da je mogoče socializem reformirati, so 21. avgusta 1968 v Pragi poteptali tanki in si nikoli več ni opomogla. Po zlomu praške pomladi nihče več ni mogel trditi, da socializem sloni na podpori ljudstva ali na legitimnosti komunističnih partij, do konca osemdesetih let pa se je v Vzhodni Evropi ohranjal bolj ali manj samo še z grožnjo sile. Človeški obraz realnega socializma se je razblinil, praški pomladi pa je sledila dolga moskovska zima.

PERCEPTION OF THE PRAGUE SPRING AND ITS DEMISE IN SLOVENIA AND IN YUGOSLAVIA

SUMMARY

In the beginning of 1968, Yugoslavia faced numerous problems. Conflicts between the Party leaders with regard to the political and economic future of the country were intensifying, the relations between the Yugoslav republics became increasingly strained, the economic reform failed to bring about the expected results and the population was more and more discontented.

The Yugoslav leaders had followed the reforms in Czechoslovakia attentively ever since the beginning of 1968, when the leadership of the Czecho-

slovak Party was taken over by Aleksander Dubček. However, they – especially Tito – were quite reserved in their public statements about the Prague Spring. They had to be careful due to the fear of possible severe response of Moscow as well as because of the reservations stirred up among many Yugoslav Party functionaries by the zealous Prague reforms – namely, they felt the threat of »counter-revolution« in the abolishment of censorship and the consequent awakening of political pluralism in Czechoslovakia. In the beginning of the summer of 1968 the pressure of the Soviet Union and its satellite states against Czechoslovakia became much stronger, which finally also stirred up Tito. In many ways the Soviet pressure against the Czechoslovak leadership was reminiscent of the pressures against Yugoslavia in 1948, and Tito could not ignore such an opportunity for the preservation and strengthening of the international political position that Yugoslavia had ensured for itself after the Cominform dispute.

The intervention of the Warsaw Pact in Czechoslovakia in the night from 20 to 21 August 1968 brought the already tense political atmosphere in Yugoslavia to the boiling point. Due to the fear of an invasion from the East and possible unrest in Yugoslavia, Tito's initial response to the occupation of Czechoslovakia was relatively mild and demonstrations were also forbidden. However, the Yugoslav media eagerly poured oil on the fire. Tito's criticism of the Warsaw Pact actions in Czechoslovakia intensified virtually overnight, and the Soviet pressure against Yugoslavia strengthened accordingly. Yugoslavia may have been developing its own model of socialism outside the Eastern Bloc, but in the eyes of the Soviet Union it was a generator of the East European revisionism of Marxism. As such it was a constant thorn in the side of the Kremlin, and it could promptly be pulled out.

The response of the Yugoslav authorities and the public to the Warsaw Pact's invasion of Czechoslovakia caused a chain reaction in the internal, external and defence policy of Yugoslavia. With a rhetoric emphasising independence and patriotism, the Yugoslav Party managed to strengthen its internal consistency in a relatively short time as well as significantly increase and rejuvenate its membership, while the condemnation of the Warsaw Pact aggression reinforced the myth that Yugoslavia was the only defender of true socialism. The state of emergency also considerably worsened the already limited freedom of expression – especially for the press, which the Party decided to subordinate to its interests completely.

In the autumn the Soviet pressure against Yugoslavia gradually decreased, but the Yugoslav political leadership kept taking advantage of the patriotic euphoria even after it had become clear that there would be no invasion from the East. By defending the sovereignty of Czechoslovakia, the cunning propaganda strengthened the population's support of Tito's regime and once again legitimised his autocracy, thus consequently weakening the position of the Party "liberals" who demanded more decisive internal reforms.

UDK 327(430:497.1)"1966/1974"

Dušan Nečak*

*»Ostpolitik« Willyja Brandta in Jugoslavija
(1966–1974). Ponovna vzpostavitev diplomatskih
stikov med Zvezno Republiko Nemčijo in Jugoslavijo*

Na poti do pogajanj o ponovni vzpostavitvi diplomatskih odnosov

Od prekinitve diplomatskih odnosov med Zvezno republiko Nemčijo in Jugoslavijo – kot posledice implementacije t. i. »Hallsteinove doktrine« 19. oktobra 1957 – sta interese obeh držav zastopali izbrani tuji diplomatski predstavništvi. V Bonnu je veleposlaništvo Kraljevine Švedske zastopalo jugoslovanske interese, v Beogradu pa nemške interese veleposlaništvo Republike Francije. V okvirih obeh so delovale skupine diplomatov, imenovane »Zastopstvo države zaščitnice/Schutzmachtvertretung«. Odnosi med ZRN in Jugoslavijo so bili na diplomatsko-politični ravni sicer hladni in uradnih stikov domala ni bilo, zato pa je sodelovanje na gospodarskem področju in v vsakdanjem življenju teklo dalje. Zahodnonemška politika v začetku šestdesetih let nikakor ni odstopala od svoje politike, naravnane proti razširjanju priznanja in vpliva NDR v svetu. Drugo nemško državo so dosledno označevali kot SBZ (Sowjetische Besatzungszone/Sovjetska okupacijska cona), s čimer so tudi na terminološki ravni hoteli poudariti, da njenega obstoja ne priznajo, zlasti pa ne pravice, da tudi ona lahko zastopa interese nemškega naroda. Še na začetku leta 1966 je bil eden od temeljev zahodnonemške politike »izolacija SBZ«. Ko je zahodnonemški državni sekretar Karl Carstens v začetku januarja 1966 v šestdesetih tezah povzel rezultate posvetovanja zahodnonemških veleposlanikov o tako imenovani »Deutschlandpolitik/Politiki o Nemčiji«, ki je bila konec decembra v Bonnu, je o izolaciji NDR zapisal:

»Izolacija SBZ pomeni, da jo bomo pozorno, povsod tam, kjer poskuša prodreti, korak za korakom potiskali nazaj in poskušali mobilizirati naše zaveznike, da nas pri tem podprejo. To na primer pomeni: tam, kjer ima cona trgovinsko predstavništvo, naj bi preprečili, da bi zadevna država odprla konzulat v coni. Seveda je samo po sebi umevno, da bomo storili vse, da bi preprečili

---

* Dr., redni profesor, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za zgodovino, Aškerčeva cesta 2, SI-1000 Ljubljana; e-naslov: dusan.necak@guest.arnes.si

vzpostavitev diplomatskih odnosov med drugimi državami in cono ali da bi se tam, kjer ima poslaništva (Jugoslavija), le-ta spremenila v veleposlaništva. Poskušali bomo preprečiti, da bi druge vlade sprejemale Ulbrichta ali vladne delegacije cono ...»¹

Kljub temu je sredi šestdesetih let mogoče ugotoviti, da so se na obeh straneh začela previdna politična tipanja v smeri izboljšanja odnosov in ponovne navezave diplomatskih stikov. V začetku septembra 1964, tik pred obiskom Walterja Ulbrichta v Jugoslaviji (19. in 20. septembra 1964), je na »tajno misijo« v Beograd pripotoval nemški državni sekretar Rolf Lahr in se 4. septembra popoldne v hotelu Metropol za dve uri in pol srečal z jugoslovanskim državnim sekretarjem Markom Nikezićem. O tem srečanju je zunanjemu ministrstvu napisal obširno poročilo. V njem je Lahr Nikezića najprej ocenil kot sogovornika. Namenil mu je visoko oceno: »Nikezić je sogovornik povsem zahodnega habitusa, inteligenčen, odprt, brez kompleksov in tabujev, dobro posluša in nikoli v zadregi z argumenti ...»² V nadaljevanju pa poročal o vsebini pogovora. Pogovor na srečanju se je v prvi vrsti vrtel okoli gospodarskih vprašanj. Nikezić je zlasti vztrajal na vprašanjih, povezanih z odškodnino žrtvam nacizma (Wiedergutmachung), tako da neposredno o obnovitvi diplomatskih odnosov niso govorili.³ Toda kljub temu je bilo vsaj na jugoslovanski strani čutiti željo po približevanju. Nikezić je namreč sogovorniku zagotavljal, da Beograd ne bo ustregel Ulbrichtu, če bi ta predlagal povišanje ranga diplomatskih predstavništva iz poslaništva v veleposlaništvo; nemškega vprašanja naj bi tudi ne načenjali na konferenci neuvrščenih v Kairu oktobra 1964; cilj jugoslovanske zunanje politike pa naj bi bil popuščanje napetosti v svetu tudi s pozitivno politiko do obeh nemških držav.⁴ Vse to so bile izjave, ki so jih v Bonnu radi slišali, kljub temu pa so bili to zadnji politični pogovori na tej ravni in o teh zadevah do leta 1967.⁵

---

¹ Akten zur Auswärtigen Politik der Bundesrepublik Deutschland, 1966, Herasugegeben im Auftrag des Auswärtigen Amtes vom Institut für Zeitgeschichte, R. Oldenbourg Verlag München 1997, Hauptherausgeber Hans-Peter Schwarz, Mitherausgeber Helga Haftedorn, Klaus Hildebrand, Werner Link und Rudolf Morsey, Bd. I, (dalje: Akten ...) Dokument 21, Aufzeichnung des Staatssekretärs Carstens, 27. Januar 1966, str. 86.

Gre za serijo publikacij z naslovom: Akten zur Auswärtigen Politik der Bundesrepublik Deutschland, 1963–1975 (32 zvezkov), Herasugegeben im Auftrag des Auswärtigen Amtes vom Institut für Zeitgeschichte, R. Oldenbourg Verlag München 1994–2006, Haupterausgeber Hans-Peter Schwarz, Mitherausgeber Helga Haftedorn, Klaus Hildebrand, Werner Link und Rudolf Morsey.

² Akten 1967 ..., Dokument 243, Aufzeichnung des Staatssekretärs Lahr, 8. 9. 1964, str. 1001–1003.

³ Prav tam in Zoran Janjetović, *Od Auschwitza do Brijuna, Pitanje odštete žrtvama nacizma u jugoslovensko-zapadnonjemačkim odnosima*, Zagreb 2007, str. 56.

⁴ Prav tam.

⁵ Akten 1967 ..., Dokument 15, Gespräche des Bundesministers Brandt mit dem französischen Außenminister Couve de Murville in Paris, 13. 1. 67. str. 85–86.

Na drugi strani so bili jugoslovanski odnosi z NDR, kljub uradnim diplomatskim odnosom in tudi siceršnjim stikom, formalistični, zlasti pa jugoslovansko vodstvo ni popuščalo »prijateljskim« pritiskom, po razširitvi stikov in spremembi statusa diplomatskih predstavništev v obeh državah. To je namreč zaznalo tudi nemško/francosko »Predstavništvo države zaščitnice« v Beogradu, že spomladi 1966. V svojih poročilih marca in aprila tega leta so nemški diplomati v Beogradu ugotavljali, da se je odnos Jugoslavije do ZRN, po obisku Tita v Nemški demokratični republiki junija 1965, kljub načelni jugoslovanski podpori sovjetske teze o obstoju dveh nemških držav, izboljšal. Zlasti so ugotavljali, da je postala jugoslovanska politika do ZRN manj agresivna, zmernejša in bolj zadržana. Posebej pa jim je bilo všeč, da Jugoslavija zavrača zahteve NDR po spreminjanju statusa diplomatskih predstavništev v obeh državah.⁶

Do enakih spoznanj so prišli tudi politični opazovalci pristojnega oddelka bonskega zunanjega ministrstva, ki so ugotavljali, da se je jugoslovanska kampanja proti ZRN v primerjavi z leti 1963 in 1964 močno omilila. Razloge za to so našli predvsem v gospodarskih težavah Jugoslavije. ZRN je bila po mnenju bonskih diplomatov najpomembnejši gospodarski partner Jugoslavije, iz nje je prihajalo v Jugoslavijo največ turistov, vanjo je odhajalo največ jugoslovanskih »gastarbajterjev« in zato si ta ni mogla privoščiti poslabševanja odnosov. Bonski diplomati so tudi menili, da jugoslovanska politika do ZRN po obisku Tita v »Pankowu« nima več možnosti za še močnejši pritisk na ZRN, obenem pa so

---

⁶ Politisches Archiv des AussenAmtes (dalje PAAA), Bestand (dalje B) 150/1966, Band 73, 1.–15. 4. 1966, Jugoslawisches Verhalten gegenüber der BRD, Aufzeichnung des Ministerialdirigenten Ruete, 13. 4. 1966, str. 1. Tito je obiskal NDR med 9. in 14. junijem 1965. Povzemajoč iz slovenskega časopisja (Delo, 9.–16. 6. 1965) je obisk potekal na običajni protokolarni ravni in ni bilo zaznati kakšnih posebnosti. Največ sta oba državnika, Tito in Ulbricht govorila o gospodarskem, trgovinskem in znanstvenem sodelovanju. Med ideološko-političnimi temami, sta se poleg sodelovanje med partijama, dotaknila tako svetovnih tem kakor tudi nemškega vprašanja in odnosa do ZRN. Iz objavljene skupne izjave o obisku ni razvidno, da bi bil odnos Jugoslavije do ZRN kaj boljši oziroma, da bi bil ton ocenjevanje politične dejavnosti ZRN kaj omiljen. Oba državnika sta namreč podpisala izjavo, v kateri ugotavljata, da je dejavnost militarističnih in revanšističnih sil v ZRN stalna in da narašča, da želijo v ZRN revidirati rezultate druge svetovne vojne in se dokopati do jedrskega orožja. Obe strani sta se tudi strinjali, da je treba, »skupaj z drugimi miroljubnimi silami nastopiti proti tej nevarnosti«. Obenem se je Jugoslavija spet trdno postavila za tezo o obstoju dveh nemških držav, vendar se tudi zavzela za normalizacijo položaja v Zahodnem Berlinu. V skupni izjavi najdemo o tem zapisano: »Obe državi se strinjata, da je mogoče mir in varnost v Evropi zagotoviti samo ob upoštevanju obstoječih odnosov v Evropi in realnosti obstoja dveh suverenih nemških držav z različnim družbenim in političnim sistemom. To je pomemben pogoj za miroljubno sporazumevanje in postopno zблиževanje dveh nemških držav. Obe strani sta tudi poudarili potrebo po normalizaciji položaja v Zahodnem Berlinu. Hkrati sta poudarili, da so poskusi ignoriranja ali izoliranja NDR nerealni in škodljivi. V tej zvezi sta obsodili Hallsteinovo doktrino kot politiko pritiska in izsiljevanja v mednarodnih odnosih ...« (Delo, 16. 6. 1965, str. 4). Najbrž so zahodno nemški diplomati, ko so ocenjevali politiko Jugoslavije do ZRN po obisku Tita v NDR, imeli na voljo še kake druge informacije, ki so bile skrite očem javnosti in so dovoljevale bolj optimistične ocene.

tudi ocenjevali, da Jugoslovani po Titovem obisku v »SBZ« ne morejo več računati na to, da bi jih Američani priporočali v ZRN«. Konec marca je namreč ameriški odpravnik poslov v Beogradu zagrozil jugoslovanskemu podsekretarju v zunanjem ministrstvu Laloviću, da mora Jugoslavija računati na hude gospodarske sankcije, če bo še nadalje verbalno napadala ZRN. In končno je njihova ocena milejše politike Jugoslavije do ZRN temeljila na prepričanju, da gre za to zahvala tudi jugoslovanskemu zunanjemu ministru Marku Nikeziću, »ki, tako vsaj kaže, jugoslovansko-nemške odnose obravnava bolj trezno kot njegov predhodnik«.⁷

Zato ni prav nič čudno, da je sredi maja 1966, še v času vlade Ludwiga Erharda (CDU/CSU), zahodnonemški državni sekretar v zunanjem ministrstvu prof. dr. Karl Carstens (CDU/CSU)⁸ pisal zaupno depešo v Beograd vodji zahodnonemške diplomacije na francoskem veleposlaništvu Hansu Bocku, da se strinja z njegovim mnenjem, da bi bil koristen pogovor med njim in zunanjim ministrom Nikezićem. Pogovor naj bi bil le izmenjava mnenj o nekaterih vprašanjih. Potekal naj bi nekje zunaj ZRN oziroma SFRJ. Posebej je poudaril, da pobuda za pogovor ne sme priti z nemške strani, pač pa naj bi Jugoslovanom le ponudili priložnost, da pokažejo interes za dvostranske pogovore. Prav tako naj bi Bock Nikeziću dal jasno vedeti, da pogovori na višji ravni ne pridejo v poštev. Če bi Hans Bock ne mogel najti primerne priložnosti za stik z Nikezićem, mu je Carstens predlagal, naj se Nikeziću najavi, da bi mu ustno pojasnil nekatere vidike nemške izjave o miru z dne 24. marca. Ob koncu depeše je še enkrat »pritisnil na zavoro«, saj je nemškemu diplomatu v Beogradu zabičal, da pogovori nikakor ne pridejo v poštev, če bo v Beograd res prišel – kakor so informirani v Bonnu – v drugi polovici maja na obisk Walter Ulbricht ali pa bi bil tak obisk načrtovan v naslednjih mesecih.⁹

Približevanje obeh držav je teklo počasi, skrito pred očmi javnosti in previdno, vendar neprekinjeno. Vendar so že januarja 1967, potem ko je 1. decembra 1966 novi zunanji minister v vladi Kurta Georga Kiesingerja (CDU/CSU) postal Willy Brandt (SPD), v ZRN tudi javno in uradno spregovorili o možnosti ponovne navezane diplomatskih odnosov z Jugoslavijo. Zvezni kanceler Kiesinger je namreč o tem spregovoril na tiskovni konferenci o nemški zunanji politiki za tuje novinarje 20. januarja 1967 v Bad Godesbergu. Na vprašanje novinarja, ali je zvezna vlada res pripravljena navezati diplomatske stike z Jugoslavijo, kljub temu da je ta priznala »NDR«, in ali je res prišlo, kot se je govorilo, do zadevnih pogovorov z njo, je odgovoril sicer v diplomatskem jeziku, vendar je bilo iz odgovora povsem jasno, da ima ZRN tak namen: »Če bodo okoliščine dovoljevale, da. Dejstvo, da so te države priznale Vzhodni Berlin (torej nič več »Pankow« ali »SZB« – op. p.), nas postavlja pred poseben

⁷ Prav tam, str. 2, opomba 2.

⁸ Zunanji minister v vladi Ludwiga Erharda (CDU/CSU), je bil takrat dr. Gerhard Schröder.

⁹ Prav tam, Depeša, St.S. Carstens an Legitionsrat I. Klasse, Bock, Belgrad, Meinungs-
tausch mit Jugoslawien, 11. 5. 1966, str. 1–2.

problem. Rešiti ga moramo poskusiti na pragmatičen način ob vzajemnem spoštovanju pravnih stališč. Pod temi pogoji in danostmi smo seveda pripravljene tudi z Jugoslavijo normalizirati odnose, saj nas z njo povezujejo zelo mnoge praktične povezave ...«¹⁰

Toda očitno ta odločenost ni bila povsem enotna, saj je Ministerialdirektor Ruete še 8. februarja 1967 zatrjeval, da »zaenkrat ni predvidena obnova diplomatskih odnosov z Jugoslavijo«, ¹¹ čeprav je obenem tudi ugotavljal, »da je iz vseh poluradnih in uradnih jugoslovanskih izjav jasno razbrati, da Beograd ne pogojuje obnove diplomatskih odnosov«. ¹²

Ko pa je po buhareštanski izjavi držav Varšavske zveze iz julija 1966, po konferenci zunanjih ministrov Varšavske zveze februarja 1967 v Varšavi in po tako imenovani Konferenci v Karlovih Varih aprila 1967, postalo očitno, da so Češkoslovaška, Madžarska in Bolgarija popustile pod sovjetsko-poljskim pritiskom in so vzpostavitev diplomatskih odnosov do nadaljnega zavrnile, ¹³ so dobile jugoslovanske izjave po novem oblikovanju nemško-jugoslovanskih odnosov opazen, nov poudarek. ¹⁴ Dne 23. februarja 1967 je, dober mesec za zveznim kanclerjem Kiesingerjem, o navezavi diplomatskih odnosov z Jugoslavijo pred nemškim Društvom za tuji tisk/Verein für Auslandspresse spregovoril tudi zunanji minister Brandt. Ti dve dejanji sta bili temelj za to, da je z jugoslovanske strani prihajalo do vse več izraženih želja po čim prejšnji obnovitvi diplomatskih odnosov. Formalno je jugoslovanska stran sicer vedno znova poudarjala, da povsem prepušča nemški strani, ali bo izboljšanje meddržavnih odnosov dosegla z obnovitvijo diplomatskih odnosov ali pa le s nadaljnjimi koraki za izboljšanje in razvoj obstoječih odnosov. Toda iz Beograda

¹⁰ Aussenpolitik der BRD, Dokumente von 1949 bis 1994, Köln, 1995, Verlag Wissenschaft und Politik, Dokument št. 79, str. 304.

¹¹ Akten 1967 ..., Dokument 15, Gespraech des Bundesministers Brandt mit dem frazoesischen Aussenminister Couve de Murville in Paris, 13. 1. 67. str. 85–86.

¹² Prav tam.

¹³ Varšavska zveza je namreč s temi dogodki dogodkih zgradila nepremostljive ovire za začetke nemške »Ostpolitik« in za nameravano navezavo diplomatskih stikov med državami Vzhodne Evrope in ZRN. Od nje so namreč zahtevale, da se prej odpove atomskemu orožju, da prizna vse evropske meje, predvsem pa mejo na Odri in Nisi, da se odpove Hallsteinovi doktrini in »Alleinvertretungsanspruch« ter prizna NDR. Za Zahodni Berlin so zahtevale priznanje statusa svobodnega mesta in ne dela ZRN. Sklenitev bilateralne pogodbe o odpovedi uporabe sile med ZRN in državami Vzhodne in Srednje Evrope so zavrnile. Na konferenci v Karlovih varih pa so države Varšavske zveze dodatno k temu zahtevale še sklic vseevropske konference o varnosti, na kateri bi nastopila NDR, ZDA pa ne. SZ se je na vse načine trudila iz Evrope izgnati ameriški politični vpliv. Kot da NDR ne bi bila dovolj močno povezana z SZ, je le-ta po letu 1967 sklenila s Poljsko in Češkoslovaško pogodbi o prijateljstvu in pomoči. Tudi na ta način je želela nevtralizirati zahodnonemške napore po popuščanju napetosti, ki si jih je za cilj zadala Kiesinger/Brandtova vlada. Več glej v: Christian Hacke, Die Aussenpolitik der Bundesrepublik Deutschland, Von Konrad Adenauer bis Gerhard Schröder, Ullstein/Berlin 2004, str. 133–136.

¹⁴ Akten ... 1967, Dokument 191, Botschaftsrat Loeck, Belgrad, an das Auswärtige Amt, 29. 5. 1967, str. 1 (dalje: Hacke ...)

so v Bonn poročali, da je iz vsake uradne ali neuradne jugoslovanske izjave jasno zaznati, da dajejo prednost prvi možnosti.¹⁵ Na nemški strani so bili tako že februarja 1967 prepričani o dveh stvareh: 1. da je Jugoslavija pripravljena na obnovitev diplomatskih odnosov brez v naprej postavljenih pogojev in 2. da je obnova diplomatskih odnosov v nemškem interesu ter v skladu s cilji Kiesinger-Brandtove vladne izjave z dne 13. decembra 1966.¹⁶ Jugoslavija naj bi bila na brezpogojno obnovo diplomatskih odnosov, po mnenju analitikov bonskega zunanjega ministrstva, pripravljena v prvi vrsti zato, ker od tega pričakuje konkretne gospodarske in finančne koristi. Zato so predlagali, da lahko ZRN Jugoslaviji ponudi le obnovo diplomatskih odnosov, nikakor pa ne »popolne normalizacije« odnosov, ki naj bi jo Jugoslovani razumeli kot gospodarsko-finančno podporo. Gre seveda za uresničitev stalnih jugoslovanskih zahtev po odškodnini za nacistične vojne zločine v času druge svetovne vojne (Wiedergutmachung). Vlado so opozarjali, da bi obnova diplomatskih stikov lahko povzročila v državah tretjega sveta napačno razlago tega nemškega koraka, kar zadeva odnos do NDR. Prepričani so bili, da se ZRN lahko izogne tej nevarnosti le z močno aktivnostjo lastnih diplomatskih predstavništev v tujini, po potrebi tudi na višji državniški ravni in tudi s pomočjo Jugoslavije. Za navezavo diplomatskih stikov prav z Jugoslavijo je za njih govorilo dejstvo, da ima Jugoslavija veliko težo in vpliv v tretjem svetu in da bi jo zato ne smeli predolgo pustiti čakati. Nadalje so bili prepričani, da je prav na primeru Jugoslavije postavljena na priskušnjo verodostojnost vladne izjave z dne 13. decembra 1966.¹⁷

Kljub nekaterim pomislekom je državni sekretar v zunanjem ministrstvu Schütz predlagal (13. decembra 1967), da naj ZRN v smislu procesa normalizacije odnosov z Jugovzhodno in Vzhodno Evropo ponovno vzpostavi diplomatske odnose z Jugoslavijo. Dodal pa je še predlog za nekatere previdnostne ukrepe. Vsa diplomatska predstavništva ZRN naj bodo poučena o za-

---

¹⁵ Prav tam.

¹⁶ Gre za vladno izjavo/Regierungserklärung, v kateri je Kiesinger, očitno po močnim vplivom Willyja Brandta, »Ostpolitik« postavil pred »Westpolitik«. Bila je odlično formuliran apel za spravo in pripravljenost na pogajanja. Še v nobeni zahodnonemški vladni izjavi do takrat ni bilo toliko prostora namenjenega Sovjetski zvezi in politiki sporazumevanja. Gre za zelo spretno pripravljen dokument, s katerim je kancler Kiesinger z navajanjem »Ostpolitik« podobnih potez prejšnjih konservativnih vlad skušal pomiriti nasprotnike te politike v svojih vrstah in jih pripraviti za novo usmeritev nemške zunanje politike. V vladni izjavi je namreč zapisal: »Nemčija je bila stoletja dolgo most med Vzhodno in Zahodno Evropo. Te naloge želimo uresničiti tudi v naših časih.« V njej je omilil tudi trdoto »Alleinvertretungsanspruch«, ko je zapisal: »Želimo sprostiti in ne utrjevati, želimo jarke premostiti in ne poglobiti. Zato hočemo z vsemi silami pospeševati človeške, gospodarske in duhovne odnose z našimi sodeželani v drugem delu Nemčije«. Več o tem glej: Hacke ... str. 134 in Bundeskanzler Dr. h.c. Kurt Georg Kiesinger, Regierungserklärung vor dem Bundestag am 13. Dezember 1966, Sonderdruck aus dem Bulletin des Presse- und Informationsamtes der Bundesregierung Nummer 157/1966, str. 18–24.

¹⁷ Akten ... 1967, Dokument 51, Aufzeichnung des Staatssekretär Schütz, 13. 2. 1967, str. 282–283.

hodnonemški politiki do Jugoslavije. Beogradu naj predstavnik ZRN v jugoslovanskem glavnem mestu čim prej predlaga začetek izmenjeva mnenj na višji ravni s ciljem obnove diplomatskih stikov. Prav tako naj bi veleposlanike v nekaterih najpomembnejših državah neuvrščenega sveta, tj. v New Dehliju, Rangu, Djakarti in Colombu, povprašali, ali je po njihovem mnenju potrebna kakšna interpretacija zadevne politike do Jugoslavije na višji ravni.¹⁸

Niso pa bili vsi visoki uradniki na nemški strani takega mnenja, saj je bil nemajhen del pomembnega članstva v konservativni CDU/CSU zelo zadržan, če ne kar odklonilen do načel »Ostpolitik«, ki je tudi v zelo mili obliki nista mogla uresničiti ne prejšnji kancler Erhard in ne njegov zunanji minister Schröder. Drugi državni sekretar v zunanjem ministrstvu, Lahr, je je le nekaj dni po mnenju kolega Schütza (15. februarja 1967) zavzel povsem nasprotno stališče. Temelj njegovega nasprotovanja je bilo vprašanje odnosa do NDR oziroma do »Pankowa«, kot ga je sam imenoval. Prepričan je namreč bil, da ni mogoče hkrati ohraniti načela Hallsteinove doktrine in obenem znova navezati diplomatske stike z Jugoslavijo, ki je v tem pogledu napravila »izvirni greh«. Po njegovem mnenju potem nihče več ne bo jemal resno »groženj« po prekinitvi diplomatskih stikov s tistimi državami, ki bodo priznale NDR. Trdil je, da če bodo druge države sprejele nemško argumentacijo, da ZRN ne more biti brez diplomatskih odnosov s tako pomembno državo, kot je Jugoslavija, kljub temu da je priznala NDR, je pričakovati, da bodo domnevale, da ZRN prav tako ne more biti brez diplomatskih odnosov s tako pomembnimi državami, kot sta na primer Indija in ZAR (Združena arabska republika, danes Egipt op. p.). Ocenjeval je, da je neugodno, če ZRN nima diplomatskih odnosov z Jugoslavijo, toda bil obenem prepričan, da je še neugodnejše, če bi s tem propadla Hallsteinova doktrina in načelo »Alleinvertretungsanspruch«. Priznal je, da je bila že tedaj Hallsteinova doktrina ogrožena, pričakoval, da se bo vedarle ohranila, in menil, da vlada ne bi smela pospeševati njenega propada. Vladi je predlagal, da naj se najprej osredišči na navezavo diplomatskih odnosov z Bolgarijo, Češkoslovaško, Madžarsko in Poljsko. »Dokler ta akcija ni zaključena, se gospod Tito ne more pritoževati,« je zapisal v svojem mnenju in komentarju na Schützerjevo analizo z dne 13. februarja 1967 in nadaljeval: »Ko bo akcija končana, nam morda uspe neevropske države prepričati, da iz geografskih razlogov – sicer bi bila Jugoslavija edina država na celini, s katero nimamo diplomatskih odnosov – ne smemo dopustiti te izjeme. Tudi ni mogoče izključiti, da Tito pri svojih prijateljih v New Dehliju in Kairu take akcije ne bi podprl. Toda to (obnova diplomatskih stikov z Jugoslavijo, op. p.) ni vprašanje, ki bi si ga postavljali v najkrajšem času.«¹⁹

Odločitev je bila v rokah zunanjega ministra Willyja Brandta. Dne 6. marca 1967 je na temelju mnogih pridobljenih mnenj, očitno pa tudi po pogovorih s

¹⁸ Prav tam, str. 3.

¹⁹ Prav tam, Dokument 56, Aufzeichnung des Staatssekretärs Lahr, 15. 2. 1967, str. 283.

kanclerjem osebno, Georgu Kiesingerju poslal svoje mnenje in predlog o »primeru Jugoslavija«. V njem je povzel vsa prej omenjena stališča, pridržke, argumente za in proti ter strahove, ki so jih navajali njegovi sogovorniki. Od tistih, da je obnova diplomatskih stikov v skladu z vladno izjavo Kiesingerjeve vlade in v interesu nemške politike do Evrope in politike popuščanja ter da je Jugoslavija pripravljena znova navezati diplomatske stike brez vnaprejšnjih pogojev, prek tistih, da bo imela nameravana obnova finančne posledice za ZRN, do tistih, da je treba z diplomatsko ofenzivo/pojasnjevanjem prepričati svet, da se ZRN ni odvedala Hallsteinovi doktrini in »Alleinvertretungsanspruch«. Morda sodi med najpomembnejše Brantove argumente na izražene strahove o valu prizanj NDR, ki da ga je pričakovati, če bi ZRN ponovno navezala diplomatske odnose z Jugoslavijo, njegova opazka: »Izkušnje z Romunijo že imamo. Ni prišlo do nikakršne povodnji ...«²⁰ Njegov predlog kanclerju je bil zato pričakovano diplomatsko izmuzljiv, a za poznavalce vedarle zelo jasen v smeri trdne odločenosti, da se diplomatski odnosi z Jugoslavijo spet vzpostavijo. Zapisal je namreč tudi stavek: »Ponovna vzpostavitve – **če je le mogoče v teku tega leta** – pride v poštev le ...« in nadaljeval »Potem se bo – v smislu vladne izjave in dopolnil zveznega kanclerja – treba odločiti, ali je »glede na okoliščine« mogoče vzpostaviti diplomatske odnose.«²¹ Že na začetku pisma pa je Brandt kanclerju nakazal, da bo proces za obnovo diplomatskih stikov z Jugoslavijo nadaljeval, kot stoji zapisano v pismu, če ne bo od njega dobil nasprotnega mnenja.²²

Da je temu bilo tako, kaže tudi zapis ministerialnega direktorja Diehla iz srede marca 1967, v katerem je opisal stanje in perspektive nemške zunanje politike. V tem zapisu je na prvem mestu opis stanja in perspektiv na področju uresničevanja »Ostpolitik«: »»Ostpolitik« je že v operativni fazi. Njen cilj je vzpostavitev diplomatskih odnosov z vsemi državami Varšavske zveze kakor tudi z Jugoslavijo. Treba je preveriti, ali ne bi morali dati prednost Jugoslaviji, v kolikor se ne bi Madžarska, Bolgarija in ČSR pustile predolgo čakati. Če bi ostala Poljska edina brez diplomatskih odnosov z ZRN, bi bilo treba stremeti k rešitvi, da obe strani objavita izjavo o takem namenu ...«²³

Tudi nemški zavezniki, so v tem času podpirali tako usmerjeno nemško »Ostpolitik«. Nemški veleposlanik v Rimu Herwarth von Bittenfeld je na primer poročal o pogovorih s francoskim diplomatom Alphandom o nameri ZRN, da obnovi diplomatske odnose z Jugoslavijo in o možnih vplivih tega dejanja na druge države. Menil je, da bi bilo bolje če bi diplomatske odnose z Jugoslavijo navezali sočasno z navezavo odnosov še s kako drugo vzhodnevropsko državo. Toda na koncu je vedarle potrdil pravilnost nemške namere, da najprej obnovi diplomatske odnose z Jugoslavijo, saj, tako je bil prepričan, vzpostavitve diplo-

²⁰ Prav tam, Dokument 88, Bundesminister Brandt an Bundeskanzler Kiesinger, str. 414.

²¹ Prav tam, str. 415.

²² Prav tam, str. 413.

²³ Prav tam, Dokument 96, str. 460.

matskih odnosov z Madžarsko ni mogoče kmalu pričakovati.²⁴ Brandt je sredi aprila 1967 o nameravani obnovi diplomatskih odnosov z Jugoslavijo previdno obvestil tudi britanskega zunanjega ministra Browna. Ko mu je pripovedoval o trudu zahodnonemške politike, da bi izboljšala odnose z Vzhodom in na ta način prispevala k popuščanju napetosti, je Brownu dejal, da k tej politiki sodi tudi namera obnoviti diplomatske odnose z Jugoslavijo, ki da je iz znanih razlogov »Sonderfall«. Vendar je očitno v dvomih, ali bo to britanski sogovornik z naklonjenostjo sprejel, tudi zatrjeval, da morajo s to državo najprej urediti vprašanja, povezana z »gastarbajterji«, gospodarstvom, kulturo, socialno zakonodajo in dvojim statusom tedanjih diplomatskih predstavništov pri silah zaščitnicah. Poleg tega je tudi izrazil upanje/strahove, da obnova diplomatskih odnosov z Jugoslavijo ne bo napačno razumljena pri neuvrščeni državi, zlasti v Združeni arabski republiki in Indiji. Pri pojasnjevanju tega koraka v teh državah je prosil za pomoč britansko stran. Brown je z razumevanjem sprejel Brandtove argumente in pričakovati je bilo britansko pomoč pri izvajanju nove »Ostpolitik«²⁵

Tudi jugoslovanska stran je spomladi leta 1967 še vedno kazala veliko zanimanje za obnovo diplomatskih odnosov, obenem pa bila že kar nestrpna. Sredi aprila sta se na gospodarski konferenci v Ženevi sestala nemški državni sekretar Schütz in jugoslovanski pomočnik zunanjega ministra, odgovoren za mednarodna evropska vprašanja Dimče Belovski. Seveda sta v pogovorih največ prostora namenila prav obnovi diplomatskih odnosov. Nemški sogovornik je skladno z izjavami njegovega premierja in zunanjega ministra, pa tudi skladno s pogovori, ki jih je marca 1967 v Beogradu – sicer o gospodarskih vprašanjih – vodil visoki uradnik nemškega zunanjega ministrstva Kastl, sledil želji Belovskega po pojasnjevanju trenutnega stanja glede tega vprašanja. V pogovorih z njim je opazil velik interes Jugoslavije po obnovitvi diplomatskih odnosov in obenem veliko nestrpnost. Pri tem Belovski ni bil kdo ve kako diplomatski. Omenil je sicer, da je jugoslovanska vlada naklonjena novi zahodnonemški vladi, da pa se lahko ta naklonjenost kaj kmalu sprevžejo v svoje nasprotje. Posebej je poudaril, da so zelo moteče izjave članov vlade, ki v javnosti zatrjujejo, da je sedanje stanje odnosov na zadovoljivi ravni in da med vladama obstajajo stalni stiki. To je bilo v Beogradu razumljeno, kot da so taki stiki povsem dovolj in da nemška stran izgublja pripravljenost za obnovo diplomatskih stikov. Zato je Belovski znova poudaril, da so strahovi Bonna, da bo Jugoslavija po navezavi diplomatskih stikov nagovarjala in vzpodbujala države tretjega sveta, da naj priznajo NDR. Skratka, jugoslovanski interes je bil, da odstrani vsaj največje strahove ZRN, tj. tiste, povezane z načeli Hallsteinove doktrine in »Allenvetretungsanspruch«. Ni razloga, da ne bi bil Schütz s pogovorom in z zagotovili Belovskega vsaj deloma zadovoljen.²⁶

²⁴ Prav tam, Dokument 118, Botschafter Herwarth von Bittenfeld, Rom, an das Auswaertige Amt, 5. 4. 1967, str. 537.

²⁵ Prav tam, Dokument 124, str. 669.

²⁶ Prav tam, Dokument 127, str. 586–587.

Upoštevajoč zapisano, je povsem razumljiv mešan ton, lahko bi rekli nekakšnega zbirnega poročila nemškega »odpravnika poslov« v Beogradu svetnika veleposlaništva (Botschaftsrat) Loecka, ki ga je o stanju pri akciji obnove diplomatskih odnosov z Jugoslavijo napisal konec maja 1967 in poslal na zunanje ministertvo. Loeck je namreč poročal v Bonn o novih poudarkih v jugoslovanskem odnosu do ZRN in njene »Ostpolitik«. Iz poročila izhaja, kot da bi se Jugoslavlani nekako ohladili pri vztrajanju na obnovi diplomatskih odnosov, čeprav se ji niso eksplicitno odrekli ali jo zavrnil. Da pa so se ohladili, naj bi kazale zahteve po pogajanjih o novi bilateralni pogodbi o položaju in varstvu »gastarbajterjev« in vedno nove zahteve po odškodnini za nacistične zločine. Plačilo odškodnine naj bi tedaj postavljali celo pred zahteve po začetku pogajanj o obnovitvi diplomatskih odnosov. Kot dokaz za nove poudarke glede odnosa do ZRN je Loeck navajal intervju zunanjega ministra Marka Nikezića za beograjski list Večernje novosti. V njem je Nikezić poudarjal, da mora ZRN, če res hoče uspeti s politiko popuščanja med Vzhodom in Zahodom, »priznati obstoječe realnosti« (mišljena je seveda NDR). Na novinarjevo vprašanje, kaj je z nemško pripravljenostjo po obnovitvi diplomatskih odnosov, je Nikezić le kratko odvrnil, da so bile z bonske strani dane izjave v tem smislu, in dodal »v odnosih med Jugoslavijo in Bonnom ne gre le za načelne izjave, ki jih dajeta ena ali druga stran, ampak tudi za reševanje problemov iz preteklosti, ki so se nakopičili in ki morda z mnogimi drugimi državami ne obstajajo.«²⁷ Nikezić se je torej odločil za povečan pritisk na Bonn z ustvarjanjem vtisa, da gre Jugoslaviji bolj za pravično rešitev vprašanja odškodnine za nacistične zločine, storjene med vojno v Jugoslaviji, kot pa za formalno obnovo diplomatskih stikov. Tako so Nikezićeve besede razumeli tudi v Bonnu, saj so ugotavljali, da sintagma »reševanje problemom iz preteklosti« ne pomeni nič drugega kot obnovitev odškodninskih zahtev.²⁸

Svetnik veleposlaništva Loeck je poročal v Bonn, da ta novi stil oziroma te nove poudarke v jugoslovansko-nemških odnosih povzema tudi jugoslovansko časopisje. Posebej je omenjal zapise bonskega dopisnika beograjske Politike, ki da je o odnosu ZRN do odškodninskih zahtev Jugoslavije pisal še zlasti rafinirano in poniževalno. Med drugim naj bi zapisal: »... če se Bonn že čuti obvezanega drugi nemški državi plačati odškodnino iz povojnega časa (mišljena je bila znotrajnemska poravnava poštnih pristojbin, op. p.), ne more še naprej zavračati jugoslovanskih zahtev po vojni odškodnini samo zato, ker ima Beograd normalne odnose z NDR.«²⁹ Kot je to v politiki mnogokrat v navadi, so bili za poslabšanje odnosov (so)krivi novinarji.

Nemški diplomat v Beogradu pa vendarle slike odnosov med državama glede vprašanja obnove diplomatskih stikov ni videl preveč črno. Bonskega naslovnika je prepričeval, da sicer ni mogoče prezreti novih poudarkov v jugoslovanskih predstavah o nemško-jugoslovanskih odnosih, vendar pa da po na-

²⁷ Prav tam, Dokument 191, str. 821.

²⁸ Prav tam.

²⁹ Prav tam, str. 821–822.

tančni analizi dogajanj ni mogoče trditi, da je prišlo bo obrata. Še vedno naj bi bili Jugoslovani, tako Loeck, pripravljeni na brezpogojno obnovo diplomatskih odnosov, vendar pa pri tem niso nikoli dopuščali niti najmanjšega dvoma, da pomeni obnova diplomatskih odnosov uvod v reševanje »stvarnih problemov«. »Zato bi bila nevarna prevara misliti,« pravi Loeck, »da je mogoče z obnovo diplomatskih odnosov odkupiti jugoslovanske zahteve po odškodnini. Povsem drugo vprašanje je, ali bi bili pripravljeni njihove za nas nesprejemljive zahteve umakniti za gospodarske prednosti drugačne narave. Jasen odgovor na to vprašanje bi lahko dobili le s konkretno ponudbo.«³⁰

Loeck »novega« jugoslovanskega na prvi pogled tršega stališča do obnove diplomatskih odnosov z Nemčijo, na videz nerazdružljivo povezanega z vprašanjem odškodnine, ni ocenil kot tako, ki bi realno ogrozilo obnovo diplomatskih stikov med državama. Pronicljivo je namreč ugotavljal, da v Jugoslaviji kljub velikim besedam prevladuje strah, da bi ZRN svojo »Ostpolitik« lahko realizirala tako, da bi prej navezala diplomatske stike z drugimi vzhodnoevropskimi državami, kot z Jugoslavijo. Prepričan je bil, da se Jugoslavija dobro zaveda, da so Madžarska, Bolgarija in Češkoslovaška le odložile in ne zavrnile navezavo diplomatskih stikov z ZRN, Romunija pa je take stike že navezala. To naj bi bil dovolj močan argument za to, da je Jugoslavija slej ko prej pripravljena obnoviti diplomatske stike brez pogojev. Zavedal pa se je tudi, da ni mogoče pričakovati, da se jugoslovanske zahteve po odškodnini ne bi še krepile. Prav strah pred navezavo diplomatskih stikov z drugimi državami vzhodne bloka naj bi bil razlog za to, je dokazoval svoje trditve nemški diplomat, da Ulbricht, ki je bil na obisku v Jugoslaviji leta 1966, jugoslovanskih sogovornikov ni uspel prepričati, naj pogojujejo obnovo diplomatskih odnosov.³¹

»Odmor« pri realizaciji »Ostpolitik«, ki so ga s svojim odlogom navezave diplomatskih stikov povzročile Madžarska, Bolgarija in Češkoslovaška, pa je prišel Nemcem prav, da so se lahko v miru pripravljali na obnovo diplomatskih odnosov z Jugoslavijo. V prvi vrsti tako, da so poskušali sprostiti politično ozračje v odnosih med državama. K temu so močno prispevali že gospodarski pogovori predstavnika nemškega zunanjega ministrstva Kastla marca v Beogradu. Na pogovorih, tako je poročal Kastl v Bonn, je bilo ustvarjeno ozračje zaupanja v iskrenost nove nemške »Ostpolitik«. Tako je ostalo tudi po pogovorih, in to kljub »novi akcentuaciji« jugoslovanske strani. K izboljšanju nemško-jugoslovanskih odnosov je nadalje prispeval tudi pristanek nemške strani, da se oblikuje mešana bilateralna komisija na vladni ravni, kar so prej v Bonnu dosledno odklanjali. Ta je zasedala konec aprila 1967. Celo zunanji minister Nikezić je v prej omenjenem intervjuju za Večernje novosti to dvoje omenil kot

³⁰ Prav tam, str. 822.

³¹ Prav tam, str. 822–823. Predsednik NDR Walter Ulbricht je bil na obisku v Jugoslaviji med 26. 9. in 2. 10. 1966. Šele tedaj je NDR uspelo (leta 1964 jim ni), da je Beograd pristal na povišanje diplomatskih predstavništev na raven veleposlaništev, čeprav so bili diplomatski odnosi že vzpostavljeni.

enega od pozitivnih rezultatov nemške »Ostpolitik« in s tem popravil svojo izjavo, da je edini rezultat te politike navezava diplomatskih stikov z Romunijo. Nadalje je k boljši politični klimi prispevalo dejstvo, da so se izboljšali pogoji za delo nemških diplomatov v Beogradu. Od konca aprila sta bila namreč vzpostavljena nemoteno potovanje diplomatskih kurirjev in poslovanje s šifriranimi telegrami. Vse to je torej prispevalo k temu, da je Bonn po mnenju Loecka uspel prepričati Beograd, da se, zato da ZRN obravnava Jugoslavijo kot »Sonderfall/Poseben primer«, izplača ohraniti malo potrpljenja.³²

Kot odličen poznavalec jugoslovanskih razmer si je Loeck svojo vlado dovolil opozoriti, da bo jugoslovansko stališče ostalo pozitivno do izboljšanja dvostranskih odnosov, le če se bo tudi nemška stran držala svojih obljub. V mislih je imel predvsem obljubo za začetek pogajanj o sporazumih o zaposlovanju (Anwerbe) in socialnem zavarovanju. Po njegovem mnenju sta ta dva sporazuma za jugoslovansko stran po pomembnosti takoj za zahtevami po odškodnini. Če se ta pogajanja ne bi začela, je bil prepričan Loeck, bi lahko kaj hitro prišlo do izničenja nemških stremeljenj po izboljšanju odnosov. Sočasno pa je opozarjal, da ne bi smeli samo z nemške strani dajati ugodnosti, ampak jih zahtevati tudi od jugoslovanske strani. Pet je bilo takih, da jih je posebej navedel, čeprav niso imele kake posebne politične teže:

1. »Sklenitev pogodbe o ustanovitvi izpostave Goethe-Instituta za Jugoslavijo;
2. sklenitev sporazuma o vojnih grobovih;
3. pomilostitev domnevnega vojnega zločinca Hansa Kohla,³³
4. izročitev zaplenjenih vrednosti gospe Tille Duireux in
5. podpora nemškemu pristopu k Donavski konvenciji.«³⁴

Prvi dve zahtevi so Jugoslovani odločno zavračali, za tretjo in četrto naj bi bili postopki v teku, peto pa naj bi podpirali, le pisno se o tem niso hoteli izraziti. Vsekakor so bile te nemške želje/zahteve mnogo skromnejše od jugoslovanskih, služile naj bi v prvi vrsti zato, da bi jugoslovansko stran prepričali, da gre z nemške strani za namero po pravem sodelovanju, h kateremu morata prispevati obe strani. Zaključek poročila svetnika veleposlaništva Loecka je prevedel previdne nadaljnje korake. Eden od resnih nemških internih pogojev za nadaljevanje prizadevanj za izboljšanje realnih odnosov med ZRN in SFRJ, ki naj bi pripeljala do obnove diplomatskih stikov med državama, je bil zagotovitev jugoslovanskega odnosa do NDR in do vprašanja Berlina. Zato so veliko pozornost posvečali rezultatom obiska predsednika NDR Ulbrichta jeseni 1966 v Beogradu. Loeck je sicer ocenil, da Ulbrichtov obisk ni razlog za spremembo nemške politike do Jugoslavije. Vemo pa tudi, da se hladen jugoslovanski odnos do NDR, kljub povišanju ranga diplomatskih predstavništva, ni spremenil. Še pomembnejše, celo osrednje vprašanje pri nadaljevanju približevanja med državama pa je bilo dejstvo, tako je ocenjeval Loeck, da jugoslovanska stran ni

³² Prav tam, str. 824.

³³ Ta je bil pred jugoslovanskimi sodišči kot vojni zločinec obsojen na 15 let zapora.

³⁴ Akten ... 1967, Dokument 191, str. 824.

spremenila odnosa do Berlina in ga je tako kot zahodnonemška vlada imela za del ZRN. Kljub temu je Loeck priporočil svoji vladi, da naj Jugoslovanom določi termine za začetek pogajanj o zaposlovanju, socialnem zavarovanju in gospodarskih zadevah vseh vrst šele po tem, ko bo znano, kakšni so rezultati Ulbrichtovega obiska v Beogradu.³⁵

Odločenost zahodnonemške vlade, da obnovi diplomatske odnose z Jugoslavijo, je bila torej v pozni jeseni 1967 kljub orisanim razburkanim medsebojnim odnosom že tako dokončna, da je minister Brandt o tem 13. oktobra 1967 spregovoril tudi pred nemškim parlamentom: »Želja zvezne vlade je odnose ravno s to državo spet popolnoma normalizirati. Upamo, da bo s tem povezane pravne in politične težave mogoče preseči. /.../ Dejanski odnosi so se razvili zadovoljujoče. Načrtujemo začetek pogajanj o sklenitvi dolgoročnega trgovinskega sporazuma, o gostujočih delavcih in o kulturnih vprašanjih.« O tem je informiral tudi francoskega zunanjega ministra Couve de Mourvilla, ko je bil oktobra na obisku v Parizu.³⁶

Bonn kljub temu ni hotel prav nič hiteti in še manj kar koli prepustiti naključju. V realizacijo svojega namena obnoviti diplomatske odnose z Jugoslavijo je zato vključil tudi nediplomate. V Beograd je Bonn že 6. in 7. oktobra 1967 poslal glavnega urednika nemškega radia (Deutschlandfunk) Franza Barsiga, ki se je tam na to temo med drugim pogovarjal z generalnim direktorjem »Borbe« in članom CK ZKJ Markovićem in z vodjem uprave na jugoslovanskem zunanjem ministrstvu Lučićem. Njegove »sondaže«, kot so pogovore poimenovali, niso pravzaprav prinesle nobenih bistvenih novosti ne v nemški in ne v jugoslovanski strategiji in taktiki pri uresničevanju namere obnoviti diplomatske odnose. Tudi Barsig je namreč v Bonn poročal, da so Jugoslovani pripravljene čim prej obnoviti diplomatske odnose brez vnaprejšnjih pogojev ter da so se Jugoslovani na načelni ravni pripravljene pogovarjati o neki izjavi, ki bi bila objavljena ob obnovi odnosov in bi nemški strani olajšala ta korak. Pričakujejo zadevne predloge z nemške strani. Dalje, da ne vztrajajo na odškodninskem vprašanju in so brez ugovora sprejeli na znanje Barsigovo zatrjevanje, da kaj takega ni mogoče že zaradi proračunskih razlogov. In končno, Jugoslovani naj bi znova izrazili željo, da se neodvisno od obnove diplomatskih odnosov začnejo pogajanja o sklenitvi sporazuma o zaposlovanju in socialnem zavarovanju. Začetek pogajanj bi imeli na jugoslovanski strani za preizkus dobre volje, morebitno izločitev pogajanj o socialnem zavarovanju pa bi najbrž zavrnili, je menil Sahn, visok uradnik, ki je posredoval Barsigovo poročilo pristojnim ministrstvom. Jugoslovanska stran naj bi pričakovala nadaljevanje dialoga v Bonnu ali na kakem drugem mestu, je še poročal.³⁷ Bónsko zunanje ministrstvo, je bilo zato mnenja, da Barsigovi vtisi doce-

³⁵ Prav tam, str. 825.

³⁶ Prav tam, Dokument 355, Gespräch des Bundesministers Brandt mit dem französischen Aussenminister Couve de Murville in Paris, 17. 10. 1967, str. 1396.

³⁷ Prav tam, Dokument 367, Aufzeichnung des Ministerialdirigenten Sahn, 25. 10. 1967, str. 1448.

la ustrezajo sliki, ki so si jo o tem vprašanju ustvarili na ministrstvu. Glede na to ne pričakujejo nobenih posebnih težav na pogajanjih, posebej ne pri berlinskem vprašanju. Ministerialdirigent Sahm je konec oktobra 1967 zato menil, da je treba poleg terminskih vprašanj premisliti le še modalitete, izjave in postopke za obnovitev diplomatskih odnosov z Jugoslavijo.³⁸ Tudi ti elementi se pri nemški vladi niso spremenili. Sahm je še naprej opozarjal, da se je pri obnovi diplomatskih stikov treba ozirati na celoto nemško-jugoslovanskih odnosov, na načela nemške »Ostpolitik« vključno z nemškim odnosom do Sovjetske zveze, pri nemški politiki (Deutschlandpolitik) vztrajati na »politiki nepriznavanja« (NDR, op. p.; Nichtanerkennungspolitik) s strani tretjega sveta in upoštevati učinke te akcije na notranjepolitičnem področju. Nov poudarek glede na do tedaj prevladujočo oceno pri načrtovanju nadaljnjih postopkov za obnovo bilateralnih odnosov je bilo le opozorilo Sahma, da je ključno vprašanje v bilateralnih odnosih med ZRN in SFRJ vprašanje odškodnine. Po njegovem mnenju bi se morala nemška politika osredičiti predvsem na reševanje tega vprašanja, ki da ga bodo Jugoslovani zagotovo odprli takoj po ponovni navezavi diplomatskih stikov. Obnova diplomatskih odnosov za jugoslovansko stran zagotovo ne more pomeniti »odkupnine« za njihove odškodninske zahteve, je bil prepričan Sahm. Vsa druga vprašanja, kot so, denimo, sporazum o »gastarbajterjih«, trgovinski sporazumi, delovanje jugoslovanske emigracije ..., so po njegovem mnenju drugotnega pomena. Najpomembnejše pri vsem pa se mu je zdelo, da bi morala obnova diplomatskih odnosov pomeniti »generalno očiščenje« (Generalbereinigung) bilateralnih odnosov. Glede jugoslovanskih zahtev po odškodnini je bil ta visok nemški uradnik izjemno oster in trd. Zavzel se je za to, da bi morala ZRN pred obnovo diplomatskih odnosov in pri njej »razbliniti jugoslovanske iluzije pri vprašanju odškodnine. /.../ Pri tem jim ne bi smeli ponuditi nikakršnih »nadomestnih plačil« – na primer na gospodarskem področju, ker to ne bi pomenilo samo približevanja priznanju upravičenosti njihovih zahtev, temveč bi vodilo tudi v stalne jugoslovanske poizkuse izsiljevanja ...«³⁹ Sahm je ponovil še staro vodilo nemške politike približevanja k Jugoslaviji, da obnova diplomatskih odnosov z njo ne bi smela obremenjevati odnosov z drugimi vzhodnoevropskimi državami ali z drugimi besedami obremenjevati izvajanja nove »Ostpolitik«. Nič novega ni zapisal tudi o odnosu do »Nichtanerkennungspolitik«, ko je predvideval, da se bo morala ZRN potruditi in pravilno interpretirati obnovo diplomatskih odnosov z Jugoslavijo, da ne bi druge države napačno dojele tega dejanja.⁴⁰ Strah pred

³⁸ Prav tam, str. 1449.

³⁹ Prav tam, str. 1450.

⁴⁰ Kancler Kiesinger je že ob novembrskem obisku v eni najpomembnejših neuvršenih držav na svetu, Indiji, v pogovoru na štiri oči z Indiro Gandhi načel to vprašanje. Spraševal jo je, kakšna bi bila reakcija Indije, če bi ZRN obnovila diplomatske stike z Jugoslavijo. Toda Indira Gandhi je bila zelo skrivnostna. Na vprašanje sploh ni odgovorila. Kar trikrat je Kiesinger v času obiska v Indiji načel to tematiko, dokler mu le ta vendarle ni pojasnila, da se Indija zaradi obnove diplomatskih odnosov z Jugoslavijo ne bo spreminjala svoje »nemške politike«. Od 15. 2. 1967 je namreč delovalo v Vzhodnem Berlinu indijsko trgovinsko pred-

koncem Hallsteinove doktrine in obenem spoznanje, da ji pravzaprav ni rešitve?

Pristojnim v zunanjem ministrstvu je nadalje predlagal takole (staro) razlago nemškega koraka: »Jedro bo odgovor na vprašanja, ki bodo zagotovo postavljena, kako se bomo sedaj obnašali do držav, ki bodo priznale Vzhodni Berlin. Opozarjati bomo morali, da gre pri oblikovanju odnosov med nami in Jugoslavijo za pomemben del naše politike popuščanja, ki naj pripravi pot pravičnemu mirovnemu redu v Evropi ...«⁴¹ Izjavi, ki naj bi jih sprejeli vladi ob ponovni navezavi diplomatskih stikov, je imel za zelo pomembni, še posebej če bi imeli vsaj minimalni skupni imenovalec. Obe izjavi bodo namreč po njegovem mnenju doma, pa tudi v tujini, zlasti v Vzhodni Evropi in tretjem svetu, natančno brali in ju razlagali. Zanimivo pa je, da je Sahm ugotavljal, da bi bilo treba za vsako od treh navedenih publik pripraviti drugačno izjavo, ki bi si bile med seboj vsaj delno v nasprotju. Npr. čim bolj trdno bi se v nemški izjavi držali načel Hallstenove doktrine in »Nichtanerkennungspolitik«, toliko manj bi taka izjava pomagala pri pojasnjevanju nemške politike z ostalimi vzhodnoevropskimi državami.⁴² Zato je bilo po njegovem mnenju razveseljivo, da se je jugoslovanska stran pripravljena pogovarjati z nemško o pripravi take izjave, ki bi bila nemški strani v pomoč. Bonn je diskusijski predlog take izjave v tem času celo že tudi pripravil. Celo več, Jugoslavija naj bi z nemške strani pričakovala predloge zanjo.⁴³ Očitno pa so v Bonnu napačno razumeli jugoslovansko pripravljenost na pogovore o izjavi, saj so si predstavljali, da bo nemška stran tista, ki bo odločala o vsebini izjave. Taka interpretacija je na pogajanjih o obnovi diplomatskih odnosov pripeljala do zelo hudih težav.

Nemška izjava bi morala po Sahmovem mnenju vsebovati štiri poudarke: 1. Jugoslavija, kot posredna soseda Nemčije mora biti pritegnjena k politiki popuščanja napetosti in miru; 2. Jugoslavijo ima v Nemčijo mnogo bolj razvite dejanske odnose, kot katera koli druga vzhodnoevropska država. Nekatera jugoslovanska stališča so zelo podobna nemškim (npr.: berlinsko vprašanje, vprašanje gradnje berlinskega zidu); 3. prekinitev diplomatskih odnosov z Jugoslavijo leta 1957 je bila prava poteza Nemčije, kot bi bilo njeno nadalnje obsta-

---

stavništvo (Büro der indischen Handelsgesellschaft). Ni pa nemškemu kanclerju hotela neposredno povedati, kakšna bo usoda tega predstavništva, ali se bo kadrovsko okrepilo, bo dobilo drugačen status ali se bo celo prelevilo v diplomatsko predstavništvo. Akten 1967 ..., Dokument 399, Botschafter Freiherr von Mirbach, Neu Delhi an das Auswaertige Amt, 24. 11. 1967, str. 1540–1541. V pogovoru nemškega zunanjega ministra Brandta s sovjetskim veleposlanikom v Bonnu Zarpakinom, prav tako novembra 1967, pa se je pokazalo, da Sovjetska zveza na navezavo stikov z Jugoslavijo gleda povsem drugače. Na omembo te teme se je veleposlanik odzval takoj, in to zelo ostro. Bonnu je očital, da želi ZRN z obnovo diplomatskih stikov z Jugoslavijo le razvrednotiti NDR v očeh Jugoslavije. Kljub temu sta sogovornika pogovor končala v spravljenem tonu z željo po čim boljšem razvoju meddržavnih odnosov. Akten 1967 ..., Dokument 401, Aufzeichnung von Duckowitz, 27. 11. 1967, str. 1546.

⁴¹ Prav tam, Dokument 367, Aufzeichnung des Ministerialdirigenten Sahm, 25. 10. 1967, str. 1451.

⁴² Prav tam.

⁴³ Prav tam, str. 1452.

janje danes napačno; 4. države tretjega sveta naj iz te obnove diplomatskih odnosov, ki so notranjeevropska zadeva, ne potegnejo napačnih sklepov.⁴⁴

V teh okvirih, tudi z nadaljevanjem pogovorov med Barsigom in Markovičem o pripravi izjave, naj bi tekle nadaljnje priprave. Z le kozmetičnimi popravki je stališča in predloge Sahma sprejel tudi zunanji minister Willy Brandt.

»Ministerialdirektor« Ruete je namreč 5. decembra 1967, na temelju informacij, ki jih je dobil od Barsiga⁴⁵ in njegovih pogovorov z Markovičem, za ministra Brandta pripravil pismo, ki ga je ta poslal zveznemu kanclerju Kiesingerju. V njem je povzel glavne točke nekaj prej citiranega Barsigovega poročila ministru. Že iz spremenega dopisa Rueteja ministru Brandtu je bilo jasno, da se je Bonn dokončno odločil obnoviti diplomatske odnose z Jugoslavijo. V njem je namreč nemški visok uradnik zapisal, da ZRN želi Jugoslovanom predlagati Bonn kot mesto pogajanj o obnovi diplomatskih stikov. Pripravljeni pa so bili sprejeti tudi kakšen nevtralen kraj, le Beograda ne. Reute je menil, da bi lahko za pogajalskega partnerja veljal vodja jugoslovanskega predstavništva pri sili zaščitnici jugoslovanskih interesov v ZRN (Švedska, op. p.), poslanik Lučić. Zdel se mu je primeren zlasti zato, ker je bil do pred kratkim vodja uprave za Zahodno Evropo na jugoslovanskem zunanjem ministrstvu. Ponovno je podčrtal, da mora jugoslovanska izjava ob obnovi diplomatskih odnosov ščititi nemške interese.⁴⁶

Brandt je bil z »nediplomatskimi« pogovori med Barsigom in Markovičem do te mere zadovoljen, da je kanclerju v tem pismu iz začetka decembra 1967 predlagal začetek pogajanj o obnovi diplomatskih odnosov z Jugoslavijo: »Rezultati teh sondažnih (Barsigovih, op. p.) pogovorov so dobra osnova za zaupna diplomatska pogajanja. Predlagam da s temi pogajanjmi začnemo še pred božičem.«⁴⁷ Svoj predlog pa je utemeljil v treh točkah, ki so se vse dotikale zunanjepolitičnih učinkov/posledic takega nemškega koraka. Najprej je kanclerja spomnil, da je že sam na svoji poti po Aziji spoznal, da bi obnova diplomatskih odnosov z Jugoslavijo imela znosne posledice za Nemčijo. Nadaljeval je z ugotovitvijo, da naj bi tudi pred nekaj dnevi⁴⁸ opravljene pogovori z vodilnimi predstavniki nemških diplomatskih zastopništev v vzhodnoevropskih in

---

⁴⁴ Prav tam.

⁴⁵ Barsig se je z Markovičem v Beogradu pogovarjal ponovno v času od 25. do 28. 11. 1967.

⁴⁶ Prav tam, Dokument 416, Bundesminister Brandt an Bundeskanzler Kiesinger, 5. 12. 1967, str. 1594, op. 1.

⁴⁷ Prav tam, str. 1595.

⁴⁸ V dneh 4. in 5. 12. 1967 je bilo v Bonnu delovno srečanje vodilnih nemških diplomatov v vzhodnoevropskih prestolnicah. Rezultat tega srečanja je bil dokument, ki so ga imenovali »17 tez k Ostpolitik«. V tem dokumentu je bilo med drugim zapisano: »Jugoslavija je pripravljena obnoviti diplomatske odnose brez vnaprejšnjih pogojev. Upa se, da gre pri tem za ureditev odprtih vprašanj, še posebej zahtev po odškodnini. Tudi mi želimo čim prej obnoviti diplomatske odnose z Jugoslavijo. Na ta način bi Jugoslavijo v celoti pritegnili v našo politiko popuščanja napetosti v Evropi. Kaže, da bi bila nevarnost negativne reakcije s strani tretjega sveta, sprejemljiva«, prav tam, str. 1596, op. 8.

najpomembnejših zahodnih prestolnicah tak vtis potrdili. In končno, tri velesile so po zagotovilu Brandta obnovo diplomatskih odnosov z Jugoslavijo pozdravile kot konstruktivni korak k popuščanju napetosti in k »Osteuropapolitik«.⁴⁹ Posebej pomembno pa se mu je zdelo Kiesingerja posvariti, da bi vsako zavlačevanje obnove diplomatskih odnosov z Jugoslavijo ponudilo »Vzhodnemu Berlinu« ne samo propagandistično, temveč tudi stvarno možnost, da deluje moteče/preprečujoče. To naj bi NDR v Beogradu in Moskvi že poskusila. Ohraniti pa je treba tudi notranjepolitično verodostojnost, je menil Brandt, saj bi težko zagovarjali neuresničitev nekega dejanja, ki je v celoti pripravljeno.⁵⁰

Kot prvi, morda celo najpomembnejši cilj prihodnjih pogajanj o obnovi diplomatskih odnosov z Jugoslavijo je Brandt navedel uskladitev jugoslovanske in nemške izjave ob objavi obnovitve diplomatskih odnosov, pa tudi nujo, da se jugoslovansko stran prepriča o resnosti odklonilnega nemškega stališča do jugoslovanskih zahtev po odškodnini. Če bi se načrtovana diplomatska pogajanja končala zadovoljivo, bi lahko nemška vlada sprejela sklep o ponovni navezavi diplomatskih odnosov z Jugoslavijo, je bil v pismu Kiesingerju dokončen Brandt.⁵¹ Še posebej zato, je zatrjeval, ker so bili nemški diplomati v vzhodnoevropskih in neuvrščeni država mnenja, da obnova diplomatskih stikov ne bi sprožila verižne reakcije priznavanja NDR. Kljub temu je za vsak primer svojim diplomatom v »kritičnih državah«, kot jih je imenoval, naročil, naj najkasneje do 11. 12. 1967 o tem izdelajo poročila. Zato je Brandt v pismu predsedniku vlade predlagal konkreten postopek za začetek pogajanj o obnovi diplomatskih odnosov z Jugoslavijo: »Mislim, da je prav, da zadevo najprej obravnavamo v delovnem krogu, a jo sočasno uvrstimo tudi na dnevni red seje vlade 13. 12. O tem bi sam pripravil predlog. Če bi se vlada na načelni ravni, kot upam, odločila za začetek pogajanj o navezavi diplomatskih odnosov, bi bilo smiselno, da bi o tem v istem tednu informiral zunanjepolitični odbor parlamenta.«⁵²

Brandt je imel čimprejšnjo obnovo diplomatskih odnosov z Jugoslavijo za tako pomembno zadevo, da ji je dal prednost pred svojo prisotnostjo na srečanju Nata v Bruslju. Kanclerju je spročil, da je pripravljen »zaradi pomembnosti zadeve« prej zapustiti sejo Nata in priti v Bonn na sejo vlade.⁵³ Tako se je tudi zgodilo.

Brandt je bil torej popolnoma prepričan o pravilnosti tega nemškega, lahko bi ga imenovali prelomnega, zunanjepolitičnega koraka. Gre namreč za prvi dejanski, čeprav ne formalni, dokaz o koncu Hallsteinove doktrine in »Alleinvertretungsanspruch«, saj naj bi se obnovili diplomatski odnosi z državo, s katero je ZRN prav po načelih Hallsteinove doktrine najprej prekinila diplomatske

---

⁴⁹ Prav tam, str. 1596.

⁵⁰ Prav tam.

⁵¹ Prav tam.

⁵² Prav tam, str. 1597.

⁵³ Prav tam.

odnose. Kancler Kiesinger se je tako iz notranje- kot tudi iz zunanjepolitičnih razlogov bal takšne interpretacije obnove diplomatskih odnosov z Jugoslavijo, ki bi kazala na opustitev načel Hallsteinove doktrine in »Alleinvertretungsanspruch«. Teden dni po sklepu vlade (18. 12. 1967) o začetku pogajanj za obnovo se je zato srečal z ameriškim veleposlanikom v Bonnu Georgeom McGheejem in ga rotill, da obnove diplomatskih odnosov z Jugoslavijo ne smejo razumeti kot odpoved Hallstenovi doktrini in »Alleinvertretungsanspruch«, kar je ta z naklonjenostjo vzel na znanje.⁵⁴ Toda razvoj kasnejše zahodnonemške zunanje politike – »Ostpolitik« – in dejstvo, da je v Beogradu še naprej obstojalo vzhodnonemško diplomatsko predstavništvo, ne potrjujeta kanclerjevih zagotavljanj. Na drugi strani pa so pozitivne ocene nameravanega zahodnonemškega koraka prihajale tudi iz tabora vzhodnoevropskih držav. V zadnjih dneh decembra 1967 je zahodnonemški veleposlanik v Romuniji Strätling obiskal romunskega predsednika Ceaușescuja. Ta je v pogovoru veleposlanika izrecno vprašal, kakšno je stanje pri vprašanju obnove diplomatskih odnosov z Jugoslavijo. Ko ga je veleposlanik obvestil o sklepu vlade po začetku zadevnih pogajanj, je Ceaușescu pozdravil ta sklep bonske vlade in bil prepričan, da ZRN s tem dokazuje resnost svoje nove »Ostpolitik«. Obenem pa je pripomnil, da bi morala ZRN nadaljevati po tej poti k cilju, da prizna »realnosti« (NDR, op. p.), ki so bile ustvarjene po koncu vojne. Veleposlanik se je neposrednemu komentarju na navrženo temo izognil s poudarjanjem pripravljenosti bonske vlade, da kolikor mogoče prispeva k popuščanju napetosti tudi med obema deloma Nemčije.⁵⁵

Konec leta 1967 so torej diplomatska tipanja, prerivanja, obtoževanja in tehtanja že prinesla jasne odločitve. Zvezna vlada je namreč v sredo 13. decembra 1967 sprejela sklep, da pooblasti zunanjega ministra Willyja Brandta, da začne pogajanja o ponovni navezavi diplomatskih odnosov z Jugoslavijo. Vendar z pomembnim in izključujočim zadržkom, da ne bodo priznali jugoslovanskih zahtev iz naslova povračila za storjene zločine v drugi svetovni vojni (Wiedergutmachung) in da je pri pogajanjih to treba jugoslovanski strani jasno poudariti.⁵⁶

Na drugi strani pa je bonska diplomacija pričakovala vzhodnonemško diplomatsko-politično ofenzivo. Državni sekretar v nemškem zunanjem ministrstvu Lahr je na to opozoril nemške diplomate po svetu z okrožnico 22. januarja 1968. Poleg posredovanja informacije o začetku pogajanj jih je v okrožnici posebej opozoril, da naj pričakujejo povečan pritisk »Vzhodnega Berlina«, da bi zahodnonemško »pobudo Jugoslavija« izrabila v korist svoje teorije o delitvi Nemčije.

⁵⁴ Akten 1967 ..., Dokument 440, Gespräch zwischen Kiesinger und McGhee, 18. 12. 1967, str. 1683.

⁵⁵ Prav tam, Dokument 448, Botschafter Straetling, Bukarest, an das Auswaertige Amt, 27. 12. 67, str. 1710/1711.

⁵⁶ Akten ... 1968, Dokument 27, Aufzeichnung des Legationsrats Gehl, Stand der Verhandlungen über eine Wiederaufnahme der diplomatischen Beziehungen mit Jugoslawien, 24. 1. 1968, str. 81, opomba 2.

Da bi njihovo dejavnost omejili, je diplomatom naložil, da naj vlade držav, v katerih gostujejo, informirajo o razlogih, ki so ZRN pripeljali do te pobude.⁵⁷

Kljub zadržkom in strahovom pa sta bili obe strani, kar kažejo tudi odmevi v mednarodnem prostoru, resno pripravljene na prelomno dejanje. Že 4. januarja 1968 je tako zahodnonemški veleposlanik v ZDA Knappenstein na primer poročal v Bonn o svojem daljšem (Tour d' horizon) pogovoru z ameriškim zunanjim ministrom Deanom Ruskom, na katerem ga je ta informiral o mnenju tamkajšnjega jugoslovanskega veleposlanika, ki da je bil zelo optimističen, kar zadeva izid zahodnonemško-jugoslovanskih pogovorov o obnovi diplomatskih odnosov.⁵⁸ Nekaj mesecev prej, septembra 1967, je tudi nemški diplomat v Kairu Lahn poročal v Bonn o svojih pogovorih z izraelskim sogovornikom Mansourjem, ki da je sam načel pogovor o nameravani obnovi diplomatskih odnosov z Jugoslavijo. Vsaj posredno je namero pozdravil, ko je nemškemu kolegu omenil, da imata obe Nemčiji svoja diplomatska predstavništva v Kambodži, kar ga je utrjevalo v prepričanju, da bo Hallsteinova doktrina kmalu popolnoma presežena. V isto smer je kazalo tudi njegovo mnenje, da Združene arabske republike (ZAR), v primeru če bi ZRN z njo navezala diplomatske stike, nič ne bo zadržalo zatem navezati še diplomatske stike z NDR.⁵⁹

Pariški pogovori

Pogajanja o obnovi diplomatskih odnosov med ZRN in SFRJ so se začela 23. januarja 1968 v Parizu. Z nemške strani je pogajanja vodil ministerialni direktor, sredi šestdesetih let tudi generalni konzul v Zagrebu, Hans Ruete,⁶⁰

⁵⁷ PAAA, B 150/1968, Ruderlass des Staatssekretärs Lahr, Nr. 297, Gespräche mit Jugoslawien über die Aufnahme diplomatischer Beziehungen; mögliche Aktivitäten der DDR, 22. 1. 1968, str. 1.

⁵⁸ Akten ... 1968, Dokument 3, Botschafter Knappenstein, Washington, an das Auswärtige Amt – Tour d' horizon Rusk am 4. 1. 1968, str. 9.

⁵⁹ Že aprila leta 1963 je ZRN odprla v Kambodži diplomatsko predstavništvo (poslaništvo), torej še v času, ko je imela NDR tam generalni konzulat. ZRN je svoje predstavništvo odprl ob garanciji kamboške vlade, da ima njihovo diplomatsko predstavništvo višji diplomatski status kot vzhodnonemško. Toda vlada v Phnom Penhu se je 18. 4. 1967 odločila povišati raven generalnega konzulata na isto raven kot je bilo zahodnonemško. Bongska vlada je na to odgovorila v povečano diplomatsko aktivnostjo. V Phnom Penh je septembra 1967 poslala upokojenega diplomata, ki naj bi izpogajal za predstavništvo ZRN status veleposlaništva. Kamboško zunanje ministrstvo je na to pristalo, vendar ob pogoju, da ZRN prizna obstoječe kamboške meje. Leta 1969 pa je Kambodža priznala DDR in 4. 6. 1969 je zato ZRN odpiklala svojega veleposlanika iz te države, zaprla veleposlaništvo, omejila izvajanje že sklenjenih trgovinskih pogodb in se odločila, da novih sporazumov z njo ne bo sklepala.: Akten ... 1967, Dokument 333, Botschaftsrat I. Klasse Lahn, Kairo, an das Auswärtige Amt, 27. 9. 1967, str. 1315, in Erklärung der Bundesregierung zur Anerkennung der DDR durch Kambodscha, den Irak und den Sudan, v: Aussenpolitik der Bundesrepublik Deutschland, Dokumente von 1949 bis 1994, Köln 1995, str. 325.

⁶⁰ Naslov »Ministerialdirektor« so imeli vodje oddelkov, kar pomeni tretjo funkcionarsko raven v bongskem zunanem ministrstvu, za zveznim ministrom in državnimi sekretarji. Jugoslo-

jugoslovanska stran pa je za glavnega pogajalca imenovala načelnika uprave Državnega sekretariata za zunanje zadeve dr. Zvonka Perišića. Pogajanja so bila v Parizu in so trajala od 23. do 29. januarja 1968.

Pogoja, da ne bodo priznali jugoslovanskih zahtev iz naslova povračila za storjene zločine v drugi svetovni vojni (Wiedergutmachung), sta se, vsaj na začetku pogajanj, obe strani držali. To je zatrjeval tudi nemški glavni pogajalec Ruete, ko je 24. januarja 1968 v Bonn poročal o stanju pogajanj o ponovni vzpostavitvi diplomatskih odnosov z Jugoslavijo. Bonnu je o prvem dnevu poteka pogajanj sporočil, da je jugoslovanski strani podrobno opisal nemško »Ost- und Deutschlandpolitik« in dodal, da jugoslovanska stran ne postavlja nikakršnih pogojev za ponovno vzpostavitev diplomatskih odnosov. Njegova izhodišča na pogajanjih so bila le, da mora biti pri odprtih vprašanjih med državama zagotovljeno nemško pravno stališče. Tudi glede berlinskega vprašanja je ugotavljal, da dotlej v nemško-jugoslovanskih odnosih ni bilo nikakršnih problemov. Jugoslovanski predstavnik Perišić je bil na prvi seji pogajanj zelo kratek. Za ponovno vzpostavitev diplomatskih odnosov ni postavljajl nikakršnih pogojev, zadovoljil se je le z deklarativno izjavo, češ da mora ponovni vzpostavitvi diplomatskih odnosov slediti normalizacija bilateralnih odnosov, berlinskega vprašanja pa se sploh ni dotaknil.⁶¹

Razprava se je, pravzaprav ves čas pogajanj, zato vrtela le okoli vsebine izjave, ki naj bi jo obe strani objavili ob ponovni vzpostavitvi diplomatskih odnosov. Tu pa sta si bili obe strani, na začetku kar precej vsaka k sebi. Nemška stran je zastopala stališča, da mora imeti izjava dva dela. Prvi del naj bi bila skupna izjava, v drugem delu pa naj bi obe državi objavili še vsaka svojo izjavo. Nemška stran je predvidevala, da bo njena izjava zlasti poudarjala, da ponovna navezana diplomatskih odnosov z Jugoslavijo ne bo na noben način oteževala procesa popuščanja napetosti v Evropi. Od jugoslovanske strani pa so nemški pogajalci pričakovali, da bo v izjavah pristala na zapis pravice nemškega naroda, da stremi k enotnosti, in da se bo nemški problem reševal v okviru pravične mirovne ureditve Evrope.⁶²

Jugoslovanska stran je na pogajanja prišla že z izdelanim predlogom skupne deklaracije, ki naj bi bil kar se da kratek. Glasila se je: »Vladi SFRJ in ZRN izhajajoč iz želje, pospeševati dvostranske odnose in sprostiti pot k normalizaciji, sta se skupaj odločili, znova vzpostaviti redne diplomatske odnose. Državi ste se dogovorili, da odnose na ravni veleposlanikov ponovno vzpostavita od ... leta ... Državi sta prepričani, da bo ponovna vzpostavitev diplomatskih odnosov ustvarila nujne pogoje, s katerimi bo mogoče rešiti odprta vprašanja na temelju splošno veljavnih norm in načel v mednarodnih odnosih. To bi

---

vanski predstavnik je bil istega diplomatsko političnega ranga – načelnik uprave.

⁶¹ Akten ... 1968 (1999), Dokument 27, Aufzeichnung des Legationsrats Gehl, geheim, – Stand der Verhandlungen ueber eine Wiederaufnahme der diplomatischen Beziehungen mit Jugoslawien, 24. 1. 1968, str. 81/82.

⁶² Prav tam, str. 82.

pomenilo tudi najboljšo pot k popolni normalizaciji dvostranskih odnosov. Vladi sta tudi prepričani, da ta skupni korak pomeni pozitiven prispevek k procesom popuščanja napetosti v Evropi in za razvoj medevropskega sodelovanja.«⁶³ Zavzemala se je samo za eno, tj. skupno, izjavo, ker bi, kot so zahtevali jugoslovanski pogajalci, vsaka enostranska nemška izjava prisilila jugoslovansko stran k protiizjavi. Perišić je posebej poudaril, da jugoslovanska vlada pri nemškem vprašanju odklanja uradno potrditev neke doktrine (mišljena je seveda Hallsteinova doktrina o ZRN kot edini državi, ki lahko zastopa nemški narod in ki predvideva združitev nemškega naroda pod zahodnonemškimi pogoji), ki je nikoli ni priznala kot upravičeno. Perišić je še nemško stran opozarjal, da so njena pogajalska izhodišča šibka, saj bi neuspeh pogajanj o ponovni vzpostavitvi diplomatskih odnosov pomenil korak nazaj pri celotni nemški »Ostpolitik«.⁶⁴

Na začetku sta obe strani torej ostali vsaka na svojem bregu, poenotili sta se samo o tem, da se bodo pogajanja o vsebini izjave nadaljevala in da ponovna vzpostavitev ni vezana na nobeno posebno obliko.

Naslednjega dne, 24. januarja 1968 popoldne, sta se vodji delegacij Ruete in Perišić sestala na »štiri oči«. Ruete je na srečanju poskušal prepričati Perišića, naj pristane na del besedila v skupni izjavi, ki bi zadeval nemško vprašanje. Perišić je to ognjevitno odklonil z izgovorom, da ima taka navodila od vlade v Beogradu, svoje odklonilno stališče pa utemeljeval z dejstvom, da bi tak del besedila v skupni izjavi ob vzpostavitvi bilateralnih diplomatskih odnosov pomenil vmešavanje v zadeve druge države (NDR), vzpodbudil pa bi tudi špekulacije, češ da se je pri nemškem vprašanju Jugoslavija sedaj nagnila na zahodnonemško stran. Perišić ni pristal tudi na kompromisni nemški predlog, da bi v skupni komunikaciji ob objavi vnovične vzpostavitve diplomatskih odnosov vnesli poziv drugim državam, da naj ne nasprotujejo (zahodno) nemškim prizadevanjem za ponovno vzpostavitev evropske in nemške enotnosti. Odklonilno stališče je argumentiral kot prej, češ da bi se to razumelo tako, kot da je Jugoslavija pristala na zahodnonemško stališče in skupaj z ZRN sedaj poziva še preostali svet.⁶⁵

Pogajalca pa sta se vendarle dogovorila, ali bolje Perišić je pristal na kompromisni predlog Rueteja, da bi nemška stran ob robu objave ponovne vzpostavitve diplomatskih odnosov med državama pripravila izjavo, v kateri bi to dejstvo okrepila z vnovično razglasitvijo že znanih nemških stališč do rešitve nemškega vprašanja – od tako imenovanega »Alleinvertretunganspruch« prek »Hallsteinove doktrine« do »berlinskega vprašanja.« Po Perišićevem mnenju naj bi jugoslovanska vlada ne imela nič proti taki objavi in se nanjo ne bi odzvala s kako protiizjavo. Prosil je le sogovornika, naj mu posreduje skico za

⁶³ Prav tam, str. 82–83, op. 11.

⁶⁴ Prav tam, str. 83 in op. 12.

⁶⁵ Akten ... 1968 (1999), Dokument 29, Ministerialdirektor Ruete z.Z. Paris an Bundesminister Brandt, 25. 1. 1968, str. 86.

tako objavo, da jo bo lahko poslal v Beograd. Ruete je bil v nadaljevanju pogovora na »štiri oči« zadovoljen, ker je jugoslovanska stran domala na vse nemške želje, ki so se dotikale drugih bilateralnih vprašanj, odgovorila pozitivno. Skratka, s pogovorom je bil vendarle zadovoljen.⁶⁶ Od drugih bilateralnih vprašanj sta načela zlasti vprašanje odškodnine za vojno škodo v času druge svetovne vojne (Wiedergutmachung). S tem v zvezi je jugoslovanska stran pristala, da se z obnovo diplomatskih odnosov v ničemer ne spreminjajo nemška izhodišča, kakor so bila zapisana v noti iz oktobra 1965. 13. oktobra tistega leta je namreč bonska vlada na zahtevo jugoslovanske vlade o plačilu odškodnine jugoslovanskim žrtvam nacističnega nasilja zapisala, da tej zahtevi ne more ugoditi, ker zanjo ni pravne osnove, poleg tega pa je bilo zanjo to vprašanje rešeno v sporazumu med Jugoslavijo in ZRN iz septembra 1963, ko je ZRN Jugoslaviji kot »globalno plačilo jugoslovanskim žrtvam psevdomedicinskih poskusov« odobrila odškodnino v višini 8 milijonov nemških mark. Perišić naj bi to stališče nemške delegacije brez ugovora vzel na znanje, obenem pa zaprosil nemško stran, naj takoj po vzpostavitvi diplomatskih odnosov ne posreduje takšnega odgovora na jugoslovansko noto z dne 12. julija 1967, ki je bila nemški vladi posredovana prek švedskega veleposlaništva. V tej noti je jugoslovanska vlada namreč zahtevala od ZRN pogajanja o globalni odškodnini za tiste žrtve nacizma, ki so bile zdravstveno oškodovane.

Tako na pogovoru na štiri oči kot tudi na plenumu je bil govor še o berlinskem vprašanju in nemška stran je z zadovoljstvom ugotovila, da to vprašanje v nemško-jugoslovanskih odnosih ne predstavlja nobene težave. Vse pogodbe, zlasti trgovinske in gospodarske, z Jugoslavijo tudi iz časa, ko ni bilo diplomatskih odnosov, namreč vsebujejo tako imenovano »berlinsko klavzulo«, kar pomeni, da vse pogodbe veljajo tudi za Zahodni Berlin. Perišić je nemškemu sogovorniku tudi zagotovil, da se tako stališče Jugoslavije tudi v prihodnje ne bo spremenilo. Sogovornika sta se dotaknila tudi še nekaterih konkretnih bilateralnih problemov, operativno-konzularne narave, vendar te za našo temo niso pomembne. Tudi tu pa je prišlo do polnega soglasja.⁶⁷

Skratka, obe strani sta se uspešno dogovorili o ključnih stvareh za vnovično navezavo diplomatskih odnosov. Ocenjujem, da je bilo več popuščanja s strani nemške delegacije, kar gre očitno pripisati že novi »Ostpolitik«, ki ni več brez priziva vztrajala ne na Hallsteinovi doktrini in ne na »Alleinvertragsanspruch«. Pomembnejše kot brezprizivno vztrajanje na izključujoči politiki do komunističnega bloka je bilo za nemško stran uveljavljanje politike približevanja in sodelovanja z njim, tj. »Ostpolitik«.

Zvečer 24. januarja 1968 so se nadaljevala pogajanja o skupni izjavi, ki so jo naslednjega dne še dolgo redigirali. Prav tako je nemška stran pripravila skico za nemški komunike ob objavi ponovne vzpostavitve diplomatskih odnosov.

---

⁶⁶ Prav tam, str. 86–87.

⁶⁷ Prav tam, Dokument 30, str. 91–93.

Splošna ugotovitev pri oblikovanju skupne izjave je bila, da izjava ne bo kdo ve kako vsebinska. Ruete je ministru Brandtu poročal, da v njej ne bo tistega dela, ki bi govoril o ustvaritvi pravičnega evropskega mirovnega reda in odnosu do reševanja nemškega vprašanja, saj je to jugoslovanska stran odklonila, da se to ne bi razumelo kot jugoslovansko identificiranje z zahodnonemškim stališčem do ponovne združitve Nemčije. Pogajalci so tako pripravili tri dokumente:

- predlog skupne izjave ob obnovi diplomatskih odnosov,
- predlog izjave govorca zahodnonemške vlade ob objavi ponovne vzpostavitve diplomatskih odnosov in
- komunike o tem dogodku.

Zadnja dva je pripravila nemška stran. Predlog skupne izjave, oblikovan 24./25. januarja 1968, se je od jugoslovanskega predloga z dne 23. januarja 1968 ločil le po nekaterih drobnih tehničnih, vsebinsko nepomembnih korekturah.⁶⁸ V izjavi bonške vlade pa so med drugim zapisali tisto, kar jugoslovanska vlada ni hotela oz. mogla sprejeti: »Politika zvezne vlade je usmerjena k pravičnemu in trajnemu mirovnemu redu v Evropi. Zvezna vlada je prepričana, da ta korak, za katerega se je odločila, ohranjuje svoja znana politična načela, ne bo otežil politike popuščanja in procesa ozdravitve v Evropi. Nasprotno upa, da bo preostali svet še naprej podpiral ZRN v njenih prizadevanjih za mirno premagovanje evropske in nemške delitve.«⁶⁹

Predlog komunikeja pa je bil le nekajvrstičen, opremljen samo z osnovnimi podatki o tem, od kdaj do kdaj so pogajanja trajala, kdo jih je vodil, ter z informacijo, da bosta vodji delegacij o rezultatih pogajanj seznanili svoji vladi, ki si pridržujeta pravico o nadaljnjih odločitvah.⁷⁰

V prepričevanju nemške strani, da bi v obnovitvene dokumente vnesla svoja stališča do rešitve nemškega vprašanja, in v zavračanju njenih argumentov s strani jugoslovanske delegacije so potekala tudi vsa nadaljnja nekajdnevna pogajanja v Parizu. Ruete je 25. januarja 1968 poročal v Bonn, da ni mogel prepričati jugoslovanske strani in da je bilo formuliranje izjave dolgotrajno in težavno. Prosil je Bonn, naj izjavo presoja s te plati. Operativno tehnično pa so sta se obe strani dogovorili, da bosta, ko bo besedilo skupne izjave dokončno usklajeno, obe vladi prosili za soglasje k izjavi. Ko bo iz Bonna in Beograda prišlo soglasje, bosta vodji delegacij skupno izjavo tudi parafirala. Poleg tega pa sta se tudi sporazumeli, da bosta v skupni zabeležki opredelili postopek o nadaljnjem postopku s parafirano izjavo. Obe strani sta tako že 25. januarja 1968 zaprosili svoji vladi, da dasta soglasje k skupni izjavi.⁷¹

Zapletlo pa se ni pri soglasju o skupni izjavi, temveč pri soglasju o besedilu možnega komentarja ob objavi ponovne vzpostavitve diplomatskih odnosov, ki sta jih medtem pripravili obe strani. Nemška stran je namreč predlagala, da bi obe

---

⁶⁸ Prav tam, str. 88.

⁶⁹ Prav tam, str. 89.

⁷⁰ Prav tam.

⁷¹ Prav tam, Dokument 30, str. 90–91.

vлади dali soglasje tudi k obema besediloma komentarjev. Perišič je, tudi zato ker je dobil taka navodila iz Beograda, na tem mestu pogajanja dramatično zaostрил. Nemški strani je sporočil, da v kolikor bonška vlada soglasje k komentarju postavlja kot *conditio sine qua non*, čas za ponovno vzpostavitev diplomatskih odnosov očitno še ni zrel. Dejal je: »Če nemška stran nima zaupanja, da bo jugoslovanska vlada sprejela za ZRN neškodljivo izjavo, bi lahko jugoslovanska vlada pogajanja o ponovni vzpostavitvi diplomatskih odnosov štela za brez smisla.«⁷² Nemška stran je jugoslovansko dramatisiranje takoj želela pomiriti. Ruete je Perišiču zagotavljal, da ne gre za vprašanje zaupanja, temveč za vprašanje formuliranja. Poudaril je, da nemška vlada v celoti zaupa jugoslovanski, da ta ne bo objavljala nikakršnih izjav, ki bi bile za nemško vlado nesprejemljive. Predlagal je le, da se iz jugoslovanskega osnutka komentarja – ta je bil zagotovo napisan z dobrim namenom, je poudarjal Ruete – črta zadnji stavek, ki se nemški strani zdi nesprejemljiv. Obe strani naj bi se namreč dogovorili, da v komentarje ne bodo vnašali vsebin, ki bi govorile o načrtovanju prihodnje politike. Omenjanje takih namer bi namreč nemški strani prineslo notranjepolitične težave. Sočasno pa je tudi on zaostрил pogajanja, saj je jugoslovanskemu predstavniku Perišiču očital, da je požrl besedo in da je popolnoma spremenil pogajalsko politiko, saj je bilo dogovorjeno, da nemška stran lahko v komentarju načne vsa vprašanja »Nemške politike/Deutschlandpolitik« od »Alleinvertragsanspruch« do berlinskega vprašanja in da jugoslovanska stran na to ne bo reagirala. Še enkrat je zatrdil, da ima nemška stran polno zaupanje do jugoslovanske strani, da pa je razumljiva želja zveznega kanclerja, da bi rad, v izogib mogočim težavam, vedel, kaj bo izjavila jugoslovanska vlada.⁷³

Ta se je 26. januarja odzvala zelo ostro. Jugoslovanski državni sekretar v zunanjem ministrstvu Mišo Pavičević, ki je zastopal odsotnega zunanjega ministra, je namreč v pogovorih s ameriškim in francoskim veleposlanikom v Beogradu izjavil, da je nad dvodnevni pogajanj v Parizu zaradi prej omenjenega »spora« »zelo nezadovoljen in razočaran«. Za tako stanje je seveda krivil nemško stran, izrečene besede pa so bile prek obeh veleposlanikov namenjene Bonnu.⁷⁴

Državni sekretar Pavičević je očitno sodil v krog tistih jugoslovanskih diplomatov, ki so bili do ponovne vzpostavitve diplomatskih odnosov z ZRN zelo zadržani, če ji niso kar nasprotovali. Na dan začetka pogajanj v Parizu je namreč nemški diplomatski predstavnik na francoskem veleposlaništvu v Beogradu Loeck poročal v Bonn o kratkem srečanju najvišjih romunskih politikov, ki so se na poti v Rim 22. januarja 1968 za eno uro ustavili na beograjskem kolodvoru. V

⁷² Prav tam, Dokument 31, str. 95.

⁷³ Prav tam, str. 96.

⁷⁴ PAAA, B/150, Botschaftsrat Loeck, Belgrad an Staatssekretär Duckowitz, Nr. 38, Äusserungen des Staatssekretärs im jugoslawischen Aussenministerium, Pavičević gegenüber dem amerikanischen und dem französischen Botschafter über den Stand der Beziehungen zur Bundesrepublik, 26. 1. 1968, str. 1–2.

salonskem vagonu jih je pozdravil italijanski odpravnik poslov, ki pa sta ga romunski predsednik vlade Maurer in zunanji minister Mănescu zadržala na pogovoru z jugoslovanskimi politikami Kirom Gligorovom in Mišom Pavićevićem. Italijanski poslanik je o pogovoru med Pavićevićem in Mănescujem, ki je potekal v francoščini, poročal tudi predstavniku bonske vlade v Beogradu Loecku. Razlog za to je bil, da sta se sogovornika pogovarjala tudi o bližnjih pogajanjih o obnovi diplomatskih odnosov med Jugoslavijo in ZRN. Ali točneje, Pavićević je odgovarjal na Mănescujevo vprašanje kaj meni o predstojećih pogajanjih o obnovi diplomatskih odnosom med Jugoslavijo in ZRN. Sam je bil namreč trdno prepričan, da bo v Parizu na vsak način prišlo do pozitivnega rezultata. Pavićević naj bi mu, tako je poročal Loeck, odgovoril zelo zadržano. Ponovil in poudaril je jugoslovansko stališče, da si Jugoslavija ne pusti postavljati nobenih pogojev, kakor jih tudi sama ne postavlja. Po jugoslovanskem mnenju naj bi jugoslovanska država ne potrebovala nobenih pogovorov o obnovi diplomatskih odnosov. Romune je prepričeval, da naj bi jugoslovanska delegacija odšla v Pariz izključno na nemško željo. Na nemški strani naj bi zato bilo, da izrazi svoje predstave o modalitetah obnove diplomatskih odnosov. Italijanskemu diplomatu pa je ob tej priložnosti menda namenil besede, da bi bilo bolje če bi pogajanja propadla, če se bo Nemčija držala svoj dotedanjih stališč. Vzpostavitev diplomatskih odnosov pod nemškimi pogoji bi po njegovem mnenju postavila nemško-jugoslovanske odnose nazaj na točko, ki bi bila daleč pod stanjem obstojećih odnosov. Mănescu ni delil Pavićevićevega mnenja, temveč je jugoslovanske sogovornike vzpodbujal naj ne popustijo pod vzhodnonemškim pritiskom, in zatrjeval, da je v splošnem interesu priti do sodelovanja med Vzhodno in Zahodno Evropo. Poudaril je, da je to namen bonske vladajoče koalicije, ki ga je vredno podpreti. Če bi ti naporji bili zaman, bi s tem v ZRN le pomagali »reakcionarnim silam«, je še svaril Mănescu.⁷⁵

Toda kot je pri resnih diplomatskih pogajanjih v navadi, se je ta vihar kmalu polegel. Perišić je v teku nadaljnjih pogajanj pokazal razumevanje, da nemška stran želi črtanje zadnjega stavka jugoslovanskega komentarja. Potrdil je, da se bo za to zavzel pri jugoslovanski vladi, ki pa je ne bi rad silil, da se odloči prek vikenda, saj mora imeti mir in čas za premislek. Predlagal je kompromis, po katerem naj bi v soboto, 27. januarja 1968, oba vodja delegacij parafirala skupno izjavo in zabeležko. Do objave skupne izjave bi imeli obe vladi čas da se uskladita. Ruete se je jasnemu odgovoru na kompromisni predlog jugoslovanske strani diplomatsko izognil, saj je odgovoril, da se mora o tem posvetovati z svojo vlado, ki pa bo zagotovo želela stvar razrešiti hitro – predvideni datum objave skupne izjave je bil sredo, 31. januarja 1968 – ter skupaj s komentarji. Pomirjujoče pa je Perišiću še enkrat zatrdil, da zapleta ni treba dramtizirati, saj na obeh straneh obstoja resna namera obnoviti diplomatske odnose. Črtanje zadnjega stavka jugoslovanskega komentarja je označil kot

⁷⁵ Prav tam, Telegram des BR Loeck an SS Duckowitz, 23. 1. 1968, str. 1–2.

vzporedno vprašanje, njegova izpeljava pa bi zelo hitro pripeljala do poenotenja glede komentarjev. Sočasno je sogovornika prepričeval, da željo po soglasju sploh ni treba imenovati soglasje, temveč izmenjavo informacij. Prepričan je bil, da je izid tega zapleta v mnogočem odvisen od načina poročanja vladama. Zavzel se je za to, da se tega konflikta/polemike ne razpihuje in se z pametnim poročanjem vladi prispeva k prebroditvi težav. Perišić je sprejel pomirljivi ton Ruetejeve razprave in pogajanja, tako poročajo nemški viri, so se spet odvijala v bolj sproščenem ozračju. Oba vodja delegacij sta se dogovorila, da se istega dne, 27. januarja 1968, ob 13,00 uri slišita po telefonu in se informirata o navodilih, ki sta jih dobila od vlad.⁷⁶

Po premisleku o možnih različicah rešitve zapleta je dr. Ruete predlagal svoji vladi: »Predlagam, da najprej poskušamo uveljaviti za nas sprejemljivo spremembo jugoslovanskega komentarja. Če bi se pokazalo, da je to do sobote nemogoče uveljaviti, sprejmimo jugoslovanski kompromisni predlog. Mislim, da bi sprejem tega predloga imel tudi, kar zadeva ozračje, ugoden učinek. Verjetno Jugoslovani tega ne bi ocenjevali kot šibkost, temveč bi jo tolmačili kot spravljalivost. To bi odprlo možnost, da bi povsem v miru besedo »soglasje« zamenjali z izrazom »obojestransko informacijo«, ki je bližji drugi strani.« Na tako interpretacijo izmenjave komentarjev je namreč Perišić pristal že 27. januarja na pogovoru na štiri oči z Rueterjem, ki je po nemški oceni potekal v mnogo boljšem ozračju.⁷⁷

Kljub temu je dr. Perišić novo obliko jugoslovanskega komentarja predložil šele v nedeljo, 28. januarja 1968. Razlog za to je bila nova oblika nemškega komentarja. Spornega stavka v jugoslovanskem komentarju sicer ni bilo, je pa zato v besedilo – glede na to, da so bila v novem nemškem komentarju poudarjena zahodnonemška načela reševanja nemškega vprašanja (Hallsteinova doktrina, »Alleinvertretungsanspruch«) – bila vnesena formulacija jugoslovanskega stališča, do reševanja nemškega vprašanja: »Upoštevajoč njena znana načela do evropske politike, vključujoč nemško vprašanje (priznanje NDR, op. p.), je Vlada SFRJ mnenja, da bo obnovitev diplomatskih odnosov z ZRN močno olajšala uspešno sodelovanje kakor tudi rešitev bilateralnih vprašanj (v prvi vrsti vprašanje odškodnin za žrtve nacizma v drugi svetovni vojni, op. p.).«⁷⁸ Pogajanja so se spet zdela v nevarnosti. Toda v ponedeljek, 29. januarja 1968, je Bonn upošteval predlog Rueteja, češ da naj vlada pristane na to, da se v obeh komentarjih črtajo deli, ki govorijo o nemškem vprašanju, jugoslovanski komentar pa naj ne bi vseboval tudi formulacije, v kateri je govor o programiranju prihodnje politike.⁷⁹ Tako je tudi bilo.

⁷⁶ Prav tam, str. 97.

⁷⁷ Prav tam, str. 98–99 in PAAA, B 150/1968, MR Ruete z.Z. Paris, an Staatssekretär Duckowitz, Nr. 216, Gespräch mit dem jugoslawischen Delegationsleiter Perišić, Wiederaufnahme diplomatischer Beziehungen, 27. 1. 1968, str. 1–3.

⁷⁸ Prav tam, str. 98, op. 9.

⁷⁹ Prav tam, str. 99, op. 11.

Obe strani sta se vendarle dogovorili in 30. januarja 1968 popoldne so bili vsi načrtovani dokumenti parafirani in izmenjani:

- »Skupna zabeležka med delegacijo Vlade Socialistične federativne republike Jugoslavije na čelu z načelnikom uprave v Državnem sekretariatu za zunanje zadeve dr. Zvonkom Perišićem in delegacijo Vlade Zvezne republike Nemčije na čelu z direktorjem v Ministrstvu za zunanje zadeve dr. Hansom Rueterjem« s prilogo »Skupna izjava o obnovi diplomatskih odnosov med Socialistično federativno republiko Jugoslavijo in Zvezno republiko Nemčijo«,
- separadni izjavi obeh vlad o tem dogodku ter
- komunike za javnost.

Dogovorjeno je bilo, da bosta obe državi objavili Skupno izjavo v sredo, 31. januarja 1968, ob 12,00 uri.⁸⁰ Ob parafiranju pa sta imela ob šefa delegacij tudi priložnost za politične pogovore. Perišić je Rueteja vprašal, ali bi zunanji minister Willy Brandt sprejel vabilo za obisk v Jugoslaviji. Ruete pa je Perišiću odgovoril, da bi minister Brandt vabilo dobro sprejel in bi ga lahko poleti tudi uresničil. Načela sta tudi vrsto drugih dvostranskih in mednarodnih vprašanj, ki vsa kažejo na večino glavnih razlogov za to, da je bilo obema stranema toliko do obnovitve diplomatskih odnosov. Ruete sogovornika zlasti spraševal o jugoslovanskem vplivu na nevtralne/neuvrščene države oz. o tem, ali bi bila Jugoslavija pripravljena na te države vplivati v smislu zahodnonemškega stališča do reševanja nemškega vprašanja (tj. nepriznavanja NDR). Perišić pa mu je odgovarjal, da na zadevno stališče drugih držav Jugoslavija ne more vplivati, obenem pa je zagotavljal, da naj s strani teh držav (posebej od arabskega sveta) ZRN ne pričakuje nobenih presenečenj in težav. Ruete se je nadalje želel informirati o jugoslovanskem stališču do vzhodnoevropskih držav, zlasti do nove vlade (Dubček) na Češkoslovaškem. Perišića pa so zanimala vprašanja, kot so položaj jugoslovanskih »gastarbajterjev« in reševanje problematike Jugoslaviji sovražne politične emigracije. Predlagal je še, da bi se po vzpostavitvi diplomatskih odnosov, podobno kot je bil to primer s francosko vlado, začela posvetovanja na ravni ministerialnih direktorjev, na katerih bi obravnavali tako dvostranska, kot tudi mednarodna vprašanja.⁸¹

Uresničenje pariških dogovorov

Ko preberemo končne izdelke sedemdnevni trdih in zapletenih pogajanj, ni povsem jasno, zakaj so ta bila taka. Besedila so namreč skopa in asketska, dopuščajo kaj malo interpretacij smisla zapisanih besed. Vsi dokumenti so kratki in jasni. Njihova vsebina pa nam govori, da sta obe strani dosegli načrtovano – stopili sta na pot nove politike sodelovanja med Vzhodom in Za-

⁸⁰ PAAA, B 150/1968, MD Ruete, z.Z. Paris, an BM Brandt, Nr. 229, Verhandlungen mit jugoslawischer Delegation über die Wiederaufnahme diplo. Beziehungen, 30. 1. 68, str. 1.

⁸¹ Prav tam, str. 2–3.

hodom. Morda se je tehtnica merjenja uspeha na pogajanjih vendarle malo nagnila na jugoslovansko stran, saj iz sprejetih dokumentov ni mogoče jasno razbrati, da je bila oz. da je nemška politika vztrajanja na načelih Hallsteinove doktrine in »Alleinvertretungsanspruch« mednarodnopolitično gledano uspešna. Že sama ponovna navezava diplomatskih odnosov z državo, s katero je pred desetimi leti odmevno prekinila diplomatske odnose po načelih Hallsteinove doktrine in »Alleinvertretungsanspruch« zaradi jugoslovanskega priznanje NDR, je pomenila odmik od take politike v smeri nove »Ostpolitik«. Jugoslavija je s ponovno navezavo diplomatskih odnosov dobila nekakšno priznanje o pravilnosti njene politike do nemškega vprašanja oziroma do obstoja dveh nemških držav, pomembnejše od tega pa je bilo dejstvo, si je na ta način na široko odprla vrata za gospodarsko sodelovanje v ZRN in za njeno gospodarsko-finančno pomoč. ZRN pa je vnovična navezava diplomatskih odnosov zagotovo koristila na notranjepolitičnem področju, saj si je »Ostpolitik« komaj utirala pot in stara politika do nemškega vprašanja še ni bila »pozabljena« ali povsem zavržena. Skozi to prizmo je vredno ocenjevati tudi nemški milejši oziroma popustljivejši pogajalski pristop, posebej ko je šlo za odnos do nemškega vprašanja. Očitno predvsem zaradi notranjepolitičnih razmer, v katerih je bilo treba uresničiti »Ostpolitik«, je bilo ZRN pomembnejše od jugoslovanskega priznanja nemških stališč do reševanje nemškega vprašanja dejstvo, da s ponovno navezavo diplomatskih odnosov z Jugoslavijo v praksi uresničujejo novo politiko do vzhodnih, komunističnih držav in uveljavljajo politiko miroljubnega sodelovanja. Čeprav je ZRN že leta 1967 znova navezala diplomatske stike z Romunijo, je namreč obnova diplomatskih odnosov z Jugoslavijo zaradi mednarodnega pomena in vloge le-te (voditeljica neuvrščene gibanja, upornica v komunističnem taboru, ki ga je vodila SZ, nosilka odstopanja od sovjetskega modela socializma ...) ter njene politike miroljubnega sobivanja in popuščanja napetosti v svetu – ki je bila blizu »Ostpolitik« – imela povsem drugačno, večjo politično težo. Za zahodnonemško politiko je zato Jugoslavija vedno pomenila nekakšen »poseben primer«/»Sonderfall«. Obnova diplomatskih odnosov z Jugoslavijo je bila pravzaprav prvi resni korak ZRN k približevanju najpomembnejšim vzhodnoevropskim državam, kot sta bili SZ in Poljska.

Najpomembnejši od v Parizu parafiranih dokumentov je bila Skupna za-
beležka:

Vertraulich

Gemeinsame Niederschrift

Zwischen einer Delegation der Regierung der
Bundesrepublik Deutschland unter Leitung von
Ministerialdirektor Dr. Hans R u e t e
und

einer Delegation der Regierung der
Sozialistischen Föderativen Republik
Jugoslawien unter Leitung von
Ministerialdirektor Dr. Zvonko P e r i š i ć

wurden in der Zeit vom 23. bis zum 29. Januar 1968 in
Paris Besprechungen über die Wiederaufnahme der diplo-
matischen Beziehungen zwischen der Bundesrepublik
Deutschland und der Sozialistischen Föderativen Repu-
blik Jugoslawien und die damit zusammenhängenden Fragen
geführt. Über den Verlauf dieser Besprechungen werden
die Delegationen ihren Regierungen berichten.

Der dieser Niederschrift als Anlage beigefügte,
von den beiden Delegationen ausgearbeitete Text einer
Gemeinsamen Erklärung über die Wiederaufnahme der diplo-
matischen Beziehungen zwischen der Bundesrepublik
Deutschland und der Sozialistischen Föderativen Republik
Jugoslawien ist von den Delegationsleitern paraphiert
worden. Es besteht Einverständnis darüber, daß die
Gemeinsame Erklärung gleichzeitig in Bonn und in Belgrad
veröffentlicht werden soll, sobald jede der beiden Re-
gierungen der Aufnahme der diplomatischen Beziehungen
zugestimmt hat. Die beiden Regierungen werden einander
ihre Zustimmung mitteilen und sich über den genauen
Zeitpunkt der Veröffentlichung der Gemeinsamen Erklärung
verständigen.

- 2 -

- 2 -

Jede der beiden Regierungen wird ihre Schutzmacht über die beabsichtigten Schritte unterrichten.

Nach der Veröffentlichung der Gemeinsamen Erklärung werden beide Regierungen so bald wie möglich alle Maßnahmen treffen, die zur Umwandlung der bei den Schutzmachtvertretungen bestehenden Arbeitsstäbe in diplomatische Vertretungen und zur Bestellung von Geschäftsträgern ad interim erforderlich sind. Es besteht Einverständnis darüber, daß die Mitglieder der Arbeitsstäbe in der Zwischenzeit entsprechend der bisherigen Praxis direkten Zugang zu den Außenministerien haben.

Geschehen zu Paris am 29. Januar 1968
in vier Urschriften

Aluf

Zvonimir Perić

8 10:21

Skupna zabeležka (Vir: PAAA, Berlin.)

»Skupna zabeležka

Med delegacijo Vlade Socialistične Federativne Republike Jugoslavije na čelu z načelnikom uprave v Državnem sekretariatu za zunanje zadeve dr. Zvonkom Perišićem

in

delegacijo Vlade Zvezne republike Nemčije na čelu z direktorjem v Ministrstvu za zunanje zadeve dr. Hansom Ruetejem,

so se v času od 23. 1. do 29. 1. 1968 v Parizu odvijali pogovori o ponovni vzpostavitvi diplomatskih odnosov med Socialistično Federativno Republiko Jugoslavijo in Zvezno Republiko Nemčijo ter o vprašanjih, ki so s tem povezana. Delegaciji bosta o poteku pogovorov informirali svoji vladi.

Šefa delegacij sta parafirala Skupno izjavo o obnovi diplomatskih odnosov med Socialistično Federativno Republiko Jugoslavijo in Zvezno Republiko Nemčijo, ki sta jo izdelali delegaciji in je priloga te Zabeležke. Delegaciji sta se dogovorili, da se Skupna izjava objavi sočasno v Beogradu in Bonnu, kakor hitro se bosta obe vladi dogovorili za vzpostavitev diplomatskih odnosov. Vladi se bosta o tem vzajemno obvestili in se sporazumeli o času objave Skupne izjave.

Vsaka vlada bo obvestila svojo silo zaščitnico o korakih, ki jih namerava storiti.

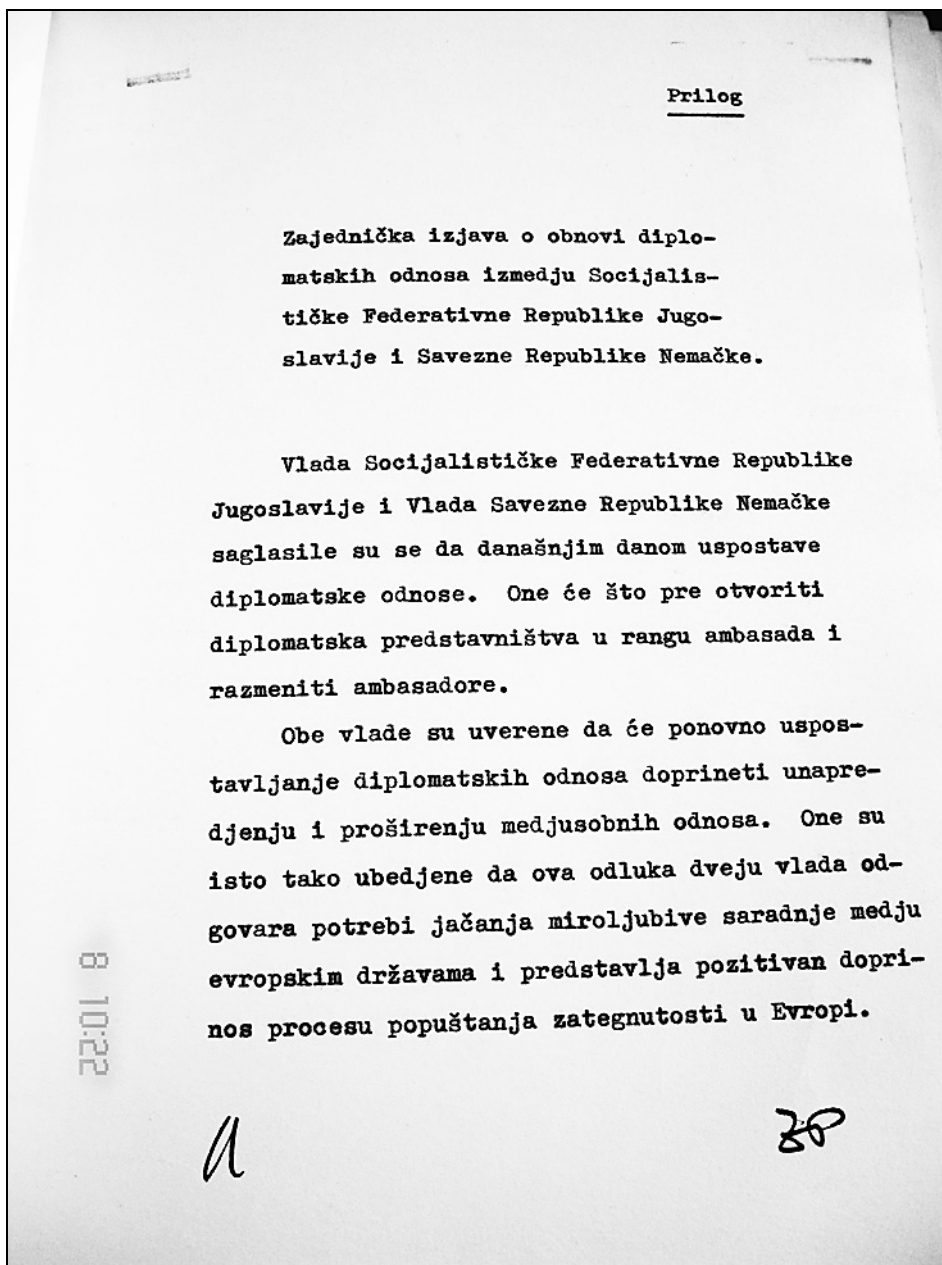
Po objavi Skupne izjave, bosta vladi čim prej sprejeti ukrepe za spremembo v predstavništvih sil zaščitnic obstoječih Uradov in da se imenujejo odpravniki poslom ad interim. Obe strani soglašata, da bodo člani uradov lahko medtem v skladu s sedanjo prakso neposredno povezani z Ministrstvom za zunanje zadeve.

Pripravljeno v Parizu 29. januarja 1968 v štirih izvornikih«. ⁸²

»Skupni zabeležki« priložena »Skupna izjava« se je glasila:

---

⁸² Politisches Archiv des Auussen Amtes (dalje: PAAA), Bestand (dalje: B) 42, Laufende. Nummer (dalje: Lfd. Nr.), 1004.

Skupna izjava (Vir: PAAA, Berlin.)

Pozdravljajući obnovu diplomatskih odnosa sa Saveznom Republikom Nemačkom, Vlada Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije gleda u tome primenu svoje politike razvijanja medjunarodne saradnje u skladu sa načelima miroljubive koegzistencije.

Vlada Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, ostajući na svojim deklarisanim principima evropske politike, smatra da će obnova diplomatskih odnosa sa Saveznom Republikom Nemačkom olakšati uspešnu saradnju, kao i unapredjenje uzajamnih odnosa.

R.

8 10:23

Izjava jugoslovanske vlade (Vir: PAAA, Berlin.)

»Skupna izjava o obnovi diplomatskih odnosov med Socialistično federativno republiko Jugoslavijo in Zvezno republiko Nemčijo

Vladi Socialistične Federativne Republike Jugoslavije in Zvezne Republike Nemčije sta se dogovorili, da z današnjim dnem vzpostavita diplomatske odnose. Čim prej bosta odprli diplomatska predstavništva v rangu veleposlaništev in izmenjali veleposlanike. Obe vladi sta prepričani, da bo ponovno vzpostavljanje diplomatskih odnosov prispevalo k napredku in razširitvi medsebojnih odnosov. Prav tako sta prepričani, da odločitev obeh vlad ustreza krepitvi potrebe po miroljubnem sodelovanju med evropskimi državami in predstavlja pozitiven prispevek procesu popuščanja napetosti v Evropi.«⁸³

Izjavi jugoslovanske in nemške vlade, katerih formuliranje je skoraj zaustavilo pogajanja o obnovi diplomatskih odnosov, pa se glasita:

Jugoslovanska izjava:

»Pozdravljajoč obnovo diplomatskih odnosov z Zvezno Republiko Nemčijo, Vlada Socialistične Federativne Republike Jugoslavije, vidi v tem uresničenje svoje politike mednarodnega sodelovanja v skladu z načeli miroljubne koeksistence.

Vlada Socialistične Federativne Republike Jugoslavije, ostajajoč na svojih deklariranih načelih evropske politike, smatra, da bo obnova diplomatskih odnosov s Zvezno Republiko Nemčijo olajšala uspešno sodelovanje in napredek vzajemnih odnosov.«⁸⁴

Nemška izjava:

»Zveza vlada pozdravlja uspešen zaključek nemško-jugoslovanskih pogovorov o ponovni vzpostavitvi diplomatskih odnosov.

Politike Zvezne vlade je usmerjena k pravičnem in mirnem redu v Evropi. Tudi ponovna vzpostavitev diplomatskih odnosov z Jugoslavijo služi temu cilju. Zvezna vlada je predstavila svoje pravno stališče in načela svoje politike o takšnem mirnem redu v izjavi vlade z dne 13. decembra 1966. Zvezna vlada je prepričana, da bodo tudi ostale države sveta tudi naprej podpirale te napore Zvezne Republike Nemčije.«⁸⁵

---

⁸³ Prav tam.

⁸⁴ Prav tam.

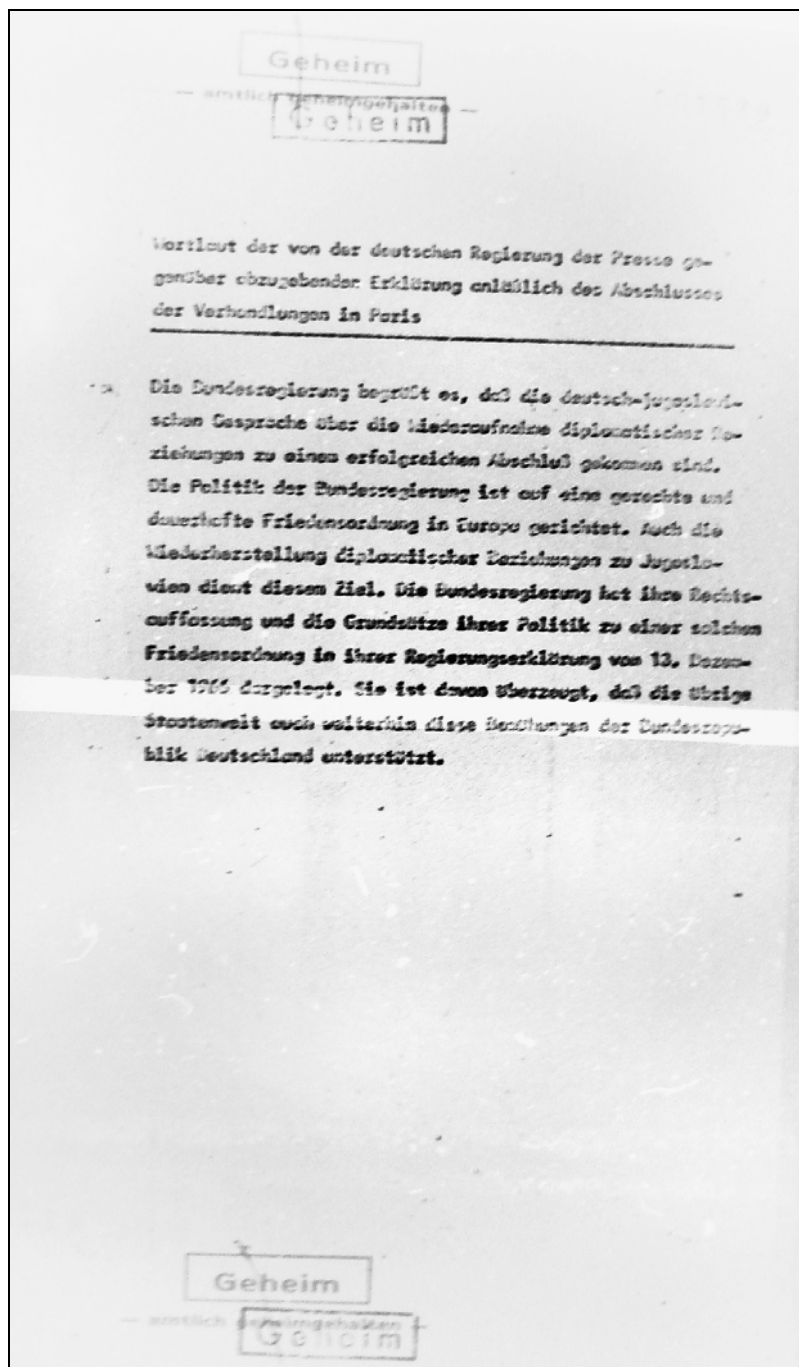
⁸⁵ Prav tam.

Jugoslavenske izjave o obnovi diplomatskih odnosa

Izjava Savezne vlade u vezi sa objavljivanjem zajedničke izjave o ponovnom uspostavljanju diplomatskih odnosa između Savezne Republike Nemačke i Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije.

Savezna vlada pozdravlja uspešni završetak nemačko-jugoslovenskih razgovora o ponovnom uspostavljanju diplomatskih odnosa.

Politika Savezne vlade je usmerena na pravični i trajni mirni poredak u Evropi. I ponovno uspostavljanje diplomatskih odnosa sa Jugoslavijom služi ovom cilju. Savezna vlada je izložila svoje pravno stanovište i principe svoje politike o jednom takvom mirnom poredku u izjavi Vlade od 13. decembra 1966. Savezna vlada je uverena da će ostale države sveta i dalje podržavati ove napore Savezne Republike Nemačke.

Prevod in izvornik izjave nemške vlade (Vir: PAAA, Berlin.)

Komunike je bil le kratka informacija o tem, da so pogovori sploh bili:

K O M U N I K E

Od 23. do 29. januara 1968. vodjeni su razgovori u Parizu između Delegacije Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije na čelu sa načelnikom uprave u Državnom sekretarijatu za inostrane poslove, dr Zvonkom Perišićem i Delegacije Savezne Republike Nemačke na čelu sa direktorom u Ministarstvu inostranih poslova, dr Hans Ruete-om. Razgovori su vodjeni u cilju razmatranja svih pitanja u vezi sa obnovom diplomatskih odnosa. Šefovi delegacija će o rezultatima razgovora obavestiti svoje vlade koje će doneti daljne odluke.

A

20

8 10:23

NATIONALE BOTSCHAFT
PARIS

K o m m u n i q u é

Vom 23.1.1968 bis zum 29.1.1968 fanden in Paris Besprechungen zwischen einer Delegation der Bundesrepublik Deutschland unter Leitung von Ministerialdirektor Dr. Hans RÜSTE und einer Delegation der Sozialistischen Föderativen Republik Jugoslawien unter Leitung von Ministerialdirektor Dr. Zvonko PERIŠIĆ statt. Die Besprechungen dienten der Erörterung aller mit einer Wiederaufnahme der diplomatischen Beziehungen zusammenhängenden Fragen. Über das Ergebnis der Besprechungen werden die Delegationsleiter ihren Regierungen berichten, die die weiteren Entscheidungen treffen werden.

Paris, den 29.1.1968

Komunike o pogajanjih v Parizu (Vir: PAAA, Berlin.)

»Od 23. do 29. januarja 1968 so se v Parizu odvijali pogovori med delegacijo Socialistične Federativne Republike Jugoslavije na čelu z načelnikom uprave v Državnem sekretariatu za zunanje zadeve dr. Zvonkom Perišićem in delegacijo Zvezne Republike Nemčije na čelu z direktorjem v Ministrstvu za zunanje zadeve dr. Hansom Rueterjem. Pogovori so se odvijali s ciljem obravnavati vsa vprašanja v zvezi z obnovo diplomatskih odnosov. Šefa delegacij bosta o rezultatih pogovorov obvestila svoji vladi, ki bosta sprejeli nadaljnje sklepe.«⁸⁶

⁸⁶ Prav tam.

S parafiranjem teh dokumentov je bila ustvarjena podlaga za sklep vlad o obnovi diplomatskih odnosov. O sklepu po ponovni vzpostavitvi diplomatskih odnosov je bomska vlada razpravljala naslednji dan po parafiranju omenjenih dokumentov, 30. januarja 1968. Ugotovljeno je bilo, da formulacija skupne izjave ustreza željam vlade in je zapisana v smislu nemške politike, ki je utemeljena na konceptu popuščanja napetosti v Evropi, kar obvezuje tudi jugoslovansko vlado. Prav tako je bil upoštevan nemški pogoj, da navezana diplomatskih odnosov ne pogojuje upravičenosti zahtev jugoslovanske strani po odškodnini za nacistične zločine (Wiedergutmachungansprüche) v času druge svetovne vojne, do berlinskega vprašanja pa da ima jugoslovanska vlada tako ali tako za nemško vlado neproblematično, sprejemljivo stališče. Zato naj bi zunanji minister predlagal vladi, da sprejme sklep o ponovni vzpostavitvi diplomatskih odnosov z Jugoslavijo. Zunanji minister Willy Brandt je to storil na seji vlade 31. januarja 1968.⁸⁷

Jugoslovanski Zvezni izvršni svet pa je na seji istega dne sprejel enak sklep, torej da se diplomatski odnosi med državama obnovijo.⁸⁸ Jugoslovanski namestnik zunanjega ministra Miša Pavičević je sočasno obvestil švedsko veleposlanico, da je Jugoslavija zopet vzpostavila diplomatske odnose z ZRN, ter se je v imenu vlade zahvalil švedski vladi za uspešno zastopanje Jugoslavije in za zaščito njenih interesov v Bonnu.⁸⁹

Stvari so bile postavljene na svoje mesto in izmenjava diplomatov se je odvijala razmeroma hitro. Že 7. februarja je v Beograd prišla verbalna nota, s katero je bomsko zunanje ministrstvo jugoslovanskemu zunanjemu ministrstvu sporočilo, da glede na to, da sta državi dne 31. januarja 1968 navezali diplomatske, nemška vlada s tem datumom »ad interim« postavlja vodjo predstavništva za zaščito nemških interesov pri francoskem veleposlništvu, svetnika veleposlanštva Wernerja Loecka, za nemškega odpravnika poslov. Hkrati so dotedanje zahodnonemško diplomatsko predstavništvo povzdignili na raven veleposlanštva.⁹⁰ Še pred uradno obnovo diplomatskih odnosov pa je jugoslovanska vlada z notama dne 28. novembra in 12. decembra 1967, očitno kot znak dobre volje, privolila, da se je zagrebški zahodnonemški konzulat 12. 12. 1967 preoblikoval v generalni konzulat. Nekaj dni zatem, 21. decembra 1967, pa so bolj po tiho v istem mestu odprli tudi generalni konzulat NDR.⁹¹

⁸⁷ Akten ... 1968 (1999), Dokument 31, str. 99, op. 11.

⁸⁸ Delo, 1. 2. 1968, str. 1.

⁸⁹ Prav tam.

⁹⁰ PAAA, B 42, Band 1004, Verbalnote, 7. 2. 1968.

⁹¹ Bonski diplomati (Loeck) so bili nad odprtjem generalnega konzulata NDR v Zagrebu nekoliko presenečeni, saj so jim jugoslovanski diplomati (Perišić) še 4. 11. 1967 zagotavljali, da o odprtju le tega ne vedo nič, vendar so ugotavljali, da so bile take izjave z jugoslovanske strani dane pred obiskom vzhodnonemškega zunanjega ministra Otta Winzerja v Beogradu. Odprtje generalnega konzulata NDR naj bi bilo po njihovem mnenju prav rezultat tega obiska. Prav tam, Vermerk, 19. 1. 1967

II A 5 - 82.01 94.13

V e r b a l n o t e

Das Auswärtige Amt beehrt sich, dem Staatssekretariat für Auswärtige Angelegenheiten der Sozialistischen Föderativen Republik Jugoslawien folgendes mitzuteilen:

↳ Nachdem die Bundesregierung und die jugoslawische Regierung am 31. Januar 1968 beschlossen haben, diplomatische Beziehungen zwischen beiden Staaten herzustellen, ist der Leiter des Deutschen Arbeitsstabes bei der für die Wahrnehmung der deutschen Interessen zuständigen Französischen Botschaft in Belgrad, Herr Botschafterrat Werner Loeck, mit Wirkung vom heutigen Tage zum Geschäftsträger ad interim bestellt worden.

Gleichzeitig mit der Bestellung des Geschäftsträgers ad interim wird der bisherige deutsche Arbeitsstab an der Französischen Botschaft in Belgrad in eine Botschaft der Bundesrepublik Deutschland umgewandelt. >

Das Auswärtige Amt benutzt diesen Anlaß, um das Staatssekretariat für Auswärtige Angelegenheiten der Sozialistischen Föderativen Republik Jugoslawien seiner ausgezeichneten Hochachtung zu versichern.

Bonn, den 7. Februar 1968

An das

Staatssekretariat für Auswärtige Angelegenheiten
der Sozialistischen Föderativen Republik
Jugoslawien

Verbalna nota bonske vlade o postavitvi odpravnika poslov zahodnonemškega veleposlaništva in o dvigu diplomatskega predstavništva na raven veleposlaništva. (Vir: PAAA.)

Verbalno noto je 7. februarja jugoslovanskemu poslaniku in vodji jugoslovanskega predstavništva pri švedskem veleposlaništvu Lučiću izročil nemški pogajalec, ministerialni direktor Ruete, ki pa je od jugoslovanskega kolega tudi izvedel, da bo istega dne in sočasno v Beogradu noto z enako vsebino prejel tudi nemški poslanik v Beogradu Loeck. Lučić in Ruete sta se še dogovorila, da bosta obe strani o tem istega dne ob 15.30 objavili izjavo: »Zvezna vlada in jugoslovanska vlada sta danes z izmenjavo not povzdignili svoji dosednji predstavništvu v Bonnu in Beogradu na raven veleposlaništev. Dosednji vodji predstavništev sta postala odpravnika poslov ...« Obe vladi sta se tudi zahvalili francoski in švedski vladi, pri katerih veleposlaništvih sta bili dobrih deset let v gosteh.⁹²

Nemška stran je z izbiro veleposlanika v Beogradu pohitela. Izbran je bil diplomat Peter Blachstein in ne odpravnik poslov Loeck. Jugoslavanska stran pa je že takoj na začetku dala vedeti, da bo z izbiro veleposlanika nekoliko zamujala, saj sta tako predsednik Tito kakor tudi zunanji minister Nikezić 7. februarja 1968 šele prišla z daljšega potovanja po Aziji in Afriki. O tem je Lučić obvestil Rueteja.⁹³ Zato pa so Jugoslovani, na presenečenje Nemcev, zelo pohiteli z izdajo agreementa za veleposlanika Blachsteina. Namesto v običajnih treh tednih so agreement izdali v pičlih dvanajstih dneh, po poslaniku Lučiću⁹⁴ pa Bonnu tudi sporočili, da pričakujejo skorajšnji prihod nemškega veleposlanika.⁹⁵

Nemški veleposlanik Peter Blachstein je 6. junija 1968 na Brionih ob navzočnosti nemških diplomatov Loecka, Weisla, Wagnerja in Mattesa ter jugoslovanskih predstavnikov Vladimirja Popovića (generalni sekretar predsednika republike) Jožeta Smoleta (prvi osebni sekretar predsednika) in šefa predsednikovega protokola Milutinovića predal poverilno pismo predsedniku SFRJ Josipu Brozu - Titu. Jugoslovanski zunanji minister Marko Nikezić zaradi drugi protokolarnih obveznosti (obisk britanskega zunanjega ministra Stewarta) ni bil navzoč, je pa na Brione poslal odličnega poznavalca »nemškega vprašanja«, podsekretarja v zunanjem ministrstvu in prvega jugoslovanskega poslanika v NDR, Mitjo Vošnjaka.⁹⁶ V kratkem govoru ob predaji poverilnice je veleposlanik Blachstein posebej poudaril pomen obnove diplomatskih odnosov med državama, kot pomembnega koraka, ki naj prispeva k uresničevanju politike miru in razumevanja. Podčrtal je, da bo navezava diplomatskih odnosov utrdila

⁹² Prav tam, Vermerk Ruete, 7. 2. 1968.

⁹³ Prav tam.

⁹⁴ Vodja jugoslovanskih diplomatov pri švedskem veleposlaništvu v Bonnu (Leiter der Abteilung für die Wahrnehmung der jugoslawischen Interessen) poslanik Zvonko Lučić je svojo funkcijo nastopil novembra 1967. Prej je bil vodja uprave za Zahodno Evropo v beograjskem zunanjem ministrstvu. Na funkciji vodje diplomatov je ostal do 15. 8. 1968, ko je v Bonn prišel veleposlanik Rudi Čačinovič. Po drugi podatkih naj bi Čačinovič prišel v ZRN šele 30. 8. 1968, PAAA, B 42, Band 1005, Vermerk 8. 8. 1968.

⁹⁵ PAAA, B 42, Band 1004, Vermerk Kastl.

⁹⁶ Prav tam, Fernschreiben Blachstein, 7. 6. 1968, str. 1.

prepričanje, da se lahko samo s pripravljenostjo vseh držav Evrope presežejo nasprotja, ki sta jih povzročila vojna in povojni čas, ki se kažejo tudi v tragični delitvi Nemčije. Prepričan je bil, da je treba vzpostaviti ozračje zaupanja, sodelovanja in sprave v Evropi ter voditi politiko dobrega sosedstva.⁹⁷

Tito je veleposlanika zadržal na enournem pogovoru, ki ga je le-ta označil kot pogovor »v odprtem in prijateljskem ozračju«, šef jugoslovanskega protokola pa je veleposlaniku zagotavljal, da tako dolgega pogovora ob predaji akreditivov že leta ni doživel.⁹⁸ Pogovor Med veleposlanikom in Titom se je vrtel v prvi vrsti okoli gospodarskih vprašanj, tudi konkretnih gospodarskih projektov, kot je bil na primer nemško sodelovanje pri gradnji plinovoda in naftovoda v Jugoslaviji. Tito je načel še nekaj dvostranskih tem, kot je bila tista o ureditvi vprašanja jugoslovanskih »gastarbajterjev« s posebno bilateralno pogodbo, pa tudi multilateralne teme, kot sta bili jugoslovansko povezovanje z EGS, blokovska politika in njeno premoščanje, ter nekatera notranjepolitična vprašanja, kot so bili odnosi med pozicijo in opozicijo v ZRN ali majski (1968) protesti jugoslovanskih študentov. Tito se nemškega vprašanja ni dotaknil, je pa izrazil zaskrbljenost nad delovanjem in volilnim uspehom nove nacistične stranke (NPD). Zato pa je o nemškem vprašanju kratko spregovoril veleposlanik Blachstein. Načel ga je, ko sta govorila o blokovski politiki. Toda tudi takrat se ga je veleposlanik dotaknil le diplomatsko načelno, ne da bi se spuščal v podrobnosti. Ponovil je namreč le načela nemške »Ostpolitik«, kakor jo je najti v vladni izjavi kanclerja Kiesingerja z 13. decembra 1966.⁹⁹ Torej politike popuščanja napetosti in sodelovanja v Evropi, opuščanje politike uporabe sile, dodal pa je pomembno novost : »... ob upoštevanju danes obstoječih meja (v Evropi, op. p.), ki naj se jih ne dotika, dokler ne bo sklenjena mirovna pogodba /.../ Opozoril sem ga na številne predloge zvezne vlade za izboljšanje odnosov z drugim delom Nemčije in na nezanemarljive trgovinskopolitične olajšave, ki smo jih dali NDR ...«¹⁰⁰ Tito je ob koncu pogovora izrazil svoje izrazito zadovoljstvo nad izjavama nemškega zunanjega ministra in zvezne vlade o vprašanjih meja v Evropi, ki jih je omenil tudi veleposlanik Blachstein. Ni pa se odzval na »pritoževanje« nemškega veleposlanika, češ da se ne Sovjetska zveza ne Poljska ne zmenita za napore, ki jih vlaga bonska vlada, da bi izboljšala odnose s tema državama. Nasprotno, je zatrjeval veleposlanik, SZ okrepljeno izvaja kampanjo zoper nemško miroljubno politiko. Tito je pogovor sklenil optimistično, zaželel veleposlaniku uspešno delo kljub mnogim problemom, ki ga čakajo, in izrazil zadovoljstvo nad skorajšnjim srečanjem z zunanjim ministrom Brandtom.¹⁰¹ Prvi pomemben stik z jugoslovanskim političnim vrhom je

⁹⁷ Prav tam, Nastopni govor, 6. 6. 1968.

⁹⁸ Prav tam, Fernschreiben Blachstein, 7. 6. 1968, str. 1/2.

⁹⁹ Izjava vlade Kurta Georga Kiesingerja je bila objavljena kot posebni odtis (Sonderdruck) Bulletina des Presse- und Informationsamtes der Bundesregierung, Nummer 1957/1966.

¹⁰⁰ PAAA, B 42, Band 1004, Fernschreiben Blachstein, 7. 6. 1968, str. 4.

¹⁰¹ Prav tam, str. 4–5.

bil za obe strani zagotovo vzpodbuden, čeprav zaradi mnogih nakopičenih problemov ni bilo pričakovati hitrih in za obe strani povsem zadovoljajočih rezultatov.

Tako kot je jugoslovanska stran že februarja 1968 obvestila Bonn, je bila odločitev o jugoslovanskem veleposlaniku v ZRN sprejeta kasneje kot nemška. Za prvega jugoslovanskega veleposlanika po obnovi diplomatskih odnosov je bil izbran slovenski diplomat Rudolf Čačinovič. V Bonn je prišel avgusta 1968, poverilno pismo nemškemu predsedniku dr. Heinrichu Lübckemu pa je oddal tri mesece za nemškim veleposlanikom v Beogradu, 4. septembra 1968. Ob tem je prišlo do rahlega zapleta, saj je bil nemški predsednik do 21. septembra 1968 uradno na dopustu. Predsednikov protokol pa se je tudi zato, ker so Jugoslovani tako pohiteli z agrementom in s predajo poverilnega pisma veleposlanika Blachsteina predsedniku Titu in ker so Jugoslovani vztrajali na čimprejšnji predaji poverilnega pisma, odložil, da lahko pride do predaje v času od 1. do 5. septembra 1968. Sicer poverilnega pisma ne bi mogel predati predsedniku osebno, temveč njegovem zastopniku, predsedniku Zveznega sveta (Bundesrat) Schützu. Nemška stran ni bila za tako možnost. Menili so, da bi na ta način Jugoslavijo po nepotrebnem izpostavljali pritisku Sovjetske zveze in njenih satelitov. Tako se je predsednik Lübcke samo za ta akt vrnil z dopusta in 4. septembra 1968 sprejel veleposlanika Čačinoviča. Torej je bila tudi v tem primeru Jugoslavija »Sonderfall«.¹⁰²

Predaja poverilnega pisma v Bonnu in pogovor po tem sicer nista trajala tako dolgo kot tista na Brionih, bila pa sta prav tako pristrčna in prijateljska. Čačinovič je svoj govor pripravil v nemškem jeziku, prav tako v nemščini se je odvijal tudi pogovor z nemškim predsednikom. V kratkem govoru ob predaji poverilnice je veleposlanik Čačinovič, potem ko je najprej spregovoril o nujnosti zavezanosti politiki miru, sprave in ne nasilja na svetu, dovolj neposredno načel eno najpomembnejših vprašanj, zaradi katerih je Jugoslavija tako želela znova navezati diplomatske stike z ZRN – o vprašanju odškodnine za nacistične zločine med vojno. Dejal je: »Prav tako želi (jugoslovanska politika, op. p.) kmalu tako v materialnem kot tudi v moralnem pogledu, premostiti vse posledice vojnih let na svetu kakor tudi v vseh bilateralnih odnosih Socialistične Federativne Republike Jugoslavije ... Ponovna vzpostavitev diplomatskih odnosov je ustvarila normalne pogoje, ki bodo postopoma omogočili rešitev vseh obstoječih problemov. K temu je veliko prispeval obisk vicekanclerja in zunanjega ministra, njegove ekselence, gospoda Willyja Brandta¹⁰³ ...«¹⁰⁴ Willy

¹⁰² PAAA, B 42, Band 1005, Vermerk 8. 8. 1968.

¹⁰³ Brandt je bil na obisku v Jugoslaviji le nekaj dni po predaji poverilnice nemškega veleposlanika med 12. in 15. 6. 1968. Obisk je moral zaradi zapletov okoli Berlina skrajšati za en dan. NDR je namreč za potovanje med Zahodno Nemčijo in Zahodnim Berlinom uvedla potne listine in vizume. Poleg tega so uvedli plačilo taks za prevoz blaga po železnici in po vodnih poteh. Ti ukrepi pa niso veljali za potovanja z letali, zaradi česar se je letalski promet z Zahodnim Berlinom močno povečal. Vse skupaj je tako vznemirilo prebivalce Zahodnega

Brandt je bil torej že na začetku obnovljenih diplomatskih odnosov karta, na katero je igrala Jugoslavija. Čačinovič pa je svoj nagovor sklenil z omembno druge pomembne teme, zaradi katere je bila normalizacija odnosov z ZRN za Jugoslavijo tako pomembna. Prenesel je namreč želje jugoslovanske vlade, da bi se poglobili in razširili tradicionalno dobri gospodarski odnosi med državama kakor tudi sodelovanje na področju sodobne tehnologije in organizacije gospodarstva. Jugoslovanska vlada se trudi, je povedal Čačinovič, da bi prišlo do vedno širše trgovinske izmenjave in sklenitve vseh zadevnih pogodb. Posebej je poudaril, da si jugoslovanska vlada zato želi uresničenja napovedanega razumevanja vlade ZRN v zvezi z rešitvijo problemov med Jugoslavijo in EGS. Na koncu se je dotaknil še problematike sodelovanja na področju znanosti in kulture, neposredno pa ni načel teme o »gastarbajterjih«, temveč se je zadovoljil le z željo, da bi se državljani obeh držav bolje spoznavali med seboj. S prošnjo predsedniku ZRN Lübckeju po podpori za izvajanje take politike in s predajo osebnih čestik Josipa Broza - Tita njemu osebno, vladi ZRN in vsem njenim državljanom je sklenil svoj nagovor.¹⁰⁵

Zahvalni nagovor prednika Lübckeja je bil krajši od veleposlanikovega. Značilno zanj pa je bilo, da niti z besedo ni omenil ne vprašanja odškodnin in ne gospodarskega sodelovanja. Poudaril je le željo po sodelovanju na znanstvenem in tehničnem področju, se zavzel za boljše spoznavanje državljanov obeh držav in le na zelo splošni ravni veleposlaniku zagotovil, da se bosta tako on kot zvezna vlada zavzemala za izboljšanje odnosov med državama. Največji del zahvale je posvetil promoviranju načel nemške »Ostpolitik«, politike miru in sodelovanja na svetu, odpovedi uporabe sile v mednarodnih odnosih in razumevanju med vsemi državami neodvisno o njihove družbene ureditve. Vrnil je pozdrave predsedniku Titu, veleposlaniku pa izrazil prisrčno dobrodošlico.¹⁰⁶

Diplomatski odnosi na najvišji ravni so bili tako vzpostavljeni. Na formalni ravni sta državi prosili le še za dopolnitev konzularnih predstavništev, pri čemer je vodila Jugoslavija. Zaradi velikega števila »gastarbajterjev« je bilo zanj večje število konzularnih predstavništev nuja. Jugoslavija je tako že 2. julija

---

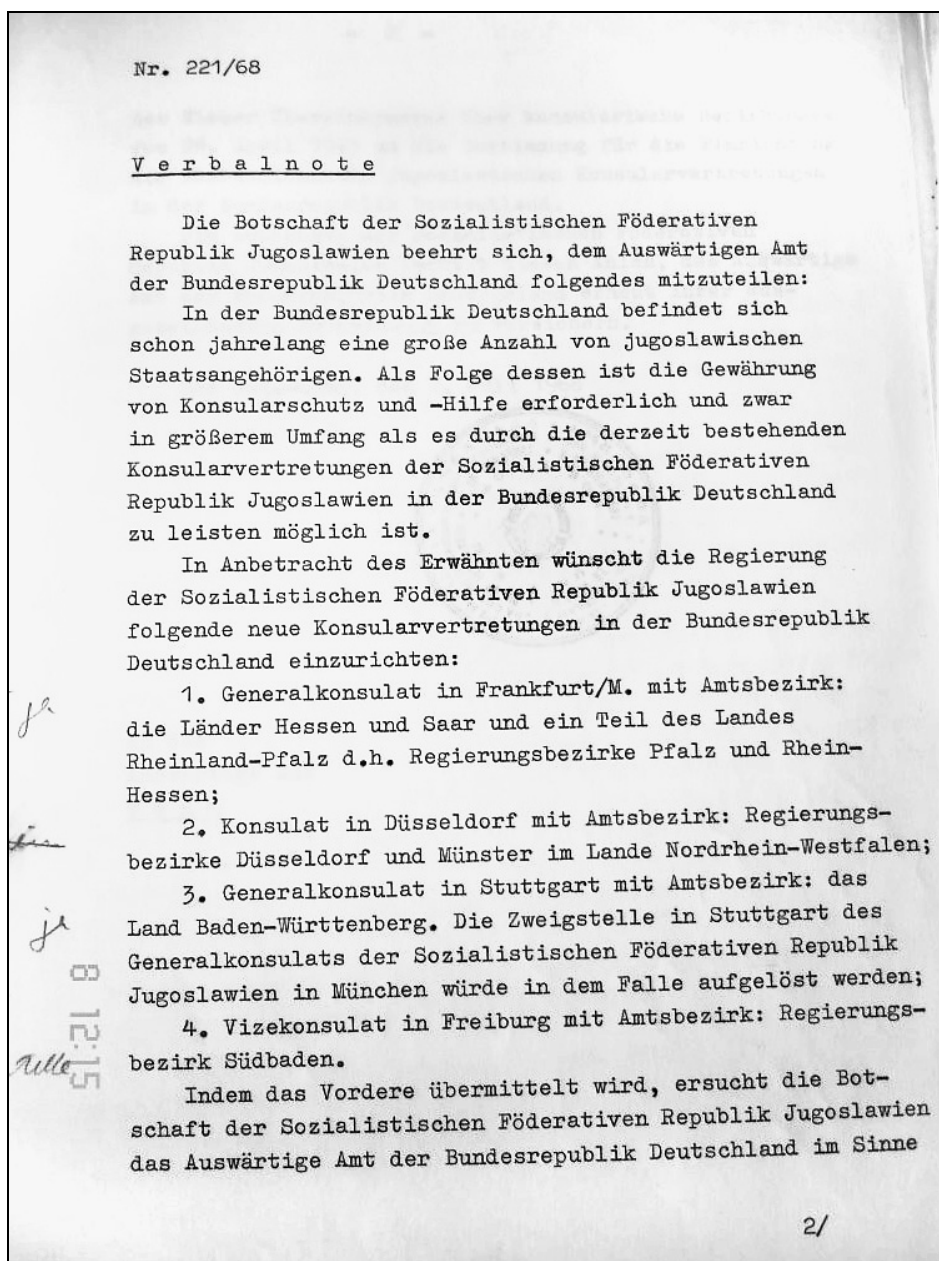
Berlina, da je v Zahodni Berlin nemudoma s posebnim ameriškim vojaškim letalom pripotoval kancler Kiesinger. Ko je Brandt za razpravo v parlamentu pripravil oceno tega obiska, je v njej izrazil zadovoljstvo nad njim. Takoj na začetku svoje ocene je namreč zapisal: »Obisk je bil uspešen. Dokazal je, da je bila obnova diplomatskih odnosov z Jugoslavijo smiselna in za nas koristna. Neposreden pogovor/stik z državo, ki v evropski politiki igra tako pomembno vlogo kot Jugoslavija, je za nas izjemno pomemben ...« Prav tam, Wertung der Jugoslawien-Reise des Herrn Bundesministers (12.–15. Juni 1968) str. 1; Delo, 14. junija 1968, Nikezičevi Pogovori s Brandtom in Ukrepi NDR udarec za zahodnoberlinske prebivalce, str. 1 in zadnja stran.

¹⁰⁴ Prav tam, Ansprache des Botschafters der Sozialistischen Föderativen Republik Jugoslawien, Herr Rudolf Čačinovič, anlässlich der Übergabe des Beglaubigungsschreibens, 4. 9. 1968.

¹⁰⁵ Prav tam.

¹⁰⁶ Prav tam, Erwiderungsansprache des Herrn Bundespräsidenten aus Anlass der Übereichungsschreiben durch den Botschafter der Sozialistischen Föderativen Republik Jugoslawien, Herr Rudolf Čačinovič, 4. 9. 1968.

1968 zaprosila za otvoritev generalnih konzulatov v Frankfurtu na Maini in Stuttgartu, konzulata v Düsseldorfu in vicekonzulata v Freiburgu.¹⁰⁷

¹⁰⁷ Prav tam, Verbalnote, 2. Juli 1968.

- 2 -

des Wiener Übereinkommens über konsularische Beziehungen vom 24. April 1963 um die Zustimmung für die Einrichtung der vorbezeichneten jugoslawischen Konsularvertretungen in der Bundesrepublik Deutschland.

Die Botschaft der Sozialistischen Föderativen Republik Jugoslawien benutzt diesen Anlaß, das Auswärtige Amt der Bundesrepublik Deutschland erneut ihrer ausgezeichneten Hochachtung zu versichern.

Bad Godesberg, den 2. Juli 1968

An das
Auswärtige Amt
B o n n

8 12:15

Verbalna nota jugoslovanskega veleposlaništva v Bonnu z dne 2. julija 1968 s prošnjo po oblikovanju novih konzularnih predstavništev v ZRN (Vir: PAAA.)

THE »OSTPOLITIK« OF WILLY BRANDT AND YUGOSLAVIA
1964–1974. THE RESTORATION OF DIPLOMATIC CONTACTS
BETWEEN FEDERAL REPUBLIC OF GERMANY AND YUGOSLAVIA

SUMMARY

The following contribution focuses on the developments of Yugoslav foreign policy, related to one of the most prominent social-democratic politicians of modern times, Willy Brandt, in the time when he was the mayor of Berlin (Regierender Bürgermeister, 1957–1966), Minister of Foreign Affairs (1966–1969) and West German Federal Chancellor (1969–1974). In 1971 he received the Nobel Prize for Peace for his policy of reconciliation and cooperation between the East and West, dubbed »Ostpolitik«. In accordance with this policy, as well as before, the socialist Yugoslavia was always treated as a »special case« (Sonderfall) by the West German side. Even in the time when the diplomatic relations were severed (1957–1968) as a consequence of implementing the so-called »Hellstein Doctrine« (1957). In this time the interests of both countries were represented by the diplomatic representations of the Kingdom of Sweden in Bonn and of the Republic of France in Belgrade. The relations between the Federal Republic of Germany and Yugoslavia may have been cold at the diplomatic – political level and official contacts may have been nonexistent; however, cooperation in the economic field and everyday life went on. The West German policy in the beginning of 1960s by no means digressed from its orientation towards preventing the acknowledgement and influence of the German Democratic Republic in the world. In the mid-60s it can be discerned that tentative political attempts at re-establishing diplomatic contacts began on the West German as well as Yugoslav side. Therefore it is not strange that in the middle of May 1966 (already in the time of Ludwig Erhard's government), the West German State Secretary at the Ministry of Foreign Affairs, Karl Carstens, wrote a confidential dispatch to the representative of West German diplomacy at the French embassy in Belgrade, Hans Bock, stating his agreement with Bock's opinion that a dialogue between Carstens and the Yugoslav Minister of Foreign Affairs, Marko Nikezić, would be very useful. The discussion, intended to take place somewhere outside the Federal Republic of Germany and the Socialist Federal Republic of Yugoslavia, was to be just an exchange of opinions about certain questions.

The approximation of these countries took place gradually and carefully, away from the public eye. Already in January 1967, as Willy Brandt became the new Minister of Foreign Affairs in the government of Kurt Georg Kiesinger, Federal Republic of Germany started openly and officially discussing the possibilities of re-establishing diplomatic relations with Yugoslavia. The Federal Chancellor Kiesinger spoke about that at a press conference. In the end of 1967, diplomatic attempts already brought about clear decisions. Namely, in the

middle of December 1967 the West German government authorised the Minister of Foreign Affairs Brandt to initiate the negotiations in regard to the establishment of diplomatic relations with Yugoslavia. During these negotiations the German side had an important and exclusive reservation – not to acknowledge the Yugoslav demands in regard to the reparations for crimes committed during World War II (Wiedergutmachung), which had to be clearly emphasised to the Yugoslav side. The closing talks occurred in Paris, and on 31 January 1968 the diplomatic relations between the countries were re-established.

The renewed diplomatic relations were mostly Brandt's achievement. A completely new chapter of bilateral relations opened in 1969, when Brandt became the Federal Chancellor and began implementing his »Ostpolitik« policy, which he had already outlined as the mayor of Berlin in August 1964. Intense adjustments of mutual relations between West Germany and Yugoslavia started. Reparation for crimes (Wiedergutmachung), committed during World War II, remained the most important question during all this time. Another very important and unpleasant issue was the question of Yugoslav political emigration to the Federal Republic of Germany, and also the economic question of the so-called Yugoslav »Gastarbeiter« (migrant workers). Namely, this was also the time when Yugoslavia opened its borders to the economic emigration due to Yugoslav economic crisis, and the flow of this emigration was, for the most part, oriented precisely towards the Federal Republic of Germany. The most important bilateral question – »Wiedergutmachung« – was solved after numerous complications in 1973/1974, and the solution was based at the so-called Brioni Agreement between Tito and Brandt of 1973. At that time Yugoslavia received around a billion German Marks in various forms, also in the form of the so-called capital aid (Kapitalhilfe), which mostly did not go to the persons concerned, but was used »for the greater good«. Thus the issue of war reparations continues to have a political impact in Slovenia even today.

UDK 347.192:323.22(497.1)"1974"

Mitja Žagar*

*Ustava SFRJ in ustavni sistem 1974:
povzročitelj krize ali mehanizem za njeno
razreševanje?*

I. Uvod

Ko sem bil naprošen, da v svojem prispevku obdelam tematiko jugoslovanske ustavne ureditve iz leta 1974 in njeno vlogo v generiranju in razreševanju krize, v kontekstu reform in demokratizacije, sem z veseljem sprejel povabilo, saj gre za tematiko, ki sem jo kot pravnik, ki se ukvarja z raziskovanjem na področjih ustavnega in primerjalnega ustavnega prava ter mednarodnega javnega prava podrobno raziskoval. Prvič sem se raziskovanja tematike jugoslovanske ustavne ureditve lotil, ko sem pripravljala raziskovalne podlage za svojo magistrsko nalogo, v kateri sem preučeval slovenski parlamentarizem. Veliko podrobneje sem jugoslovanski ustavni razvoj spoznal, ko sem ga raziskoval ob pisanju doktorske disertacije o sodobnem federalizmu ter o teoretičnem modelu asimetrične federacije kot možnem konceptu in modelu za urejanje različnosti v etnično pluralnih državah, pri čemer sem takrat jugoslovanski ustavni sistem in federalizem prvič preučeval v primerjalnem kontekstu.¹ Jugoslovanski ustavni razvoj sem kasneje preučeval še z gledišča demokratizacije ter dinamike razvoja medetničnih odnosov in konfliktov na območju nekdanje Jugoslavije, ko sem raziskoval tranzicijo in proces osamosvajanja Slovenije in drugih držav naslednic.² Kar nekaj let pa sem posamezne etape jugoslovanskega ustavnega razvoja in njihove značilnosti spet podrobno

---

* Dr., znanstveni svetnik, redni prof., Inštitut za narodnostna vprašanja, Erjavčeva cesta 26, SI-1000 Ljubljana; e-naslov: mitja.zagar@guest.arnes.si

¹ Mitja Žagar: Sodobni federalizem s posebnim poudarkom na asimetrični federaciji v večnacionalnih državah : doktorska disertacija. Pravna fakulteta Univerze Edvarda Kardelja v Ljubljani, Ljubljana 1990 (dalje Žagar, Sodobni federalizem).

² Mitja Žagar: Ustava Socialistične federativne republike Jugoslavije iz 1974 in osamosvajanje Republike Slovenije. V: Slovenci in država : zbornik prispevkov z znanstvenega posveta na SAZU (od 9. do 11. novembra 1994). Ljubljana 1995, str. 367–378; Mitja Žagar: Yugoslavia: What went wrong? Constitutional aspects of the Yugoslav crisis from the perspective of ethnic conflict. V: The lessons of Yugoslavia, (Research on Russia and Eastern Europe, 3). Amsterdam 2000, str. 65–96.

in obširno raziskoval, ko sva s kolegom Matjažem Klemenčičem pisala knjigo o zgodovini in razvoju nekdanjih »jugoslovanskih narodov« in etničnih odnosov na območju nekdanje Jugoslavije.³ Zato sem se priprave in pisanja svojega prispevka lotil tako, da sem spet pregledal dokumentacijo in bogato gradivo, ki sem ga zbral v preteklih letih, poleg tega pa sem preučil strokovne in znanstvene prispevke ter vire, ki so nastali ali so postali dostopni v zadnjih letih. Tako sem ugotovil, da se je v zadnjih dveh desetletjih pojavilo le malo zgodovinskih dokumentov in relevantnih virov, ki ne bi bili znani že ob koncu osemdesetih in v začetku devetdesetih let prejšnjega stoletja. Je pa nastalo ogromno del, v katerih avtorji ta dogajanja in dokumente poskušajo osvetliti ter jih povezati, razložiti in oceniti s svojega gledišča.⁴ Pogledi, mnenja in stališča avtorjev se pogosto bistveno razlikujejo in so pogojeni z njihovimi raziskovalnimi pristopi in metodami, kot je pogosto v družbenih znanostih, pravu in humanistiki, pa tudi z njihovimi specifičnimi interesi, nameni, pogledi in ideologijami, ki so pogosto povezani in pogojeni z njihovo politično socializacijo.

V prispevku zato – na podlagi arhivskega in terenskega raziskovanja, študija dostopnih informacij, virov in dokumentov ter analize dostopnih strokovnih in znanstvenih prispevkov – predstavljam svoja spoznanja in ugotovitve o razvoju jugoslovanske in slovenske ustavnosti ter svoja mnenja in poglede o ustavni ureditvi iz leta 1974 in njenem vplivu na reforme ter na pojavljanje, zaostrovanje, upravljanje in razreševanje kriz in konfliktov. Vprašanje, ki ga navajam v naslovu, predstavlja raziskovalno izhodišče, moja temeljna delovna hipoteza pa je, da je jugoslovanska ustavna ureditev iz leta 1974 (Ustava Socialistične federativne republike Jugoslavije (SFRJ)⁵ z ustavami republik in avtonomnih pokrajin) bila hkrati na eni strani mehanizem za reševanje kriz kot ustavni okvir za reforme, ki so omogočile tudi demokratizacijo, na drugi strani pa vir kriz in konfliktov ter ovira za reforme in tranzicijo. Njena narava, učinki in posledice so bili torej raznovrstni in večplastni.

---

³ Matjaž Klemenčič, Mitja Žagar: *The former Yugoslavia's diverse peoples : a reference sourcebook, (Ethnic diversity within nations)*. Santa Barbara 2004.

⁴ France Bučar: *Rojstvo države : izpred praga narodove smrti v lastno državnost*. Radovljica 2007; Zdenko Čepič, Jože Prinčič: *Ustava 1974 : preureditev jugoslovanske federacije, delegatski sistem in dogovorna ekonomija*. V: *Slovenska novejša zgodovina : od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije : 1848–1992*. Ljubljana 2005, str. 1094–1104; Franc Grad, Ivan Kristan, Anton Perenič: *Primerjalno ustavno pravo*. Ljubljana 2006; Peter Jambrek: *Ustavna demokracija : graditev slovenske demokracije, države in ustave*. Ljubljana 1992; Dejan Jović, *Yugoslavia : a state that withered away*. West Lafayette 2009; *Ustavno pravo Slovenije*. Ljubljana 2006; Ciril Ribičič: *Ustavnopravni vidiki osamosvajanja Slovenije*. Ljubljana 1992; Rudi Rizman: *Uncertain path : Democratic transition and consolidation in Slovenia*. College Station 2006.

⁵ Uradni list SFRJ, št. 9/1974; popravki v št. 11/1974. Ustava SFRJ.

Nova jugoslovanska ustava iz leta 1974 je nastajala in je bila sprejeta kot relativno uspešen odgovor na krizo, pretrese in proteste ob koncu šestdesetih in v začetku sedemdesetih let prejšnjega stoletja: reformirala in decentralizirala je jugoslovansko federacijo, okrepila je položaj in avtonomijo (socialističnih) republik in avtonomnih pokrajin ter reformirala oblastne institucije, hkrati pa je omogočila konsolidacijo vladajočega režima vključno z oblastnim monopolom Zveze komunistov Jugoslavije (ZKJ) in njenega vodstva, čeprav je formalno poudarjala samoupravljanje in demokratično participacijo ljudi na vseh področjih, v vseh okoljih in na vseh ravneh ter je v ta namen vzpostavila formaliziran integralni delegatski sistem odločanja s kompleksno strukturo svetov in skupščin v podjetjih, v krajevnih skupnostih in občinah, avtonomnih pokrajinah in republikah pa vse do federacije.

Kadar analiziramo ustavne določbe in njihovo vsebino ter ocenjujemo njihovo vlogo in učinek v določenem okolju, se je treba zavedati, da vedno obstaja razkorak med normativnim in stvarnim. Ta razkorak je bil v Jugoslaviji v sedemdesetih in osemdesetih letih znaten, saj so skladno s svojimi ustavnimi pristojnostmi demokratične oblastne institucije pogosto le formalno potrdile odločitve, ki so jih že prej oblikovali in sprejeli – ob uveljavljanju načela t. i. »demokratičnega centralizma« znotraj vladajoče »stranke« – vodstva in organi Zveze komunistov (ZK) na vseh ravneh. Kljub vsem (normativnim) omejitvam ter ob vseh problemih v njenem delovanju in uresničevanju v praksi je takratna jugoslovanska ustavna ureditev v osemdesetih letih zagotovila formalni okvir za reforme in demokratizacijo, kar je dosledno uveljavila zlasti Slovenija na podlagi doslednega spoštovanja in uporabe načel ustavnosti in zakonitosti v postopku sprejemanja reformne zakonodaje ter pri spreminjanju in dopolnjevanju ustave v ustavnorevidijskem postopku. Hkrati je decentralizirana federacija – ob znatnih kulturnih, socialnih in ekonomskih razlikah, ki so obstajale in so se celo še večale – omogočala različen razvoj in tudi različne politične razmere v različnih delih federacije, kar se je izkazalo za ključno v procesu tranzicije v različnih delih države. Po drugi strani je zvezna ustava v drugi polovici osemdesetih let postala eden od povzročiteljev krize in tudi pomemben dejavnik njenega zaostrovanja, ker ni bilo zadostnega (družbenega in političnega) soglasja o ekonomskih in političnih reformah, posledično pa tudi ne soglasja, ki ga je terjal ustavnorevidijski postopek, za sprejem sprememb in dopolnitev zvezne ustave, ki bi bile nujno potrebne za razreševanje družbene in ekonomske krize.

II. Ustavni razvoj Jugoslavije po drugi svetovni vojni in ustava SFRJ iz leta 1974

Ustavni razvoj jugoslovanske federacije je bil zelo dinamičen in zanimiv iz vrste razlogov. Ustavne spremembe so bile (razmeroma pogoste) in so bile praviloma ideološko in politično pogojene. Označimo jih lahko za reakcije vladajočega režima in uradne (komunistične politične) ideologije na spre-

njene družbene razmere, krize in zaostrene konfliktne situacije v posameznih obdobjih. Čeprav so bile ustavne spremembe v Jugoslaviji nekoliko pogostejše kot v večini drugih držav, velja, da so ustavne revizije v svetu običajna in tudi uveljavljena praksa ter pomenijo odziv sistema in vladajočih režimov na intenzivne družbene spremembe in bistveno spremenjene okoliščine, saj tudi v najbolj stabilnih državah, vključno z utrjenimi in stabilnimi demokracijami, razvoj lahko povzroči bistveno spremenjene okoliščine, ki terjajo spremembe tudi v ustavni ureditvi, da bi politični sistem in njegove institucije v novih in spremenjenih razmerah sploh lahko uspešno delovali.⁶

Jugoslovanska federacija je bila kot Demokratična federativna Jugoslavija formalno vzpostavljena med drugo svetovno vojno. Prva federalna ustava, ki je opredelila Jugoslavijo kot »ljudsko republiko« in formalno uveljavila federativno ureditev, pa je bila sprejeta po končani »narodnoosvobodilni vojni in socialistični revoluciji« leta 1946. Ustava je vzpostavila izrazito hierarhičen in centraliziran politični sistem in federacijo, pri tem pa se je zgledovala predvsem po sovjetski stalinski ustavi, je pa upoštevala tudi nekatere specifičnosti jugoslovanskega razvoja in razmer.⁷ Tak pristop k oblikovanju ustave je pomenil diskontinuiteto z medvojnimi razvojem ter takratnim konceptom in institucionalno strukturo federacije, ki je bila zaradi specifičnih okoliščin odpora in osvobodilne vojne decentralizirana in notranje raznolika, vendar je obveljalo prepričanje, da bosta izrazita centralizacija in ustavno zagotovljeni monopol komunistične partije (KP) po sovjetskem vzoru omogočila utrditev in stabilnost vladajočega režima.

Naslednji korak v ustavnem razvoju so bile ustavne spremembe leta 1953,⁸ ki so bile pogojene z notranjimi in mednarodnimi dimenzijami konflikta z Informbirojem. Po konfliktu in razkolu s Sovjetsko zvezo in po uspešnem obračunu z »informbirojevci«⁹ je jugoslovansko vodstvo čutilo potrebo, da jasno

---

⁶ Več gl. Constitution makers on constitution-making : the experience of eight nations. Washington, D.C. 1988; Mitja Žagar: Constitutions in multi-ethnic reality. V: Razprave in gradivo, 1994/1995, št. 29, str. 143–164.

⁷ Ustavno besedilo in komentar gl. v Novi ustavi : zbirka ustava donetih posle drugog svetskog rata. Beograd, 1948, str. 11–40, 155. Z uveljavitvijo ustave FLRJ se je začelo obdobje »ljudske demokracije«, v katerem sta ustavna ureditev in uradna ideologija sledila zgledom Sovjetske zveze. Temeljne značilnosti političnih sistemov, ki so jih vladajoči režimi in uradna teorija opredeljevali kot »države ljudske demokracije«, so bile: državna lastnina, razraščeni hierarhičen in centraliziran državni aparat, centralizirano administrativno gospodarstvo, osrednja vloga in monopol vladajoče komunistične (ali podobne) partije in njene uradne ideologije. (Majda Strobl, Ivan Kristan in Ciril Ribičič: Ustavno pravo SFR Jugoslavije. Ljubljana 1986 (dalje Strobl, Kristan, Ribičič, Ustavno pravo SFRJ), str. 51.)

⁸ Uradni list FLRJ, št. 3/1953, Ustavni zakon o temeljih družbene in politične ureditve FLRJ in o zveznih organih oblasti.

⁹ Pri tem omenjam zanimivo in celo ironično dejstvo, da so zelo centraliziran in hierarhično strukturiran politični sistem ter na teh načelih zasnovan državni aparat in struktura oblasti (oblikovani po sovjetskem modelu in ideologiji) leta 1948 Titu in jugoslovanskemu komunističnemu vodstvu dejansko olajšali obračun z Informbirojem in Sovjetsko zvezo (SZ) ter

opredeli specifično »jugoslovansko pot« in – ob poudarjanju ideoloških, organizacijskih in institucionalnih razlik – vzpostavi nov model jugoslovanskega socializma kot alternativo sovjetskemu modelu. Zato se je začelo postopno uveljavljanje ideologije in modela delavskega in kasneje tudi družbenega samoupravljanja v začetku petdesetih let.¹⁰ Nekakšen hibridni sistem, ki ga je s spremembami in dopolnitvami ustave FLRJ iz leta 1946 uveljavil ustavni zakon iz leta 1953,¹¹ pa kmalu ni več ustrezal spreminjajoči se uradni politični ideologiji in opredelitvam ter razmeram, zato so se pojavljali problemi v njegovem delovanju in zahteve po njegovi reformi.

Kot odgovor na navedene probleme je bila leta 1963 sprejeta Ustava SFRJ,¹² ki ni samo spremenila uradnega imena države, ampak je pomenila predvsem ustavno opredelitev in uveljavitev ideje in ideologije samoupravljanja. Izhodišče za ustavo, ki je temeljilo na vladajoči ideologiji, je bilo pričakovanje, da bo razvito družbeno samoupravljanje, ki bo uveljavljeno v vseh okoljih in na vseh področjih, razrešilo in dolgoročno odpravilo vse družbene (oz. družbeno pomembne) konflikte in protislovja,¹³ vključno s protislovji in potencialnimi konflikti v medetničnih odnosih v večnacionalni jugoslovanski skupnosti.¹⁴

---

domači spopad z »informbirojevci,« ki so podpirali resolucijo Informbiroja in vodilno vlogo SZ.

¹⁰ Več o tem Strobl, Kristan, Ribičič, *Ustavno pravo SFRJ*, str. 69–79.

¹¹ Prečiščeno besedilo takratne ustave gl. v Novi ustav Federativne narodne republike Jugoslavije: Ustavni zakon od 13. 1. 1953 i ustav od 31. 1. 1946 (dijelovi koji nisu ukinuti) (1953), sa pogovorom prof. dr. Jovana Đorđevića. Beograd 1953, str. 7–48. Naravo in namen ustavnih sprememb in njihov ideološki okvir zanimivo kaže spremna beseda dr. Đorđevića na str. 105–129.

¹² Uradni list SFRJ, št. 14/1963.

¹³ Sprejem ustave SFRJ v Zvezni ljudski skupščini 7. aprila 1963 je – politično in ideološko – pomenil nadaljevanje procesa uveljavljanja socialistične samoupravne demokracije, ki se je začel s sprejemom »ustavnega zakona (1953)«. Integralno samoupravljanje naj bi omogočalo »odmiranja (oblastne) države«, razreševanje in odpravljanje vseh družbenih konfliktov ter uveljavljanje svobode slehernega posameznika in sleherne družbene skupnosti, kar pa se v praksi ni zgodilo (Strobl, Kristan, Ribičič, *Ustavno pravo SFRJ*, str. 80–81.)

¹⁴ Ideologija in nacionalna politika KPJ oz. ZKJ sta bili ključni za oblikovanje nacionalne in etnične politike v jugoslovanski federaciji, zlasti pa je bil pomemben »Program ZKJ« (1958), ki v poglavju »Federacija in odnosi med narodi Jugoslavije« nacionalno vprašanje obravnava kot pomembno vprašanje obstoja večnacionalnih skupnosti in načela samoodločbe narodov, kot ga je poudarjal že narodnoosvobodilni boj, opredeljuje kot podlago za oblikovanje jugoslovanske federacije. Ob poudarjanju pomena ekonomske enakopravnosti kot materialne osnove za enakopravnost narodov terja skupno angažiranje za razvoj manj razvitih območij. Načelo »bratstva in enotnosti jugoslovanskih narodov« ter zaščito in zagotavljanja družbenega položaja narodnih manjšin program opredeljuje kot temelje jugoslovanske večnacionalne skupnosti. Kot negativen pojav na področju mednacionalnih odnosov kritizira zlasti nacionalizem (kot »ostanke buržoaznega nacionalizma«) ter poudarja pomen razvoja duha in prakse socialističnega internacionalizma, ki omogoča uresničitev delavskorazrednih ciljev in zlasti ekonomske osvoboditve. To kaže, da je tudi program ZKJ uveljavil razredni pristop pri obravnavanju nacionalnega vprašanja, kar se je odražalo tudi v normativni ureditvi medetničnih odnosov v Jugoslaviji. Program ZKJ gradi na »fikciji«, da bosta integralni razvoj samoupravljanja ter na njem temelječe preseganje konfliktno razredne družbe (v verjetno dolgoročno-

Zbor narodov – kot institucionalni organ večnacionalne jugoslovanske federacije – je postal le nekakšen poddom Zveznega doma,¹⁵ ki se obvezno sestane le ob obravnavi predloga za spremembo zvezne ustave. Fakultativne seje Zbora narodov so bile predvidene, ko je šlo za zadeve, ki so bile pomembne za uresničevanje enakopravnosti narodov in republik, ali za zadeve, ki so se nanašale na pravice republik, ki so bile določene z Ustavo SFRJ.¹⁶ Šele izbruhi nacionalizma in zaostreni medetnični konflikti, ki so spremljali ekonomsko in družbeno krizo v drugi polovici šestdesetih let, so jasno pokazali, da so problemi v medetničnih odnosih in (večinoma) latentni (med)etnični konflikti v Jugoslaviji obstajali ves povojni čas in jih samoupravljanje ni odpravilo. To se je odrazilo tudi v ustavnih dopolnilih, sprejetih v letih 1967 in 1968 ter leta 1971, ki so bili odziv na zaostrene razmere in dogajanja.

Že I. ustavni amandma je okreplil položaj Zbora narodov, ki je moral (za zagotavljanje enakopravnosti republik, narodov in narodnosti ter ustavnih pravic republik) obvezno obravnavati predlog družbenega plana, zakone in sklepe o financiranju in o prihodkih države ter predloge temeljnih in splošnih zakonov. Na zahtevo petih svojih članov ali predsednika Zvezne skupščine je lahko obravnaval vse zadeve, ki so bile pomembne za enakopravnost republik, narodov in narodnosti ali so se nanašale na pravice republik, določene z ustavo. Pri tem je bil Zbor narodov v okviru svojih pristojnosti enakopraven z Zveznim zborom.¹⁷ Zaradi nadaljnjega zaostrovanja medetničnih odnosov so ustavni amandmaji leta 1968 Zbor narodov opredelili kot prvi zbor Zvezne skupščine ter okreplili njegovo vlogo in pristojnosti.¹⁸ Ustavni amandmaji so okreplili položaj

---

nejšem procesu) razrešila tudi probleme v medetničnih odnosih, zato ne posveča pozornosti ugotavljanju, preprečevanju, upravljanju in (raz)reševanju (med)etničnih konfliktov v jugoslovanski večetnični skupnosti. Program Zveze komunistov Jugoslavije: Sprejet na sedmem kongresu Zveze komunistov Jugoslavije. Ljubljana 1978, str. 157–166.

¹⁵ V Zbor narodov (kot poddom Zveznega zbora) skupščine republik volijo po 10 poslancev, skupščini avtonomnih pokrajin pa po pet poslancev (165. in 166. člen ustave Ustave SFRJ, 1963).

¹⁶ Če ni mogoče doseči soglasja v Zveznem zboru, ki o zadevah vedno razpravlja in odloča kot enoten dom, in mnenje Zbora narodov ni upoštevano, posamezne zadeve leto dni ni mogoče uvrstiti na dnevni red sej skupščine (190. in 191. člen ustave SFRJ, 1963).

¹⁷ Uradni list SFRJ, št. 18 /1967, Amandma I amandmajev k ustavi SFRJ iz leta 1963, ki določa tudi, da poslanci Zbora narodov, kadar ta samostojno obravnava določeno zadevo, ne sodelujejo pri odločanju v Zveznem zboru, kar je logična posledica opredeljene enakopravnosti teh dveh zborov.

¹⁸ Zbor narodov, v katerega republike delegirajo po 20 in avtonomni pokrajini po 10 poslancev, ki jih izvolijo republiške ali pokrajinske skupščine, samostojno obravnava zadeve, ki se nanašajo na zagotavljanje enakopravnosti republik in avtonomnih pokrajin, ter druge zadeve, ki so v njihovem skupnem interesu; kot enakopraven zbor (s pristojnim Zborom delovnih skupnosti) odloča vedno, kadar je z ustavo predvideno v Zvezni skupščini dvodomno odločanje. Po posebnem postopku, ki ga določa poslovnik tega zbora (na zahtevo 10 poslancev zbora), lahko predhodno obravnava vsako vprašanje, ki je pomembno za enakopravnost republik, narodov in narodnosti, ali vsako vprašanje, ki posega v ustavne pravice republik in avtonomnih pokrajin. Ker imajo ostali zbori po 120 poslancev, je s 140 poslanci zbor narodov postal tudi največji

obeh socialističnih avtonomnih pokrajin (Kosova in Vojvodine) v okviru socialistične republike Srbije, potem ko je njun statusu izenačila že Ustava SFRJ leta 1963.¹⁹

Ob tem kratkem pregledu ustavnega razvoja jugoslovanske federacije do sprejema zvezne ustave iz leta 1974 in ob poudarjanju njihovega ideološkega okvira vseeno kaže omeniti, da so spremembe temeljile na analizah delovanja obstoječega političnega sistema in problemov, na katere bi moral ta sistem uspešno odgovoriti. Čeprav so bile te analize večinoma kritične, so bile hkrati tudi ideološko in politično pogojene in zasnovane.²⁰ To se je odražalo tako v predstavitvi, razumevanju in oceni stanja in dogajanja kot pri opredeljevanju problemov, njihovi analizi in oceni, pa tudi pri iskanju in oblikovanju možnih rešitev, opredeljevanju usmeritev ter pri oblikovanju in sprejemanju predlaganih rešitev. Analize so pogosto poudarjale problem razkoraka med normativnim in stvarnim ter hkrati ugotavljale, da se sprejete politične usmeritve ter normativna ureditev v praksi ne uresničujejo ustrezno. Zato so kritizirale birokratizacijo in odtujevanje državne administracije, njeno togost in neprilagodljivost, ugotavljale so probleme v uveljavljanju, delovanju in razvoju sistema samoupravljanja, probleme, povezane z družbeno lastnino in njenim upravljanjem, s participacijo ljudi v (demokratskih) samoupravnih procesih odločanja itd. Analize so ves čas poudarjale tudi pomen medetničnih odnosov ter načela »bratstva in enotnosti jugoslovanskih narodov«, ki se je kot temeljno ustavno načelo uveljavilo tudi v jugoslovanski ustavni ureditvi. Uradna politika je tudi poudarjala, da sta obstoj in krepitev nacionalizma pomembni – če ne kar ključni – nevarnosti za obstoj in nadaljnji razvoj večnacionalne jugoslovanske skupnosti. Zato so uradni partijski in državni dokumenti nacionalizem obsojali in opozarjali na njegovo nevarnost,

---

zbor skupščine (Uradni list SFRJ, št. 55/1968, ustavna amandmaja VII in IX k ustavi SFRJ). Če družbeni plan, proračun ali zakoni za njuno uresničevanje niso bili pravočasno usklajeni in sprejeti, začasno veljajo akti v besedilu, kot ga je sprejel Zbor narodov, pristojni zbori pa se razpustijo; v ustavnorevidzijskem postopku prav Zbor narodov razglašča spremembe ustave (amandmaja IX in XII k ustavi SFRJ).

¹⁹ Amandma XVIII k ustavi SFRJ, je namesto starega imena Kosovo in Metohija uveljavil novo ime za to pokrajino – Kosovo. V primeru neskladja med pokrajinskimi ter med zveznimi in/ali republiškimimi zakoni in predpisi je določena prednost republiških in/ali zveznih predpisov. V okviru urejanja enakopravnosti narodov in narodnosti (etničnih manjšin) v Jugoslaviji amandma XIX opredeljuje pravico do uporabe lastnega jezika pripadnikov narodnosti pred javnimi organi in v javnem poslovanju v skladu z republiškimimi ustavami in zakoni, kar pomeni z gledišča ustavne zaščite razširitev pravic narodnih manjšin v Jugoslaviji.

²⁰ V prvem povojnem obdobju omenjam vlogo Moše Pijadeja ter kasneje zlasti vlogo Edvarda Kardelja in njegove prispevke, ki so bili kasneje objavljeni v seriji knjig Problemi naše socialistične graditve (Ljubljana, 1956–1973). Med njegovimi deli kaže pri tem omeniti še: Svoobodno združeno delo, brionske diskusije (Ljubljana 1978); ter njegovo zadnjo obsežnejšo analizo »političnega sistema socialističnega samoupravljanja« in predlogov za njegov nadaljnji razvoj: Smeri razvoja političnega sistema socialističnega samoupravljanja (Ljubljana, 1977). Na omenjene analize so pogosto pomembno – če ne kar ključno – vplivali tudi predlogi, mnenja, ocene in analize Josipa Broza - Tita.

hkrati pa se je vodstvo odločno odzvalo ob pojavih nacionalizma.²¹ Rešitev so praviloma iskali v spremembah in dograditvah normativnega sistema, ki naj bi spremenile obstoječo »negativno prakso.« Pri tem so pogosto precenjevali pomen pravnega sistema ter njegov vpliv na razvoj in dejanske razmere. Predlagane normativne rešitve, ki so predvidele različne mehanizme in načine za participacijo ljudi, so vzpostavljale zapletene in zelo podrobno urejene postopke in mehanizme samoupravljanja, ki naj bi predvsem zagotavljali stabilnost in predvidljivost sistema,²² so pa ljudi dejansko odvrčali od aktivne participacije ter omejili ali včasih celo onemogočili pobude ljudi in njihovo ustvarjalnost. Uveljavili so se sistemi in prakse, ki so pogosto več časa namenjali postopkom in formalnim vprašanjem kot pa vsebini posameznih zadev in pobud, kar je še dodatno vplivalo na manjši interes in participacijo ljudi.

Čeprav so spremembe in dopolnitve ter nova ustavna besedila sprejemali po veljavnem ustavnorevidzijskem postopku, so pobude zanje navadno prišle iz najvišjega vodstva KPJ/ZKJ, ki je bilo hkrati tudi najožje državno vodstvo. Hkrati lahko ugotovimo, da so KP/ZKJ, najožje državno vodstvo in zlasti predsednik Tito osebno odigrali ključno (neformalno) vlogo pri preprečevanju, upravljanju in razreševanju kriz, morebitnih družbenih konfliktov ali blokad v političnem sistemu. To je bilo pomembno, ker ustavni in pravni sistem Jugoslavije nista predvidevala in urejala posebnih postopkov in mehanizmov (oz. institucij) za upravljanje in razreševanje morebitnih konfliktov, saj je vladajoča ideologija trdila, da je – oziroma, da z uveljavljanjem socialističnega samoupravljanja postaja – Jugoslavija nekonfliktna družba.

Takšen pristop odraža strah pred konflikti, ki obstaja v vseh družbah – tako v demokracijah kot v totalitarnih in avtokratskih sistemih, pa tudi v družbah v tranziciji. Ta strah je posledica socializacije, k njej pa pomembno prispevajo izobraževalni sistemi, mediji in politične institucije, a tudi verske institucije in številni akterji civilne družbe, ki konflikte prikazujejo in obravnavajo pretežno kot negativne in nevarne ter zato nezaželene in odklonske družbene pojave. Pri tem ne upoštevajo dejstva, da so konflikti običajen in normalen pojav v slehernem pluralnem okolju, saj obstoj pluralizma in različnosti v družbah po-

---

²¹ Na nevarnost nacionalizma in porušeni medetnični odnosov ter na pomen uveljavljanja načela »bratstva in enotnosti jugoslovanskih narodov in narodnosti« so tako opozarjali skoraj vsi dokumenti povojnih kongresov Komunistične partije/Zveze komunistov, zlasti v šestdesetih in sedemdesetih letih pa je na omenjene probleme opozarjala v svojih javnih nastopih tudi večina ključnih jugoslovanskih politikov (npr. Tito, Kardelj, Bakarić, Vlahović) v svojih nastopih na kongresih in pomembnejših forumih ZKJ ter v nekaterih javnih nastopih.

²² Pri tem kaže ugotoviti, da so takšne rešitve – čeprav so bile na prvi pogled in z gledišča posameznika zapletene in nepregledne – sicer omogočale kanaliziranje različnih interesov v zapletene mehanizme in postopke samoupravnega sistema, vendar so hkrati omogočale tudi nadzor nad dogajanjem in procesi ter zagotavljale prostor za politično akcijo in posredovanje družbenopolitičnih organizacij in državnih organov v primerih, ko bi se v sistemu začeli pojavljati, oblikovati in uveljavljati za obstoječi sistem in režim nezaželene in nesprejemljivi ali celo nevarni interesi.

gojuje različne interese in s tem tudi možne konflikte interesov. Strah pred konflikti (ob drugih emocionalnih dimenzijah in naboju) zato še zmanjšuje sposobnost posameznikov ter različnih okolij, organizacij in institucij za uspešno preprečevanje, upravljanje in razreševanje kriz in konfliktov. Strah pred konflikti in negativen odnos do njih sta tudi pomembna razloga za pogosto odsotnost ali slabo razvitost posebnih mehanizmov in pravil, pa tudi (formalnih in neformalnih) institucij, ki omogočajo demokratično soočanje in usklajevanje različnih interesov ter miroljubno razreševanje morebitnih konfliktov. Čeprav razvite demokratične institucije in postopki ponujajo okvir in možnosti za usklajevanje različnih pogledov ter za upravljanje in razreševanje (interesnih) konfliktov po demokratični poti, so včasih – zlasti za upravljanje in reševanje zaostrenih konfliktov v etnično in sicer raznolikih okoljih – potrebni in bolj učinkoviti posebni postopki in mehanizmi, saj včasih lahko konflikti in strah pred njimi paralizirajo delovanje posameznih demokratičnih institucij. Obstoj takih posebnih mehanizmov in postopkov za preprečevanje, upravljanje in razreševanje kriz in konfliktov je še zlasti pomemben za družbe v tranziciji, kjer se demokratične institucije šele vzpostavljajo ali reformirajo in stabilizirajo. Odsotnost tovrstnih mehanizmov in postopkov zaostruje krize in konflikte ter jih lahko tudi povzroča, hkrati pa spodbuja »nesistemske« ali celo protipravne reakcije različnih subjektov – vključno z državnimi oblastnimi strukturami.²³ To se je vedno znova potrjevalo tudi v Jugoslaviji, kjer sta v takšnih primerih neformalno posredovala ter s svojimi posegi konflikte poskušala razrešiti predsednik Tito in vodstvo KPJ/ZKJ.

»Novo ustavo« SFRJ leta 1974 so označevali kot ključno prelomnico v razvoju jugoslovanske federacije in njenega političnega sistema socialističnega samoupravljanja.²⁴ Kot sem omenil, je bila ustava odziv na dogajanja in razvoj v drugi polovici šestdesetih let in na začetku sedemdesetih let, s katerim je takratni režim po uspešnem obračunu z »nacionalizmom in (buržoaznimi oz. malomeščanskimi) liberalističnimi tendencami«²⁵ vnesel v ustavni in politični sistem posamezne elemente in vsebine, ki so jih zagovarjali zagovorniki »liberalizma« oz. omenjenih, uradno obsojenih gibanj ter ideoloških tendenc. V formalnem smislu je ustava pomenila decentralizacijo jugoslovanske federacije in političnega sistema nasploh, okrepitev samostojnosti in vloge socialističnih republik in avtonomnih pokrajin (kot federalnih enot) ter uvedbo nekaterih novih

²³ Več o tem Reconcilable differences : Turning points in ethnopolitical conflict. West Hartford 2000; Cintia H. Enloe, Ethnic conflict and political development. Boston 1973, str. 15–34; Handbook of conflict analysis and resolution. London, New York: Routledge 2009; Žagar, Sodobni federalizem, str. 276–292.

²⁴ Strobl, Kristan, Ribičič, Ustavno pravo SFRJ, str. 86–88.

²⁵ V svojem referatu na X. kongresu ZKJ je Tito – kot predsednik SFRJ in ZKJ – ugotovil, da so izkušnje pokazale, da sta »največja nevarnost za socializem in samoupravljanje teokratizem in birokratizem z nacionalizmom, liberalizmom in dogmatizmom kot svojimi ideološkimi kritiji«. Josip Broz, Boj za nadaljnji razvoj socialističnega samoupravljanja v naši državi in vloga Zveze komunistov Jugoslavije. V: X. Kongres ZKJ, Ljubljana 1974, str. 38.

mehanizmov in oblik organiziranja, ki naj bi omogočili širšo udeležbo ljudi v procesu političnega in samoupravnega odločanja ter tudi izražanje t. i. pluralizma samoupravnih interesov.²⁶ Omenjene normativne in institucionalne novosti bi z gledišča zgodovinskega družbenega in političnega razvoja (zlasti v luči procesa tranzicije v poznih osemdesetih in devetdesetih letih dvajsetega stoletja) lahko označili kot prvine procesa demokratizacije. Vendar je bila ta ustavna reforma omejena, saj je bil njen temeljni namen ohranjanje temeljne narave in vsebine takratne družbene ureditve ter obramba oblastnega monopola in oblastne strukture vladajočega režima. Mnoge spremembe so bile tako le kozmetični popravki obstoječega sistema, za katere se je kasneje izkazalo, da dolgoročno niso bili zadostni in uspešni, ker niso bili usmerjeni v odpravljanje resničnih vzrokov problemov, ki so dolgoročno zaostrovali krizo. Bolj korenite spremembe bi namreč terjale spremembo ideologije, narave in strukture takratnih družbenih odnosov in oblastne strukture, kar bi dejansko pomenilo odpravo takrat vladajoče ideologije, sistema, družbene ureditve in monopola obstoječega vladajočega režima ter vzpostavitev novega sistema (verjetno z uvedbo večstrankarske demokracije), česar obstoječe vladajoče strukture (tudi iz sebičnih, pa tudi načelnih ideoloških razlogov niso bile pripravljene storiti.

Takšen pristop k reformi in urejanju odnosov je bil mogoč tudi – če ne pretežno ali celo izključno – zato, ker se je država uspešno razvijala ter so se zato hitro povečevali tudi blaginja ter družbeni in osebni standard državljanov. Jugoslavijo so zaradi njene izjemno hitre gospodarske rasti označevali za »mini gospodarski čudež« (v primerjavi z ZR Nemčijo, ki je takrat veljala za veliki gospodarski čudež in motor razvoja v Evropi). Takrat si nihče ni belil glave s tem, da si je država pri razvoju pomagala s tujimi posojili, saj je bila to splošna praksa v času prve naftne krize in po njej, ki pa je ob koncu sedemdesetih in v osemdesetih letih pripeljala do dolžniške krize številnih držav in zlasti držav v razvoju.²⁷ Zaradi svoje stabilnosti in razmeroma ugodnih gospodarskih razmer, predvsem pa zaradi svoje zanesljivosti pri plačevanju obveznosti je Jugoslavija zlahka dobivala relativno ugodna tuja posojila, ki so zagotavljala potrebna dodatna sredstva za njene tekoče potrebe – tako za posamezne investicije kot zlasti za porabo, kar je omogočalo tudi vzdrževanje in povečevanje življenjskega standarda ljudi. Upniki se niso ubadali s tem, kako je Jugoslavija posojila, ki jih je dobila, porabila. Verjetno so nekateri upniki dana posojila in pomoči razumeli tudi kot svoj vložek v stabilnost Jugoslavije in regije, pa tudi – takrat še bipolarne – mednarodne skupnosti, saj je bila Jugoslavija pomembna članica in voditeljica neuvrščenega gibanja.

---

²⁶ Koncept razvoja, kot ga opredeljuje Edvard Kardelj: Smeri razvoja političnega sistema socialističnega samoupravljanja. Ljubljana 1977.

²⁷ Peter Nunnekamp: *The International Debt Crisis of the Third World : Causes and consequences for the world economy*. Wheatsheaf, Brighton 1986; Lorie Tarshis, *World Economy in Crisis : Unemployment, inflation, and international debt*. Toronto 1984.

Obstoj in razvoj delavskega samoupravljanja,²⁸ gospodarski in družbeni razvoj ter (vsaj na videz) relativno uspešno gospodarstvo, relativno visoka življenjska raven ter rast družbenega in osebnega standarda ljudi, visoka raven ustavno zajamčenih človekovih pravic, odprtost Jugoslavije v svet in njena neuvrščena politika, stalni stiki in izmenjave s tujino tako na institucionalni kot zasebni ravni itd. so bili razlogi, da so na »jugoslovanski eksperiment« v svetu mnogi gledali pozitivno in celo z navdušenjem kot na »tretjo pot« in alternativo razvoja.²⁹

III. Ustava SFRJ iz leta 1974 kot dejavnik reform in krize

Če iz današnjega zornega kota ocenjujemo Ustavo SFRJ iz leta 1974, upošteva njeno vsebino in naravo, lahko trdimo, da je bila predvsem ideološki in programski dokument specifičnega zgodovinskega obdobja. Sistem, ki ga je ustava vzpostavila, je bil drugačen od sistema »ljudskih demokracij« v državah »realnega socializma«: bil je bolj odprt in manj represiven, ljudje so v njem imeli več svobode, (primerjalno) so živeli bolje, imeli višji življenjski standard in so lahko potovali v tujino. Kljub (ideološko) razglašeni »nestranarski« naravi političnega sistema je bil jugoslovanski sistem še vedno totalitaren, ki ga je obvladovala vladajoča (politična) ideologija, kar je omogočala ustava, ki je tudi formalno ohranjala dominantno ustavno vlogo in oblastni monopol ZKJ, ki so jo temeljna načela ustave opredeljevala takole:

»Zveza komunistov Jugoslavije, pobudnik in organizator narodnoosvobodilnega boja in socialistične revolucije in zavestni nosilec teženj in interesov delavskega razreda, je po zakonitosti zgodovinskega razvoja postala organizirana vodilna idejna in politična sila delavskega razreda in vseh delovnih ljudi pri graditvi socializma in pri uresničevanju solidarnosti delovnih ljudi ter bratstva in enotnosti narodov in narodnosti Jugoslavije.

Zveza komunistov Jugoslavije je s svojim usmerjevalnim idejnim in političnim delom v sistemu socialistične demokracije in družbenega samoupravljanja glavni pobudnik in nosilec politične dejavnosti za varstvo in za nadaljnji razvoj socialistične revolucije in socialističnih samoupravnih družbenih odnosov, po-

---

²⁸ To velja tako za teoretični okvir in model delavskega in kasneje družbenega samoupravljanja kot tudi za njuno normativno zasnovano, vsaj do osemdesetih let prejšnjega stoletja pa tudi prakso na podlagi tega modela.

²⁹ Jugoslovanski model so mnogi opredelili kot »tretjo pot« ali »tretjo možnost« ter s tem možno alternativo pretežno prevladujočim ideološkim in teoretičnim konceptom in modelom, pa tudi takrat obstoječim političnim sistemom zahodnih demokratičnih držav na eni strani in modelom »ljudskih demokracij« oz. držav t. i. »realnega socializma« na drugi strani. Z gledišča bipolarne mednarodne skupnosti so kot alternativo delitvam in blokovskemu organiziranju, v katerem sta dominirali takratni »supersili« – Sovjetska zveza in ZDA, navajali gibanje neuvrščenih držav, v katerem je Jugoslavija kot ena od ustanoviteljic skoraj trideset let igrala pomembno vlogo.

sebo pa za krepitev socialistične družbene in demokratične zavesti, in je za to odgovorna.«³⁰

Prav zato takratna strokovna literatura, objavljena na Zahodu, Jugoslavije ni uvrščala med (razvite) demokracije oziroma polikracije, ampak so jo kot specifičen primer včasih označevali kot poldemokracijo.³¹ Vsaj občasno so nekateri avtorji vseeno pohvalili raven in obseg participacije ljudi v političnih procesih ter zlasti teoretične zamisli in naravo, pa tudi uresničevanje samoupravljanja.³² Omenjali so tudi relativno visoko raven človekovih pravic in svoboščin ter relativno uspešnost režima pri urejanju medetničnih odnosov in preprečevanju nasilnih etničnih konfliktov. Zato so na nekateri Jugoslavijo opisovali kot »prijazno« ali »benigno diktaturo« – zlasti še ob upoštevanju položaja in družbene vloge predsednika Tita, ki je v svetu užival izjemen ugled.

Z gledišča povojnega razvoja jugoslovanske federacije lahko sprejem ustave leta 1974 označimo za pomembno reformo političnega sistema, ki je vsaj do določene mere odprla politični prostor in v posameznih segmentih omogočila postopno demokratizacijo, ki je obeležila razvoj v sedemdesetih in osemdesetih letih dvajsetega stoletja, ob koncu osemdesetih let pa je privedla tudi do razvoja večstrankarskega političnega sistema. Zagotovo so bili okoliščine in dejanski zgodovinski razvoj precej drugačni, kot so predvidevali, si želeli in predstavljali snovalci ustave.

Če je razvoj v sedemdesetih letih še potekal v skladu s pričakovanji, kaže med specifičnimi dogodki, zgodovinskimi okoliščinami in procesi, ki so obeležili razvoj v osemdesetih letih in tudi privedli do razpada jugoslovanske federacije, omeniti vsaj naslednje:

- smrt predsednika Josipa Broza - Tita leta 1980, ki jo je sicer glede na njegovo starost bilo mogoče pričakovati, vendar pa Jugoslavija na tranzicijo oblasti ni bila pripravljena. Njegova smrt je pokazala, da predsednik Tito ni bil le ključna zgodovinska osebnost in institucija v prejšnjih štirih desetletjih, ampak je bil zlasti bistven (neformalni) notranji kohezivni dejavnik, ki je s svojo navzočnostjo in posredovanjem v družbenih in političnih procesih bil tudi najpomembnejši in najbolj učinkovit neformalni mehanizem za preprečevanje, upravljanje in razreševanje kriz in konfliktov. To je bilo bistvenega pomena v državi, katere oblast in vladajoča ideologija sta trdili, da uveljavljanje socia-

---

³⁰ Prvi in drugi odstavek razdelka VIII Temeljnih načel ustave SFRJ (1974).

³¹ Robert A. Dahl: *Polyarchy : Participation and Opposition*. New Haven. London 1971; Roy C. Macridis: *Contemporary political ideologies : Movements and regimes*. Boston, Toronto 1983; Roy C. Macridis: *Modern political regimes : Patterns and institutions*. Boston, Toronto 1986; Tatu Vanhanen: *The Process of Democratization : a Comparative Study of 147 States, 1980–88*. New York, Bristol, Washington, London 1990.

³² Robert A. Dahl: *Democracy, Liberty and Equality*. Oslo, Oxford, New York 1986; Robert A. Dahl: *Dilemmas of Pluralist Democracy : Autonomy vs. Control*. New Haven, London 1982; Robert A. Dahl: *A Preface to Economic Democracy*. Berkeley 1985 itd.

lističnega samoupravljanja pretvarja Jugoslavijo v družbo brez konfliktov, saj iz navedenih razlogov ustavni in politični sistem nista vključevala in razvila učinkovitih formalnih mehanizmov in institucij za preprečevanje, upravljanje in razreševanje kriz in konfliktov;

- zaostrovanje ekonomske, politične in družbene krize v osemdesetih letih, ki je zajela vsa družbena področja in je pomembno vplivala na družbene odnose. Že v začetku osemdesetih let so se začele izražati etnične dimenzije te krize z nemiri na Kosovu leta 1981, ki so izzvali ostro in represivno reakcijo takratnih srbskih in jugoslovanskih oblasti.³³ Vseeno je uradna politika šele sredi osemdesetih let najprej priznala obstoj ekonomske krize in začela pripravljati »program ekonomske stabilizacije,« kasneje pa je uradno začela priznavati tudi obstoj širše družbene in politične krize. Tako je leta 1985 nastala »Kritična analiza delovanja političnega sistema socialističnega samoupravljanja«, ki opozarja na nekatere probleme v delovanju političnega sistema ter na razkorak med normativnim in stvarnim na posameznih področjih, pri njeni pripravi pa se je pokazala tudi vrsta različnih mnenj in pogledov na krizo in na njeno razreševanje.³⁴ Večina predlaganih sprememb je bila bolj kozmetične narave, saj ni bilo soglasja, ki bi bilo nujno potrebno za prave reforme, ki bi pomenile tudi transformacijo obstoječega sistema. Ob tem so se že začeli kazati obrisi konflikta med zagovorniki in nasprotniki represije, ki se je kasneje izražal zlasti kot konflikt med nasprotniki in zagovorniki demokratizacije, odpiranja političnega prostora in decentralizacije;

- vse večje nezadovoljstvo ljudi zaradi zaostrene krize, ki je začela vplivati tudi na njihovo življenje in standard;

- trenja med republikami in pokrajinami oziroma njihovimi vodstvi, kar je posredno pomenilo tudi trenja med republiški in pokrajinski vodstvi ZK. Posledično se obstoječi sistem ni bil sposoben ustrezno in uspešno odzvati na krizo, kar je leto poglobilo in povzročilo postopno razpadanje sistema, v katerem niso bili vgrajeni integracijski mehanizmi in dejavniki, ki bi lahko mobilizirali ljudi na podlagi njihovega interesa za skupno življenje v jugoslovanski skupnosti. Hkrati, kot že omenjeno, normativni sistem ni imel mehanizmov in

³³ Misha Glenny: *The Rebirth of History : Eastern Europe in the Age of Democracy*. London 1990, str. 132–138.

³⁴ Kritična analiza delovanja političnega sistema socialističnega samoupravljanja. Ljubljana, 1985. Ob tem kaže omeniti, da je bila to prva obširnejša in bolj poglobljena analiza stanja in dogajanja ter delovanja političnega sistema po Kardeljevi študiji *Smeri razvoja političnega sistema socialističnega samopuravljanja*. Čeprav so bile te analize ideološko pogojene, so v preteklih desetletjih pogosto dokaj zgodaj opozorile na posamezne probleme ter tako političnemu sistemu in njegovim subjektom omogočile pravočasno reakcijo nanje. Ob prepričanju, da že sprejem novih in/ali spremenjenih normativnih okvirov spremeni družbeno prakso, so bili predlogi za reševanje problemov pogosto usmerjeni predvsem v normativne spremembe političnega sistema.

postopkov za demokratično usklajevanje potencialno konfliktnih interesov ter za preprečevanje družbenih konfliktov oziroma za njihovo miroljubno in demokratično upravljanje in razreševanje, kar je postalo še posebej očitno po smrti predsednika Tita, ki je prej neformalno opravljal te funkcije;

- proces postopnega razkrajanja in razpada ZKJ, ki je bila poleg predsednika Tita ključni kohezivni dejavnik v sistemu, pa tudi pomemben neformalni dejavnik preprečevanja, upravljanja in razreševanja kriz in konfliktov, predvsem pa je bila nosilka političnega monopola. To je še okrepilo centrifugalne sile v Jugoslaviji in v mnogočem vplivalo na nadaljnji razvoj. Pokazalo se je, da je bil nemogoč kompromis med temeljnima konceptoma nadaljnega razvoja, ki sta se razlikovala v pogledu na formalni položaj, vlogo in naravo ZKJ, ki sta se uveljavila pri republiških in pokrajinskih vodstvih. Prvi koncept je zagovarjal in terjal nadaljnjo decentralizacijo in notranjo demokratizacijo, drugi pa večjo centralizacijo države in same ZKJ ter ponovno uveljavitev »načela demokratičnega centralizma« in notranje discipline v ZKJ. Do dokončnega razpada ZKJ je prišlo na 14. izrednem kongresu konec januarja 1990, ko sta celotna slovenska delegacija in večina hrvaške delegacije ta kongres zapustili.³⁵

- vse hujša kriza, negotovost in nezadovoljstvo ljudi, zavest, da obstoječi politični sistem ne deluje, da ne uspe razreševati vse hujše ekonomske in družbene krize, ki terja sprejem in uveljavitev nujno potrebnih gospodarskih reform. Hkrati sta se krepila občutek in prepričanje, da v Jugoslaviji nihče ni zadovoljen, saj so na eni strani manj razviti trdili, da jih izkoriščajo razvitejši deli federacije, na drugi strani pa so razvitejši deli trdili, da so izkoriščani, saj morajo prispevati znatna sredstva za razvoj nerazvitih, pri tem pa ne morejo vplivati na njihovo produktivno in učinkovito uporabo. V takšnih pogojih je bil obstoječi sistem vse pogosteje blokiran in popolnoma nemočen, da bi se uspešno odzval na nakopičene probleme. Priprava, sprejem in uresničevanje nujnih reform in tudi ustavnih sprememb niso bili mogoči, ker so v političnih vodstvih republik in pokrajin obstajali različni in nasprotni interesi ter diametralno nasprotni koncepti razvoja, tako da ni bilo mogoče doseči soglasja, ki je bilo po veljavni ustavni ureditvi potrebno za sprejem ustavnih sprememb itd.

---

³⁵ Znotraj ZKJ je šlo zlasti za trenja med »reformistično in bolj liberalno« slovensko organizacijo ter med ZK Srbije pod vodstvom Slobodana Miloševića, ki se je zavzemala za ponovno okrepitev in centralizacijo ZKJ. S podporo in prek ZKJ je Milošević želel uresničiti svojo represivno politiko do Albancev na Kosovu ter srbsko ekspanzijo v Jugoslaviji. Ko so slovenska organizacija in kasneje še nekatere druge organizacije (hrvaška, del bosansko-hercegvske) zapustile 14. izredni kongres ZKJ januarja 1990, je to pomenilo dokončen razpad ZKJ, ki je bila več kot štiri desetletja nosilec oblasti in vodilna politična sila v Jugoslaviji. (V. P. Gagnon, Jr.: Yugoslavia : Prospects for Stability. Foreign Affairs, Summer 1991, Vol. 70, No. 3, str. 18–35; Dennison Rusinow: Yugoslavia : Balkan Breakup? Foreign Policy, 1991, No. 83, str. 143–153.)

Med ključnimi razlogi, ki so privedli do blokade ter končno do razpada sistema in jugoslovanske federacije, je treba omeniti še oblastni vakuum, ki je nastal po smrti predsednika Tita, ter sočasno odsotnost jasnih in usklajenih usmeritev nadaljnjega razvoja, kar je v praksi odprlo prostor za nova pravila in politično prakso, ki bi omogočila prerazporeditev in osvojitve oblasti. Če je na eni strani počasi prodiralo spoznanje o družbeni krizi, ki jo je končno priznalo tudi politično vodstvo, pa se je na drugi strani zdelo, da se nihče ne zaveda obstoja oblastnega vakuuma, čeprav so bila vse bolj pogosta opozorila o problemih v delovanju političnega sistema. Mogoče so se teh dejstev zavedali tudi drugi, vendar je bil Slobodan Milošević prvi, ki se je odločil oblastni vakuum zapolniti. Potem ko je leta 1986 prišel na čelo srbske ZK, je po letu 1987 začel najprej utrjevati svojo oblast v Srbiji, kasneje pa se je poskusil uveljaviti tudi kot jugoslovanski voditelj. Pri tem se ni bal uporabiti na srbskem nacionalizmu temelječe populistične politike, s katero je nadomestil komunistično ideologijo. Ta populistična politika je z nacionalistično retoriko in s preprostimi gesli pritegnila in mobilizirala srbske množice. Milošević se hkrati ni bal zaostrovanja konfliktov znotraj Srbije, kar mu je omogočilo obračun s takratnimi pokrajinskimi vodstvi in njihovo zamenjavo z njegovimi kadri. Kasneje je tudi formalno s spremembo srbske ustave minimiziral in dejansko skoraj odpravil avtonomijo obeh pokrajin. Pomemben del njegove politične strategije je bilo opozarjanje na obstoječe slabosti političnega sistema in obljube, da bodo njegova politika in konkretne rešitve te probleme in slabosti odpravile ter zagotovile dostojno življenje in socialno varstvo ljudi.

Ko je to strategijo Milošević poskusil uporabiti tudi za osvojitve oblasti na zvezni ravni, so se konflikti zaostri, sistem pa je bil vse bolj blokiran in neučinkovit. Pri poskusu osvojitve zvezne oblasti je svojo politiko in koncept poskusil predstaviti kot boj za ohranitev jugoslovanske federacije in obstoječega političnega sistema in ustavne ureditve. Paradoksalno je bil prav Milošević s svojo politiko dejavnik, ki je obstoječi sistem kršil in ga začel rušiti. Predloge za reformo političnega sistema in federacije, ki so prihajali iz zlasti iz Slovenije in Hrvaške, je navadno takoj zavrnil ter jih razglasil za neustavne in protirevolucionarne. Na drugi strani je sprejem nove ustave Republike Srbije septembra 1990 – še pred izvedbo prvih večstrankarskih volitev v republiki – tudi formalno pomenil poseg v ustavo SFRJ, saj je srbska ustava pomembno spremenila položaj ter omejila pristojnosti in položaj avtonomnih pokrajin,³⁶ ki sta bili v skladu z zvezno ustavo opredeljeni tudi kot konstitutivna elementa federacije in so bili njuni predstavniki neposredno vključeni v sestavo zveznih organov.³⁷ Agresivnost srbske politike v federaciji se je kazala tudi v vplivu, ki

³⁶ 6. in 108.–112. člen ustave Republike Srbije. Službeni glasnik Republike Srbije, št. 1/1990, Ustav republike Srbije.

³⁷ 3. člen ustave SFRJ (1974), ter členi 289, 291, 292, 321 (ki je bil spremenjen s 1. točko amandmaja IV iz leta 1981 in kasneje nadomeščen z amandmajem XLI leta 1988) in 348 (ki je bil nadomeščen z drugim odstavkom 1. točke amandmaja XLIII leta 1988).

ga je imel Milošević in delno tudi širše srbsko vodstvo na politiko Srbov in njihovih političnih organizacij zunaj meja republike Srbije, kjer so se kmalu začeli zaostrovati odnosi med novimi republiški vodstvi ter med Srbi in njihovimi političnimi voditelji v teh republikah.

Omenjena Miloševićeva agresivna politika, nacionalistična retorika in koncept razvoja, ki je nasprotoval decentralizaciji in demokratizaciji, so v preostalih republikah kmalu začeli vzbujati strah in odpor. Nasprotovanje in odpor sta bila zlasti usmerjena proti agresivnemu srbskemu nacionalizmu in Miloševićevi ekspanzionistični politiki, ki je ta nacionalizem uporabila. S tem so se konflikti v Jugoslaviji poglobili, vse bolj dominantna pa je postala tudi njihova etnična dimenzija, kar je okrepilo tudi položaj in vlogo nesrbskih nacionalizmov v drugih okoljih. Tako je postopoma po letu 1988 izginjala možnost za oblikovanje političnega in družbenega kompromisa, ki je v demokratičnih okoljih nujen v procesu dogovarjanja o prihodnjem razvoju in oblikovanju političnih usmeritev.

V kontekstu ustavnega razvoja v zadnjem desetletju obstoja jugoslovanske federacije kaže analizirati tudi ustavne amandmaje k Ustavi SFRJ iz leta 1974, ki so bili sprejeti v osemdesetih letih. Ustavni amandmaji leta 1981 so bili sprejeti neposredno po smrti predsednika Tita³⁸ in z njimi naj bi zagotovili uspešno tranzicijo, s katero bi politični sistem in strukturo državnega vodstva prilagodili novim okoliščinam ter s tem zagotovili njegovo uspešno delovanje. Ti amandmaji so uveljavili kolektivno vodstvo, ki naj bi nadomestilo osrednjo in integrativno vlogo predsednika Tita v političnem sistemu, čeprav je bilo bolj ali manj jasno, da njegove vloge – zlasti še ob upoštevanju njegove osebne karizme – ne bo mogoče v celoti nadomestiti. Na ravni federacije naj bi kolektivno vodstvo zagotovilo enakopravno zastopanost in vpliv republik in pokrajin na procese odločanja. Eden od argumentov za uveljavljanje kolektivnega vodstva je bil, da bo omogočalo vključevanje večjega števila sposobnih ljudi in zlasti strokovnjakov v delo kolektivnih organov oblasti in samoupravljanja.³⁹ Sprejem amandmajev je spremljala široka kampanja za uveljavljanje krajših – najpogosteje enoletnih ali dvoletnih – mandatov in omejevanja reelekcije za nosilce individualnih političnih in drugih javnih funkcij. Taka praksa naj bi okrepila vpliv in nadzor ljudi nad delom izvoljenih in imenovanih funkcionarjev, hkrati pa naj bi tudi zagotovila, da se v rokah teh funkcionarjev ne bi nakopičilo preveč oblasti.

V praksi se je kasneje pokazalo, da je uveljavitev teh amandmajev ter z njimi kolektivnega vodstva, skrajšanja mandatov in omejitev reelekcije pogosto prinesla prav nasprotno rezultate od pričakovanih. Zlasti v pogojih zaostrene družbene krize so te rešitve in zapleteni sistem odločanja včasih še dodatno zmanj-

---

³⁸ Uradni list SFRJ, št. 38/1981, Ustavni amandmaji (I do VIII) k ustavi SFRJ.

³⁹ Amandma I (1981) k ustavi SFRJ (1974).

šali sposobnost sistema za reagiranje in ukrepanje ter otežili ali celo blokirali njegovo normalno delovanje.

Ustavni amandmaji v drugi polovici osemdesetih let pa so bili obupen poskus, da bi z ustavnimi spremembami obstoječi politični sistem odgovoril na izzive zaostrene krize, ki se je še poglobljala. Nesposobnost sistema, da bi se uspešno in pravočasno odzval na krizo, je nedvomno pokazala, da bi bila temeljita reforma ustavnega sistema nujna, vendar pa ni bilo mogoče doseči potrebnega soglasja o njeni vsebini in naravi. V tem času so se vse bolj začele kazati temeljne razlike med različnimi pristopi in koncepti odzivanja na krizo ter zlasti različni pristopi glede nadaljnega razvoja jugoslovanske federacije, ki so se sprva izražali kot konflikt med zagovorniki decentralizacije in povečane samostojnosti federalnih enot na eni strani ter med zagovorniki centralizacije in okrepljene vloge federacije na drugi strani. V opisanih okoliščinah se je začel sprva prikrit, kasneje pa vse bolj očiten postopen proces razkroja političnega sistema in njegovih posameznih mehanizmov.

Zadnja poskusa reforme v Jugoslaviji sta bila program ekonomske reforme in prenove gospodarstva predsednika Zveznega izvršnega sveta Anteja Markovića ter novembra leta 1988 sprejeti amandmaji k ustavi SFRJ iz leta 1974.⁴⁰ Amandmaji so bili predstavljeni kot nujno potrebna ustavna podlaga za ekonomsko reformo, a tudi za postopno reformo in demokratizacijo političnega sistema. Sprejeto besedilo je v mnogočem zelo splošno in nedorečen kompromis med različnimi koncepti razvoja, zato so bile spremembe dokaj omejene in parcialne, vseeno pa so odprle nove možnosti razvoja. Na gospodarskem področju je bil še vedno pretežno uveljavljen sistem »dogovorne ekonomije« in poseganja države v gospodarjenje, so pa spremembe omogočile začetek reforme in širše uvajanje tržnega gospodarjenja. Spremembe političnega sistema so bile večinoma kozmetične, a jih lahko ocenimo kot postopno razgrajevanje delegatskega skupščinskega sistema, pri čemer pa ni bilo soglasja o potrebnih novih rešitvah. Poleg tega so sprejete ustavne spremembe pomembno porušile koherentnost ustavnega sistema, saj posamezni deli ureditve niso bili več povsem skladni z ostalimi deli ter zlasti z opredelitvami, načeli in usmeritvami, zapisanimi v temeljnih načelih ustave SFRJ, v katere ustavni amandmaji ob odsotnosti političnega soglasja niso posegli.⁴¹

⁴⁰ Uradni list SFRJ, št. 70/1988, Ustavni amandmaji (IX–XLVIII) k ustavi SFRJ.

⁴¹ Mitja Žagar: Primerjalna analiza amandmajev k ustavam SR in SAP iz leta 1989 v primerjavi z ustavo SFRJ (1974) in ustavnimi amandmaji (1981, 1988): Primerjava amandmajev k ustavi SFRJ (1988) z amandmaji k ustavam SR in SAP iz leta 1989. Razmnoženo gradivo, naročnik Predsedstvo SR Slovenije, Ljubljana, oktober–november 1989 (dalje Žagar, Primerjalna analiza), str. 7–8.

Po sprejemu ustavnih amandmajev so se konflikti in družbena kriza zaostri, če do te mere, da jih ni bilo več mogoče uresničevati, hkrati pa tudi ni bilo več mogoče zagotoviti soglasja in mobilizacije za nadaljnjo reformo političnega sistema in za uresničevanje ekonomske reforme.

Vseeno ocenjujem, da so ustava in zlasti amandmaji k ustavi SFRJ iz leta 1988 omogočili demokratizacijo ter postopno uveljavljanje političnega pluralizma in večstrankarskega sistema. Ti procesi so v različnih okoljih v Jugoslaviji potekali različno hitro in intenzivno, kar je vsaj v določeni meri še dodatno zaostri konflikt. Na drugi strani je ustava pomenila tudi omejitve v uveljavljanju večstrankarskega političnega sistema, kar je vsaj v prvem obdobju ob koncu osemdesetih let terjalo uporabo številnih kompromisnih rešitev.

Proces sprejemanja amandmajev k republiškim in pokrajinskim ustavam leta 1989, ki naj bi zagotovil njihovo usklajitev s spremenjeno ustavo SFRJ, pa je omogočil reforme v republikah, kar je izkoristila zlasti Slovenija.⁴² Z ustavnimi amandmaji je v normativnem delu slovenske ustave uveljavila svojo pravico do samoodločbe ter ekonomske suverenosti delovnih ljudi in občanov Slovenije,⁴³ kar je postavilo normativne temelje in okvire za uveljavljanje ekonomske reforme in tržnega gospodarstva ter za uveljavljanje večstrankarskega sistema. Tako je bil postavljen ustavni okvir za prve prave večstrankarske volitve v Sloveniji po drugi svetovni vojni, ki so bile spomladi leta 1990.

Temeljno uradno politično izhodišče slovenske politike je ves čas bilo, da je treba v procesu ustavnih sprememb, uveljavljanja samostojnosti Slovenije in sprejema nove slovenske ustave dosledno spoštovati načelo ustavnosti in zakonitosti ter veljavne postopke za ustavno revizijo. Tako je Slovenija do razglasitve suverenosti in neodvisnosti slovenske države upoštevala Ustavo SFRJ, čeprav se v praksi njene določbe pogosto niso več uresničevale. Zvezna ustava po sprejemu ustavnih amandmajev leta 1988 v mnogočem notranje ni bila več koherentna, kar je v nekaterih primerih omogočalo zelo različne razlage vsebine in pomena posameznih njenih določb. Zato so bili pogosti spori pri razlagi posameznih določb zvezne ustave ter skladnosti ali neskladnosti posameznih določb republiških in pokrajinskih ustav s to ustavo, kar je še zaostrovalo nasprotja in konflikte v Jugoslaviji.

---

⁴² Uradni list SRS, št. 32/1989, Ustavni amandmaji IX–XC k ustavi SR Slovenije.

⁴³ Ustavna amandmaja X in XI (1989) k ustavi SRS. Omenjene določbe so v drugih delih Jugoslavije ostro kritizirali, jih označevali kot »slovenski separatizem« in »razbijanje Jugoslavije« ter poudarjali, da so določbe navedenih slovenskih amandmajev k protuiustavne (Žagar, Primerjalna analiza, str. 72).

IV. Sklepni komentarji⁴⁴

Na podlagi navedenega lahko potrdimo delovno hipotezo in ugotovimo, da je bila Ustava SFRJ iz leta 1974 pomemben formalni okvir in dejavnik razvoja v sedemdesetih in osemdesetih letih prejšnjega stoletja, saj je vzpostavila nov ustavni okvir in reformirala politični sistem ter se tako izkazala kot mehanizem za razreševanje kriz in konsolidacijo političnega sistema, hkrati pa je ta ustavni okvir omogočal proces postopne demokratizacije v posameznih okoljih in v drugi polovici osemdesetih let tudi vzpostavitev formalnih okvirov za uveljavitev večstrankarske demokracije. Po drugi strani pa ustava ni uspela zagotoviti uspešnega funkcioniranja političnega sistema v spremenjenih pogojih, ko je bilo treba odgovoriti na zaostreno krizo z uveljavitvijo odločnih ekonomskih in političnih reform, ki bi terjale tudi korenito institucionalno reformo. Tako bi jo lahko v tem kontekstu ocenili kot oviro za reforme ter hitrejšo in uspešnejšo demokratično tranzicijo.

Moje ocene in komentarji ustavne ureditve jugoslovanske federacije iz leta 1974 pa so še veliko bolj kompleksni in večplastni. Tako je v oceni uspešnosti te ustave, ki dolgoročno sicer ni uspela uresničiti ciljev in pričakovanj svojih ustvarjalcev, treba ugotoviti, da je bila sprva – v obdobju konjunktura, ko sta predsednik Tito in ZKJ suvereno obvladovala sistem in družbo – dokaj uspešna in da so se večji problemi pojavili šele v času, ko se kriza začela zaostrovati. Zato lahko sklenemo, da ustava ni bila uspešna v izpolnjevanju svoje ključne naloge, ki je bila, zagotoviti družbeno stabilnost in uspešno delovanje političnega sistema ter preprečiti in razrešiti morebitne družbene konflikte, ki bi to lahko ogrozili.

Čeprav je ustava temeljni pravni dokument in temelj sodobnih političnih sistemov, ki naj bi bil praviloma izraz družbenega in političnega soglasja v posamezni državi v nekem obdobju, je hkrati vsaj do določene mere tudi ideološki dokument, instrument in mehanizem, ki izraža zlasti elemente vladajoče ideologije in njenih izhodišč. Ker je bilo ideološko izhodišče ustave SFRJ iz leta 1974, da se v Jugoslaviji izgrajuje brezrazredna in nekonfliktna družba, so iz njega izhajale narava, vsebina in struktura političnega sistema, ki ga je vzpostavila ustava. Tako zvezna ter republiške in pokrajinske ustave niso urejale formalnih mehanizmov in postopkov za preprečevanje, upravljanje in razreševanje kriz in različnih družbenih konfliktov znotraj institucij političnega sistema.

Usodnost te pomanjkljivosti ustavne ureditve je še poudarilo dejstvo, da sta s smrtjo predsednika Tita ter krizo in razpadom ZKJ v osemdesetih letih izginila in prenehala funkcionirati ključna neformalna dejavnika za preprečevanje, uprav-

---

⁴⁴ Povzeto in predelano po: Mitja Žagar: Nekaj hipotez o kvadraturi kroga: Ustava SFRJ in proces osamosvajanja Republike Slovenije. (Etnična dimenzija osamosvajanja Slovenije). V: Razprave in gradivo, 1994/1995, št. 29–30, str. 231–260.

ljanje in razreševanje kriz in konfliktov. Zato v pogojih zaostrene družbene krize brez formalnih mehanizmov in postopkov za preprečevanje, upravljanje in razreševanje kriz in konfliktov obstoječi ustavni sistem ni uspel opravljati svoje temeljne družbene funkcije, ki jo lahko opredelimo kot zagotavljanje družbene stabilnosti in pogojev za uspešno delovanje političnega sistema, ki mora biti sposoben, da se ustrezno in učinkovito odzove na obstoječe politične razmere in morebitne probleme. Tudi to je eden od razlogov, ki so – ob nesposobnosti sistema, da bi v pogojih povečane napetosti in intenziviranih konfliktov oblikovali in sprejeli za vpletene strani sprejemljivo rešitev – privedli do razpada jugoslovanske skupnosti.

V pogojih, ko ni bilo mogoče doseči soglasja glede vsebine ustavnih določb in njihovega uresničevanja, so se v različnih okoljih pojavile različne razlage posameznih določb zvezne ustave, ki so bile pogojene s specifičnimi interesi, politiko in ideologijo teh okolij. Pri tem tudi ni bilo mogoče zagotoviti za vse sprejemljivega realnega in objektivnega presojanja ustavnosti in zakonitosti tovrstnih interpretacij ter sklepov in dokumentov, ki so jih na podlagi teh različnih interpretacij v posameznih okoljih sprejemali.

Ustava je upoštevala večetnično/večnacionalno naravo federacije in poudarila enakopravnost narodov in narodnosti⁴⁵ na podlagi načela bratstva in enotnosti, ki naj ga ti narodi in narodnosti v jugoslovanski skupnosti uresničujejo.⁴⁶ Ustava je opredelila tudi institucije, mehanizme in postopke, ki naj to izhodišče in načelo zagotavljajo, ki so med drugim vključevali tudi enakopravno in proporcionalno zastopanost federalnih enot v institucijah federacije, odločanje s soglasjem v zadevah, ki so pomembne za enakopravnost narodov in narodnosti, republik in avtonomnih pokrajin. Pariteta pa ni bila uveljavljena le v zakonodajnih telesih, kar je običajna praksa, ampak tudi v predsedstvu, ki je bilo kolektivni »šef« države, ter v izvršilni in sodni veji oblasti. Zanimivo je, da se je pariteta med drugim uveljavila tudi v organiziranosti in delovanju ZKJ ter v organiziranosti in delovanju drugih takratnih družbenopolitičnih organizacij.

Uveljavitev etničnega pluralizma kaže, da je jugoslovanska ustavna ureditev dopuščala in omogočala določeno raven in posamezne segmente družbenega pluralizma tudi v političnem sistemu, čeprav seveda politični pluralizem večstrankarskega tipa ni bil dovoljen. To je verjetno vsaj v posameznih okoljih olajšalo procese demokratizacije ter uveljavljanje večstrankarske politike in političnega sistema.

Če primerjamo normativno ureditev v Ustavi SFRJ z ustavami drugih federacij v tem času, lahko ugotovimo, da je bila formalno jugoslovanska federacija dokaj decentralizirana.⁴⁷ Ustava SFRJ je jugoslovansko federacijo opredelila

⁴⁵ Prvi odstavek razdelka I temeljnih načel ter 1. in 245. člen ustave SFRJ, 1974.

⁴⁶ Razdelek I temeljnih načel ustave SFRJ, 1974.

⁴⁷ Ivo D. Duchacek: Power maps: Comparative politics of constitutions. Santa Barbara, London 1973.

kot zvezno državo, ki je »državna skupnost prostovoljno združenih narodov in njihovih socialističnih republik ter socialističnih avtonomnih pokrajin Kosova in Vojvodine v sestavi Socialistične republike Srbije«. ⁴⁸ Socialistično republiko opredeljuje kot (nacionalno) »državo, ki temelji na suverenosti naroda ter na oblasti in samoupravljanju delavskega razreda in vseh delovnih ljudi«. ⁴⁹ Socialističnih avtonomnih pokrajin ustava ne opredeljuje kot (nacionalne) države, ampak le kot »avtonomno socialistično samoupravno demokratično družbenopolitično skupnost«, ki naj zagotovi etnično enakopravnost in ohranitev etnične pluralnosti te skupnosti. ⁵⁰ Uveljavljeno pravilo enumerativne opredelitve federalnih pristojnosti, načelo domneve pristojnosti v korist republik, enaka zastopanost v federalnih organih in v Zboru republik in pokrajin Skupščine SFRJ uveljavljeno odločanje s soglasjem je, formalno gledano, v primerjavi s prejšnjimi obdobji in drugimi federacijami v svetu okrepilo samostojnost in položaj republik in do določene mere tudi avtonomnih pokrajin. ⁵¹

V praksi sta kohezijo sistema in vsaj v posameznih obdobjih po drugi svetovni vojni dokajšnjo mero centraliziranosti zagotavljala predsednik Tito in zlasti KPJ/ ZKJ kot nosilka političnega monopola, saj je bilo v tej organizaciji uveljavljeno načelo »demokratičnega centralizma«. Ob upoštevanju dejstva, da je bila velika večina vseh ključnih vodilnih kadrov članov te organizacije, postane vpliv KPJ/ ZKJ še bolj jasen. Vseeno pa kaže ugotoviti, da so se postopoma tudi dejansko decentralizacija in z njo avtonomnost in samostojnost republik in tudi pokrajin krepile. Uveljavljanje avtonomije in samostojnosti republik je še povečalo razlike v njihovem razvoju in v hitrosti procesa demokratizacije in uveljavljanja političnega in strankarskega pluralizma v posameznih okoljih, prispevalo pa je tudi k jasnejšemu oblikovanju in izražanju specifičnih interesov posameznih republik ter k zaostrovanju konfliktov med njimi.

V osemdesetih letih se je samostojnost republik tudi dejansko začela krepiti, hkrati pa so se porajali predlogi za reformo federalnega sistema – na eni strani tisti, ki so terjali nadaljnjo decentralizacijo, na drugi strani pa predlogi za centralizacijo in okrepitev pristojnosti in moči federacije. Med predlogi, glede katerih ni bilo mogoče doseči potrebnega soglasja, omenjam le slovenske pred-

⁴⁸ 1. člen ustave SFRJ (1974).

⁴⁹ I. razdelek temeljnih načel in 4. člen ustave SFRJ (1974), ki poudarja »dvojno naravo« republik, ki je hkrati «socialistična samoupravna skupnost delovnih ljudi in občanov ter enakopravnih narodov in narodnosti».

⁵⁰ 4. člen ustave SFRJ (1974) izrecno določa, da ustava SR Srbije določa tudi, katere pravice se uresničujejo na ravni republike kot celote. Na podlagi tega člena so kasneje v Srbiji utemeljevali ukinitve avtonomije obeh pokrajin z ustavo Republike Srbije (1990).

⁵¹ Gl. člene 244, 267, 271, 273–279, 281, 283, 286, 290, 291 in 292 Ustave SFRJ iz leta 1974, ter ustavne amandmaje XXIX, XXXVI, XXXVII, če omenjeni sporni amandma XXXVIII, ki ureja financiranje JLA, in amandma XXXIX k Ustavi SFRJ iz leta 1974, ki so bili vsi sprejeti leta 1988.

loge za oblikovanje asimetrične federacije ter kasneje slovenske in hrvaške predloge za oblikovanje konfederalne skupnosti.⁵²

Pravico (narodov) do samoodločbe kot (kolektivno) pravico prebivalstva na določenem ozemlju, da sami in svobodno določijo svoj pravni in upravni (administrativni) status, opredeljujejo mednarodni pravni dokumenti,⁵³ bila pa je navedena tudi v Ustavi SFRJ.

Že Ustava FLRJ iz leta 1946 je opredelila jugoslovansko zvezno republiko kot »skupnost enakopravnih narodov, ki so na temelju svoje pravice do samoodločbe, vključno s pravico do odcepitve, izrazili svojo voljo, da živijo skupaj v federativni državi«. ⁵⁴ Pri tem je zanimivo dejstvo, da ustava ni več poudarjala pravice slehernega naroda oziroma republike, »da izstopi iz federacije, če se ne strinja z obliko vlade, ki bi jo drugi narodi sprejeli proti njegovi volji,« ki jo je prej izrecno določala deklaracija o temeljnih pravicah narodov in državljanov Demokratične federativne Jugoslavije.⁵⁵ Ob sprejemanju ustave po vojni je očitno prevladal strah, da bi tako jasno opredeljena pravica do odcepitve slehernega jugoslovanskega naroda oziroma republike lahko povzročila razpad nove države.⁵⁶

Normativni del ustav SFRJ iz leta 1963 in 1974 ne vsebuje več določbe o pravici narodov do samoodločbe. Navedena je le še v besedilih, ki sta opredeljevali temeljna načela obeh ustav, ki so bila izhodišče za razlago in uporabo ustavnih določb.⁵⁷ Ti besedili opredeljujeta pravico do samoodločbe narodov v

⁵² Žagar, *Sodobni federalizem*, str. 325–437.

⁵³ Prvi odstavek 1. člena mednarodnega pakta o ekonomskih, socialnih in kulturnih pravicah ter prvi odstavek 1. člena mednarodnega pakta o političnih pravicah. Deklaracija o načelih mednarodnega prava, ki zadevajo miroljubne odnose in sodelovanje med državami v skladu z ustanovno listino združenih narodov (Resolucija GS št. 2625–XXV iz leta 1970) priznava to načelo kot temeljno načelo mednarodnega prava, vendar hkrati poudarja tudi nekatere njegove omejitve: «Nothing in the foregoing paragraphs shall be constructed as authorizing or encouraging any action which would dismember or impair, totally or in part, the territorial integrity of political unity of sovereign and independent States conducting themselves in compliance with the principle of equal rights and self-determination of peoples as described above and thus possessed of a Government representing the whole people belonging to the territory without distinction as to race, creed or colour.»

⁵⁴ 1. člen ustave FLRJ. V: *Novi ustavi : Zbirka ustava donetih posle drugog svetskog rata (1948)*, str. 11. Branko Petranović, Momčilo Zečević: *Jugoslovanski federalizam : ideje i stvarnost*, Tematska zbirka dokumenta, Prvi tom 1914–1943. Beograd 1987 (dalje Petranović, Zečević, *Jugoslovanski federalizem*), str. 234–244; Strobl, Kristan, Ribičič, *Ustavno pravo SFRJ*, str. 52–71.

⁵⁵ Deklaracija o temeljnih pravicah narodov in državljanov Demokratične federativne Jugoslavije. V: *Prvo in drugo zasedanje AVNOJ*; 26. in 27. novembra 1941 in 29. in 30. novembra 1943. Ljubljana 1973, str. 289.

⁵⁶ Petranović, Zečević, *Jugoslovanski federalizem*, str. 230–233.

⁵⁷ Temeljna načela v uvodnem delu ustave SFRJ iz leta 1963 so nekakšna posebnost jugoslovanske ustave, ki jo je sprejela kasneje tudi ustava SFRJ iz leta 1974. Čeprav gre za ideološka ter političnoprogramska izhodišča ustave, iz katerih izhaja normativni del besedila, pa so po večinski sprejetem mnenju temeljna načela bila sestavni del ustave, ki ga je treba spoštovati in uresničevati, čeprav so njihove določbe zelo splošne in včasih v ustavi ni raz-

zgodovinskem kontekstu narodnoosvobodilne vojne, ko je bila oblikovana jugoslovanska federacija. Nekateri – zlasti srbski – avtorji so zato to določbo razlagali tako, da so svojo pravico do samoodločbe narodi Jugoslavije uresničili s tem, ko so se združili v Jugoslavijo; drugi avtorji pa so poudarjali, da so s svojim dejanjem med narodnoosvobodilno vojno narodi sicer uresničili svojo pravico do samoodločbe, vendar pa ta pravica s tem dejstvom ni ugasnila, saj gre za stalno pravico, ki je vezana na dejstvo obstoja posameznega naroda.⁵⁸

Slovenija je vztrajala, da je pravica narodov do samoodločbe trajna in neodtujljiva pravica ter da vključuje tudi pravico do odcepitve, kar je potrdil leta 1989 sprejeti amandma X k Ustavi SR Slovenije iz leta 1974.⁵⁹

Leta 1991 je mnenje, da pravica narodov do samoodločbe ne ugasne, v Jugoslaviji vse bolj prevladalo, prav tako pa se je vse bolj poudarjala tudi suverenost republik kot (nacionalnih) držav. S formalnim mednarodnim priznanjem Slovenije in Hrvaške ter kasneje Bosne in Hercegovine ter Makedonije je takšno stališče potrdila tudi mednarodna skupnost.

Ob vseh omejitvah je Ustava SFRJ iz leta 1974 z uvedbo decentraliziranega federalizma in poudarjeno avtonomijo federalnih enot, z uveljavljanjem integralnega modela samoupravljanja in pluralizma samoupravnih interesov ter s tem z odpiranjem političnega prostora omogočila diverzifikacijo razvoja ter uveljavljanje etničnega in interesnega pluralizma. To je omogočilo proces demokratizacije, ki je različno hitro potekal v različnih okoljih in ki je končno omogočil tudi uveljavljanje strankarskega pluralizma – sprva v Sloveniji in vsaj formalno v okviru Socialistične zveze delovnega ljudstva. Amandmaji k ustavi SFRJ iz leta 1988 so prostor še bolj odprli in omogočili sprejem ustavnih amandmajev k ustavi SRS leta 1989. Amandmaji k slovenski ustavi so dejansko postavili ustavni temelj političnemu pluralizmu, omogočili oblikovanje in delovanje političnih strank; s tem so omogočili tudi večstrankarske volitve leta 1990, po katerih je v Sloveniji oblast prevzela koalicijska vlada prejšnjih opozicijskih strank združenih v DEMOS (Demokratska opozicija Slovenije).

---

delanih posebnih mehanizmov za njihovo uresničevanje. Predvsem pa naj bi temeljna načela pomenila opredelitev temeljnih pravnih načel ter izhodišča in merilo, po katerem se presojuje vse pravne in samoupravne norme ter delovanje vseh in vsakogar; zato so včasih govorili celo o «nadustavni» naravi teh določb. (Več o tem Strobl, Kristan, Ribičič, Ustavno pravo SFRJ, str. 89–90.)

⁵⁸ O naravi jugoslovanske federacije in odnosov v njej ter različna stališča o suverenosti in pravici do samoodločbe gl. Zvonko Lerotić: Jugoslovenska politična klasa i federalizam. Zagreb 1989; Bosa M. Nenadić: Veče republika i pokrajina Skupštine SFRJ. Beograd 1988; Pavle S. Nikolić: Federacija i federalne jedinice : uticaj federalnih jedinica na vršenje federalne vlasti, Ustavno-pravni aspekt. Beograd 1989; Za konfederalno Slovenijo : Zbornik razprav. Ljubljana 1990.

⁵⁹ Omenjeno določbo vsebuje tudi 3. člen ustave Republike Slovenije iz leta 1991, Uradni list RS, št. 33/1991.

Kot omenjeno, v kriznih razmerah in ob obstoju različnih konceptov razvoja ob koncu osemdesetih let ni bilo mogoče doseči soglasja, ki bi bilo potrebno za uveljavitev celovite in učinkovite reforme, ki bi nujno terjala tudi spremembe ustave in nekatere – za takratne razmere in politiko – radikalne rešitve. S sprejemom ustavnih amandmajev leta 1988, ki so bili nujni vsaj za uvedbo posameznih delnih ekonomskih reform, je ustavna ureditev SFRJ postala notranje neuskkljena in nekoherentna. Posamezni deli so bili celo v nasprotju z drugimi, kar je zlasti veljalo za odnos med temeljnimi načeli ustave in spremenjenimi deli normativnega dela besedila. To je seveda omogočalo obstoj bistveno različnih in celo diametralno nasprotnih razlag posameznih ustavnih določb, kar je bilo zlasti sporno ob odsotnosti sistemskih mehanizmov, ki bi omogočili ustrezno in demokratično razreševanje omenjenih in drugih družbenih konfliktov. Zato ne preseneča, da so dopolnjeno in spremenjeno ustavo SFRJ kot podlago za utemeljevanje svojih stališč in ravnanja uporabljali tudi nasprotniki demokratizacije, decentralizacije in uveljavljanja samostojnosti nekdanjih jugoslovanskih republik. Trdili so, da branijo ustavno ureditev ter njena temeljna načela in usmeritve, saj se borijo proti separatističnim težnjam posameznih republik – zlasti Slovenije –, ki so po njihovem mnenju ogrožale ne le ustavno ureditev, ampak celo sam obstoj jugoslovanske federacije. Ta argument je uporabila tudi jugoslovanska armada, ob svojem posredovanju v Sloveniji, ko je začela »desetdnevno vojno« 26. junija 1991 in pri tem trdila, da brani ustavno ureditev in ozemeljsko celovitost Jugoslavije. To posredovanje armade je dejansko pomenilo ne le konec jugoslovanske federativne skupnosti, ampak je tudi izničilo možnosti za njeno preoblikovanje v konfederalno skupnost.

Zato lahko svoj prispevek sklenem z ugotovitvijo in kritičnim stališčem, da so bili vsebina, vloga, pomen, učinki in posledice jugoslovanske ustave iz leta 1974 ne le mnogoteri in različni, ampak so bili pogosto tudi nekoherentni in nasprotujoči si. Vseeno kaže poudariti, da so prav te značilnosti ustavne ureditve omogočile in v mnogočem pogojevale demokratizacijo in razvoj, ki je omogočil osamosvojitve Slovenije na podlagi načela samoodločbe narodov. Po drugi strani pa je ta ustava zaradi svojih slabosti in ideološke narave, katerih posledice so bile neučinkovitost in neuspešnost sistema na področju urejanja in upravljanja različnosti ter odsotnost primernih mehanizmov in postopkov za preprečevanje, upravljanje in razreševanje kriz in konfliktov, prispevala k zaostrovanju krize in razpadu federacije na način, ki je povzročil mnoge tragične posledice.

THE CONSTITUTION OF THE SOCIALIST FEDERAL REPUBLIC
OF YUGOSLAVIA AND CONSTITUTIONAL SYSTEM OF 1974:
INDUCER OF CRISES OR MECHANISM OF RELEASE

SUMMARY

The 1974 Constitution of the Socialist Federal Republic of Yugoslavia represented an important landmark in the constitutional development of the Yugoslav federation after World War II. Like all constitutions, legal and political documents, this Yugoslav (federal) Constitution was a product of economic, social, political and other situations and circumstances as well as consequence of the balance of powers, establishing itself in a certain time in the context of historical processes. By all means we can define this Constitution of the Socialist Federal Republic of Yugoslavia as an attempt of the ruling regime to resolve the crises of the 1960s and the beginning of the 1970s and provide for a more suitable institutional framework for further development of socialist selfgovernment, which the ideologists at that time saw as the most suitable system and mechanism for the regulation and management of social relations as well as for the resolution of problems and crises. In the 1970s it seemed at first that the Constitution completed its role and task. In this time, and also in the 1980s, it was proclaimed as one of the most successful models of governing and managing ethnically plural societies in the world, and it was admired by many. Then the economic, social and political crisis started deepening in the 1980s and finally led to the dissolution of the Yugoslav federation. At that time it turned out that this Constitution was a suitable normative framework for the periods of social and political stability, economic growth and development, for the time of relative prosperity and rising living standard. However, as the conflicts worsened due to crises, it became obvious that it completely failed in successfully managing and resolving the crises and conflicts.

An important reason for this weakness of the Constitution was the ruling ideology, which, convinced that the system of »socialist selfgovernment« can solve any crisis and conflict, pronouncing the »socialist society« as a »non-conflict society«, »forgot« to integrate the institutional and formal procedures and mechanisms for the prevention, management and resolution of tense crises and conflicts into the constitutional system. Probably this was done with the conviction that the »informal mechanisms« for the management and resolution of crises and conflicts, which relied on the key factors – president Tito and the government monopoly of the Communist Party (League of Communists of Yugoslavia) – would also in the future keep successfully and efficiently carrying out its function. Of course, it was not expected that Tito would die and that the 1980s crisis would tear apart the monopoly of power and government as well as define the social environment, where the power struggle and the struggle for Tito's legacy took place. It turned out that in a critical situation, in the

absence of an undisputed leader, broader democratic contexts and contents, and in the time of strengthening national (and nationalist) political elites the collective leadership system was obviously not suitable for such circumstances.

Nevertheless, the 1974 Constitution of the Socialist Federal Republic of Yugoslavia provided the framework for the process of democratisation and the normative foundation for the introduction of multiparty democracy and multiparty political system.

It is also interesting to analyse this Yugoslav Constitution in the context of the struggle between the centralists and decentralists, taking place during the whole existence of the Yugoslav state (and also as soon as during World War I), with the centralists mostly prevailing. The 1974 Constitution represents one of the few victories of the decentralists, which was therefore proclaimed by the centralists as the first step and the reason for the dissolution of the Yugoslav federation. However, a historical overview demonstrates that the centralist solutions did not prove any better, and as a rule they led to mounting tensions in ethnic relations and gave rise to conflicts in this ethnically plural country.

UDK 347.192:323.22(497.1)"1974"

Ivan Kristan**Ustava SFRJ 1974 – generator krize Jugoslavije?*

Govoriti o razmerah v Sloveniji in v Jugoslaviji v letih 1968–1988 ni izziv samo za zgodovinarje, ampak tudi za ustavne pravnike. To obdobje je zame zanimivo, ker sem bil v tem času osebno vpleten v procese institucionalne graditve jugoslovanske federacije in interpretiranja njenih teoretičnih temeljev. Po drugi strani pa sem doživel tudi Miloševićevo rušenje jugoslovanske federacije in sem se imel priložnost soočiti z njim pred Mednarodnim kazenskim sodiščem za Jugoslavijo (ICTY) v Haagu, kjer sem nastopil kot ekspertna priča tožilstva.

Ustava SFRJ iz leta 1974 je, gledano primerjalnopravno, vzpostavila najustreznejši model za večnacionalne federacije. Odnose med federacijo (to je centrom) in federalnimi državami (enotami) je postavila na načelo izvorne suverenosti (pristojnosti) federalnih držav in izvedene suverenosti (pristojnosti) federacije. Primarnost federalnih držav in izvedenost federacije je utrdila z načelom domneve pristojnosti v korist federalnih držav. Uveljavljeni sta bili načelo paritete pri sestavi odločilnih organov federacije in načelo soglasja pri sprejemanju odločitev na zveznem nivoju. Soglasje je bilo potrebno tudi pri sprejemanju in spreminjanju zvezne ustave. Ta model je bil primerjalnopravno daleč najprijaznejši do članic federacije med vsemi modeli federacij. Poudariti je treba, da se je ta model federacije izgrajeval na slabi izkušnji unitarne Kraljevine Jugoslavije, kjer so bili posamezni narodi, med njimi slovenski narod, zatirani, in na sklepih Avnoja o samoodločbi narodov.

Od Ustave FLRJ 1946 naprej je bilo potrebno postopoma premagovati težnje centralizma in unitarizma. Upoštevanje spremembe v letih 1967–1971, je Ustava SFRJ leta 1974 predstavlja kulminacijo v procesu krepitve načela federalizma v večnacionalni jugoslovanski federaciji.

Nisem prepričan, da je smiselno tej ustavi naprtiti krivdo, da je generirala krizo v drugi Jugoslaviji, češ da je bila uporabna samo za prvo razdobje do osemdesetih let, v času družbene in politične stabilnosti, popolnoma pa da je zatajila v kriznih razmerah, ker da je »pozabila v ustavni sistem vgraditi institucionalne in formalne postopke in mehanizme za preprečevanje, upravljanje in razreševanje zaostrenih kriz in konfliktov«, kot meni Mitja Žagar v svojem prispevku.

---

* Dr., redni prof. v pokoju, Podlubnik 60, SI-4220 Škofja Loka

Katere postopke in mehanizme naj bi v ustavi pozabili vgraditi v ustavni sistem?

Ustava sama ni mogla ustaviti Miloševića, ki je izsiljeval spremembo zvezne ustave, tako da bi dobili centralistično-unitaristično Jugoslavijo, ki bi ustrezala konceptu Velike Srbije. Pri rušenju Ustave 1974 so Miloševiću pomagale vse republike, žal tudi Slovenija, in sicer tako, da so dale leta 1988 soglasje na pripravljene spremembe Ustave SFRJ.

Odločilen korak v smeri erozije ustavnih mehanizmov v delovanju federacije, ki je temeljila na primarnosti republik in avtonomnih pokrajin ter sekundarnosti federacije, je bila sprememba ustave SFRJ leta 1988. To spremembo je zahtevala Srbija, ki je s tem hotela oslabiti federalizem in okrepiti centralizem z zagotovljeno vodilno vlogo Srbije. Žal so vse republike, med njimi tudi Slovenija, nekritično podprle ustavne amandmaje.

Sprva se je zdelo, da bo Slovenija k spremembam ustave pristopila selektivno. Organizirana je bila temeljita javna razprava o osnutku zveznih ustavnih amandmajev. Ugotovitve iz te razprave je Skupščina SR Slovenije 22. junija 1988 povzela v svojem mnenju, v katerem je amandmaje razdelila v tri skupine. V prvi skupini so navedeni amandmaji, ki niso sprejemljivi in k njim Slovenija ne bi smela dati soglasja ali pa bi o tem morali razpisati referendum; raziskava javnega mnenja je pokazala, da naj bi 48,6% ljudi menilo, da je referendum potreben, 24,2% je bilo nasprotnega mnenja. Proti amandmajem in za referendum so bili v ZSMS, Društvu slovenskih pisateljev, na 2. zboru slovenskih kulturnih delavcev itd.

Žal se je potem slovenski politični vrh odločil, da bo Slovenija podprla vse amandmaje in da ne bo razpisala referenduma. Zavrnen je bil tudi predlog, da bi dajali soglasje k posamičnim amandmajem, ne pa da bi jih potrdili v paketu, za kar sem se zavzemal v ustavni komisiji. Če bi potrjevali posamične amandmaje, bi lahko zavrnili nesprejemljive amandmaje, s katerimi je bila degradirana suverenost republike Slovenije. O tem sem pisal v članku *Degradacija Suverenosti SR Slovenije*.¹ Vsekakor utemeljitev, da referendum ni potreben, ker da so v amandmajih zajeti vsi predlogi iz javne razprave, ni ustrezala resnici, saj je bilo najmanj 9 amandmajev nesprejemljivih.

Predsedstvo SFRJ je 26. februarja 1989 razglasilo izredno stanje na Kosovu in tako zadušilo stavko rudarjev v Starem trgu. Zvezna skupščina je 1. marca 1989 potrdila uvedbo izrednega stanja, pri čemer so sodelovali tudi slovenski delegati. Žal delegati niso upoštevali stališča delegatske baze, saj je bilo proti izrednemu stanju zbranih v Sloveniji milijon podpisov in je bila to tudi zahteva zborovanja v Cankarjevem domu. Za Telex (30. 3. 1989) sem tedaj napisal članek »Mojsova učna ura zgodovine za Mlinarja« s podnaslovom »Milijon podpisov zgrešilo slovenske delegate«.

---

¹ Ivan Kristan: *Degradacija suverenosti SR Slovenije* (ob spremembi ustava SFRJ l. 1988). V: *Zbornik znanstvenih razprav*, 1989, str. 111–131.

Vprašanje torej je, kateri mehanizmi so manjkali Ustavi SFRJ, da bi preprečila to dejanje Predsedstva SFRJ in soglasje republiških skupščin k temu dejanju, ki je pomenilo prvi korak k rušenju SFRJ. Republike so dejansko imele veto na spremembo ustave, ker se je ustava spreminjala s soglasjem vseh.

Kot ekspertna priča tožilstva pred Mednarodnim kazenskim sodiščem v Haagu v procesu proti Slobodanu Miloševiću sem v svojem elaboratu podrobno dokumentiral kršitev načel pravne države in kršitev zveznih zakonov in ustave SFRJ, ki jih je Srbija zagrešila v procesu ukinjanja avtonomije na Kosovu. Utemelžil sem tudi svoje stališče, da je bilo spreminjanje ustave SR Srbije v času izrednega stanja na Kosovu protizakonito, ker so za to spremembo, s katero so Kosovu odvzeli bistvene pristojnosti, izsilili soglasje kosovske skupščine. Ob tem sem opozoril tudi na študijo Združenih narodov o spoštovanju človekovih pravic v izrednih razmerah.

THE 1974 CONSTITUTION OF THE SOCIALIST FEDERAL REPUBLIC OF YUGOSLAVIA – GENERATOR OF THE YUGOSLAV CRISIS?

SUMMARY

The Constitution of the Social Federal Republic of Yugoslavia (hereinafter SFRJ) of 1974 represented the culmination in the process of strengthening the principle of federalism in the multi-national Yugoslav Federation. The SFRJ constitution, as far as the comparative legal aspect is concerned, established the most suitable model of multi-national federations. The relations between the centre and the federal units (states) were based on the principle of original sovereignty (jurisdiction) of federal states and the derived sovereignty (jurisdiction) of the Federation. The primary nature of the federal states and the derived nature of the Federation were strengthened with the principle of presumed jurisdiction in favour of the federal states. The principle of parity in the makeup of the decision-making bodies of the federation and the principle of consensus in the decision-making process at the federal level was implemented. This, however, did not ensure that the Constitution itself could stop the Serbian demands under the leadership of Slobodan Milošević, who tried to force the changes of the federal Constitution in order to establish a centralist-unitarian Yugoslavia that would suit the Greater Serbian concept. In 1988 all republics, including Slovenia, helped Milošević in his efforts to undermine the 1974 Constitution by consenting to the proposed changes of the SFRJ Constitution.

UDK 330.34(497.1)"1968/1988"

*Aleksander Lorenčič***Gospodarske razmere v Jugoslaviji v obdobju
1968–1988: na poti v razpad*

Na začetku šestdesetih let je postalo očitno, da sta gospodarski sistem ter z njim povezana odločilna vloga države pri oblikovanju in uresničevanju gospodarske politike glavni oviri za hitrejši tehnološki razvoj in večjo vključitev v mednarodno delitev dela. Stane Kavčič je na začetku šestdesetih let v svoj dnevnik zapisal, da je začutil, kako nas vse prehiteva čas. Takrat je dozorelo spoznanje, da je treba gospodarski sistem spremeniti tako, da bo omogočeno svobodnejše delovanje tržnih zakonitosti, notranja censka razmerja bi morali prilagoditi potrebam čim večjega izvoza, vmešavanje države v gospodarstvo omejiti, podjetja pa naj bi bila pri delitvi doseženega dohodka samostojnejša.¹ V tem času se je v vodstvu Zveze komunistov Jugoslavije začela ostra polarizacija med zagovorniki centralističnega in samoupravnega modela, spor pa je potekal tudi okrog vprašanja, ali vpeljati tržne zakonitosti ali ne. Vsekakor je postalo jasno, da so reforme nujno potrebne.

Uvod v gospodarsko preobrazbo je bila tako imenovana mala reforma ali nova gospodarska ureditev. Začela se je januarja 1960, ko sta Zvezni izvršni svet (ZIS) in Zvezna skupščina sprejela predpise za preureditev deviznega, zunanjetrgovinskega, kreditnega in bančnega sistema za uveljavitev novih cenovnih odnosov in spremembe v delitvi dohodka. Žal se je že v prvem reformskem letu izkazalo, da reforma ne bo obrodila sadov. Po neuspešni reformi je bila tudi epizoda s sedemletnim gospodarskim planom kazalnik, da se v Jugoslaviji nikakor niso mogli poenotiti o razvojni usmeritvi. Na začetku šestdesetih let sta se namreč oblikovala dva tabora, ki sta zagovarjala povsem nasprotni razvojni usmeritvi: prvi, ki ga je predstavljala Srbija, je hotel razvoj obrniti nazaj, drugi, ki sta ga predstavljali Slovenija in Hrvaška, pa je z zaskrbljenostjo spremljal nazadovanje in se je zavedal nujnosti korenitih sprememb.

Po neuspešno izpeljani reformi v začetku šestdesetih let so osrednji gospodarski problemi, kot so bili nestabilnost notranjega trga, nizka storilnost ter slaba proizvodna povezanost med bazično in drugo industrijo, ostali nerešeni.

---

* Univ. dipl. zgodovinar, mladi raziskovalec, Inštitut za novejšo zgodovino, Kongresni trg 1, SI-1000 Ljubljana;
e-naslov: aleksander.lorencic@inz.si

¹ Jože Prinčič: Slovensko gospodarstvo v drugi Jugoslaviji. Ljubljana 1997, str. 56.

Po letu 1962 se je na vseh oblastnih ravneh začelo krečiti prepričanje, da pot do hitrejšega in bolj vsestranskega gospodarskega razvoja pelje le skozi ekonomsko revolucijo, ki bi odpravila staro prakso in miselnost, da se najpomembnejša gospodarska gibanja lahko urejajo le centralnoplansko in administrativno. Oblast se je zavedala, da Jugoslavija nujno potrebuje uspešno gospodarsko reformo. Kot je zapisal Peter Vodopivec, je gospodarska reforma leta 1965 pomenila zmago Kardeljeve in »slovenske smeri« v jugoslovanskem vrhu,² na kar je kazalo dejstvo, da je bila za pripravo le-te izbrana posebna delovna skupina, ki jo je vodil Boris Kraigher. »Reforma je vojna, ki jo moramo izvojevati v revolucionarnem procesu, in zahteva vojno disciplino,« je ob predstavitvi reforme dejal Kraigher. Hrvaški zgodovinar Dušan Bilandžić meni, da je leta 1965 nastopila prelomna faza v razvoju družbenoekonomskih odnosov v Jugoslaviji. Po njegovem mnenju so se v Jugoslaviji leta 1965 na področju gospodarskega sistema »lotili najglobljih sprememb, s katerimi naj bi do kraja odpravili dediščino iz administrativnega obdobja in usmerili gospodarstvo k svobodnejšim družbenoekonomskim odnosom, da bi mnogo močneje delovale objektivne ekonomske zakonitosti blagovne proizvodnje v režimu družbenega lastništva in delavskega samoupravljanja.«³ Gospodarska reforma se je začela 24. julija 1965, ko je Boris Kraigher v Zvezni skupščini predstavil njena izhodišča in cilje. Uvodoma je predstavil tri procese, na katerih naj bi temeljila. Prvi naj bi olajšal izvoz, ga stimuliral in ustvaril zainteresiranost med gospodarskimi organizacijami za nastop na tujih trgih. V tem pogledu naj bi uredil cenovna razmerja, tečaj dinarja in njegove paritete. Drugi proces naj bi spremenil dohodkovne odnose, tretji pa strnil prizadevanja za vrnitev vseh oblik porabe v realne okvire. Glavni ukrepi, ki jih je predvidevala reforma iz leta 1965, pa so bili sprememba cenovnih razmerij, okrepitev terciarnega gospodarskega sektorja, posodobitev sistema ekonomskih odnosov s tujino, omejevalna kreditna politika, sprememba davčnega sistema in politike, uravnovešanje porabe z dohodki, konvertibilnost domačega denarja ter nov odnos do nerazvitih republik in območij.⁴

Upi po uspehu reforme so bili visoki in »uresničevanje gospodarske reforme je postalo najpomembnejša naloga vse družbe.«⁵ V prvih dveh letih je gospodarska reforma prinesla veliko dobrega – cene, življenjski stroški in inflacija so se ustalili, zmanjšale so se naložbe in vloga države v razpolaganju z dohodki podjetij, rasli so storilnost in osebni dohodki, začelo se je prestrukturiranje

² Peter Vodopivec: *Od Pohlinove slovnice do samostojne države: slovenska zgodovina od konca 18. stoletja do konca 20. stoletja*. Ljubljana 2006 (dalje Vodopivec, *Od Pohlinove slovnice do samostojne države*), str. 375.

³ Dušan Bilandžić: *Zgodovina Socialistične federativne Republike Jugoslavije: glavni procesi*. Ljubljana 1980 (dalje Bilandžić, *Zgodovina SFRJ*), str. 304–305.

⁴ Jože Prinčič, Neven Borak: *Iz reforme v reformo: slovensko gospodarstvo 1970–1991*. Ljubljana 2006 (dalje Prinčič, Borak, *Iz reforme v reformo*), str. 127–130.

⁵ Bilandžić, *Zgodovina SFRJ*, str. 306.

gospodarstva in uvajanje novih tehnologij. Že v drugi polovici leta 1967 pa je vnema za uresničevanje programa gospodarske reforme popustila. Decembra 1966, dober mesec pred smrtjo, je Boris Kraigher Stanetu Kavčiču dejal, da bo reforma propadla, ker nima dovolj stvarne idejnopolitične podpore. Tako se je tudi zgodilo. Reformna prizadevanja so se po njegovi smrti najprej upočasnila, nato pa zastala. In v čem so tičali razlogi za neuspešnost reforme? Prvi, ki ni bil odločilen, je bila sama politika oziroma naravnost gospodarske stabilizacije. Cilj gospodarske stabilizacije je namreč bila precejšnja sprostitev delovanja tržnih zakonitosti, kar je pomenilo, prisiliti blagovne proizvajalce v medsebojno tekmovanje za čim večji tržni delež oziroma dohodek. Ekonomska politika je stabilizacijo razumela skorajda izključno kot politiko omejevanja povpraševanja. To pa je povzročilo, da je v prvih letih reforme prišlo do radikalnega omejevanja količine denarja v obtoku in kreditov. V takih pogojih drugi ukrepi, kot so devalvacija, sprostitev cen in prvine liberalizacije uvoza, niso prišli do izraza. Še več, tako vodena stabilizacijska politika je po dobrih dveh letih pripeljala do naraščanja brezposelnosti in stagnacije, kar je samo še zaostrilo tako gospodarske kot tudi politične odnose. Odločilnejši razlog za opuščanje reformne usmeritve pa so bila razhajanja na državni ravni in različni interesi posameznih republik. Najvplivnejši člani državnega partijskega vodstva, kot sta bila Edvard Kardelj in Vladimir Bakarić, so reformi odrekli aktivno pomoč, ker so se ustrašili njenih posledic. Republiška vodstva pa so se polarizirala do skrajne meje in se odkrito opredelila za ali proti. Leta 1968 je skopnelo še zadnje upanje za uspeh reforme. Postalo je jasno, da reforma ne more biti uspešno izpeljana v predvidenem roku, to je do leta 1970. Visoki zvezni partijski funkcionarji, kot je bil Svetozar Vukmanović, so reformo napadli in kritizirali celo v javnih glasilih. Pri tem je izstopala beograjska Borba, ki je postala glasnik tistih, ki so zahtevali okrepitev centralizma in vrnitev centralnoplanskega sistema. Leta 1969 se je proces oddaljevanja od ciljev reforme samo še pospešil in v letu 1970 so se negativna gospodarska gibanja in nesorazmerja samo še razbohotila. Ko so jeseni 1970 tudi najzvestejši privrženci reforme morali priznati, da se reformski cilji ne uresničujejo, je Stane Kavčič popustil v svojih stališčih ter svoja prizadevanja omejil na »pravno uveljavitev« reforme povsod tam, kjer je to bilo še mogoče.⁶

Priznani hrvaški ekonomist Branko Horvat je zapisal, da je bila gospodarska reforma iz leta 1965 politično zelo dobro pripravljena. Uživala je vesplošno podporo, vzbujala je upanje in omogočila pripravljenost za določena odrekovanja, da bi se dosegli višji in dolgotrajni cilji. Kot je zapisal Horvat leta 1984, bi, v kolikor bi bila reforma tudi ekonomsko tako dobro pripravljena kot politično, »Jugoslavija danes imela dohodek preko 1000 dolarjev, dinamično rast kot pred letom 1960, izločeno brezposelnost, urejen trg, konvertibilno valuto, zmanjšane regionalne razlike, razvite in opremljene ustanove družbene blaginje, pomemb-

⁶ Prinčič, Borak, *Iz reforme v reformo*, str. 132–137.

ne rezultate znanstvenih raziskav in perspektivo po še boljšem razvoju v bodoče«. V kolikor bi imela Jugoslavija omenjene rezultate, bi bil tudi večji del medrepubliških sporov in političnih napetosti brezpredmeten. Kljub temu pa je Horvat ugotovil, da »na žalost ta izredna priložnost ni bila izkoriščena«.⁷

»Druga« gospodarska reforma je v letih 1965 do 1970 obvladovala celotno življenje na prostoru druge jugoslovanske države, zato je nedvomno pustila tako pozitivne kot tudi negativne sledi v jugoslovanskem gospodarstvu. Rezultati gospodarjenja so pokazali, da so bili njeni ukrepi, zlasti v prvih dveh letih, uspešni. Decentralizacija odgovornosti za gospodarsko upravljanje skupaj z notranjim brzdanjem cen, zmanjšanje davščin in nekoliko liberalnejši uvoz so spodbudili podjetja, da postanejo učinkovitejša. Večja konkurenca doma in v tujini je pripeljala do ukrepov, ki so zmanjšali stroške proizvodnje in zahtevali boljše gospodarjenje. Večja učinkovitost in kakovost sta povečali mednarodno konkurenčnost jugoslovanskih podjetij in spodbujali izvoz na konvertibilni trg. Večji devizni zaslužek je skupaj s krediti, ki so jih dobili v industrijsko razvitih državah, omogočil večji uvoz sodobne opreme z Zahoda. Reforma je spodbudila nova gospodarska gibanja in omogočila kakovostni premik k sodobnejšemu urejanju gospodarske ureditve in razvoja. Vsekakor je njen pristop k načrtovanju in urejanju gospodarskih gibanj pomenil odmik od do tedaj veljavne metode naturalnega planiranja. S tem, ko je zagotovila več prostora tržnim dejavnikom in odločno podprla prizadevanja za postopno vključitev v mednarodne blagovne tokove, je jugoslovansko socialistično gospodarstvo potisnila naprej in stran od dogmatike centralnoplanskega sistema in avtarkične razvojne politike. Sodobniki ter popisovalci minulega so gospodarsko reformo iz leta 1965 uvrstili med dogodke posebnega pomena. Razglasili so jo za najbolje pripravljen program gospodarske preobrazbe, ki je bil izdelan v času druge jugoslovanske države. Povzdigovalci reforme so bili prepričani, da bi bila v primeru njene uresničitve usoda Jugoslavije drugačna, kot je bila. Poveličevanje reforme otežuje pot do odkrivanja resnične vloge le-te. Nesporno dejstvo namreč je, da je reforma v celoti propadla in da osrednjega cilja – preoblikovanja gospodarstva v sodobnejše samoupravno-tržno gospodarstvo – ni uresničila. Njena zasnova je bila shematična, neusklajena in ideološko preveč obremenjena. Pri tem je pomembno omeniti še eno dejstvo. Kot je zapisal Dušan Bilandžić, so »vodstva na vseh stopnjah – od osrednjih organov državne uprave do vodilnih ljudi v podjetjih – več kakor dvajset let poslovala in gospodarila v razmerah bolj ali manj administrativnega sistema in precejšen del med njimi jih ni bil dovolj usposobljen za gospodarjenje v novih situacijah tržnega gospodarstva, kadrovske spremembe pa ni bilo«. Pokazalo se je, da je »voditi proces tržnega gospodarstva zelo zapleteno«.⁸ Prav tako je priznani ekonomist Alek-

⁷ Branko Horvat: *Jugoslavenska privreda 1965–1983 : prijedlozi i rješenja*. Ljubljana, Zagreb 1984, str. 85.

⁸ Bilandžić, *Zgodovina SFRJ*, str. 309.

sander Bajt sredi osemdesetih zapisal, da načrtovalci reforme še niso bili sposobni dojeti odločilnega pomena trga v gospodarskem življenju. Na trg so gledali enostransko, zato tudi cene proizvodov, ki so jim posvetili največ pozornosti, niso nikoli dosegle svojih ekonomskih ravni. Gospodarska reforma je bila torej konservativna in prezgodnja, takoj po pojavu prvih neugodnih rezultatov pa je znova prevladala protitržna usmeritev.⁹

Ko je reforma iz leta 1965 propadla, so bili zasnovani tako zvezni kot republiški stabilizacijski programi. Strategija uresničevanja državnega stabilizacijskega programa je predvidela tri faze. Prva se je imenovala »etapa« začasnih ukrepov, druga »etapa« glavnih, odločilnih ukrepov ter tretja, ki so jo poimenovali »etapa« dodatnih ukrepov. Skozi te etape naj bi zmanjšali pristojnosti federacije, preuredili davčni sistem, proračunsko politiko in politiko dohodka ter poiskali odgovore na temeljne probleme in dileme deviznega in zunanjetrgovinskega sistema, monetarne in kreditne politike. Rezultati stabilizacijskega programa so bili pičli in vsekakor ne takšni kot je bil njegov namen. Reforme v letu 1971 torej zopet niso pustile dolgotrajnih rezultatov in v osnovi so se znova pokazale stare težave.¹⁰

V prvi polovici sedemdesetih let je bil gospodarski razvoj v Jugoslaviji neenakomeren, gospodarska gibanja ciklična in neenakomerna. Menjavala so se obdobja stabilnejših in nestabilnih gospodarskih gibanj. Leta 1971 so bila neuravnovešena gibanja še posebej močna. Zaradi naraščanja cen in stroškov notranji trg ni bil ustaljen in v plačilni bilanci je nastal velik primanjkljaj. Tudi v letih 1972 in 1973 so se negativne tendence nadaljevale, gospodarska rast pa je upadala. Po propadu reforme so iskali nove rešitve. Sprejeti so bili številni ustavni amandmaji in stabilizacijski program. Strategija uresničevanja državnega stabilizacijskega programa je predvidevala tri faze. Skozi te faze naj bi omejili proračunsko in splošno porabo, okrepili nadzor nad finančnim poslovanjem, zunanjetrgovinski in devizni sistem prilagodili novim potrebam, zmanjšala naj bi se pristojnost federacije, preuredil davčni sistem in drugo. Vrhunec prizadevanj po zaježitvi krize je predstavljala ustava iz leta 1974,¹¹ ki je na eni strani težila k decentralizaciji države in gospodarskega sistema, na drugi pa po utrditvi komunistične partije kot vodilne državnopolitične sile. Ustava iz leta 1974 je pomemben mejnik v razvoju Jugoslavije in »mnogi v njej vidijo enega najpomembnejših vzrokov za razpad države in tudi za njene gospodarske težave«.¹² Jugoslovanska ustava iz leta 1974 je bila najdaljša tudi po obsegu, saj

⁹ Franjo Štiblar: Razvoj trgov Ex-Jugoslavije. V: Gospodarska gibanja, 1995, št. 267, str. 23–43.

¹⁰ Jakov Sirotković: Ekonomska politika Jugoslavije od 1945. do 1988 : ciljevi i rezultati. Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti. Zagreb 1989, str. 87.

¹¹ Uradni list SFRJ (dalje UL SFRJ), 9/1974.

¹² Neven Borak: Ekonomski vidiki delovanja in razpada Jugoslavije. Ljubljana 2002 (dalje Borak, Ekonomski vidiki delovanja in razpada Jugoslavije), str. 192.

je obsegala kar 406 členov in tako prekašala tudi indijsko ustavo.¹³ Ustavo je, kot je zapisal Jože Pirjevec, 21. februarja 1974 sprejela Zvezna skupščina v »zmagovitem in samovšečnem prepričanju, da s tem potrjuje enega od vrhunskih dosežkov človeškega duha«. ¹⁴ Nova ustava je sprejela koncept samoupravljanja zasnovanem na združenem delu. Po ustavi je bila socialistična družbena ureditev zasnovana na »oblasti delavskega razreda in vseh delovnih ljudi ter na odnosih med ljudmi kot svobodnih in enakopravnih proizvajalcev in ustvarjalcev, katerih delo služi izključno zadovoljevanju njihovih osebnih in skupnih potreb«. ¹⁵ Ustava je torej imela dvojen značaj: na eni strani je z okrepitevijo vloge republik in pokrajin ter zmanjševanjem vloge »centralizma« urejala organizacijo federacije in delovanje le-te, po drugi strani pa je z natančnim normativnim urejanjem družbenoekonomskih odnosov, ki so temeljili na samoupravljanju in združenem delu, poudarjala razreden, tako imenovan delavsko opredeljen značaj jugoslovanske družbe in države. »Nova ustava nima pretenzij, da bi ustvarila neki idealen demokratični sistem,« je na seji komisije za ustavna vprašanja maja 1973 povedal Edvard Kardelj in dodal, da je njen glavni namen dati »delavskemu razredu v roke močno in učinkovito orožje, da bi se bolje organiziral«. ¹⁶ A v resnici ni bilo tako. Po ustavi iz leta 1974 je bilo sicer določeno, da lahko država vstopa v podjetje le takrat, ko je potrebno zavarovati družbeno premoženje (izguba, stečaj), dejansko pa sta v podjetjih obstajali organizaciji Zveze komunistov in sindikata, ki sta politično vplivali na poslovne odločitve menedžerjev. Gospodarski odnosi med podjetji so tako postali predvsem politični med državo in podjetji, netržni sistem pa je vedno znova zahteval neprestane državne posege. Dejanska porazdelitev moči v podjetjih je bila mnogo manj demokratična, kot pa je to prikazoval samoupravni normativni sistem: odločilno vlogo je imela politična oblast, menedžerji so imeli pomemben vpliv zaradi poslovnih informacij, delavci kot formalni nosilci samoupravljanja pa so bili dejansko brez moči in v podrejenem položaju. ¹⁷

Leta 1974 se je sicer splošna gospodarska slika izboljšala. Gospodarstvo je oživel na vseh področjih, investicije so rasle z zelo visokimi stopnjami, prav tako tudi realni osebni dohodki in zaposlenost. Vendar pa se je že v letu 1975 gospodarska dejavnost znova upočasnila. Lahko rečemo, da sta v prvi polovici sedemdesetih let v jugoslovanskem gospodarstvu »gospodovala« dva procesa, ki sta resno načela gospodarsko zgradbo: prvi je bil inflacija, drugi pa tako

---

¹³ Džon R. Lempi: Jugoslavija kao istorija: bila dvaput jedna zemlja. Beograd 2004, str. 277.

¹⁴ Jože Pirjevec: Jugoslavija 1918–1992: nastanek, razvoj ter razpad Karadjordjevićeve in Titove Jugoslavije. Koper 1995, str. 338.

¹⁵ Branko Petranović: Istorija Jugoslavije 1918–1978. Beograd 1980, str. 597.

¹⁶ Zdenko Čepič: Ustava 1974: preureditev jugoslovanske federacije, delegatski sistem in dogovorna ekonomija. V: Slovenska novejša zgodovina: od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije 1848–1992. Ljubljana 2005, str. 1094–1104.

¹⁷ Bogomir Kovač: Rekviem za socializem : ekonomske reforme v socialističnih državah. Ljubljana 1990 (dalje Kovač, Rekviem za socializem), str. 152–153.

imenovani prvi naftni šok, kriza ali »boom«, ki se je začel jeseni 1973 po izbruhu vojne na Bližnjem vzhodu.¹⁸

Tabela 1: Družbeni proizvod na prebivalca ter stopnja brezposelnosti v SFRJ v obdobju 1960–1990

Leto	Družbeni proizvod na prebivalca (v 000 din, cene 1972)		Stopnja brezposelnosti v %	
	SFRJ	SLO	SFRJ	SLO
1960	6,43	11,61	1,41	0,84
1965	8,50	15,60	1,98	0,90
1970	10,92	21,15	2,49	1,55
1975	14,10	28,71	3,99	0,89
1980	17,76	35,23	5,44	0,90
1985	17,72	35,56	6,90	1,18
1990	15,31	30,82	7,81	2,23

Vir: Statistični godišnjak Jugoslavije (različna leta).

* Slovenija je beležila najnižjo stopnjo brezposelnosti ter najvišjo vrednost družbenega proizvoda na prebivalca med vsemi republikami bivše SFRJ.

Res je, da je Jugoslavija, če primerjamo leti 1947 in 1975, napredovala. Industrija, ki je zagotovila največji prispevek k povečanju družbenega proizvoda, je leta 1975 dosegla 13-krat večji obseg proizvodnje kot leta 1947.¹⁹ Seveda pa to ni pravnje merilo in primerjava, saj je sredi sedemdesetih let Jugoslavija po kakovosti gospodarjenja absolutno in relativno zaostajala za razvitimi evropskimi državami. Imela je najvišjo stopnjo inflacije; povprečna medletna rast cen je bila okoli 18,1-odstotna, s čimer je za 8,1 odstotka presegla povprečje ostalih držav. Imela je najvišjo rast zaposlenosti v industriji, medtem ko se je v drugih državah zmanjševala. Zaostajala pa je tudi tako pri produktivnosti, saj je le ta v zahodnih državah bila za 1,4 do 3,5-krat večja, kot tudi po realnih osebnih dohodkih.

Sredi sedemdesetih let je začel veljati nov način družbenega načrtovanja, ki je temeljil na ideji, da bi delovanje tržnih zakonitosti lahko učinkoviteje nadomestili s samoupravnim dogovarjanjem med podjetji. Njeno izhodišče je bil Zakon o združenem delu,²⁰ ki ga je Zvezna skupščina sprejela 25. novembra 1976 in se ga je hitro prijel vzdevek mala ustava. Predsednik skupščine SFRJ, Kiro Gligorov, je ob sprejetju zakona na seji Zveznega zbora in Zbora republik

¹⁸ Prinčič, Borak, Iz reforme v reformo, str. 315–318.

¹⁹ Dušan Bjelogrić: Privredni i socijalni razvoj. V: Privreda Jugoslavije. Privredni pregled 1947–1977. Beograd 1978, str. 24–25.

²⁰ UL SFRJ, 53/1976.

in pokrajin med drugim dejal, da je »Zakon o združenem delu rezultat skupne in enakopravne udeležbe odgovornih družbenih in političnih dejavnikov vseh naših republik in pokrajin in vseh struktur naše družbe pri njegovem oblikovanju. S tem je zagotovljena enotnost organiziranih socialističnih sil in samoupravni duh vseh temeljnih rešitev predloženega zakona. Ravno to dejstvo ponovno potrjuje moč naše socialistične, samoupravne, demokratične in federalne ureditve, ki je ne samo porok enakopravnosti v odločanju, temveč tudi visoke stopnje učinkovitosti v reševanju problemov skupnega interesa.« Zanimivo je bilo tudi njegovo mnenje o tem, da je »globoko prodrlo spoznanje, da se je z ustavo leta 1974 in z Zakonom o združenem delu začela nova perspektiva razvoja samoupravnih odnosov«. Po drugi strani pa je med drugim tudi priznal, da bi bilo »iluzorno pričakovati, da bo Zakon o združenem delu odgovoril na vsa vprašanja in za vsako situacijo, za vsak konkreten primer v vsaki organizaciji združenega dela, ali da se bodo s samim obstojem zakona o združenem delu spremenili dosednji odnosi v organizacijah združenega dela«. Še več, dejal je, da »zakon sicer podaja dovolj izoblikovane temelje, opredeljuje osnovne rešitve, nakazuje kategorialni sistem, ki je značilen za socialistično samoupravljanje v nasprotju s kapitalističnim sistemom ali sistemom državnega socializma, ni pa dokument, ki bi bil izdelan do ravni dovršenosti, saj daje rešitve, s katerimi naj se oblikujejo družbeni odnosi, kakršnih še ni bilo, prav tako pa od zakona take narave ne smemo pričakovati precizne norme za vsako mogočo situacijo v zamotanih, marsikdaj tudi protislovnih družbenih gibanjih.«²¹

Kljub novi zakonodaji in vsem prizadevanjem pa je jugoslovanski gospodarski razvoj tudi v drugi polovici sedemdesetih let precej odstopal od načrtanih smernic in dogovorjenih razmerij. Državno partijsko vodstvo je novembra 1978 ugotovilo, da je gospodarski položaj v državi takšen, da bi lahko v »bližnji bodočnosti« resno ogrozil stabilnost političnih odnosov.²² Dejstvo je, da se v letih 1976–1979 notranje gospodarske razmere v državi niso umirile, temveč je bilo ravno obratno, v letu 1979 pa so se razmere še posebej poslabšale. Rezultati srednjeročnega plana SFRJ za leta 1976–1980 so daleč zaostajali za predvidevanji. Domačim težavam so se ob vstopu v letu 1979 pridružile še težave na svetovnem trgu. Kitajsko-vietnamska vojna in dogodki v Iranu so pripeljali do »drugega svetovnega booma«. Jugoslavijo je energetska kriza močno prizadela, saj je nafta vse bolj praznila devizno blagajno. Sredi poletja 1979 se je nad državo zgnil val nesreč in gospodarskih tegob: nezadržan ples cen, bencinska mrzlica, turistična suša, slaba žetev, potres v Črni gori, primanjkovalo pa je tudi kave ter embalaže za mleko. Konec leta 1979 je postalo jasno, da se je čas velike porabe in nizke storilnosti nepreklicno končal. Do sedemdesetih let se je

²¹ UL SFRJ, ... Zakon o združenem delu V: Knjižica skupščine SFRJ, serija XIII, zv. 8. Beograd 1975, str. 7–20.

²² Prinčič, Borak, Iz reforme v reformo, str. 348.

sicer Jugoslavija bolj malo zadolževala v tujini, saj je presežek uvoza blaga nad izvozom pokrivala z nakazili zdomcev, dohodki od turizma, transporta in drugih storitev. Zadolženost države v obsegu 3,2 milijarde dolarjev v letu 1971 zato ni bila problematična, toda v sedemdesetih letih je prišlo do občutnega poslabšanja v tekočem delu plačilne bilance, kar je vplivalo na večanje zadolženosti. Trgovinski primanjkljaj se je z 1,7 milijarde dolarjev leta 1973 v naslednjih šestih letih povečal kar na 7,9 milijarde dolarjev. Posebej veliki skoki zadolževanja so se zgodili v letih 1978, 1979 in 1980. V obdobju 1977–1981 se je namreč zadolženost povečala za več kot 13 milijard dolarjev. Eden od temeljnih vzrokov razpada Jugoslavije pa prav gotovo leži v nepremostljivih razlikah v stopnji gospodarske razvitosti med posameznimi federalnimi enotami.

Gospodarski sistem, po katerem naj bi na novo preoblikovana socialistična podjetja (tozdi, ozdi, sozdi) sama usklajevala medsebojne interese in določala vzajemne pravice in odgovornosti, torej ni zaživel. Ekonomisti so ta sistem posmehljivo poimenovali »dogovorna« ekonomija. Težnja po tem, da bi se podjetja med seboj dogovarjala in ne tekmovala, je seveda sprta z logiko tržnega gospodarstva. Podjetja so tako v tujini kot tudi doma postajala vedno bolj nekonkurenčna, cene pa so počasi, a zanesljivo naraščale. Zamisli tega zakona so bile nasploh popolnoma zgrešene. Dogovarjanje med tozdi naj bi nadomestilo tržne zakonitosti, cena končnega izdelka pa je bila takšna, kot so jo pač izračunali, in ne takšna, kot jo je bil sposoben prenesti trg. Nova gospodarska ureditev je tako dala podjetjem le nov zunanji videz, medtem ko je vsebina je ostala enaka. Tozdi so ostali mala podjetja, organizirana po starem; še leta 1986 so bili temelj dogovornega gospodarstva in so postali simbol in sopomenka za nesrečo. Dogovorno gospodarstvo je imelo še več slabosti. Ena je bila tudi ta, da so po podjetjih več časa kot za delo porabljali za sestanke. Zaradi samoupravnega odločanja se je leta 1975 efektivni delovni čas prepolovil in znašal do pet ur na dan. Šibkost dogovornega gospodarstva je bilo tudi medrepubliško dogovarjanje. Po ustavi iz leta 1974 so dogovori in sporazumi postali obvezen dejavnik ekonomske in razvojne politike. Dogovorno naj bi urejali cene, temeljna razmerja v razporejanju dohodka, davčno in kreditno-monetarno politiko, podelitev tujih kreditov in podobno. Republike so seveda imele različne poglede in namere pri odločanju teh razmerij in tako v resnici do dogovorov oziroma soglašanj ni prišlo. Kljub popolnoma zgrešenemu sistemu pa so pri tako imenovanem dogovornem gospodarstvu vztrajali, kar je pripeljalo do propada države ob koncu osemdesetih let.²³

---

²³ Prav tam, str. 119–290.

Tabela 2: Gospodarska ureditev ter zbiranje in razporejanje denarja v Jugoslaviji 1965–1989

Obdobje	1965–1973	1974–1989
Gospodarska ureditev	tržni samoupravni socializem, reforma	integralno samoupravljanje, dogovorno gospodarstvo
Zbiranje denarja	samofinanciranje, bančni krediti	samofinanciranje, bančni krediti, združevanje sredstev
Razporejanje denarja	družbeni plani, banke, podjetja	družbeni plani, podjetja in njihove asociacije
Usklajevalni mehanizem	trg in plan	plan, samoupravni sporazumi, družbeni dogovori, trg

Vir: Prinčič, Borak, Iz reforme v reformo, str. 73.

Po smrti Josipa Broza - Tita je tudi stanje Jugoslavije bilo slabo, le da so ga prikrivali. »Tito je mrtev, le da tega še ne ve,« je že sredi sedemdesetih cinično izjavil kasnejši jugoslovanski zunanji minister Koča Popović. O tej izjavi je Božo Repe zapisal, da bi »podobno – seveda danes, ko smo pametni za nazaj – lahko trdili za Jugoslavijo«. ²⁴ Po Titovi smrti se je torej Jugoslavija znašla v resni gospodarski krizi. Med glavnimi vzroki sta bila primanjkljaj v trgovinski in plačilni bilanci ter hitro naraščajoče zunanje zadolževanje, saj je zunanja zadolženost že spomladi 1980 dosegla vsoto 15 milijard dolarjev in je za odplačevanje dolgov zahtevala 15 odstotkov vseh deviznih dohodkov v enem letu. Poleg neuspešnega gospodarskega sistema so bile ključni vzrok za ekonomske težave Jugoslavije tudi neobvladljivo velike razlike v razvoju, za katere pa je rešitev videl vsak po svoje. Jugoslavija je ves čas skušala politiko zmanjševanja razlik v stopnji razvitosti voditi po sistemu »razviti manj razvitim« in tako je bil že sredi leta 1965 ustanovljen Sklad za kreditiranje hitrejšega razvoja gospodarsko manj razvitih republik in avtonomnih pokrajin, status katerih so imele Bosna in Hercegovina, Črna gora, Makedonija in Kosovo. Sredstva sklada so se zbirala v odstotkih od družbenega proizvoda družbenega sektorja. To je bila samo še ena od zgrešenih potez ekonomske politike. Manj razviti namreč niso sprejeli odgovornosti za svoj gospodarski razvoj, lastna sredstva so vlagali le v razvoj posameznih območij in menili, da je ves ostali razvoj ter

²⁴ Božo Repe: Razmere v Sloveniji do leta 1989. Neobjavljen referat z Znanstvenega simpozija Osamosvojitve Slovenije – 15 let kasneje, Maribor, 23.–24. november 2006 (dalje Repe, Razmere v Sloveniji do leta 1989), kopija pri avtorju.

naložbe skupna jugoslovanska skrb. Manj razviti svojih dolgov tudi niso vračali, prejeta sredstva pa so pogosto uporabljali za negospodarske namene. Enako se je izkazalo tudi za sam Sklad za kreditiranje. Naj povemo, da so bile razvojne razlike v Jugoslaviji v razmerju 1 : 7, kar je v praksi pomenilo, da je bila Slovenija sedemkrat bolj razvita kot Kosovo. Slovenija, kot najbolj razvita republika, je vlagala največ in je sredi osemdesetih let zaradi poslabšanih gospodarskih razmer odstopila od sodelovanja v skladu.

Graf 1: Povprečna letna stopnja inflacije v odstotkih v obdobju 1960–1990 (merilo: indeks cen na drobno)

Vir: Statistički godišnjak Jugoslavije (različna leta); Roberto de Rezende Rocha: Inflation and Stabilization in Yugoslavia, Working papers, August 1991, str. 2.

Treba je poudariti, da je Jugoslavija že v drugi polovici sedemdesetih let zašla v hudo krizo. Eden glavnih razlogov je bil ta, da je po naftni krizi leta 1973 gospodarila še naprej tako, kot da se ne bi nič zgodilo, namesto da bi jo upoštevala in izvedla izjemno potrebne reforme.²⁵ Posledica ekonomske krize je bilo naglo zmanjševanje standarda. V drugi polovici osemdesetih let je padel na raven iz šestdesetih. Ker je bil sistem v osemdesetih letih še vedno naravnano tako, da je o vsem odločal vrh partije, odločitve pa so bile potem samo speljane skozi »megalomansko delegatsko in samoupravno strukturo«, so se vsi glavni politični konflikti do konca osemdesetih let odvijali v vrhu Zveze komunistov

²⁵ Viktor Meier: Zakaj je razpadla Jugoslavija. Ljubljana 1996 (dalje Meier, Zakaj je razpadla Jugoslavija), str. 26–43.

Jugoslavije.²⁶ Edini resnični oziroma najmočnejši povezovalni element med republikami je bila trgovina, bistveno manj pa podjetja, saj jih je največ delovalo na območjih republik in pokrajin, kjer so bila ustanovljena. Število podjetij, ki so jih subjekti iz ene republike ustanovljali v drugih republikah, je bilo neznatno.²⁷

Zunanji kazalniki krize v začetku osemdesetih let so bili devalvacija dinarja za 30 odstotkov v juniju 1980, v naslednjih letih pa naraščajoča inflacija in pomanjkanje nekaterih osnovnih življenjskih artiklov, kot so olje, sladkor, moka in pralni prašek. Za osnovne življenjske artikle so oblasti uvedle bone. Vožnje z avtomobili so oblasti najprej omejile glede na registrsko številko po tako imenovanem sistemu »par – nepar« (lastniki so se lahko vozili le na določene dneve, odvisno od tega, na katero številko se je končala registracija), potem pa so bili tudi za bencin uvedeni boni (vsak lastnik je dobil bone za mesečno določeno količino bencina). Najhujša je bila energetska kriza (uvoz nafte je v začetku osemdesetih zadostoval le za dobrih 290 dni v letu), ljudi pa so prizadele tudi omejitve pri uvozu, zlasti tako imenovanega »luksuznega« blaga (kamor so med drugim sodili južno sadje, kava, pa tudi uvožene alkoholne pijače, tuje revije in časopisi, kozmetika). Domišljija beograjskih birokratov ni poznala meje: ker so državljani po omenjene artikle pridno hodili v tujino, jih tihotapili čez mejo in zanje zapravljali devize, ki jih je obupno primanjkovalo, so uvedli tako imenovani depozit oziroma plačilo takse za prehod meje. Toda tudi državljani niso bili od muh – nekateri so, namesto na državni račun depozit nakazovali na lasten račun, cariniki, ki jim je bilo treba pri prehodu meje pokazati položnico, pa seveda številke računa večinoma niso preverjali. Vpeljava depozita je sicer izzvala hude proteste, saj so ga zlasti Slovenci, ki so bili navajeni na odprto mejo, razumeli kot omejevanje svobode. Razmere, ki so vladale, so v marsičem spominjale na obdobje vojne in prva leta po vojni.²⁸

Dolžniška kriza, ki je zajela Jugoslavijo, je bila povod, za katerim so se skrivali globlji vzroki gospodarske neuspešnosti. Neven Borak meni, da je dolžniška kriza »v jugoslovanskih razmerah naznanila dokončen neuspeh jugoslovanskih razvojnih planov in investicijskega cikla iz sedemdesetih let, financiranega z recikliranimi naftnimi dolarji in sproženega na ocenah, da je v svetovnih razmerah spet prišlo do dolgoročnega zvišanja cen primarnih proizvodov«.²⁹ Stopnja zadolženosti jugoslovanske države je že leta 1980 presegala 40 odstotkov deviznega priliva. Politiki krize niso priznali, govorili so o »nako-pičenih problemih v gospodarstvu«, o »stabilizaciji« in podobno. Ustanovljena je bila tako imenovana Kraigherjeva komisija, ki jo je sestavljalo okrog 300

²⁶ Repe, Razmere v Sloveniji do leta 1989.

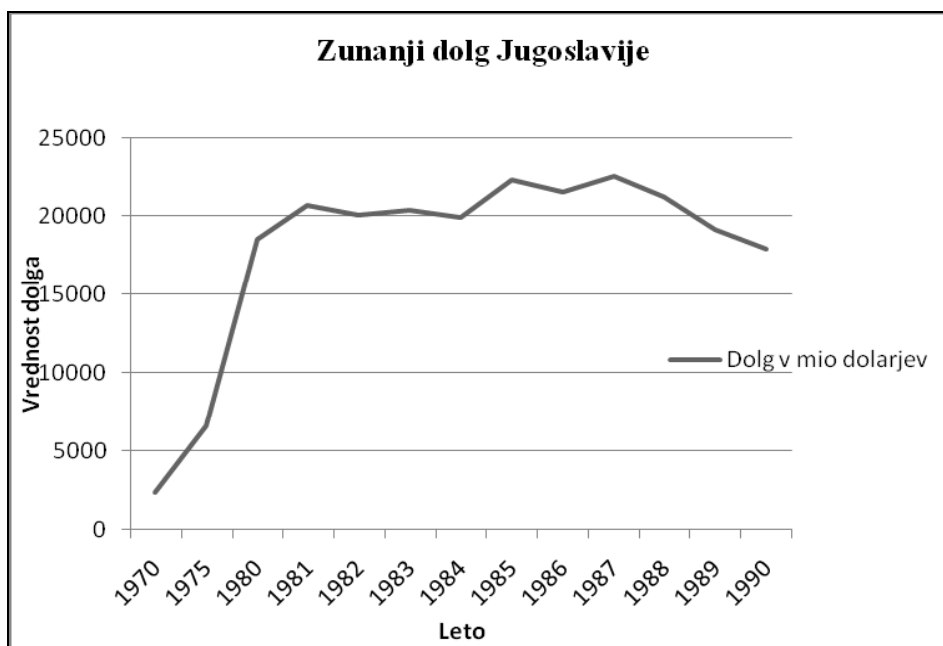
²⁷ Božo Repe: Jutri je nov dan: Slovenci in razpad Jugoslavije. Ljubljana 2002, str. 133.

²⁸ Zdenko Čepič: Gospodarska kriza. V: Slovenska novejša zgodovina (dalje Čepič, Gospodarska kriza, SNZ), str. 1151–1153.

²⁹ Borak, Ekonomski vidiki delovanja in razpada Jugoslavije, str. 137–138.

ekonomistov in politikov iz vse Jugoslavije, njena naloga pa je bila pokazati izhod iz krize.

Graf 2: Zunanji dolg Jugoslavije v mio dolarjev v obdobju 1970–1990

Vir: Prinčič, Borak, *Iz reforme v reformo*, str. 445.

Jugoslovanske zvezne vlade so krizo skušale reševati z zadolževanjem, a so s tem, kot bo razvidno v nadaljevanju, delale državi medvedjo uslugo. Jugoslavija se je v večji meri v tujini začela zadolževati v sedemdesetih letih, o čemer priča podatek, da se je zadolženost v obdobju 1972–1981 povečala kar za dobrih 17 milijard dolarjev. Do največjega skoka v zadolževanju je prišlo v letih 1977–1982, ko je zvezno vlado vodil Veselin Djuranović. Vzroki za takšno zadolževanje so bili v občutnem poslabšanju v tekočem delu plačilne bilance. Kot že rečeno, se je trgovinski primanjkljaj z 1,7 milijarde dolarjev leta 1973 povečal na kar 7,9 milijarde dolarjev leta 1979. Poleg tega so na zadolženost vplivali tudi visokoleteči investicijski cilji petletnega družbenega plana za obdobje 1976–1980, ko se je ogromno gradilo. Najbolj znani projekti tega časa so bili tovarna aluminija v Obrovcu, petrokemični kompleks DINA ter železarna v Smederevu. Jugoslavija že leta 1982 ni bila zmožna vračati dolgov. Kljub temu se je politični vrh z Mednarodnim monetarnim skladom sporazumel o odlogu dolga in najemal nova posojila. Takšno nespametno početje je jugoslovansko dolžniško krizo samo še poglobljalo in končalo se je s koncem toleriranja tujih

upnikov. Beseda kriza se do srede osemdesetih let ni uporabljala. Šele leta 1985 je hrvaški ekonomist Branko Horvat v knjigi *Jugoslavenstvo u krizi*, ki je izzvala burne reakcije, jasno napisal, da je »politični sistem postal glavna ovira gospodarskega in družbenega razvoja«. ³⁰ Kraigherjeva komisija je v osnovi vztrajala pri temeljih gospodarskega sistema iz sedemdesetih let, ki so bili zapisani v ustavi 1974, Zakonu o združenem delu iz leta 1976 in resolucijah 10. in 11. kongresa Zveze komunistov Jugoslavije v letih 1978 in 1982. Kongres je program ekonomske stabilizacije potrdil, čeprav so znotraj komisije nekateri ekonomisti v relativno odkritih razpravah o posameznih segmentih ekonomskega sistema opozarjali, da brez uvedbe tržnega sistema Jugoslavija gospodarske krize ne bo mogla premagati. Upanje, da bo krizo moč rešiti s političnimi ukrepi, to je predvsem z uporabo tečajne in obrestne politike ter politike zategovanja pasu, se ni uresničilo. Predsednica vlade, Hrvatica Milka Planinc, je v letih 1982–1986 z odločno politiko hotela narediti red, vendar je bila prešibka in je ves čas morala popuščati silovitim socialnim pritiskom in interesom posameznih republik. ³¹ Zanj je eden največjih ekonomskih strokovnjakov tistega časa Aleksander Bajt dejal, da če bi ji pustili delati, bi morda sčasoma vendarle uredila razmere. ³² Pritiski tujih upnikov po vračanju dolgov so postajali vse večji, vrhunec pa so dosegli v letih 1986–1988, ko je bil predsednik zvezne vlade Branko Mikulić. Osrednji problem je bil v dejstvu, da je Mednarodni monetarni sklad narekoval vodenje gospodarske politike. Zvezno vlado je prisilil, da je opuščala nadzor nad cenami, vodila omejevalno politiko plač in kreditov ter zniževala stroške javnega sektorja. V Jugoslaviji so pritisk upnikov jemali kot vmešavanje v notranje zadeve države in končalo se je decembra 1988 z odstopom Mikulićeve zvezne vlade, ki je bil prvi v zgodovini socialistične Jugoslavije. Prav tako se je tudi zadnji poskus reševanja jugoslovanske krize, ki se je začel marca 1989 z nastopom vlade Anteja Markovića, končal s popolnim polomom. Marković je ob svojem nastopu obudil žarek upanja, da se bodo razmere v državi popravile. Ker pa je, ko bi bilo treba program izpopolniti, dal prednost političnim odločitvam (promociji političnih programov in strank), je program jeseni 1990 propadel. Januarja 1991 je Marković pripravil minimalni program za delovanje države v prehodnem obdobju, ki pa ni imel več nobenega vpliva na nadaljnji razvoj dogodkov. ³³ Odločilnega pomena je bilo tudi Markovićevo videnje Jugoslavije, ki si jo je predstavljal kot »konvoj«, v katerem mora biti hitrost prilagojena najpočasnejši ladji. Jugoslovanska družbena kriza v osemdesetih letih dvajsetega stoletja je dokazovala ideološki, politični in ekonomski zlom socializma. Kot je zapisal ekonomist Bogomir

³⁰ Božo Repe: Slovenska gospodarska politika v osemdesetih letih in v času osamosvajanja. V: *Gospodarske krize in Slovenci*. Ljubljana 1999, str. 192.

³¹ Repe, *Slovenci v osemdesetih letih*, str. 10–12.

³² Meier, *Zakaj je razpadla Jugoslavija*, str. 26–43.

³³ Prinčič, *Gospodarski vidiki*.

Kovač, je bil socializem »nedvomno najvplivnejša socialna ideologija 20. stoletja, ki se je sprva ponujala kot zaokrožen političnoekonomski sistem (družbena lastnina, planiranje, delitev po delu, neposredna politična demokracija), dejansko pa je postal politični projekt komunistov, kako osvojiti in ohraniti ekonomsko oblast v družbi.«³⁴

Kriza v začetku osemdesetih let je razkrila nemoč socialističnega gospodarstva, vendar je trajalo skoraj desetletje za prodor spoznanj, da ga ni mogoče reformirati. Razpad je bil rezultat vzpostavljanja normalnega stanja konfliktnosti interesov ter spoznanja, da »ni Tita, po Titu«.³⁵ Reševanje krize je bilo bolj podobno gašenju požara kot iskanju dejanskih vzrokov zanjo. Po eni strani so se vlade odločale za restriktivne ukrepe v preskrbi, po drugi pa kompromise v spremembah gospodarskega sistema. Čeprav se je vedno več govorilo o tržnem gospodarstvu in tako imenovanih tržnih mehanizmih, je še naprej v veljavi ostajala dogovorna ekonomija.³⁶

Za razpad jugoslovanskega gospodarstva je nekaj srbskih ekonomistov z akademikom Kostom Mihajlovičem na čelu menilo, da je plod slovenske zarote. Ta naj bi segala do povojne »demontaže« srbske industrije in njene »selitve« v Slovenijo. Po tej teoriji bi bile gospodarska reforma 1965, ustava 1974 in amandmaji k slovenski ustavi 1989 samo faze v izvajanju zarote. Kljub vsemu pa je treba reči, da teorija zarote med »resnimi« ekonomisti ni imela mnogo pristašev.³⁷ Obstajali pa so tudi takšni, ki so uvideli, da so Slovenija ni za jugoslovanstvo. »Verjetno sem prvi srbski komunist, ki je dojel, da vi Slovenci niste za jugoslovanstvo, da ste za svojo samostojno nacionalno državo v okviru Jugoslavije, pod točno določenimi političnimi pogoji,« je v pismu Spomenki Hribar leta 1986 zapisal srbski pisatelj Dobrica Ćosić.³⁸

Da so bila osemdeseta leta tista, v katerih se je zgodil miselni preobrat in ko so ljudje začeli verjeti in delati za vrednote, ki odlikujejo zahodni svet, je bil mnenja tudi dr. Janez Drnovšek, predsednik predsedstva SFRJ, kasneje dolgoletni predsednik vlade in predsednik Republike Slovenije: »Mislim, da smo vsi začeli razmišljati o tem v osemdesetih letih. Vsaj jaz sem takrat, ko je postalo vse bolj očitno, da zaostajamo, o tem veliko razmišljal. Vsa osemdeseta leta je jugoslovanska država stagnirala, predvsem na ekonomskem področju. Očitno je postajalo, da so potrebne spremembe, demokratične vrednote so postajale vse pomembnejše. Šlo je za prebujenje, ne le v Sloveniji, temveč v celotni srednji in vzhodni Evropi. V Sloveniji je težnjam po spremembah, v precejšnji meri bo-

³⁴ Kovač, *Rekviem za socializem*, str. 143.

³⁵ Jože Mencinger: *Slovensko gospodarstvo med centralizmom in neodvisnostjo*. V: *Nova Revija*, 1995, št. 95 (dalje Mencinger, *Slovensko gospodarstvo med centralizmom in neodvisnostjo*), str. 490–495.

³⁶ Čepič, *Gospodarska kriza*, SNZ, str. 1151–1153.

³⁷ Mencinger, *Slovensko gospodarstvo med centralizmom in neodvisnostjo*, str. 490–495.

³⁸ Repe, *Razmere v Sloveniji do leta 1989*.

trovalo zaostajanje, brezperspektivnost, ki sta jo prejšnji režim in prejšnja država kazala zlasti v zadnjem desetletju. Očitno je bilo, da ni izhoda.« O socialističnem sistemu oziroma obdobju je Drnovšek dejal: »Očitno je obdobje socializma sicer prinašalo nekatere prednosti, morda tudi večje socialne garancije nekaterim slojem, ki se težje prebijajo v konkurenčnem tržnem sistemu. Na dolgi rok pa je bil socialistični sistem manj uspešen in manj konkurenčen kot je sedanjí in zato tudi ni preživel. V samostojni državi smo potem morali nadoknaditi neko obdobje, kjer smo precej zaostajali za rastjo razvitih evropskih držav.«³⁹ Prav tako je leta 1986 France Bučar zapisal, da »živimo v svetu, katerega zgodovinski cikel se izteka.«⁴⁰ Kritik Kardeljevih upravljaljskih in samoupravljaljskih zamisli in eden izmed tvorcev slovenske osamosvojitve se v svoji izjavi glede na kasnejše dogajanje v Jugoslaviji ni prav nič zmotil.

Slovenski gospodarski položaj se v drugi Jugoslaviji ni bistveno razlikoval od položaja v prvi. Kljub temu je Slovenija bila in ostala gospodarsko najrazvitejši in najuspešnejši del jugoslovanske države. Kot je zapisal Peter Vodopivec, je »komunizem – kot drugod – uspel tudi v Jugoslaviji posodobiti in izboljšati družbene in gospodarske razmere, ni pa se mu – kot je opozoril ameriški ekonomist John Kenneth Galbraith – posrečilo zmanjšati gospodarskega zaostanka države za zahodnimi sosedami.«⁴¹ V sistemu, kakršen je vladal, je bilo kaj takega tudi zelo težko uresničiti. Gospodarska kriza v Jugoslaviji je vsekakor imela veliko težo pri razpadu Jugoslavije. Dejstvo je, da je bil gospodarski položaj, v katerem se je znašla Jugoslavija, pomemben dejavnik nezadovoljstva jugoslovanskih narodov in nič čudnega ni, da so gospodarske okoliščine »ustvarjale plodna tla za razpihovanje ekonomskega in političnega nacionalizma ter za medsebojno obtoževanje glede izkoriščanja.«⁴² Glede na okoliščine je bilo tako nadaljnjo usodo Jugoslavije lahko pričakovati. Slab gospodarski sistem je pripeljal do gospodarske krize, ta pa je imela veliko težo pri političnih konfliktih in na koncu koncev tudi pri razpadu Jugoslavije.

---

³⁹ Jože Možina: »Politika postane manj pomembna«. Pogovor z Janezom Drnovškom. V: Ampak, 2003, št. 4 (dalje Možina, »Politika postane manj pomembna«), str. 26–30.

⁴⁰ France Bučar: Resničnost in utvara. Maribor 1986, str. 5.

⁴¹ Vodopivec, Od Pohlinoe slovnice do samostojne države, str. 385.

⁴² Borak, Ekonomski vidiki delovanja in razpada Jugoslavije, str. 194.

ECONOMIC SITUATION IN YUGOSLAVIA IN THE PERIOD FROM 1968 TO 1988: ON THE WAY TO DISSOLUTION

SUMMARY

The year 1968 brought about an important turning point in the history of Yugoslavia in the economic field. In this time, despite great hopes for success, it became clear that the economic reform of 1965 had been a failure. This reform may have yielded a lot of positive results in the first two years, since, among other things, the prices, cost of living and inflation stabilised. But the reform of the main goal – to transform the economy into a modern self-managing market economy – had not succeeded. After the failed reform, federal as well as republican stabilisation programmes were drawn up, but the results were few and far between, definitely not achieving their original purpose. The first half of the seventies in Yugoslavia was marked by uneven cyclical economic movements. The efforts to control the situation reached their peak with the constitution of 1974, which had a double character, since on one hand it moved towards decentralising the state and the economic system, while on the other hand it tended to strengthen the communist »party« as the leading state political force. The 1974 constitution was an important turning point in the development of Yugoslavia and many mentioned it as one of the most important reasons for the dissolution of the state and its economic problems. In the middle of the 1970s the new manner of social planning also came into existence, based on the idea that the functioning of market laws could be more efficiently replaced by self-management agreements between companies, which was the foundation for the 1976 Associated Labour Act that also failed to produce any positive effects on the economic situation. In the second half of the 1970s, Yugoslavia stumbled into a serious crisis. One of the main reasons for this was that after the oil crisis of 1973 Yugoslavia kept behaving as if nothing had happened, instead of taking this into account.

The death of Josip Broz-Tito in 1980 meant the turning point: Yugoslavia went from a concealed crisis to an open emergency. The main reasons included the shortage in the balance of trade and payments, external indebtedness and vast differences in development. The struggle of federal governments after the improvement of economic situation in 1980s resembled fighting windmills. All attempts of resolving this crisis were unsuccessful despite the fact that some of the suggested reforms may have been good, but failed because their implementation was inconsistent. The president of the government from 1982 to 1986, Milka Planinc, has to be emphasised – she wanted to bring about order with resolute politics, but was too weak and had to keep giving in to tremendous social pressures and interests of individual republics. One of the greatest economy experts of that time, Aleksander Bajt, said that she would perhaps succeed in stabilising the situation, had she been allowed to work in peace.

Until as late as 1985 the word »crisis« had not been used. The work of the Croatian economist Branko Horvat, *Jugoslavensko društvo v krizi [Yugoslav Society in Crisis]* was the breaking point, for it saw the main reason for the economic and social situation in the political system of that time. The dissolution of Yugoslavia was by no means just the result of national, economic and political contradictions brought to the extreme after Tito's death; instead, it was a consequence of much longer-lasting circumstances, resulting from the controversies and non-democratic foundations of the Yugoslav state-political and economic regime. The economic system was based on certain ideological and political models that allowed for the absolute dominance of politics over economy.

UDK 355.351(497.4)"1968/1987"

Damijan Guštin**Teritorialna obramba – vojaška potreba
in politični projekt 1968 : 1988***I.**

V začetku septembra 1968 je slovensko državopolitično vodstvo v nekaj dneh od prve odločitve, brez resnih priprav ustanovilo Glavni štab odredov vse-ljudske obrambe SRS ter sočasno ukazalo ustanoviti partizanske odrede. Novi partizanski odredi so bili ustanovljeni že septembra 1968.¹ Kakor je razvidno iz prvih organizacijskih zasnov, naj bi bilo v teh enotah 60 občinskih teritorialnih čet, s skupaj 7380 vojaki in častniki, 60 občinskih poveljstev s skupaj 900 možmi, 63 mladinskih odredov, v katere bi uvrstili obveznike predvojaške vzgoje; skupaj ocenjeno na 52.000 mož.² Šlo je za hipno obnovitev organizacije partizanskih odredov Jugoslavije (in štabov partizanskih odredov vseh šestih republik), ki je bila ustanovljena v času informbirojskih zaostritev in poinformbirojevskega časa. Zaskrbljena jugoslovanska državopolitična elita se je nareč po 20. avgustu 1968, ko so vojske petih članic Varšavskega pakta vdrle v Češkoslovaško, odzvala s trdno odločenostjo, da bo državo branila pred morebitnim sovjetskim posegom. Ustanovitev nove vojaške formacije je bil eden prvih ukrepov, da si povečajo obrambno moč. Ponovna ustanovitev partizanskih enot – vojaških enot za obrambo prostora – tako ni bila slovenska posebnost ali celo samovolja, pač pa odraz ukrepanja jugoslovanskega političnega in vojaškega vrha, ki se je po 23. avgustu 1968 zatekel k že preizkušeni varianti okrepitve obrambne sposobnosti sistema in države, s čimer naj bi povečali moč odvratanja morebitne agresije. Prostorske sile naj bi podprle Jugoslovansko ljudsko armado, ki nikakor ne bi mogla – niti v primeru mobilizacije vseh zmogljivosti – braniti vsega državnega ozemlja. Do konca leta so v Jugoslaviji ustanovili okoli 6000 takih enot z 250.000 vojaki.³

---

* Dr., znanstveni sodelavec, direktor, Inštitut za novejšo zgodovino, Kongresni trg 1, SI-1000 Ljubljana; e-naslov: damijan.gustin@inz.si

¹ Arhiv Republike Slovenije (ARS), fond Centralni komite Zveze komunistov Slovenije (AS 1589), Komisija za splošni ljudski odpor, šk. 276, ae 709, zapisnik 1. seje komisije vseljudske obrambe SRS pri CK ZKS, 16. 9. 1968; Stanje in problematika na področju narodne obrambe v SR Sloveniji, 14. 9. 1968.

² ARS, AS 1589, šk. 276, Stanje in problematika na področju narodne obrambe v SR Sloveniji, 1968, str. 5–7.

³ Miljenko Živković: Teritorialna odbrana. Beograd 1986, str. 277.

Za razliko od podobnega ukrepa v zgodnjih petdesetih letih je jugoslovanski politični vrh jeseni 1968 pobudo predal v roke republiških oblasti. S tem pa je postopoma nastal povsem drugačen položaj, ki je sicer bil načrtovan v skladu s procesom delnega – sprva bolj nazivnega kot dejanskega – prenašanja pristojnosti za obrambo tudi na republike. Slovensko politično vodstvo je pobudo takoj vključilo v središče svojega zanimanja, jo označilo za politično nujno in takoj začelo pripravljati vojaško formacijo Ljudsko obrambo Socialistične republike Slovenije. Septembra 1968 so že izoblikovali predlog za ustanovitev 34 odredov, ki bi jih usmerjalo 6 pokrajinskih poveljstev oziroma sprva štabov grup odredov. Le o številu pripadnikov se še niso mogli odločiti, po dveh variantnih predlogih bi bilo 30.000 ali 42.000 mož.⁴

Prenos dela obrambnih pristojnosti s federacije na republike je bil možen zaradi procesov, ki so se medtem dogodili znotraj doktrinarnih zasnov obrambe v državi. Vojaški teoretiki Jugoslavije so od začetka šestdesetih let v medsebojni, strogo notranji polemiki razvijali tudi alternativni koncept obrambe. Ta je bil v delnem nasprotju s prevladujočim modelom in, kar ni nepomembno, z vodilno vojaško strukturo. Obrambna zasnova Jugoslavije je tedaj temeljila na klasični vojaški doktrini obrambe z lastnimi vojaškimi silami. Jugoslavija se je namreč po koncu informbirojevske krize znašla s stališča nacionalnovarnostnega vidika v težkem položaju. Zavezništvo s Sovjetsko zvezo izpred leta 1948 ni bilo več možno, zamrznila je približevanje paktu NATO skozi Balkanski pakt z Grčijo in Turčijo, z novoustanovljenim Varšavskim paktom ni imela nič. Vojaške pomoči Zahoda je bilo po letu 1958 po odpovedi jugoslovanske strani konec. Sovjetski zvezi se je Jugoslavija od leta 1962 približala le pri opremljanju vojske, saj je bila ta ugodnejša in bolj voljna dobaviteljica orožja in oborožitvenih sistemov ter celo licenc za njihovo proizvodnjo.⁵ V obrambi države se je tako po volji političnodržavnega vrha morala opreti le na lastne sile. Ker pa se je državopolitični vrh čutil močno ogroženega (hladna vojna je dosegla v poznih petdesetih in zgodnjih šestdesetih letih vrhunec), je bila učinkovita obramba države ena od njegovih najvišjih prioritet. Državno vodstvo je s politiko odmika od obeh vojaških zvez, ki ju je Jugoslavija imela na svojih mejah, ustvarila obrambno težko vzdržne razmere, ne toliko v geopolitičnem in strateškem smislu kot zaradi nujno potrebnih visokih vojaških izdatkov, ki jih je terjal takšen obrambni sistem. Gibanje neuvrščeniosti na vojaškem in obrambnem področju Jugoslaviji ni prinašalo še ničesar, razen posrednega zmanjšanja nevarnosti globalnega vojaškega spo-

---

⁴ ARS, AS 1589, šk. 276, Predlog za organizacijo odredov Narodne obrambe SRS, pred 24. 9. 1968.

⁵ Omer Pezo: Opremanje naoružanjem. Beograd 1989 (Razvoj orožanih snaga SFRJ : 1945–1985; 17), str. 49–51; Bojan B. Dimitrijević: Jugoslovenska armija 1945–1954 : nova ideologija, vojniki i oružje. Beograd 2006, str. 379–398.

pada zaradi pritiska tretje strani v OZN.⁶ Jugoslavija je tako svoje vojaške izdatke ohranjala na visoki ravni, sicer manjši kot ogromnih 22% proračuna v kriznih informbirojevskih letih, a vendar med najvišjimi v Evropi.⁷ Zaradi visoke gospodarske rasti v šestdesetih letih, odpiranja na tuje trge in selitve odvečne delovne sile v Zahodno Evropo, od koder so nato prihajali dodatni (devizni) prilivi, je to bilo ekonomsko vzdržno, politično pa neproblematično, saj niti javnost niti politične strukture vprašanja zmanjšanja obrambnih izdatkov niso mogle načeti. Logika ogroženosti s strani 'velikega brata' na Vzhodu, ki komaj čaka na jugoslovansko slabost, in ogrožujočega pakta NATO vprašanja vojaških izdatkov ni dovoljevala postavljati v ospredje. Gospodarska reforma leta 1965, ki naj bi gospodarstvo postavila na učinkovitejšo raven, pa je odprla tudi vprašanje vojaških izdatkov, ki so tedaj znašali približno 6% proračuna.⁸

Ko se torej vprašamo, kaj je bil prvotni namen vzpostavitve šestih republiških štabov za SLO in sil pod njihovimi poveljstvi, je najbrž pravi odgovor predvsem element odvratanja v konkretnem ogrožujočem položaju, povečanje pristojnosti in iniciativnosti republiških elit v obrambi ter predvsem obramba vladajočega sistema, ki se je sam prepoznal za dejansko ogroženega.

Politični naboj novega obrambnega sistema se je polno izrazil šele postopoma. Splošna ljudska obramba je prinašala možnost za okrepitev pristojnosti republik na vojaškem področju in s tem moči in vpliva na področju, ki je bilo do tedaj v izključni domeni zveznega centra, Josipa Broza - Tita in zlasti vrha JLA. Republike so namreč, za razliko od občin, ki jim je prav tako bila dana v roke (splošna ljudska) obramba, imele realno avtoriteto na tem področju in nekatere tudi ambicijo. Med slednjimi je bila tudi slovenska politična elita. Le nekaj mesecev prej so republike dobile možnost, da so prvič po letu 1945 ustanovile upravne organe za ljudsko obrambo. Izvršni svet SRS je tako med svoje sekretariate prvič prištel sekretariat za ljudsko obrambo.⁹

Prva zasnova novih smernic ljudske obrambe je izpostavila prav (ločeno) odgovornost SR Slovenije za svojo obrambo: »V pogojih okupacije /.../ redna operativna armada zgubi povsem svojo voljo – vse pristojnosti za vodenje celotnega ljudskega odpora pa prevzame vojno-politično vodstvo republike, pokrajine, občine in krajevne skupnosti na svojem območju; to velja tudi za partizanske brigade in divizije in druge teritorialne enote /.../, tudi tiste enote ope-

⁶ Prim. Damijan Guštin, Vladimir Prebilih: From regional pact to the supranational organisation : Yugoslav military security 1948–1971. V: Regions, regional organizations and military power. Stellenbosch, Sun Press, 2008, str. 337–352.

⁷ Dragan Bogetić: Ekonomska i vojna pomoć zapada Jugoslaviji u vreme sukoba sa Kominformom. V: Jugoslavija v hladni vojni / Yugoslavia in the Cold War. Ljubljana–Toronto 2004, str. 278–281, 288–294.

⁸ Slovenska novejša zgodovina: od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije: 1848–1992. Ljubljana 2005, str. 1015–1024, 1039–1042, 1045–1048.

⁹ Lado Kocijan: Doktrina in strategija splošne ljudske obrambe – Teritorialna obramba kot najvišja oblika organiziranosti za odpor in kot del oboroženih sil (dalje Kocijan, Doktrina in strategija SLO). V: Vojstvo, maj 1999, št. 5, str. 30–31.

rativne armade, ki so se znašle izza frontne linije na okupiranem ozemlju.«¹⁰ To je bil velik prelom, ki dobro ilustrira namen republiškega sekretariata za ljudsko obrambo, da med enote pod svojo pristojnostjo vključi vsaj vseh 7 teritorialnih bataljonov s 3000 možmi, stražarske enote, skupaj 2457 pripadnikov, morda pa celo vse tri obstoječe partizanske divizije in 5 samostojnih brigad, kar bi zneslo 15.400 mož.¹¹

II.

Nevarnost sovjetskega vdora, kolikor je bila realna, je hitro minila. Štab partizanskih odredov Slovenije pa je obstal in pozno jeseni 1968 je nastopil čas za politično odločitev, ali se njegov obstoj spremeni v dejstvo za daljše obdobje. Strateška odločitev o vključitvi nove formacije v jugoslovanski obrambni sistem je gotovo padla v najožjem krogu politične oblasti. Po pričevanju naj bi v to privolil Josip Broz - Tito na vztrajno prigovarjanje Edvarda Kardelja in Vladimirja Bakarića, torej dveh vplivnih politikov, ki sta bila tudi v tistih letih neformalna voditelja Slovenije in Hrvaške. Ustanovitvi posebnih republiških poveljstev naj bi nasprotoval zvezni sekretariat za ljudsko obrambo in armadna struktura sploh.¹² Vendar pa druga pričevanja kažejo, da je ob tem vprašanju, ki je bilo izrazito postavljeno iz političnih struktur, vojaški vrh precej razdeljen, kot je bil tudi razdeljen in celo konflikten do snovanja nove doktrine oborožene obrambe sploh. Na seji sveta za ljudsko obrambo poleti 1968 na Brionih naj bi Tito kategorično zahteval od vojaškega vrha, da takoj organizira ljudski odpor in sploh oboroži družbo, da bo sposobna uspešne obrambe pred agresijo.¹³ Odpor vodilnih generalov JLA je zlahka razumljiv, saj se je tako formalizirala vojaška struktura, ki ni bila pod njihovim neposrednim nadzorom, poleg tega pa je ustanovitev padla v čas politične napetosti z republikami, kar je lahko pomenilo dodaten problem. Pravi prelom je torej nastal z ohranitvijo republiških štabov za splošni ljudski odpor. Prvotne partizanske štabe iz petdesetih let so namreč vojaške strukture povsem vključile v svoj sistem in jih končno spremenile v teritorialne sile (partizanske brigade in divizije, teritorialne bataljone), ki so bile del armadnih sestavov.¹⁴ To pot, v letu 1968 in še v naslednjih treh letih tega vojaškemu vodstvu ni uspelo izvesti. Splošne politične razmere, nas-

¹⁰ ARS, AS 1589, šk. 276, Stanje in problematika na področju narodne obrambe v SR Sloveniji, 1968, nedat., str. 1–2.

¹¹ Prav tam, str. 8.

¹² Tomaž Kladnik: 40 let razvoja Teritorialne obrambe Slovenije. Posebna izdaja revije Obramba. Ljubljana, november 2008, str. 9 (dalje Kladnik, 40 let TO). Avtor se sklicuje na izjavo Bojana Polaka.

¹³ Jak Koprivc: Generalov let : spomini generala Ivana Dolničarja. Ljubljana 2006, str. 152–153; Bojan Polak: Zgodovinski razlogi za ustanovitev TO in njen razvoj na prehodu iz šestdesetih v sedemdeseta leta. V: Vojstvo, 1999, št. 5, str. 20; Kocijan, Doktrina in strategija SLO, str. 28.

¹⁴ Kladnik, 40 let TO, str. 7; ARS, AS 1589, šk. 276, Stanje in problematika na področju narodne obrambe v SR Sloveniji, 1968, nedat., str. 6.

protja med federalnim vrhom in opazno samozavestnimi republiški oblastmi in razdeljenost generalskega vrha glede vprašanja obrambnega sistema so pripeljale do tega, da se je nekoliko bolj samostojna – kar je pomenilo bolj pod njihovim lastnim vplivom – vojaška struktura zdela dobro izhodišče za dodatno krepitev lastnih, republiških pozicij.¹⁵ Institucionalizacija procesa splošne ljudske obrambe je pomenila tudi njegovo preživetje in, v ugodnih političnih okoliščinah, tudi njegovo polno uveljavitev. Koncept splošnega ljudskega odpora je namreč prenašal eno od težišč na občino kot osnovno samoupravno in upravno celico družbe ter celo na krajevno skupnost in delovne organizacije. Ne glede na takšno dejansko organiziranost, vgraditev neposredne odgovornosti občine za enote splošnega ljudskega odpora (teritorialne obrambe) in njihovo opremljanje ter popolnoma teritorialen način popolnitve pa se je občina izkazala v primerjavi z republiko za malo pomemben del novega obrambnega sistema in koncept vseljdske obrambe je dejansko postal predvsem republiška domena.¹⁶

Akcija postavljanja partizanskih enot in njihovih štabov je sprva potekala prek partijskih organov, zato je bila prva nuja novo vojaško organizacijo legalizirati, vstaviti v državno strukturo. Izvršni svet skupščine SRS je tako 20. novembra 1968 uradno ustanovil Štab za splošni ljudski odpor SR Slovenije, mu zagotovil denarna sredstva in imenoval člane štaba, ki jih je sicer izbrala komisija za vsenarodno obrambo pri CK ZKS že 25. septembra 1968. Za načelnika štaba so imenovali Bojana Polaka, generalmajorja v pokoju, politični komisar pa je postal Albert Jakopič, do tedaj sekretar CK ZKS. Vodstvena struktura teritorialne obrambe je v veliki meri temeljila na ponovno aktiviranih upokojenih častnikih, nekdanjih poveljnikih partizanske vojske, funkcije političnih komisarjev pa so opravljali politični funkcionarji ZKS.¹⁷ V smislu vojaškega poveljstva so se oblasti torej oprle na razpoložljiv vojaški kader, ki je poleg tega imel izkušnjo partizanskega bojevanja izpred več kot dveh desetletij. Na drugi strani so bili mlajši kadri brez vojaških izkušenj, še zlasti v takšni obliki bojevanja, saj je bil poudarek šolanja na vojaški akademiji in v šolah za rezervne oficirje na klasičnih vojaških taktičnih in operativnih postopkih. V tistem prvem hipu večjega števila aktivnih častnikov niti ni bilo. Šele postopoma je bilo mogoče pomladiti poveljniški kader.¹⁸ Značilno pa je, da je bila politična dimenzija splošnega »vsena-

¹⁵ ARS, AS 1589, šk. 276, Stanje in problematika na področju narodne obrambe v SR Sloveniji, 1968, nedat., str. 8, 9.

¹⁶ Skrb vrha, da nove obrambne pristojnosti republik ne bi preveč okrepile, nazorno kaže poudarek Josipa Broza - Tita v pogovoru s Francem Popitom leta 1969, da teritorialna obramba ne sme biti organizirana centralistično (tj. v domeni republiškega vrha, op. a.), pač pa mora dopustiti pobudo delovnih organizacij in krajevnih skupnosti, ki je najpomembnejša. Glej Božo Repe, Jože Prinčič: Pred časom : portret Staneta Kavčiča. Ljubljana 2009, (dalje Repe, Prinčič, Pred časom) str. 178.

¹⁷ Janez Slapar: Razvoj Teritorialne obrambe v Sloveniji. V: Vojnozgodovinski zbornik, 1998, št. 1, str. 82–84.

¹⁸ Prim. Rudolf Hribernik-Svarun: Spomini : klic svobode. Ljubljana 1995 (dalje Hribernik, Spomini), str. 277.

rodnega« odpora močno poudarjena in institucionalizirana, saj so dolžnosti političnih komisarjev opravljali aktualni politični funkcionarji kar po položaju. Posebej pomenljivo je, da so splošni ljudski odpor opredelili kot izključno odgovornost Zveze komunistov Slovenije (Jugoslavije).¹⁹ Socialistična zveza delovnega ljudstva kot najširša politična organizacija institucionalno v splošnem ljudskem odporu ni imela vloge niti potem, ko je neposredna nevarnost minila.

V slovenskem primeru se je pri večanju pomena vseljudske obrambe medsebojno podprlo še nekaj dodatnih dejavnikov:

Slovenija je tudi v vojaških načrtih JLA veljala za tisto območje države, ki bi ga izrabila oba bloka v primeru njenega globalnega ali omejenega spopada. Smerjužna Madžarska–Zagreb–Ljubljana–Furlanija skupaj s smerjo zahodna Madžarska–Gradec–Celovec–Trbiž–Furlanija je veljala za vzporedno, pomožno bojišče svetovne ali evropske vojne med obema vojaškima zvezama. Slovenija po vojaških ocenah torej ne bi mogla ostati pod nadzorom JLA, tako da je bilo treba okrepiti prostorsko komponento, ki bi ostala na »začasno zasedenem« ozemlju, na terenu Slovenije in bi vojaško delovala proti enemu ali drugemu okupatorju. Če sledimo velikemu vojaškemu manevru Svoboda 1971, je bil njegov namen preizkusiti oborožene sile vsesplošne ljudske obrambe in celo politične strukture, potem ko se vojska umakne iz Slovenije na obrambno črto na Korani in Kapeli.²⁰

Vsaj del slovenske politične elite je že od začetka leta 1945 ostajal v pričakovanju, da bo prej ali slej mogoče tako reorganizirati jugoslovansko vojsko, da se bo v njej vsaj odrazila slovenska državnost tudi na vojaškem področju. Kakor koli se je vojaška in centralna politična struktura pretvarjala, da tega vprašanja ni, je v ozadju ostajalo, še posebej ker zaradi togosti centralistične ureditve in odpora pretežno srbohrvaško govorečih vojaških struktur ni bilo dobro urejeno niti jezikovno vprašanje v JLA, ne za Slovence, ne za Makedonce, ne za povečujoče se število albanskih nabornikov.²¹ Upoštevanje realnosti sestave in delovanja vojske sta se jezikovno vprašanje in vprašanje organizacije JLA oziroma oboroženih sil povezovala. Glede na dejanska razmerja v JLA je bila delitev nabornikov po jeziku edina možnost uporabe slovenskega jezika v jugoslovanski vojski, saj je bilo nerealno pričakovati, da se bodo srbohrvaški govorci (častniki, generali, večinski del nabornikov) v vojski prilagodili rabi treh jezikov ali se jih celo (na)učili. Ureditev, ki bi ločevala nabornike po narodnosti (republiškem državljanstvu), pa je bila politično povsem nesprejemljiva, saj je vedno veljala kot ustvarjanje republiških vojsk. Prav ob vprašanjih novih pri-

¹⁹ Republiški sekretar za ljudsko obrambo in poznejši poveljnik RŠTO Slovenije (1973–1977) general Rudolf Hribernik navaja primer, ko eden od predsednikov občinske skupščine ni bil član ZKS in s tem tudi ni mogel sodelovati v obrambnih nalogah, čeprav so mu sodile po položaju. Hribernik, Spomini, str. 266.

²⁰ ARS, AS 1589, šk. 203, ae 467, Informacija o manevru »Svoboda 71«; Boris Bolfek: Teritorialna obramba 1968–1990: Magistrsko delo. Ljubljana 2009 (dalje Bolfek, Teritorialna obramba 1968–1990), str. 80–95.

²¹ JLA je tedaj s predpisi o alternativnih menijih uredila problem prehrane vojaških obveznikov muslimanov.

stojnosti republike na področju obrambe in novih vojaških formacij se je prvič tudi v javnosti odprlo vprašanje jezikovne neenakopravnosti slovenskega jezika v Jugoslovanski ljudski armadi. Potem ko z osebnim posredovanjem pri najvišjih organih oblasti ni dosegel nič, je to vprašanje v javnosti najbolj goreče zagovarjal upokojeni general Jaka Avšič.²² Prav tako javno vlogo je, sicer na drugi ravni, lahko opravljala teritorialna obramba.

Sprva je formacija 'Teritorialne obrambe' v SR Sloveniji tvorilo šest conskih štabov s podrejenimi občinskimi štabi, od enot pa 24 odredov (za območje ene ali več občin), samostojni bataljoni, čete, divizioni in baterije.²³ Leta 1969 je imela TO SR Slovenije že 31.284 pripadnikov, 54 štabov in 331 njim podrejenih enot.²⁴ Ob taki izjemni rasti vojaške formacije se moramo vprašati, od kod toliko pripadnikov. JLA je sicer delu obveznikov spremenila vojni raspored, jih je torej preusmerila v Teritorialno obrambo, vendar to ni bilo dovolj. Pomemben vir dodatnih mož, potrebnih za enote, je postala mladina. Vanjo so dejansko začeli vključevati mladino, ki še ni odšla na služenje vojaškega roka, se pravi mlajšo kot 18 let, in to obeh spolov. Poglavitno odprto vprašanje pa je bilo, ali vključiti v enote vseljidske obrambe mladino v posebnih enotah ali med ostale. V Sloveniji so se odločali za enotne, torej starostno mešane enote.²⁵

Leta 1969 je jugoslovanski politični vrh obravnaval koncept splošne ljudske obrambe na 9. kongresu ZKJ. Sprejete politične usmeritve so bile toliko obvezne, da jih je operacionalizirala tudi vojska. Še istega leta so v generalštabu izdelali novo doktrino jugoslovanske obrambe, ki je zaostri la doktrino splošne ljudske vojne iz leta 1958. Enotam splošne ljudske obrambe so namenili, da postanejo poseben del oboroženih sil, hkrati pa uvedli obsežen program modernizacije vojske in vojaške industrije. Označevati so jih začeli kot teritorialno obrambo. »Teritorialno obrambo tretiramo kot strateško komponento oboroženih sil (ne več v sestavi JLA), ki naj po številu ljudi postane najmn ožičnejša, vgrajena v vse organizme družbe in raznovrstna po oblikah organiziranja. /.../ Operativna armada predstavlja udarno moč, teritorialna obramba pa množično oboroženo organizacijo za boj na vsakem delu našega ozemlja.«²⁶ Toda ne glede na pristojnost republik za organiziranje teritorialne obrambe in sprva različna organizacijska izhodišča (slovenska so zbujala skrb, da ima republika svoje posebne namene) je vojska za TO ustanovila poseben organ, ki je skrbel za »enotna načela« pri načrtovanju prehoda iz mirnodobne v vojno organizacijo TO, uskladitev oboroževanja TO, usposabljanje in organizacijska načela. Te

²² Damijan Guštin: Vojak, častnik, general petih vojska, vedno Slovenec. Ljubljana 2008, str. 41–45.

²³ Slapar, Razvoj TO v Sloveniji, str. 84–85.

²⁴ Kladnik, 40 let TO, str. 9.

²⁵ Bolfek, Teritorialna obramba 1968–1990, str. 68. V SR Hrvaški, Makedoniji in Bosni in Hercegovini pa so se nasprotno odločili za oblikovanje posebnih mladinskih enot Vsenarodne obrambe. Živković, Teritorialna odbrana, str. 95, 98.

²⁶ Načelnik Generalštaba JLA Miloš Bubanj na posvetu Sveta za ljudsko obrambo 1. 7. 1970; cit. po Kocijan, Doktrina in strategija SLO, str. 28.

naloge je sprva prevzela Uprava za civilno zaščito Zveznega sekretariata za ljudsko obrambo, ki se je leta 1970 preimenovala v Upravo za teritorialno obrambo in civilno zaščito, naslednje leto pa je postala del generalštaba.²⁷ Vse burno dogajanje okoli pospešenega razvoja teritorialne obrambe in splošne ljudske obrambe je končno zajel tudi nov zakon o ljudski obrambi, ki je bil sprejet v skupščini SFRJ februarja 1969. Zakon je uvedel Teritorialno obrambo kot komponento enotnega sistema ljudske obrambe in oboroženih sil SFRJ. Odgovornost za ustanavljanje in oskrbovanje je prenesel na republike in občine, hkrati pa jim je predpisal enotna načela organiziranja.²⁸

Istega leta je reorganizacija JLA prinesla SR Sloveniji z republiškimi mejami usklajeno vojaško organiziranost. Ustanovljena so bila armadna območja. Skoraj vse ozemlje SR Slovenije, z izjemo ilirskobistriškega območja,²⁹ je obsegla novoustanovljena IX. armada s sedežem v Ljubljani. Za njenega prvega komandanta je bil postavljen generalpodpolkovnik Franc Poglajen in gotovo ne po naključju je bilo njeno poveljstvo odtlej do leta 1985 stalno v rokah generala slovenske narodnosti; v krajšem obdobju sredi sedemdesetih let pa so bili v njenem štabu kar štirje generali slovenske narodnosti.³⁰

Iz slovenskih pričakovanj glede vojske, samozavesti republiške politične elite, zlasti skupine okoli Staneta Kavčiča, geopolitičnih in strateških okoliščin ter spremenjene vojaške doktrine se je napajalo slovensko vztrajno posvečanje »vsenarodni obrambi«. Dodali bi lahko tudi večjo organizacijsko kulturo glede na druge jugoslovanske republike in, kar ni nepomembno, pomembne politične tutorje. Še dolgo v sedemdeseta leta je to bil predvsem upokojeni, a nadvse vplivni Ivan Maček, ki ga je politično vodstvo pooblastilo, da je »imel roko« nad vojaško organizacijo in vsenarodno obrambo sploh.³¹ Ta je lahko povezal svojo posebno skrb za zaprto območje na Kočevskem z novo vojaško organizacijo v enovit sistem, čeprav je bilo vojno poveljniško mesto republiškega štaba TO sprva v Polhograjskem hribovju in nikoli na Kočevskem.³² Je pa Maček zagotovil s silami TO nadaljevanje nekdanje ureditve, ko je bilo zgrajeno zaklonišče za politično elito in vojno poveljniško mesto v Gotenici na Kočevskem, kjer so v bližini začeli graditi novo modernejše zaklonišče za republiški vrh za primer vojne.³³

²⁷ Živković, Teritorialna odbrana, str. 92–93.

²⁸ Prav tam, str. 97.

²⁹ To je iz vojaških razlogov, obrambe smeri Trst–Reka, pripadlo 4. armadi.

³⁰ Gojko Miljanić: Kopnena vojska, I. Beograd 1988, str. 156–162, 240; Marjan F. Kranjc: Slovenska vojaška inteligenca – generali in admirali. V: Borec, 2000, št. 579-580-581-582, str. 304.

³¹ Prvi predsednik komisije za splošni ljudski odpor pri CK ZKS je bil Albert Jakopič. ARS, AS 1589, Komisija za splošni ljudski odpor, šk. 203, zapisnik seje komiteja CK KPS za splošni ljudski odpor 12. 11. 1970.

³² Kladnik, 40 let TO, str. 9.

³³ Za logistično podporo in zavarovanje umika političnega vrha iz Ljubljane v Kočevsko Reko je v okviru TO delovala posebna Zaščitna brigada TO. Prim. Boris Bolfek: Zaščitna brigada

V sestavi jugoslovanskega obrambnega sistema je bila TO le dopolnilni vojaški organizem, pripet na JLA, ki sprva ni bil avtonomen niti v mirnem času niti v mogoči vojni ali oboroženem spopadu. Za TO niso razvili nobenega avtonomnega sistema šolanja častnikov niti nobenega vsebinsko drugačnega šolanja kadra. Poveljniško strukturo v vrhu TO so tvorili častniki in generali, ki so se šolali v vojaških akademijah, ki jih je na te položaje določila kadrovska služba JLA (redkeje je bilo zaznati tudi vpliv republiških organov). Pač pa je bila njena prednost in hkrati slabost množica rezervnih častnikov, ki so zasedali formacijske položaje v občinskih štabih in enotah. Slabost v tem, da je bila njihova vojaška izobrazba manj temeljita, saj so v šestih mesecih usvojili najpomembnejše vsebine šolanja na vojaški akademiji, prednost pa v tem, da so bili bolj homogena struktura, ki se je popolnjevala iz okolja, kjer so živeli in delali. V slovenskem primeru je to pomenilo tudi nacionalno homogenost, saj je bila razen nekaj desetih poklicnih častnikov velika večina kadra v enotah slovenske narodnosti, ki so med seboj govorili slovensko ne glede na normativno ureditev. Tudi pred uradno uvedbo slovenskega poveljevanja in občejanja v slovenskem jeziku v TO je bila jezikovna praksa enot TO daleč od običajne vojaške srbohrvaščine, čeprav, to moramo poudariti, so jo vsi znali in uporabljali v jezikovnih položajih, ko so imeli stik z vojaškimi strukturami JLA ali iz jugoslovanskega centra.

Soditi je mogoče, da so bili vojaki, ki so bili prav tako rezervisti, preusmerjeni v enote TO, tudi zato bolj zavzeti v času svojega vpoklica na vaje TO. Kako je potekal izbor moštva, rezervistov po služenju vojaškega roka, med enotami TO in rezervo JLA, je težko reči; v načelu naj bi v TO prešli starejši vojaki, ne pa najboljše usposobljeni. Velja pa reči, da je razporeditev zadevala le tisto večino, ki je imela enaka specifična znanja t. i. VED, v obeh vojaških formacijah – torej predvsem pehotnih strelcev, mitraljezcev, minercev ipd. Da obrnemo, kdor se je npr. med služenjem vojaškega roka usposobil za voznika tanka, seveda v teritorialno obrambo ni mogel biti dodeljen, saj tankov TO ni imela.³⁴ Moštvo TO je torej sestavljalo splošno usposobljeno (pehotno) moštvo, bivajoče na ozemlju občine, kjer je imela enota sedež, po navadi srednjih let. Da bi to popravili, pa tudi iz političnih vzrokov, so v prvih letih v TO množično pridobivali mladince – torej tiste, ki še niso odšli na služenje vojaškega roka, in tudi mladinke; služili so kot prostovoljci.³⁵

Z zgodnjim obdobjem razvoja teritorialne obrambe je povezana tudi afera z njenim opremljanjem z orožjem. Danes, ko lahko precej realno ocenimo njene dejanske razsežnosti, vidimo da je šlo za sicer morda resen potencialni problem,

---

TO = Security brigade of the territorial defence forces. V: Vojaška zgodovina, 2008, št. 2, str. 79–95.

³⁴ Na oklepne enote TO se veže le anekdota, da je Ivan Maček (Matija) uspel nekje v JLA pridobiti izločene tanke, ki jih je nato ukazal pripeljati na Kočevsko, kjer so oblikovali tankovsko enoto in z njo vadili na zaprtem območju.

³⁵ Kladnik, 40 let TO, str. 9.

ki pa bi se šele moral razviti po obsegu in ki je bil posledica togosti in neustreznosti samega sistema oskrbe teritorialne obrambe z nujno potrebnim orožjem. Problem je namreč bil v tem, da je totalna obramba terjala povečanje števila razpoložljivih kosov orožja, predvsem lahkega pehotnega orožja. Sredstva je sistem zagotovil – zakonsko je namreč za 0,5 % družbenega proizvoda obremenil vsako od občin, ki je morala opravljati tudi obrambno funkcijo, sredstva pa je zakonsko izdajala tudi republika. Občine so zakonsko določena sredstva sicer izdvojile, same pa niso nabaviti potrebnega orožja in vojaške opreme, saj jugoslovanska vojaška industrija ni bila pripravljena na nenaden skok zahtev po njenih izdelkih. Tako so teritorialni obrambi – namenoma ali naključno – v prvem hipu dodelili velik del trofejnega orožja, ki je bilo že izločeno iz enot in hranjeno v vojaških skladiščih ali je čakalo na uničenje. Vodstvo pa je vztrajalo, da je treba TO opremiti s sodobnim orožjem. V pomanjkanju orožja je vodstvo TO začelo iskati možnost nakupa le-tega v tujini, s čimer je poseglo v pristojnosti posebnega organa, ki ga je vodil Zvezni sekretariat za ljudsko obrambo. V akcijo so vključili tudi nekaj pripadnikov Službe državne varnosti, devize za nakup orožja so dobili ob sodelovanju Ljubljanske banke z njihovim zbiranjem prek podjetij in s preprodajo cigaret. Orožje so nakupovali prek različnih posrednikov, ki so imeli zveze z jugoslovanskimi in tujimi obveščevalnimi in varnostnimi službami. Iskanje posebne poti za nakup nekaj posebnega orožja za slovensko TO je bilo kljub državnemu odobravanju splošnega ljudskega odpora varnostno-politično visoko tvegano in, kot se je pokazalo, se je ob dokaj preprostih okoliščinah ta politična tveganost tudi udejanjila. Tri leta pozneje je prav ta nepravilnost odnesla s položajev prvo poveljniško vodstvo slovenske teritorialne obrambe, poveljnika Polaka in političnega komisarja Jakopiča. Afera je postala del spopada med slovenskimi 'trdorokci' in partijskimi 'liberalci' iz kroga Staneta Kavčiča.³⁶ Preiskovalna komisija CK ZKS ni mogla ugotoviti neposredne odgovornosti Staneta Kavčiča, predlagala pa je razrešitev komandanta TO Polaka in političnega komisarja Jakopiča. Oba sta prevzela odgovornost za poskus nabave orožja nase in po seji sekretariata CK ZKS napisala decembra 1973 odstopni izjavi, 7. februarja 1974 pa bila razrešena.³⁷

Teritorialno obrambo so ustavne spremembe v letih 1971 in 1974 še utrdile in jo postavile, ob JLA, kot poglavitno oboroženo sestavino splošnega ljudskega odpora in hkrati »najširšo obliko organiziranega oboroženega odpora«. Ustavni amandmaji in tudi nova ustava niso sprejeli korenitejših predlogov reorganizacije jugoslovanskih oboroženih sil, kot je bil npr. (slovenski) predlog, da »državni sekretariat (za ljudsko obrambo, op. p.) ostane le upravni organ,

³⁶ Repe, Prinčič, *Pred časom*, str. 176–179.

³⁷ ARS, AS 1589, Komisija za splošni ljudski odpor, šk. 203, ae 466, pismo štaba za splošni ljudski odpor SRS Josipu Brozu - Titu 15. 8. 1969; Odgovor na pitanja koja je Glavni štab NO SR Slovenije postavio u pismu dostavljenom predsedniku republike dana 18. avgusta 1969. godine; Božo Repe: »Liberalizem« v Sloveniji. V: *Borec*, 1992, št. 9–10, str. 673–949; Mirko Munda: *Beograjska spletki*. Maribor 2001, str. 28–33, 44, 73–76.

generalštab naj postane institucija, vezana na Vrhovnega komandanta, vojna inšpekcija naj bo organ Zvezne skupščine.³⁸ Teritorialna obramba je postala predvsem vojaško organizirana sila, zelo številčna, a hkrati tudi negibna, saj so ji organiziranost predpisovala natančna pravila, ki so veljala za celotno državo. Njeni štabi so se leta 1974 preimenovali v štabe Teritorialne obrambe (najvišji je bil Republiški štab Teritorialne obrambe, RŠTO), njena formacija pa se je dopolnjevala z razvojem v »prostorsko komponento« (60–70% vseh sil) za obrambo na lokalnem nivoju in v »manevrsko komponento« (30% sil), ki je bila zadolžena za širšo obrambo »začasno zasedenega območja«. V letu 1975 so tako začeli voditi prvi srednjeročni (petletni, 1976–1980) načrt razvoja Teritorialne obrambe. Slovenija je v smeri splošnega ljudskega odpora obrambni sistem dopolnila še z organizacijo Narodna zaščita.³⁹

III.

Do dvajsetletnice svojega obstoja, ki ga je praznovala v času polnega medijskega spopada z JLA, se je Teritorialna obramba medtem spremenila v dogmo, nesporen sestavni del sistema socialističnega samoupravljanja in splošnega ljudskega odpora, in to ne glede na to, da so se njena vloga in naloge deloma vsebinsko izpele. Zanimivo je, da je to prej opazilo vojaško vodstvo kot pa tisti, ki so politično skrbeli za obrambni sistem. V Evropi je hladna vojna popustila, z nadzorovanim procesom popuščanja napetosti v okviru KEVS. Zlasti v taboru Sovjetske zveze, kjer je na oblast prišel novi generalni sekretar KPSZ Mihail Gorbačov, so nastajale nove razmere. Varšavski pakt je vedno bolj slabel – notranji problemi s članico Poljsko v začetku osemdesetih let so mu vzeli dobršen del opravilne sposobnosti. Strateška pobuda »vojna zvezd«, ki jo je zagovarjal predsednik ZDA Ronald Reagan, je odprla nova obzorja v vojaškem načrtovanju in strategiji.⁴⁰ Totalnost obrambe Jugoslavije je postajala vprašljiva in celo nepotrebna. Poleg tega je medtem prišlo po volji najodgovornejših do integracije obrambne doktrine (»splošnega ljudskega odpora«) in varnostne komponente (»družbene samozaščite«), ki je izhajala iz definicije specialne vojne proti SFRJ iz leta 1977. Oba sistema je v enotnega integriral novi zakon o splošnem ljudskem odporu, ki je bil sprejet leta 1982.⁴¹ Toda za slovensko republiško vodstvo in deloma tudi za javnost je prav TO simbolično opravljala vlogo označevalca republiške suverenosti, enega od pomembnih stebrov zapletenih razmerij med republiko in federacijo.⁴²

³⁸ Polak, *Zgodovinski razlogi za ustanovitev TO*, str. 21.

³⁹ Živković, *Teritorialna odbrana*, str. 127–128, 135–150.

⁴⁰ Prim. Anton Bebler: *Geopolitični in vojaškopolični položaj Slovenije*. V: *Demilitarizacija Slovenije in nacionalna varnost* : zbornik, Ljubljana 1991, str. 110–115.

⁴¹ Kocijan, *Doktrina in strategija SLO*, str. 31–32.

⁴² Roman Novak: *Podoba Teritorialne obrambe Slovenije v časniku Delo med leti 1968 in 1989*: Diplomsko delo, Ljubljana 2005, str 102–103.

Teritorialna obramba SR Slovenije se je do zgodnjih osemdesetih let zgradila v velik, v sebi zaključen vojaški organizem. Obrambni načrt je omogočal, da je TO rasla po obsegu iz leta v leto in končno v zgodnjih osemdesetih letih dosegla 86.000 pripadnikov.⁴³ Leta 1980 je imela TO SR Slovenije, po reorganizaciji leto prej, namesto 6 conskih 13 pokrajinskih štabov, 60 občinskih štabov TO, 19 brigad, 13 navadnih in 8 specializiranih odredov, 3 divizione protioklepne in protiletalske artilerije in 14 lahkih protiletalskih baterij, 29 minometnih oddelkov, vrsto specializiranih čet, med njimi celo odred oboroženih ladij in 6 letalskih oddelkov za zvezo, 810 štabov TO v krajevnih skupnostih, ki so vodili 46 čet, 324 vodov in 285 oddelkov teritorialne obrambe; 13 čet, 104 vode in 114 oddelkov v delovnih organizacijah; skupaj 74.176 predvidenih, dejansko pa 80.375 pripadnikov, kar je znašalo 4,25% prebivalstva republike.⁴⁴ Ne vemo sicer natančno, koliko državljanov Slovenije je bilo v istem času rezervistov JLA, vendar je mogoče oceniti, da je bila v TO okoli polovica vseh razpoložljivih vojaških rezervistov na ozemlju republike. Tudi TO je razvila manevrske in prostorske enote; manevrske so bile po doktrini namenjene skupnemu bojevanju s partizanskimi brigadami JLA, prostorske enote pa nadzoru in obrambi ožjih območij. Vrsta (velikih) delovnih organizacij je imela svoje posebne enote TO, ki so bile vključene v občinske štabe, namenjene pa le obrambi delovnih organizacij.

Leta 1983 se je v jugoslovanskem vojaškem vrhu prvič po smrti Josipa Broza - Tita pojavila pobuda za razformiranje TO kot posebnega dela jugoslovanskih oboroženih sil. Zunanja dimenzija evropske varnosti je bila ob tem gotovo zelo pomembna, a vendar se lahko upravičeno vprašamo, koliko je bila pobuda pogojena z zaznanimi strateškimi spremembami v globalnem razmerju sil. Le največji optimisti, in med njimi ni bilo vojaškega vrha SFR Jugoslavije, so tedaj lahko menili, da je Sovjetska zveza že strateško poražena v globalnem (hladnem) spopadu, da komunizem kot družbeni sistem razpada. Tako je treba iskati vzroke predvsem drugje. Analiza jugoslovanskega vojaškega vrha, ki je medtem izgubil Josipa Broza - Tita, svojo absolutno politično in osebno avtoriteto, je kazala, da bi bilo za jugoslovansko vojsko dobro, da se vrne v klasični vojaški sistem, da postopoma odpravi sistem splošnega ljudskega odpora. Avtoritete, ki bi sistem splošnega ljudskega odpora politično obranila, ni bilo več. Jugoslavija je bila v gospodarski in sistemski politično-organizacijski krizi. Zmanjšanje izdatkov za obrambo se je kazalo kot eden od nujnih ukrepov za izhod iz krize. Hkrati je vojska v krizi postala pomembna sila. Leta 1981 je prav vojaški poseg ustavil burne demonstracije albanske mladine v AP Kosovo. Vojaški vrh si je podredil partijsko organizacijo v vojski, ki ga je nadzorovala, in

⁴³ Milovan Zorc: Teritorialna obramba Slovenijev letih njene dozorelosti. V: Vojstvo, maj 1999, št. 5, str. 49–51.

⁴⁴ ARS, AS 1589, Komisija za SLO in DS, šk. 533, ae 5378, poročilo Republiškega štaba za teritorialno obrambo, Ljubljana 1981, str. 5–6; prim. Slapar, nav. d., str. 94–109.

prek nje že močno vplival na politična razmerja.⁴⁵ Toda politična vodstva, ki so po republikah prišla na oblast sredi sedemdesetih let, so želela ohraniti status quo, tj. svojo na območju republike precej trdno oblast. Zaradi tega so branila tudi sistem, kot so ga zgradila na vojaškem področju. Nastal je protislovni položaj, da je namreč slovenska republiška oblast, ki je od srede osemdesetih le težila k reformi političnega sistema, gospodarski sprostivni in redefiniciji družbenih razmerij, v pogledu obrambe branila doktrino totalne vojne, splošnega ljudskega odpora in družbene samozaščite ter seveda teritorialno obrambo, ki ji pa je edini dajal pristojnosti na vojaškem področju.⁴⁶

Notranjepolitično je hkrati jugoslovanski vojaški vrh začel premišljevati, kako braniti sistem, ki je bil globoko prizadet s krizo in mednacionalnimi, po njihovi opredelitvi »ekstremno nacionalističnimi« spori. V tem položaju je predvidel, da bo vojska, ki je sicer klasični državni stroj za represijo in obrambo navzven, zmožna odigrati v notranji krizi socialističnega sistema vlogo integratorja Jugoslavije in morda celo ohranjevalca socialističnega sistema.⁴⁷ To je na več ravneh tudi poskušal nakazati. Vojska se je prilagodila krizi z zmanjšanjem svoje stalne sestave pod orožjem, iskanjem »notranjih rezerv«, vzpostavljanjem samopreskrbne ekonomije (farme, zelenjavni vrtovi na vojaških zemljiščih), povečanim prodajanjem orožja in oborožitvenih sistemov v politično naklonjene države neuvrčenega gibanja, vrh pa je vse skupaj doseglo z vključitvijo prodaje vojaških tehnologij, s pomočjo katere bi izšli iz krize. Prav tedaj so izdelovali novo različico tanka (T-81, projekt »Kapela«), ki je postal pomemben izvozni artikel; pri ponujanju učinkov proizvodnje novega nadzvočnega lovca pa je šlo že v marsičem bolj za vojaški marketing kot pa za dejanski tehnološki preboj.⁴⁸

Toda ob dvajsetletnici Teritorialna obramba in splošni ljudski odpor nista bila v ospredju vojaško-civilnega dialoga, prej obratno, popolnoma sta poniknila v ostrem, prvič javnem spopadu vodstva oboroženih sil (Jugoslovanske ljudske armade) in slovenskih državnih struktur ter slovenske in širše jugoslovanske javnosti. Javna in interna polemika pa se je osredotočala na konkretne vloge in dejanja vojaškega vrha, od prodaje in preprodaje orožja do vprašanja civilnega služenja vojaškega roka, za republiške organe pa tudi vprašanja vloge vojske v jugoslovanski družbi, njene pravice do posredovanja pri spreminjanju družbenih razmerij, čeprav so se še gibala znotraj socialističnega miselnega kroga. »Napadi na JLA« so vojaški vrh, navajen na usmerjano ustvarjanje javnega mnenja, prepričevali, da se Slovenija prej ali slej namerava odtegniti Ju-

⁴⁵ Ljubica Jelušič: Spreminjanje odnosov med vojaštvom in civilnim okoljem v postsocializmu. *Perspektive sodobne varnosti : iz obramboslovnih raziskav II.* Ljubljana 1998, str. 83–84.

⁴⁶ Prim. Ljubica Jelušič: Jugoslovanska ljudska armada leta 1991 v Sloveniji – začetek konca ene največjih evropskih vojsk po koncu hladne vojne. V: *Slovenska osamosvojitve leta 1991 : pričevanja in analize.* Ljubljana 2002, str. 224–226.

⁴⁷ Živković, *Teritorialna odbrana*, str. 151–174.

⁴⁸ Prim. Ali H. Žerdin: *Generali brez kape : čas odbora za varstvo človekovih pravic.* Ljubljana 1997, str. 63–64.

goslaviji in socializmu. In to so nameravali vsekakor preprečiti. Tako je v naslednjih letih sledilo več dejanj: od reorganizacije oboroženih sil v letih 1985–1987, v kateri so republiška poveljstva Teritorialne obrambe podredili poveljnikom vojaških območij, zahtevanih represivnih ukrepov proti napadalcem na JLA leta 1987, pa prek poskusa prepoznavanja kontrarevolucije v Sloveniji marca 1988, aretacij »četverice« vse do oboroženega posega junija 1991.⁴⁹ V tem procesu pa je bilo vredno onemogočiti tudi Teritorialno obrambo. Kot je bilo na drugi strani smiselno iz praktičnih razlogov – bila je legalni sestavni del sistema in hkrati že vzpostavljena organizirana vojaška sila – Teritorialno obrambo ohraniti kot zametek vojske Republike Slovenije, federalne, konfederalne ali do trenutka neodvisnosti. Ustavni amandmaji septembra 1989 in nadaljnji septembra 1990 ter zakona o o obrambi in zaščiti in o vojaški dolžnosti iz marca in aprila 1991 so to jasno nakazali.

IV.

Ko postavimo kot osrednje vprašanje sklop splošnega ljudskega odpora in Teritorialne obrambe kot vprašanje razmerja med vojaško upravičenostjo in političnim projektom, lahko ugotovimo, da postavljamo vprašanje, ki je imelo jasno sistemsko ozadje. Tudi in zlasti v socializmu je bila politična zasnova oblike pred vojaško (strokovno) izpeljavo. Razlikovala se je le v tem, da je strokovni krog (JLA) imel tudi veliko družbeno moč, tako da je močno vplival na samo izpeljavo politične zamisli. Tudi glede projekta teritorialne obrambe lahko rečemo, da je skozi več razvojnih faz zadovoljeval politične potrebe tako federalnega kot republiških vodilnih krogov, čeprav ne vedno enako. Vojaški strokovnjaki, generali, pa so morali politično zamisel strokovno izpeljati tako, da je postala vojaško upravičena. Teritorialna obramba in sistem splošnega ljudskega odpora sta sledila tej viziji. Čeprav je izpeljava njunega oblikovanja odstopala od same zamisli, saj je vključevala veliko več hierarhičnosti, pa je sistem vendarle deloval. Vojaški strokovnjaki so namreč sistem po svoji logiki tudi približali sistemu redne vojske, saj so izhajali iz vojaške hierarhične struktiranosti. Teritorialna obramba SR Slovenije je lahko vzorčni primer, kako je politična ideja postala tako pomembna, da je bila tudi strokovno izpeljana. Seveda pa ostaja vprašanje, ali je zaradi pogostih vrhunskih ocen vojaških nadzornikov in ocenjevalcev dejansko predstavljala tako velik odskok v primerjavi s teritorialnimi obrambami ostalih republik. Na to pa nam bodo odgovorile šele primerjalne študije, ki bodo temeljile na primarnem gradivu in bodo upoštevale gradiva Zveznega sekretariata za ljudsko obrambo.

---

⁴⁹ Prim. Božo Repe: *Slovenci v osemdesetih letih*. Ljubljana 2001, str. 38–46; Zdenko Čepič: *Politizacija jugoslovanske vojske v obdobju demokratizacije in osamosvajanja Slovenije*. *Prispevki za novejšo zgodovino*, 2008, št. 2, str. 127–129, 133–136.

TERRITORIAL DEFENCE – MILITARY NECESSITY AND POLITICAL PROJECT 1968 : 1988

SUMMARY

In the summer of 1968, the Yugoslav political and military leadership, facing the crisis in Czechoslovakia, undertook the already tested strengthening of the Yugoslav defence capabilities – with the increased role of the territorial forces intended for the support of the Yugoslav People's Army, which could not defend the whole of the Yugoslav territory and prevent the occupation of at least a part of the territory. Thus the forces of the Warsaw Pact were also made aware that Yugoslavia intended to defend itself. In Slovenia, like in all other republics, headquarters and partisan units were established in August of 1968.

Even when the imminent danger passed, there were other reasons to preserve the territorial units. Territorial units were exactly right for the new concept of Yugoslav defence, introduced as the Czechoslovak example gained momentum. They also represented an investment of that part of the military elite which argued for the new doctrine of state defence, against the part of the military elite which remained reserved but still very influential. And, ultimately, the organisation of territorial units within the individual republics on one hand represented an obligation for the republics, while on the other hand it also gave them an opportunity to promote the republican jurisdictions in the field of defence, even though simultaneously emphasising municipalities as defence units. The Slovenian political elite took advantage of the opportunity that presented itself, despite the crisis of 1971, and developed its Territorial Defence, as these units were named, to the maximum. In the beginning of the 1980s, its military formations had room for over 80.000 positions; mobile and local forces as well as units up to the size of brigades had been developed, and heavy artillery had also been introduced. Formally these units used the Slovenian language as the language of command.

The attitude of the military elite towards Territorial Defence has gradually focused on its reduction, in terms of military doctrine as well as in actuality. The dissolution of the Total National Defence system started when the military elite was released from the weight of its untouchable supreme commander, but in the actual context of the Yugoslav social crisis this began with the 1981 crisis of the Kosovo autonomous territory, which also represented a security and even military risk. Thus as early as in 1982 a new defence concept of the state was outlined, and Territorial Defence was to be strongly integrated into the whole of the military force; in reality this would mean subordinating Territorial Defence to the military leadership, while the state political elites of the republics would lose their influence over these forces. In regard to this issue, the actual interests of the republican elites once again proved different. The Slovenian elite persisted in preserving the concept of Total National Defence and Social Self-

protection, as well as tried to protect its influence over the Territorial Defence of Slovenia. It lost this struggle due to internal politics as well as expert opinions, for the changing security situation in Europe proved to be in favour of the new defence ideas. In 1987, the new defence arrangements included the Slovenian Territorial Defence into the defence of the north-western staging area, thus also changing its role. This change took place mostly due to political reasons.

Franci Pivec*

Osamosvajanje študentske skupnosti. Slovensko študentsko gibanje v šestdesetih letih

Opomba na začetku

Pričujoči zapis je plod iskrenega prizadevanja, da bi se otresel preveč osebnih gledanj na obravnavana dogajanja. Vseeno priznavam, da sem samo pričevalec in ne zgodovinar in da bom zadovoljen že s tem, če bom zgodovinopisju prispeval kak doslej spregledan drobec.¹

Naša šestdeseta leta

Petnajst let po prevratu v Jugoslaviji se je v različnih oblikah začelo spravevanje o upravičenosti izbrane poti. Oblast si je po eni strani želela nenehnega potrjevanja zgodovinskih zaslug, po drugi strani pa je preganjala sleherno oceno, ki ni bila utirjena po njenih pričakovanjih. Tega v šestdesetih letih ni mogla več v celoti obvladovati z »agitpropom«, zato je nihala med cenzuro in svobodo govora.

Univerza² se je v tem času že izvlekla iz izrednih razmer, ki so nastale s povojnimi čistkami »kolaborantskih« učiteljev, z izključitvijo teologije, z ustanovitvijo velikih državnih inštitutov zunaj univerze in z izdatnim deležem demobiliziranih uniformirancev med študenti. Univerzitetna reforma v začetku šestdesetih let je povzročila naglo rast števila študentov, kar je prineslo v širše univerzitetno okolje tudi bolj razgibano dogajanje:

- v »revijalno krizo« so bili pretežno vključeni študenti in asistenti ter nekateri profesorji;
- po izidu Listine so študenti Edvarda Kocbeka »vrnili« v javno življenje;
- z univerzitetnim občinstvom so računala nova gledališka iskanja tako v institucionalnih kot neinstitucionalnih gledališčih;

---

* Mag., svetovalec direktorja, Inštitut informacijskih znanosti, Prešernova 17, SI-2000 Maribor; e-naslov: franci.pivec@izum.si

¹ Pivec je bil 1963/64 podpredsednik in 1964/65 predsednik Univerzitetnega odbora Zveze študentov Jugoslavije na Univerzi v Ljubljani, leta 1966 član uredništva Tribune in od 1967 do 1969 organizacijski sekretar Univerzitetnega komiteja ZK.

² Z univerzo je mišljena Univerza v Ljubljani, vendar so takrat v Mariboru in Ljubljani obstajale še druge višje in visoke šole zunaj okvira univerze.

- avantgardne literarne stvaritve so najpogosteje izhajale v študentskem tisku in pred sodiščem je odgovarjalo vodstvo študentske organizacije;³
- svojci umorjenih v dachauskih procesih so iskali pri študentski organizaciji podporo za obnovo procesov.⁴

Vida Tomšič, ki je bila kot predsednica krovne SZDL »zadolžena« za študente, je z besediščem predvojnne študentske aktivistke zelo neposredno poučevala študentsko vodstvo o tem, kaj vse ni dovoljeno, in seveda so bili najbolj anatemizirani stiki s politično emigracijo, s cerkveno hierarhijo, s Kocbekom, z informbirojevci, z đilasovci in morda še s kom. Imela pa je veliko razumevanja za socialna vprašanja študentov, za kulturno delovanje, za študijske razmere in podpirala je celo mednarodne študentske stike.

Sredi šestdesetih let se je politično dogajanje na univerzi še dodatno razživel, kar se je še posebej odražalo v študentski reviji Tribuna,⁵ ki je po ukinitvi Perspektiv postala glavna možnost za objavo »opozicijskih« besedil. A tudi v študentski organizaciji se je prvič zgodilo, da je bil za predsednika izvoljen nekommunist. Premike v študentski kulturi so predstavljali OHO, Jovanovičev študentski teater, Fotogrupa ŠOLT itd.

Za predsednika ideološke komisije Centralnega komiteja Staneta Kavčiča so stvari na univerzi preveč »uhajale iz rok«, zato je uprizoril »partijski udar«, s katerim je za božič 1964. premehko vodstvo univerzitetne ZK⁶ zamenjal Marko Bulc, eden najvplivnejših politikov tistega časa, s svojo ekipo.⁷ Po Kraigherjevi smrtni »nesreči« pred Beogradom, ki se je zgodila kmalu zatem in s katero je bila usodno zaustavljena jugoslovanska reforma, se je slovenska politika pod površjem razdelila na dva dela in Bulc in z njim univerza sta postala pomembna dejavnika reformistične liberalne linije. Tej je do Kavčičevega padca brez nadaljnega pripadal tudi Stane Dolanc,⁸ ki je nasledil Bulca na političnem vrhu univerze.

Iskanje drugačne organiziranosti

Mednarodni študentski stiki so bili sicer vselej pod najbolj budnim očesom Službe državne varnosti, vendar so se začeli od sredine šestdesetih tako množiti in prevzemati toliko neformalnih oblik, da so postali pomemben vir spreminjenih gledanj na družbo in študentsko delovanje. Najpomembnejše vezi so se

---

³ Tako sem bil pred sodnikom zaradi pesmi Vladimirja Gajška »Sveta družina«.

⁴ Ivi Krajnc je prinesla kopijo vloge za rehabilitacijo prof. dr. Borisa Krajnc in obširno pismo, ki so ga soproge umorjenih obsojencev naslovile na Jovanko Broz.

⁵ Kot odgovorni uredniki so jo takrat vodili Drago Mirošič, Peter Jambreč, Ivan Kreft, Ivo Vajgl itd.

⁶ Predstavljala sta ga Mitja Stupan in Matevž Krivic.

⁷ Sestavljala sta jo Lojze Skok in Krešo Petrovič.

⁸ Zanimivo, da je bil Bulc leta 1954 prvi, Dolanc pa drugi izvoljeni zastopnik vseh študentov v univerzitetnem svetu, sledila jima je Francka Strmole.

vzpostavile z nemškimi, francoskimi in ameriškimi študentskimi gibanjem, v kontekstu »praške pomladi« pa tudi s češkim. Veliko vlogo pri povezovanju so odigrali študenti iz zamejstva. Ob primerjavah so začeli ljubljanski študenti vse bolj kritično presojevati lastno organiziranost in razmišljati o alternativah.

Še najmanj tvegane so bile zamisli o samoupravni organiziranosti študentov in Ustava 1963 je sprožila vrsto takšnih razmišljanj, ki jih je v Naših razgledih »profesorsko« zavrnil Jože Goričar.⁹ Izzval je vrsto lucidnih študentskih odzivov, ki so jih napisali Ivan Kreft, Spomenka Diklić (sedaj Hribar) in Tine Hribar, Andrej Kirn in še mnogi drugi.¹⁰ S tem se je med ljubljanskimi študenti zasejal koncept »študent delavec«, ki ni več poniknil in ki je bil slovenska posebnost v jugoslovanski študentski srenji ter je vzbujal pozornost tudi v mednarodnem študentskem gibanju.

Druga smer razmišljanj o alternativni organiziranosti študentov je bila »sindikalizacija«. V Študentskem naselju je bil 1966. po francoskem vzoru ustanovljen »Študentski sindikat«, ki se je prijavil Zvezi sindikatov, kjer so si pustili neformalno razložiti, kako to deluje v Franciji, vendar o vključitvi nikoli niso sprejeli nobenega sklepa. V Študentskem naselju je samozvani »Študentski sindikat« deloval kar nekaj let, podobno kot še druga alternativna organizacija FORUM, ki se je zgledovala po kulturniških združenjih.

Zelo zanimivo plat študentske organiziranosti so predstavljali tudi takrat nastajajoči »pokrajinski klubi«, ki so bili ponekod le »odbori za veselice«, druge jih je nadzirala lokalna oblast, včasih pa so bili kar resni politični dejavniki.¹¹

Težnje in poizkusi alternativnega organiziranja so bili sprva implicitna, kasneje pa eksplicitna kritika uradne Zveze študentov Jugoslavije. ZŠJ je bila 1953. leta ustanovljena unitarna politična organizacija, ki jo je vodil Centralni odbor in je imela svoje »izpostave« na vseh univerzah. V Ljubljani je torej obstajala »Zveza študentov Jugoslavije na ljubljanski univerzi«. Ko se je začela mreža visokega šolstva širiti prek roba univerze, je bila ustanovljena ZŠJ ljubljanskih visokošolskih zavodov, da so lahko vanjo vstopili tudi študenti visoke politične šole in še nekaterih višjih šol. Ni pa smela biti ustanovljena Zveza študentov Slovenije, ampak so po letu 1960 mariborski študenti dobili svojo »izpostavo« ZŠJ. Ko je skladno z Ustavo 1963 Beograd zapustil še zadnji zvezni minister za šolstvo Janez Vipotnik in so univerze prešle v popolno republiško pristojnost, je takšna unitarna študentska organiziranost izgubila vsakršen smisel. A je ostala »ideološki cement« Jugoslavije, kot se je izrazil Josip Broz, ko je sprejel študentske funkcionarje pred kongresom 1965.

⁹ Jože Goričar: Samoupravne pravice študentov. V: Naši razgledi, 22. 2. 1964.

¹⁰ Problemi so odprli kar posebno rubriko. Problemi, 1964, št. 15.

¹¹ Po tej poti je študent prava Ludvik Toplak nastopil na volitvah in premagal uradnega kandidata. Na pokrajinski osnovi je delovala tudi skupina katoliških študentov z Vipavskega, ki jo je vodil študent kemije Marjan Poljšak.

Vse bolj razgibano dogajanje na ljubljanski univerzi je njeno vodstvo ZŠJ sililo k organizacijskim spremembam, za katere je obstajalo kar nekaj možnosti, saj je vsaj do določne mere tudi naša univerza predstavljala podoben »inkubator« kot univerzitetni kampusi na Zahodu. Oblasti v uteho se je pravovernoma obnašala Zveza mladine s svojim CK-jem, vodstvo študentske organizacije pa se je vsakoletno menjavalo, čemur je bilo težko slediti. V komunističnem bloku je bilo seveda drugače, in ko so praški študenti v navezi s pisateljskim kongresom začeli oktobra 1967 kritizirati režimsko ČSM ter razmišljati o samoupravni študentski organizaciji, jih je dal Antonín Novotný krvavo pretepsti kar v njihovih sobah v Študentskem naselju na Strahovu. To je bil potem tudi povod za odstavitev šefa države, kar je odobril celo sovjetski predsednik Leonid Brežnjev, Tito pa je imel dodaten razlog, da je nekaj mesecev kasneje do svojih študentov nastopil popolnoma drugače.¹²

Anahronistična pozicija je pripravila ljubljansko študentsko vodstvo k popolni odprtosti za vsakršne ideje, od Kropotkinovih anarhistov do ognjiščarjev Lubičeve. Preselitev iz zakotne Poljanske 6 v Kazino, ki jo je leta 1965 zagotovil Bulc, je še dodatno razživela dogajanje v študentski organizaciji. V Študentskem naselju pa je stekla prva javna tribuna »Čas in svet«, ki je odpirala občutljive teme o reformah, o kmečkem vprašanju, o mednacionalnih odnosih, o socialnih razlikah itd. Občutljivost študentov za politiko se je povečevala in udeležba v političnem dogajanju je bila vse bolj množična.

1968 in nastanek Skupnosti študentov

Spomladi 1968. so univerze na vseh koncih sveta dobesečno zavrele in vsakomur je postalo jasno, da bodo mednarodni izzivi zanetili ogenj tudi med ljubljanskimi študenti. Pogosto sklicevanje protestnih zborov in objavljanje protestnih izjav ob vseh mogočih priložnostih je imelo vselej tudi prikrit namen vzpodbujanja in preverjanja študentske uporniške energije. ZŠJ pa si ni upala sama popeljati množice na cesto, pač pa je čakala na spontan nastop, ob tem pa dajala nedvoumna znamenja, da v takem primeru ne bo igrala vloge režimskega oprode. Lahko zatrdim, da je to veljalo tudi za univerzitetno organizacijo ZK, iz katere je izhajala večina študentskih aktivistov.¹³ Zelo pomembna argumenta v njihovih rokah sta bila »praška pomlad« in »socializem s človeškim obrazom«, ki so ga Čehi in Slovaki pripisovali »titoistom«.

¹² Galia Golan: *Reform rule in Czechoslovakia: the Dubček era, 1968–1969*. London 1973.

¹³ Zanimivo zgodbo mi je kasneje pripovedoval prof. Jože Butinar, ki je bil leta 1968 predstojnik mariborskega Združenja visokošolskih zavodov: člani študentskega vodstva so ga prišli vprašati, ali naj gredo na ulico ali ne. Starega tržaškega demonstranta je kar mikalo, da bi jih poslal v štrajk.

Številne študentske skupine so vneto sestavljale politične programe, ki bi jih »ob pravi priložnosti« potegnile iz žepa in ponudile množicam. Tako je nastal tudi programski zapis »Provokacija za novo študentsko organizacijo«,¹⁴ ki bi ostala še en pamflet več, če njegova objava ne bi sovpadla z množičnim zborovanjem v Študentskem naselju in če na njem ne bi Ciril Baškovič dosegel aklamativne podpore za predlagano »skupnost študentov«. S tem je ljubljansko leto 1968. dobilo svojevrsten tok in se razlikuje od študentskih protestov drugod po Jugoslaviji.

Obstajajo tudi drugačne ocene in npr. Dimitriju Ruplu¹⁵ se zdi ljubljansko študentsko dogajanje povsem postransko ali kvečjemu odblesk beograjske in zagrebške študentske novolevičarske »revolte«. Čeprav je bil takrat urednik Tribune in mu je v ostrem sporu s vplivnimi podpisniki izjave »Demokracija da – razkroj ne« nedeljena podpora študentske organizacije prišla zelo prav, jo je na sebi lasten način povsem podcenil in pozabil. Pripisovanje »novolevičarstva« beograjskim in zagrebškim študentom je zelo površno, saj so se novolevičarske topike iz italijanskega, francoskega, nemškega in ameriškega študentskega gibanja praviloma »prijele« le v Ljubljani, kjer se je v študentskih akcijskih skupinah govorilo o študentih delavcih, o svobodi govora, o pravicah manjšin, o feminizmu, o multikulturalnosti, o študentskih komunah, o varstvu okolja itd. Tudi za kritiko univerze velja, da je bila v Ljubljani veliko bolj zastopana kot drugod v Jugoslaviji.¹⁶

Ob dvajseti obletnici dogodkov '68 je Nebojša Popov v Mariboru¹⁷ razčlenil politična ozadja študentskih protestov v Jugoslaviji. Po njegovem so bili zmanipulirani, da bi pripeljali do »separativistične« Ustave 1974, kar naj bi še posebej veljalo za prištinske dogodke. Kako pa se v luči takšne teze kažejo ljubljanski dogodki?

Čeprav so se simpatije univerze in študentov jasno nagibale k liberalni in reformistični Kavčičevi politiki, bi težko rekli, da je šlo za razmerje politične manipulacije. V študentskih programih sta se prepletali pluralizacija in avtonomizacija. Pluralizacija oblik organiziranja je bila potrebna, da bi se lahko izrazila družbena realnost, ki je bila zelo drugačna od podobe, ki jo je kazala vladajoča struktura. Od tod ljubljanska parafraza pariškega študentskega gesla: Bodimo nemogoči, zahtevajmo realnost!¹⁸ Ker pa tega ni bilo mogoče doseči v okvirih predmoderne unitaristične ZŠJ, si je bilo treba omisliti avtonomno organiziranost in to je privedlo do ustanovitve Skupnosti študentov.

¹⁴ Franci Pivec: Provokacija za novo študentsko organizacijo. V: Tribuna, 3. 6. 1968.

¹⁵ Dimitrij, Rupel (1989). Slovenski intelektualci. Od vojaške do civilne družbe. Ljubljana: Mladinska knjiga, str. 117.

¹⁶ Andreja Kocijančič, Jože Ciperle, Tatjana Dekleva: Dogodki iz študentskega gibanja 1968–1972 v Ljubljani. Ljubljana 2006.

¹⁷ Medobčinsko študijsko središče Maribor je 1. junija 1988 organiziralo posvetovanje »Od študentskih do novih družbenih gibanj«.

¹⁸ Ve se, da se pariški izvornik glasi: *Bodimo realni, zahtevajmo nemogoče!*

V Centralnem odboru ZŠJ so od ljubljanskih študentov zahtevali pojasnila o odnosu med ZŠJ in Skupnostjo študentov in Vojko Antončič jim je prostodušno pojasnil, da je novonastala Skupnost študentov čisto nekaj drugega in da nima več nobene zveze z ZŠJ. Da pa sicer slovenski študenti nimajo nič proti ZŠJ in ji želijo vse najboljše ... Je pa vodstvo ZŠJ s vsemi zvonovi objavilo, da v preambuli statuta Skupnosti študentov ni več zapisano, da izhaja iz programa ZKJ. Ob tem so se prižgale mnoge rdeče luči v centru države, kar je bil tudi namen študentskih predstavnikov z drugih univerz, ki so se v evforiji »študentske zmage« po Titovi podpori hoteli izkazati z discipliniranjem slovenskih študentov.

Tito hoče pojasnilo o Skupnosti študentov

Na prehodu v leto 1969 je prišla iz »maršalata« zahteva, da vodstvo univerzitetne organizacije ZK pojasni, ali se slovenski študenti »odcepljajo« od ZŠJ ali ne. Takrat sem bil zaradi ugovaranja Popitu ob češkoslovaških dogodkih že »odstavljen« organizacijski sekretar, vendar sem skupaj z Rudijem Rizmanom pripravil zahtevana pojasnila.¹⁹

Izhajala sva iz ocene, da je ZŠJ povsem zastarela organizacija, ki deluje le še forumsko in po inerciji. Ljubljanski junijski dogodki so bili drugačni od dogodkov na drugih univerzah, ker so pri nas študenti dosledno in uspešno uporabljali sistemske in legalne poti, čemur pa ZŠJ ni več dorasla. Nastopa kot odvečna kopija ali kot transmisija ZK, kar ob razvitih samoupravnih mehanizmih nima več nobenega smisla. Za razliko od drugih univerzitetnih okolij v Ljubljani že več let poteka intenzivna razprava o študentu delavcu in o njegovih samoupravnih pravicah na podlagi študija. Skupnost študentov je izpeljava tega načela, ki ima vso ustavno upravičenost in je čudno, da študenti drugje v Jugoslaviji ne gredo po tej poti. To je izjemna možnost, ki jo nudi samoupravni sistem in si jo študenti drugje po svetu lahko samo želijo. Seveda takšna skupnost v svoj statut ne more zapisati zavezanosti programu ZKJ, ampak mora dopuščati idejni pluralizem, normalen za samoupravno delovanje. Nerazumljivo je, zakaj bi bila moteča ustanovitev Skupnosti študentov Slovenije, če je odločanje o visokem šolstvu v celoti v pristojnosti republike, študenti pa pri tem nastopajo kot partnerji. Skupnost študentov ni sprejela nikakršnega sklepa o »odcepitvi«, ampak je vse prepuščeno ZŠJ, ali jo bo takšno kot je sprejela ali ne.

Dolanc ni nikoli pojasnil, kako so bila pojasnila sprejeta, sem pa dobil njegovo pismo Jožetu Smoletu, ki je bil vodja Titovega kabineta, in iz njega je razvidno, da je bil najin papir le priloga, čeprav v svojih dolgih razlagah ni zanikal nobene najine ključne navedbe. Začel je z oceno, da ZŠJ v študentskih

---

¹⁹ Kopije dopisov sem ohranil v osebnem arhivu in jih bom po ureditvi predal arhivski službi Univerze v Ljubljani.

nemirih po Jugoslaviji ni bila sposobna odigrati nobene vloge. Ljubljanski študenti pa so očitno našli način za učinkovito vključitev v reševanje družbenih konfliktov in težav. Velik vpliv imajo mednarodni zgledi, zaradi katerih je forumsko delovanje ZŠJ za večino študentov nesprejemljivo, izjemno pozitivno pa sprejemajo samoupravno organiziranost. To je izrazita podpora ustavno opredeljenemu samoupravnemu sistemu, pri čemer ljubljanski študenti sploh niso razpravljali o odnosu do programa ZKJ, ampak jim odklonilen odnos do njega zlonamerno podtikajo novinarji iz drugih republik in nekateri člani Centralnega odbora ZŠJ. Če statut Skupnosti formalno ne izhaja iz programa ZKJ, to še ne pomeni, da predstavlja sovražen akt proti SFRJ. Za govorice o odcepitvi pa je kriv neki «nadebudni» študent ljubljanske univerze, ki je na sestanku Centralnega odbora zadeve razlagal po svoje. Dejansko pa študentska organizacija v Sloveniji ostaja integralni del ZŠJ, ob pridržku, da lahko svojo organiziranost prilagaja razmeram v Sloveniji. V zadnjem delu pisma seznanja Smoleta še o delovanju katoliških študentov, s katerimi se je tudi osebno srečal.²⁰

Iz tega, da ni bilo posegov iz beograjskih vrhov v ljubljansko študentsko organizacijo, lahko sklepamo, da je bil »samoupravni argument« dovolj močan, s čimer smo avtorji ideje o Skupnosti študentov tudi ves čas računali. Razen tega so se na prvi pogled ljubljanski študenti povsem posvetili univerzitetnim vprašanjem, kar seveda državnih vrhov niti malo ni motilo. Tudi v resnici je bil program aktivnosti v zvezi z univerzo izjemno obširen, o čemer se je mogoče prepričati v nedavno objavljeni knjigi Bogomirja Mihevc.²¹ Ni pa šlo za nobeno samoomejevanje političnega delovanja, prej nasprotno, saj se je politična aktivnost študentov v letih, ki so sledila, izjemno razmahnila.

Sklep

Predrag Marković²² je v svoji študiji o jugoslovanskih študentih v šestdesetih letih umestil študentsko gibanje med skrajnosti »nacionalizem – internacionalizem« in »reformizem – dogmatizem«. To je kar koristno izhodišče, le da je njegovo poznavanje ljubljanskega dogajanja nepopolno. Glede nacionalizma se je mogoče strinjati z njim, da je povsem prevladal v Zagrebu s prihodom Dražena Budiše na čelo študentske organizacije, čeprav so se prej zelo ponašali z internacionalizmom Praxisa. Kar pa se ljubljanskih študentov tiče, jim je nacionalizem pripisal kar »na pamet«, saj v resnici ni igral nobene vidne vloge.

²⁰ O tem srečanju mi je nedavno govoril Marjan Poljšak, ki je bil eden od dveh študentskih udeležencev.

²¹ Bogomir Mihevc: Ključ je v naših rokah. Študentska gibanja za univerzo in boljši študij. Ljubljana 2008.

²² Marković, J. Predrag. Studentski pokret u Jugoslaviji 60-tih godina 20. veka: između nacionalizma in internacionalizma, između reformizma i dogmatizma <http://www.cpi.hr/download/links/hr/7256.pdf>

Sam Budiša si je močno prizadeval, da bi Ljubljano pritegnil v svojo smer, vendar brez uspeha. Laže se je sporazumel z mariborskimi študenti in Drago Jančar²³ pripoveduje, kako je šel iz Maribora študentske zborovalce na ljubljanski filozofski fakulteti pozivat, da bi podprli hrvaške nacionaliste, a je naletel na odpor. Jančar na sploh ugotavlja, da študentsko gibanje '68 ni imelo poslušna za nacionalizme, ki so obstajali v Vzhodni Evropi, kar z druge strani potrjuje tudi Rudi Rizman,²⁴ ko analizira razmere po padcu berlinskega zidu, ki so krenile v desni nacionalizem in turbokapitalizem, pri čemer je bila »generacija 68« povsem zunaj igre.

Bolj očitna se zdi povezanost študentskega gibanja z reformističnimi težnjami in z nasprotovanjem dogmatizmu. Vendar videz vara: v Jugoslaviji so »stare sile« zlahka naščuvala študente proti reformam in »kozaračko kolo« na beograjskih Terazijah po Titovem govoru v podporo študentom je bilo v resnici uvod v »železna« sedemdeseta ter veselo slovo od še zadnje priložnosti, da bi z reformo iz Jugoslavije naredili uspešno državo. Natančnejši pregled programskih usmeritev bi verjetno pokazal, da so le praški in ljubljanski študenti vsaj približno vedeli, zakaj so potrebne reforme. Ko so padli reformisti, so ugasnile tudi ideje osemindesetega leta.

Kaj si resnično misli o študentih, je oblast pokazala že v začetku sedemdesetih let, ko so avtonomno študentsko organizacijo utopili v ZSMS. Račun se je povsod razen Sloveniji odlično izšel, saj so združili dve podobno togi forumski strukturi. Slovenska Skupnost študentov pa je bila nekakšna »rogovila«, ki je ni bilo mogoče poravnati v stereotipno družbenopolitično organizacijo, ne da bi se ta tudi sama »deformirala«. In ZSMS se je res začela spreminjati in prevzemati vlogo enfant terrible jugoslovanske politike, ki si jo je leta 1968 prisvojila Skupnost študentov.

Pretirano je govorjenje, da je leto 1968 še zadnji poseg študentov v slovensko politiko in da so potem sledila le še civilnodružbena gibanja. Od vzpostavljanja strankarstva in vse do današnjih dni so študentske organizacije izjemno močno vpletene v politiko. Je pa res, da to počnejo na najbolj banalen način, brez izvirnosti in vizije, sprijaznjene s položajem »naraščaja« velike politike. Zato imajo kar prav, ko zase ne vidijo nobene povezave z letom osemindeset.

---

²³ Drago Jančar: Krakow, Anno Domini 1968. V: Delo, Sobotna priloga, 9. 4. 2005.

²⁴ Rudi Rizman: Ukane zgodovine. Zgodovinski obletnici 1968 in 1989. V: Dnevnik – Objektiv, 27. 12. 2008.

THE EMANCIPATION OF THE STUDENT COMMUNITY.
SLOVENIAN STUDENT MOVEMENT IN THE 1960s

SUMMARY

After the first post-war years, riddled with ideological conflicts also at the university, the Students' Association of Yugoslavia was established in the beginning of the 1950s as a unitarian and centralised organisation with »branch offices« at different universities. When education became the domain of the individual republics with the 1963 Constitution, such a political structure became clearly anachronistic.

The Students' Organisation in Ljubljana was under the relatively open »mentorship« of Vida Tomšič (Socialist Association of Working People), but with »immovable« attitude to »national traitors«, »clergy«, »Cominform supporters«, Djilas and Kocbek. The political pressure mounted during the events surrounding the »Revija 57« and the »Beseda« magazines, and became very tense with the »magazine crisis« after 1962, whose victim was especially the »Perspektive« magazine. The students' magazine »Tribuna« had a noticeable role in this, and the Students' Organisation itself became increasingly involved in the situation.

In 1965 the Central Committee carried out a »coup« at the university, radically strengthening its Party leadership. However, despite the expectations the new functionaries turned the university in one of the reformist centres, which became very actively involved in the process of liberalisation. The students encouraged such a development with their cultural and publicist activities, followed also by their political appearances. The university held this role until the fall of Kavčič.

Establishing connections with the international student movement was a new moment in the political activities of the Ljubljana students of that time. It is interesting that their involvement in the global protests against the war in Vietnam was most negatively responded to by the academics. Ljubljana adopted a number of ideas from the repertoire of the international students' movement, which did not receive much attention at the other Yugoslav universities: feminism, minorities, freedom of speech, multiculturalism, communes and a whole range of criticism of the university (anti-university).

It is not true that the students' unrests of 1968 in Ljubljana were only a reflection of the events in Belgrade. The reasons were different and the programmes were not alike at all. Therefore the independence of the Students' Community as the main consequence of the events in Ljubljana was completely misunderstood all over Yugoslavia. It was the first example of »self-determination« of a certain republican political formation and withdrawal from the unitarian structure. Of course, a denouncement in regard to the »secession« took place, and thorough investigation by Marshal Tito's Cabinet (the so-called

Maršalat) followed, which had not been mentioned until now. The main argument for the initiators of the autonomous Students' Community was the reference to the self-government organisation of students.

The Students' Community, which was also the first all-Slovenian student organisation, irreversibly affected the unitarian Yugoslav Students' Association, which never recovered afterwards. With its autonomist way of operating in the »action committees«, which completely deviated from the standard politics, it was so disruptive and even uncontrollable because of its frequent interference in the »high politics«, that after a few years it was skilfully drowned in the Socialist Youth Association (ZSM). However, the »autonomism virus« could no longer be repressed and the story, which began with the Students' Community in the 1960s, gained new momentum with the actions of the Socialist Youth League of Slovenia (ZSMS) in the 1980s.

UDK 378.18:323.2(497.4)"1968"

Cvetka Hedžet Tóth*

*Uporništvo generacije 68 – etizacija sveta***1. Peter Sloterdijk – špilferderberski egoman**

Nemški filozof Peter Sloterdijk (1947), ki je s svojo popularnostjo v marsičem izrinil Jürgena Habermasa (1929), še edinega živečega filozofa iz znamenite frankfurtske šole,¹ kamor spada tudi Theodor W. Adorno (1903–1969), je v svojem zdaj že dokaj odmevnem delu *Kritika ciničnega uma* iz leta 1983 izrazil tole zanimivo misel: »Od konca študentskega gibanja doživljamo zastoje teorije. Sicer obstaja danes več učenosti in 'nivoja' kot kadar koli prej, vendar so inspiracije gluhe. Optimizem od 'takrat', ko so se mogli posredovati življenjski interesi z družbenoteoretičnimi naporji, je zvečine izumrl. Brez njega se hipoma pokaže, kako dolgočasna je lahko sociologija.«² Radi bi razumeli, zakaj je tako, kajti ne samo da se je po letu 1989 sesula praksa organizirane solidarnosti, še teorija je postala krhka in lomljiva.

Zakaj je izguba neke organizirane solidarnosti imela tak tragičen učinek, ki nič več ne potrjuje teze *življenje dol, teorija gor*? Morda beremo tega nenavadnega in spornega Sloterdijka, trmastega Adornovega učenca, tudi zato, da bi se lažje znašli v svetu, ki si ga nismo izbrali po želji, kot da bi ta svet ne bil več naš, kajti želeli smo drugačnega, in vsa akademska teorija ni nič drugega kot gluha inspiracija in učenost.

Bralci Sloterdijkovih besedil ugotavljajo, da v njegovem pisanju »prevladuje ironična zlomljenost in satirična ost, ponekod celo določen cinizem«.³ V pogovoru o tej temi je Sloterdijk sam povedal, da ni »idealist, še manj pa cinik, kvečjemu *ad hoc*. Obema oznakama se izmuznem s preprostim premislekom. Filozofa opredeljujem kot nekoga, ki se ne more upreti uvidom v velike po-

* Dr., redna prof., Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za filozofijo, Aškerčeva cesta 2, SI-1000 Ljubljana; e-naslov: cvetka.toth@ff.uni-lj.si

¹ Pričujoči prispevek je nastal na podlagi mojih stališč, ki sem jih posredovala v delu *Hermenevtika metafizike*, še posebej v poglavju *Avtobiografija spolitiziranega stoletja* (str. 317–368) in *Dekantirana metafizika – metafizika iz življenja* (str. 435–499). Gl. Cvetka Hedžet Tóth: *Hermenevtika metafizike. Metafizika – materializem – etika – utopija*, Ljubljana 2008.

² Peter Sloterdijk: *Kritika ciničnega uma*. Ljubljana 2003, str. 17.

³ Peter Sloterdijk – Hans-Jürgen Heinrichs: *Die Sonne und der Tod. Dialogische Untersuchungen*. Frankfurt am Main 2001, (dalje Sloterdijk, Heinrichs, *Die Sonne und der Tod*) str. 27.

vezave. To popolnoma zadošča za nadomestitev idealizma.«⁴ Sloterdijk ločuje med kinizmom, tj. antičnim cinizmom, in poznejšim, modernim, meščanskim cinizmom, vendar problemi, ki so v sodobnem svetu pred človeštvom, zahtevajo soočenje, s precejšnjo mero idealizma. Filozofija je po njegovem »danes *super-work-out* za komunikativne energije, ki vsepovsod najdejo stike«, zato se mora odreči »subjektocentričnim strategijam«⁵ in ne more več pojasnjevati sveta, ne da bi tega spoznavala pobljže in konkretno. Tu ne skriva svoje naklonjenosti do Friedricha Nietzscheja, kajti avtor *Vesele znanosti* je akademski filozofiji obrnil hrbet, tako kakor ga je ona življenju, in bil je »'špilferderberski egoman', ki se ni ustrašil nobene posledice«.⁶

Povejmo kar v Sloterdijkovem jeziku: 'špilferderberska egomanija' je Sloterdijkov priljubljeni stil vse do danes in to dejstvo konec koncev ni navdušilo samo Sloterdijka, tudi Jaspersa je, ki je imenoval Nietzscheja – podobno kot Kierkegaarda – »nepogrešljiv kalilec miru, ki ga potrebujemo tako dolgo, dokler imamo lažni mir«.⁷ Sloterdijk sam je kot filozof nekdo, ki ga »najprej beremo kot neoničejevca«,⁸ in ničejevsko – ne ničejevsko – občutenje sveta je njegova drža, ki jo je osebno razumel kot dionizični materializem in jo soočal z mislijo – Albert Camus, Georges Clemenceau –, kako je skrivnost Evrope v tem, da nima več rada življenja.⁹ Tako je branje Sloterdijka privlačno, ponekod celo zelo, namreč vprašanje, zakaj se je Evropi to zgodilo, je pri Sloterdijkovih besedilih nenehno soočeno s protivprašanjem, ali se bo življenje, ki ne živi več, še uspelo regenerirati.

Kje se je začel proces zatajevanja življenja, kje torej začeti? Kot izhaja iz Sloterdijkovih razmišljanj, ne vedno dodelanih, marsikdaj nedorečenih in še zdaleč ne sistematičnih, se je med drugim treba upreti moči politizacije in prestižu idealizma, zato je več kot primeren kinizem, ki se je s svojo »plebejsko refleksijo«¹⁰ uspel upreti aroganci in prevzetnosti idealizma, ki sta ga posebljala Sokrat in Platon in poznejši sodobni cinizem kot skrajno subjektivna rezerva proti načinu življenja, ki ga nam, ljudem, vsiljuje politika s svojimi institucijami.

Kaj naj torej izberemo? Recimo, da izberem vrt in se odločim za benjaminovske perunike, toda to je še vedno cinizem, nas svari Sloterdijk, ravno tako kot pasolinijevske rože zla ali freudovske volčje češnje, toda na srečo nas Arthur Schopenhauer (1788–1860) vedno znova uspešno prepričuje, da sta si cinizem in stoicizem zelo blizu. Recimo, da spravljamo Sloterdijkov cinizem v kar se da neposredno bližino stoicizma. Tu postane razlika med cinizmom in

⁴ Prav tam, str. 28.

⁵ Prav tam, str. 32.

⁶ Peter Sloterdijk: *Zur Welt kommen – Zur Sprache kommen*. Frankfurt am Main 1988, str. 69.

⁷ Karl Jaspers: *Was ist Philosophie? Ein Lesebuch*. München 1976, str. 173.

⁸ Sjoerd van Tuinen: *Peter Sloterdijk. Ein Profil*. Paderborn 2006, str. 10.

⁹ Sloterdijk, Heinrichs, *Die Sonne und der Tod*, str. 33–35.

¹⁰ Peter Sloterdijk: *Kritik der zynischen Vernunft*. Frankfurt am Main 1983, str. 207.

stoicizmom vidna, kajti stoicizem premore vednost o tem, kaj je prav in kaj ne, ločuje med dobrim in zlim, to pa so razlike, ki, če vztrajamo samo pri cinizmu, nimajo vedno jasno prepoznavnih meja. Sloterdijk ima pronicljivo moč prepoznavanja tega, kar ni prav, kar je narobe, negativno; skratka, resnico lahko izreka negativno, ne more pa več po vzoru tradicionalnih metafizikov in razsvetljenske tradicije povedati tega, kar je prav ali kar naj bi bilo dobro. V sodobnem času se to ne da več, nas prepričuje njegov vsak dan obsežnejši prispevek in osupli smo solidarni z njegovimi mislimi o tem, da niti »teror ni nič drugega kot konsekventni idealizem«.¹¹

Kako brati avtorje, ki so še v nedavni preteklosti pomenili alternativo vsemu obstoječemu, je vprašanje, ki Sloterdijka zaposluje zelo pogosto. Ob izteku tisočletja se nismo znašli onkraj kapitalizma in komunizma, kar naj bi mnogi levičarji, še posebej ti povezani z generacijo 68, želeli; svet je zašel v turbo-kapitalizem in možnosti za skorajšnji konec tega tako zelo nepotrebnega zgodovinskega zavoja tako rekoč ni. Nekdanji paternalistični družbi z vzhoda stoji danes nasproti družba z volčjimi zakoni na zahodu; v prvem primeru gre za premoč politike, v drugem za premoč ekonomije, ki zaradi tega prevzema nase vso umazanijo sodobnega sveta. Nauk o enakosti v družbi bodisi krščanskega ali povojno utopičnega levega zanosa se je izpel.¹² Vse, povezano z Marxom, je kratke sape in vsaj ta trenutek ne premore obnovitvene moči. Celó levičarstvo je postalo čudna mora preteklosti in obljubljena demokracija z zahoda postaja spona, ki je mnogim zelo nadležna. Toda spregovoriti o tem je še večja muka in že blizu političnega tveganja – kar vsi vemo in vidimo, ni za nikogar sporno, zelo grd in nesramen pa je tisti, ki si upa kaj takega na glas povedati. Danes velja večstrankarski politični sistem skupaj z neomejeno tržno ekonomijo za prisposodbo ta prave demokracije in onkraj te paradigme naj ne bi bilo nikakršnega napredka. Kako dolgo še, se sprašujemo nejeverneži, ki smo včasih še glasni.

Glasni izpovedovalci so ljudje, ki so bodisi večni nezadovoljneži ali, kot nas prepričuje Sloterdijk v svojem *Evrotaoizmu*, ljudje, ki nosijo v sebi samo malo več paničnega občutja kot večina. Naša kultura je torej v svojem jedru panična, kot vsakemu filozofu dopoveduje, je celo tako zelo čaščena in zanj nepogrešljiva metafizika eno samo nezadovoljstvo s svetom. Zgodovino metafizike bi po tej plati veljalo dojemati kot zgodovino nezadovoljstva s svetom – in odkar je človek, je tega zelo veliko. Po Adornovem vzoru, ki mu Sloterdijk zelo pogosto sledi, je prav vse, kar je tu, v sebi bistveno posredovano, nič neposredovanega ni v svetu, v katerem živimo. Nič ni tukaj od vekomaj, posredovano je z zgodovino, še najnovejšo, kot, recimo, Černobil, nedavna vojna v Bosni, 11. september 2001 in še kaj bi se našlo, kar smo si povzročili samo mi, ljudje, in za kar smo odgovorni – nihče drug. Izgovarjati vse to, uravnavati

¹¹ Prav tam, str. 205.

¹² Peter Sloterdijk: *Selbstversuch. Ein Gespräch mit Carlos Oliveira*. München 1993, (dalje Sloterdijk, *Selbstversuch. Ein Gespräch mit Carlos Oliveira*) str. 126.

srečo mišljenja po tem, koliko je to sploh še zmožno izgovarjati vsesplošno nesrečo, bolečino, trpljenje je nekaj, kar je svojevoljnega in nenavadnega Adornovega učenca očitno trajno nagovorilo.

Politizacija je generacijo 68 neverjetno prevzela, celo zasvojila in zelo svojevrstno sta se združevala skupaj idealizem in politika v času, ki ga še danes ne razumemo in ne vemo, zakaj smo sploh rabili toliko politike, da smo v ozadje postavili etiko. S politikom smo postali utrujeni od življenja in zdaj, ko nismo več mladi, skušamo razmišljati o idealih, za katere smo nekoč uporabljali politična sredstva, in vsaj zame osebno trajno ostaja vprašanje, koliko politike ljudje pravzaprav potrebujemo takrat, kot gre za ideale, ki smo jim trajno zvesti in se jim nikdar ne odrekamo.

Če vzamemo čas med 1968 in 1989, je to obdobje, v katerem se je počasi pripravljala teren za konec neke Velike zgodbe (1789–1989), ko se je pomnožena ideja svobode (Dostojevski) oziroma doba revolucij končala. V posthistorični, postutopični, postupanjski, skratka v postmoderni dobi smo, celo pometafizični. S koncem velikih zgodb in njihovih mojstrov mišljenja ostaja teorija v določenih trenutkih skorajda nemočna glede tega, kako misliti pojem napredka, kajti neka zelo določena ideja organizirane solidarnosti se je po letu 1989 izpela in povsem sesula v nekaj tednih, kot da bi klic nazaj k naravi (*cikličnost*) povsem izpodrinil nekdanjo zaverovanost v zgodovino (*linearičnost*) kot napredujoče gibanje.

Videti je, da v tej dobi, ko je marksizem samo še mora preteklosti, Marx nikakor ni več alternativa Nietzscheju. Generacijo 68 spremlja močan teoretični vzgib, ki je po koncu študentskih gibanj stagniral, tako da ostaja trajno vprašanje, zakaj je prišlo do zastoja teorije, potem ko je uporništvo, prežeto z močjo utopije vesoljne razsežnosti, postalo samo še obeležje spomina ter lepe in romantične mladosti. Samo leto 1968 tega še ni nakazovalo, kajti socializem je takrat po mnenju mnogih še bil in pomenil alternativo kapitalizmu, in to v svetovnih razmerah. Toda danes vidimo, da je bilo drugače, kajti socializem, ki je nastal kot herojsko dejanje zgodovine, je zelo neherojsko kot kak velik kit nasedel na obali brezizhodnosti in nezgodovinskosti. Njegov čas je minil, ostalo je pogorišče zgodovine, mora preteklosti. Kaj torej z njo?

2. Eric Hobsbawm – torijski komunist in član Angleške kraljevske akademije

Ko danes že na začetku 21. stoletja razmišljamo o tej tipični strasti 20. stoletja, namreč o politični zavzetosti, s katero je človeštvo skušalo udejanjati ideal organizirane solidarnosti, moram opozoriti na karizmatični lik Erica Hobsbawma (roj. 1917), uglednega angleškega socialnopolitičnega zgodovinarja, ki ima tudi nemško verzijo imena Eric John Ernest Hobsbaum in je svoje otroštvo preživel na Dunaju. Po letu 1933 je moral zaradi nacizma emigrirati v Anglijo, kjer živi še danes. O tem, zakaj je bilo 20. stoletje tako zelo spolitizirano,

razmišlja zelo osebnoživljajsko, analitično, zgodovinsko, potopisno, filozofsko in sociološko v svojem delu *Zanimivi časi: Moje doživetje 20. stoletja* (*Interesting Times: A Twentieth-Century Life*, 2002). Še pred tem smo lahko brali dve njegovi deli, prevedeni v slovenščino, in sicer *Obdobje revolucije 1789–1848* (izšlo leta 1968) in *Čas skrajnosti: Svetovna zgodovina 1914–1991* (izšlo leta 2000). To je, kot sam pove, njegova najuspešnejša knjiga, tako glede sprejema pri kritikih »po vsem ideološkem spektru globusa«¹³ kot tudi glede prodaje. Nazadnje je v slovenskem prevodu izšlo še njegovo delo *Nacije in nacionalizmu po letu 1789*, v katerem nas sooča z renesanso nacionalizmov po letu 1989 in z razvojnimi tendencami v nekaterih nekdanjih socialističnih vzhodnoevropskih državah, kjer so nacionalizem¹⁴ razumeli kot pot do demokracije.

Omenjena dela in še vrsto drugih je izdal že precej v letih, zato ne preseneča s svojim odkritosrčnim priznanjem: »Moj imidž, ko sem vstopal v svoje osmo desetletje, je bil podoba ekscentričnega starejšega veljaka zgodovinskega poklica, ki je po naključju vztrajal pri tem, da je marksist, ki pa je nadaljeval s polno produkcijo.«¹⁵ Nekomu, ki je sam marksist že zaradi tega, ker noče postati antimarksist, je njegov zgled več kot dobrodošel. Čeprav je Hobsbawm zgodovinar, so njegova razmišljanja za nekoga s filozofskega področja zanimiva predvsem zaradi filozofije zgodovine, ki vidno izstopa iz vseh njegovih del, in zelo prepoznavnega levičarstva brez spolitiziranega in ideološkega priokusa. Velja mu prisluhniti – prepričljiv je. To ni življenjska zgodba nekoga, ki bi ga usmerjali oblastniški in še manj zarotniški nameni, ni se drenjal pri prepolni mizi boljševizma kot terorja oblasti. V *Zanimivih časih* iz leta 2002 izstopa osebni ton razmišljanj; delo kot celota učinkuje v smislu avtobiografije, kar pomeni, da gre za osebno vključenost avtorja v dogajanje zdaj že preteklega stoletja. Pred nami je torej človek, priznan intelektualec, ki odkrito priznava, da je bil politično dejaven, angažiran, in ta angažma ga je precej stal, saj ga je že zelo zgodaj in za dolgo obdobje »zgrabila tipična strast 20. stoletja, politična zavzetost«.¹⁶ Življenjski iztržek tega angažmaja je bil in ostaja zaznamovan z dejstvom, da je najprej – med letoma 1939 in 1960 – socializem s svojo ekonomijo še bil globalna alternativa kapitalizmu; mnogi so celo verjeli, da ga bo prekosil. Tako na zadnjih straneh *Zanimivih časov* pri svojih dobrih petinosemdesetih letih priznava: »Ne preseneča me, da sem se znova znašel med generacijo, ki ne zaupa več kapitalizmu, čeprav ne verjame več v našo alternativo.«¹⁷

¹³ Eric Hobsbawm: *Zanimivi časi. Moje doživetje 20. stoletja*. Ljubljana 2004, (dalje Hobsbawm, *Zanimivi časi*) str. 330.

¹⁴ Eric J. Hobsbawm: *Nacije in nacionalizem po letu 1780*. Program, mit in resničnost. Ljubljana 2007, str. 16.

¹⁵ Hobsbawm, *Zanimivi časi*, str. 330.

¹⁶ Prav tam, str. 15.

¹⁷ Prav tam, str. 442.

Kljub nemirnemu in negotovemu življenju je Hobsbawm uspel ohraniti kar najbolj živahen odnos do stvarnosti, v kateri je bil prisiljen bivati. Njegovi opisi krajev, kjer je živel, so zanimivi tudi zato, ker opisuje svoj preživetveni mehanizem kot način življenja, ko si kar se da ustvarjal in so nekatera okolja seveda primernejša kot druga. Ves čas se je intelektualno razvijal in njegovo levičarstvo je zgodba o intelektualizmu, ki je enakovredno ohranjal in negoval čut za teorijo kot tudi za konkretnost in politizacijo, celo za umetnost in estetiko, in pri tem »razvil instinkte torijskega komunista v nasprotju z uporniki in revolucionarji, ki jih je k Stvari privlačil sen popolne svobode posameznika in družbe brez pravil«. ¹⁸ To je zanj v takratnih časih vere v socializem pomenilo, naj bi skupnost temeljila na jasnih pravilih, trdni in utemeljeni strukturi pričakovanj, skratka na »socialističnem dogovoru«, ki bi vse dobro iz tradicije upošteval, celo negoval in ohranjal te prednosti.

Tako v nazorih Hobsbawma komunista ni zaslediti kakih hudih prevratniških misli, ki bi ga spravljal v bližino čistk, terorja, revolucionarnih pokolov ali česa podobnega. Njegovo angleško obdobje je zelo študioso, ogromno je bral in prebranemu skušal dati marksistično, kar pomeni pretežno zgodovinsko razlago. Filozofske dimenzije Marxa takrat niso segle čez Rokav, tudi zahodni marksizem, Georg Lukács in frankfurtska šola vse do petdesetih let ne. Njegov marksizem se osredotoča še na poskus razumevanja umetnosti, kako je nadgradnja, povezana z bazo, kako družbeni vplivi bistveno sooblikujejo umetnost in nasploh ideje. Zelo resno se je posvetil preučevanju džez, z naklonjenostjo in naklonjenostjo do njegovih protagonistov, kajti džez je bil glasba odrinjenih in diskriminiranih in v njej je prepoznal mnogo usedlin družbenega trpljenja in zatiranja.

To je čas njegove politične radikalizacije, »partija je bila kajpada moja največja strast«, toda akademizem in politizacija sta enakovredna; priznati si mora, da lahko deluje samo osebno politično, kajti hitro je uvidel, da kariera, ki si jo je želel, namreč biti poklicni, kar je pomenilo partijski revolucionar, ni zanj. Najvišja politična funkcija, ki jo je kdaj imel, je bilo njegovo članstvo v tričlanskem sekretariatu v študentski sekciji komunistične partije v Cambridgeu. Vse, kar nam posreduje komunist Hobsbawm, je zato zelo osebno in v tem je dragocena plat njegovih *Zanimivih časov*, namreč da nekaj političnega lahko neguješ izrazito osebno in ne samo in izključno kolektivno, v tem je tudi razlog, zakaj ostaneš svoji drži in nazorom trajno, celo »živalsko« zvest. Je pa to tudi pot, ki nikogar takšnega ne more ustvariti za politika.

Še enkrat: Kaj je pomenilo biti komunist? Pri Hobsbawmu, ki je, kot že rečeno, po lastni izjavi *torijski komunist*, je šlo za nekaj, kar je odlikovala izjemno močna samoorganizacijska sposobnost na podlagi določene idejne opredelitve, kar je, kot vemo, trajna privlačnost leninizma ne glede na to, če nam je ime danes všeč ali ne. Pri komunistu Hobsbawmu se pridružuje

---

¹⁸ Prav tam, str. 87.

intelektualizem najvišjih akademsko teoretskih dosežkov in zavidljivo ohranjanje pozitivne plati tradicije, celo nekaj aristokratskega.

Biti aristokrat in komunist, je za nekoga, ki je znanstvenik, drža, odločitev, sicer zelo osebna, predvsem želja posvetiti svoje življenje stvári, v katero verjameš – in verjameš v to, da je pravičnost dosegljiva, in »komunizem je predstavljal ideal preseganja egoizma in služenja vsemu človeštvu brez izjeme«. ¹⁹ Vendar ta ideal ni dosegljiv s terorističnimi sredstvi in tudi ni primeren za avanturizem, prav tako komunistične partije niso primerne za romantike. Zakaj je bila partija smisel življenja neke generacije komunistov, ki so ji tako kot Hobsbawm dajali vse, kar so imeli? Če se sprašujemo, kaj so ti ljudje dobili nazaj, potem nam Hobsbawm spet naravnost odgovarja: »V povračilo smo dobili gotovost svoje zmage in izkušnjo bratstva.« ²⁰

Hobsbawmova zgodba je tako izpoved življenja »o komunistih brez oblasti«, teh, ki niso sodili k izbrani družbeni eliti, skratka, niso nikdar bili oblast, ta, ki se je po letu 1989 povsem sesula, ne moremo pa ga imenovati salonski levičar, čeprav je imel to izjemno prednost, da je varno bival znotraj akademske znanosti. Svoje deveto poglavje knjige v *Zanimivih časih*, naslovljeno kot *Biti komunist*, sklene s temi mislimi: »Ali more človeštvo preživeti brez ideala svobode in pravičnosti ali brez tistih, ki temu idealu posvetijo življenje? Ali morda celo brez spomina na tiste, ki so to storili v 20. stoletju?« ²¹ Ne, ne more, je edini možni odgovor, tudi s Hobsbawmovo pomočjo – in ne sme. Svet, v katerem živimo, je soočen z naraščajočo socialno bedo, tako kot da bi imeli pred seboj filmski posnetek tega ali onega poglavja Marxovega *Kapitala*. To je stvarno življenje, konkretna beda v njem, nezaposlenost in ne dogma, še manj leporečje kake ideologije.

Leta 1946 se Hobsbawm kot 29-leten vrne v London v »človeško življenje«, vendar je tu kaj kmalu zavela hladna vojna, ki je zanj kot komunista in marksista pomenila nov boleč izziv, diskriminacijo in vsesplošno odrivanje, kajti to je bil čas izključevanja partijcev s položajev, povezanih z britanskim javnim življenjem, »čeprav izvedba tega ni bila niti tako histerična niti tako temeljita kot v ZDA, kjer so sredi petdesetih let komunisti in celo ljudje, ki so zase samo rekli, da so marksisti, tako rekoč izginili iz pouka na kolidžih ali univerzah, je bil to vendar slab čas za komuniste v intelektualnih poklicih. Uradna politika je spodbujala diskriminacijo in nas obravnavala kot potencialne ali dejanske izdajalce, bili pa smo tudi skrajno sumljivi svojim delodajalcem in kolegom.« ²²

Ob branju teh besed se človek nasmehne, kajti vsem je znana usoda ameriškega filmskega komika Charlieja Chaplina, ki je, obtožen komunizma, iz ZDA emigriral v Švico in tam vpil Ameriki, naj pomni, da ni komunist, ampak

¹⁹ Hobsbawm, *Zanimivi časi*, str. 143.

²⁰ Prav tam, str. 139.

²¹ Prav tam, str. 164.

²² Prav tam, str. 187.

komik. Zelo mnoge in zelo tragične usode zasledimo v tem obdobju. Liberalni antikomunizem Velike Britanije ni docela onemogočil intelektualcev Hobsbawmovega kova, na akademski ravni je dopuščal določeno mero strpnosti; tako je leta 1947 Hobsbawm dobil mesto predavatelja na kolidžu Birkbeck univerze v Londonu in kolidž, ki je med drugim bil dobra šola, »da si se naučil komunicirati«,²³ mu je »dajal neprisiljeno, toda vgrajeno zaščito pred pritiski hladne vojne«.²⁴

Pozneje je predaval še na univerzi v Cambridgeu. Komunistični intelektualci so bili preganjani in sovražna retorika liberalcev »je bila tako neznosna, ker so bili prepričani, da smo vsi komunisti kratko malo agenti sovjetskega sovražnika, in so zanikali, da bi mogel biti sploh kateri koli komunist ugleden član intelektualne skupnosti«,²⁵ vendar je to bil čas, ko je vera v socializem še trajala: »Nismo izgubili vere ali zaupanja v končno premoč socializma nad kapitalizmom, niti prepričanja, da potencial partijske discipline lahko spremeni svet, toda naša, ali vsaj moja pričakovanja so bila zdaj obremenjena z občutkom neizbežne tragedije 'angela zgodovine' Walterja Benjamina. Paradokсно je postalo lažje ali, za številne, sploh mogoče vzdrževati staro vero, bolj kot zaradi česar koli drugega zaradi križarske vojne globalnega antikomunizma Zahoda v hladni vojni.«²⁶ In že so bili tu sumi, ki mu jih je še okrepil Markus Wolf, šef vzhodnonemške obveščevalne službe, ki je Hobsbawmu naravnost povedal, »da sistem NDR ne bo deloval«,²⁷ kljub temu da je sam vztrajal, celo kot reformator komunizma, vse do konca.

Določeno zgodovinsko obdobje se je iztekalo, mednarodno komunistično gibanje je kot ogromen kit nasedlo na obali, »s katere se je voda umaknila«.²⁸ Kot leta 1980, v času, ko je bil Hobsbawm od leta 1971 redni profesor na univerzi v Londonu in častni član akademij po svetu, so stvari že tekle v nezaustavljivem toku. Za iztek vemo, kot tudi zdaj vidimo, da sodobni čas ni prinesel pričakovanega v dobi, ki so jo nekateri intelektualci v pomenu ideala razumeli kot čas *onkraj socializma in kapitalizma*.

V svojem dolgem življenju je Hobsbawm moral zelo pogosto pojasnjevati, zakaj je sploh bil, predvsem pa ostajal v komunistični partiji tudi po letu 1956. Pri novinarjih je bil znan kot profesor, ki ima rad džez in ki je partijec. Kljub svojim kritičnim pogledom in že skoraj disidentskim nazorom o tem, kaj se je dogajalo znotraj komunizma, še posebej v času hladne vojne, je vztrajal in ni prenesel misli, da bi bil v družini »bivših komunistov, ki so postali fanatični antikomunisti, ker so se zmogli posloviti od službe 'bogu, ki mu ni uspelo',

---

²³ Prav tam, str. 323.

²⁴ Prav tam, str. 195.

²⁵ Prav tam, str. 197.

²⁶ Prav tam, str. 193.

²⁷ Prav tam, str. 164.

²⁸ Prav tam.

samo tako, da so ga spremenili v satana«. ²⁹ Ni bil levičarski šminker, *left-wing painter* ³⁰ in ob 150. obletnici Marxovega rojstva je opazoval nemirna pozna šestdeseta leta kot človek, ki ni nikoli oblekel kavbojk, doživljal pa »tako enotnost kot nekompatibilnost« svoje generacije levičarjev, se pravi starih z novimi, mladimi.

Le kakšen bo iztržek te dobe, ki je neprizanesljiva s svojim ekonomizmom, kar pomeni celo izrazito premoč ekonomije nad politiko? Postavimo si vprašanje, zakaj vztrajati – tako kot Hobsbawm sam. To je vprašanje, ki ves čas spremlja celoto dela, in Hobsbawm tu izpostavlja dvoje: »Komunizma se nisem oprijel kot mlad Britanec v Angliji, temveč kot Srednjeevropejec v propadajoči Weimarski republiki. In vstopil sem, ko biti komunist ni pomenilo samo boja proti fašizmu, temveč svetovno revolucijo. Še vedno pripadam skrajnemu koncu prve generacije komunistov, tistih, ki jim je oktobrska revolucija središčna referenca v političnem univerzumu.« ³¹ Odločitev torej na podlagi zavestne izbire, ki jo je utemeljeval objektivno, nihče ga ni silil in zadostnih razlogov, da bi tej svoji mladostni odločitvi pokazal hrbet, jo zapustil in odšel, ni imel. Je pa tukaj še subjektivna plat, ko spregovori kot človek, ne kot zgodovinar, namreč čisto osebno čustvo, ki mu pravimo *ponos*. Kot intelektualec bi se lahko umaknil elegantno čisto potih in ne imel več težav, ko je hodil predavat v ZDA – toda vztrajal je. V tem pa je nemajhen razlog za njegovo samozavestno držo, ki je zanj pomenila resničen blagoslov, in ker ga pri tem ni zanašalo kakšno zadržto sledništvo, je njegova biografija veličastna. Biti in ostati zvest predvsem samemu sebi, mu je v angleško govorečem prostoru prineslo vzdevek »*komunist, ki se ni skesal*«, bil je in ostaja »*lev na levici*«, čeprav njegova neposredna politična dejavnost po letu 1956 peša.

3. Nova in stara levica

Kaj je želela svetu dopovedati generacija študentskih upornikov, ki je v Latinski četrti v Parizu spontano postavljala barikade ravno tam, kjer so stale v pariški vstaji proti Nemcem leta 1944? Še pred tem so bile podobne barikade v revolucijah leta 1830, 1848 in leta 1871 v Pariški komuni, revolucionarna tradicija se je nadaljevala, samo da je najnovejša imela lastno sporočilo, ki ga je starejša generacija levičarjev težko razvozlala.

Hobsbawm je skušal in pri tem odkrival smisel napisov, ki so takrat spravili v zadrego uradno marksistično ideologijo vzhodnega bloka, kajti nič od tega, kar je veljalo za revolucionarni subjekt, ni bilo prepoznavno od Berkeleyja in Ciudad de México vse tja do Varšave, Prage in celo Beograda. Proletariat ni bil več *ready made* subjekt, onemel in zatajil je. Sporočilo te – se pravi moje

²⁹ Prav tam, str. 232.

³⁰ Eric Hobsbawm: *Interesting Times: A Twentieth-Century Life*. London 2002, str. 248.

³¹ Hobsbawm, *Zanimivi časi*, str. 232.

generacije 68 – ni bilo »zares politično v tradicionalnem pomenu besede«,³² ugotavlja Hobsbawm.

Danes vem, da je to bila revolucija »od spodaj«, ki je skušala dopovedati revolucijam »od zgoraj«, da je resnična sprememba sveta proces, ki zdaleč presega izključno politično področje. Da bi svet in razmere v njem spremenili v pristno domovanje, prebivali v svetu vsepovsod kot doma, zato je treba storiti še ogromno in z veseljem pritrjujem Hobsbawmu, ki je zapisal tole: »Študentski uporniki so teoretike spominjali na že zdavnaj pozabljeni Bakuninov anarhizem, ampak če čemu, so bili najbližje 'situacionistom', ki so anticipirali 'revolucijo vsakdanjega življenja' s spremembo osebnih odnosov.«³³ S tem je seveda revolucija bistveno kaj več kot pa samo politični cilj. Med odklonilnimi ocenami tega gibanja generacije 68, kot jo je zapisal Raymond Aron, vidimo, da gre za psihodramo in verbalni delirij, ki je predstavljal »orjaško sprostitvev zatrtih občutkov«. ³⁴ Iz drugih pozitivnih ocen, kot jih je podal sociolog Alain Touraine – gre po Hobsbawmu za eno najboljših del o gibanju generacije 68 –, naj bi bil cilj vračanje k utopičnim idejam še pred letom 1848, vendar kot ugotavlja Hobsbawm, iz popularnega gesla *prepovedano je prepovedovati* ni razvidna utopija in kaj utopičnega, je pa to geslo, »ki je bržčas izražalo približno tisto, kar so mladi uporniki občutili – najsi bo o vladi, učiteljih, starših ali vesolju«. ³⁵

Če je po sodbi t. i. kompetentnih manjkal politični cilj – k vragu z njim –, potem moram sama kot udeleženka tega gibanja izraziti svojo docela solidarnostno držo s tem, kar se je dogajalo, ko je moja generacija študirajočih z veseljem in navdušenjem prepoznavala kar se da obilno podporo in solidarnost v idejah in delih Herberta Marcuseja.

V mislih spet podoživljam dobo izpred dobrih petintridesetih let, ko sem korakala s tistimi, ki so državnim ustanovam vpili – z moje strani je bila to prošnja –, naj nam pustijo samo *odprte možnosti* za življenje, z ničimer omejene možnosti, ki smo jih takrat imenovali *tisoč lotosovih cvetov*. Bili smo mladi in to so bila naša, samo naša zlata dvajsetega leta, urejeno in polikano življenje – norma in vzor – pa nam je govorilo, da sta tu samo dve predpisani možnosti za življenje – formi, ki smo jima kazali figo – ena *javna*, čim prej se izobraziti, pridobiti *poklic* in nemudoma v službo, druga *privatna*, čim prej v *zakon*, ustvariti si družino, ker se tako pač spodobi in ker, in ker, IN KER bo starost pač spraševala: *Mladost, kod si hodila?* Mi pa smo hodili na barikade in kot uporniki jurišali na nebo, kajti vzgajali smo se sami, bili smo odeti v najčistejše sanje, pripravljeni izkrvaveti, umreti tam na barikadah upanja. Ironija usode je nekoga izmed nas pokončala tako, da se je med kopanjem v kadi utopil zaradi epileptičnega napada, ki ga je pogosto doživljal odtlej, ko so proti koncu šestdesetih let nanj – kot na neprilagodljivega – streljali in je bil ranjen v glavo.

---

³² Prav tam, str. 264.

³³ Prav tam.

³⁴ Prav tam, str. 265.

³⁵ Prav tam, str. 265–266.

Juriš na nebo! Le s čim je razložljiv danes, ko imamo že krepko čez petdeset let? Osebnostno mislim, da samo s tistim, kar ga je porajalo, namreč s *potrebo po poštenosti in svobodi ter z občutkom pravičnosti*. Občutenje pravičnosti ni nikdar delno, pa tudi pravica ne. Doživljal jo kot sončne žarke,³⁶ ki imajo moč, da vsako stvar povsem presvetlijo, do kraja, kot kak rentgen. V imenu tega doživljanja, ki je trajne narave, moram priznati Hobsbawmu, da je šlo za gibanje, ki ni odkrivalo velike stvari samo v rušenju kapitalizma, ki ga tako ni maralo, ampak je kot veliko razkrilo potrebo po uničenju represivnih »tradicionalnih vzorcev medčloveških odnosov in osebnega vedenja v *obstoječi družbi*«,³⁷ zato je generacija 68 odpravljala tradicionalno politiko, vključno s politiko tradicionalne levice, z eno najprivlačnejših in najbolj zgovornih parol tega časa – *zasebno je politično*.

Skratka, spremeniti je treba medčloveškost in trpljenje oddaljenih svetov smo začutili kot svoje lastno trpljenje, teh v Vietnamu, ki so se borili namesto nas, veselili smo se upanja Kubancev kot svoje lastne radosti – in zato vpili Castro, vzdrži, *¡Cuba sí, yanquis no!*. Politizacija je pomenila etizacijo sveta in Hobsbawm opozarja na misel, ki jo je izrekla Sheila Rowbotham: »Caught in that maelstrom of international rebellion, it felt as if we were being carried to the edge of the known world.«³⁸ V prevodu se ta misel glasi: »Zajeta v ta vrtinec mednarodnega upora, sem se počutila, kot da bi me neslo na skrajni rob znanega sveta.«³⁹ Svetovljanstvo takratnega časa spremlja mojo generacijo 68 trajno – danes seveda govorimo o globalizaciji, o svetovnem etosu, ne o revoluciji, saj je ta beseda iz besedišča zdajšnje mlade generacije, povedano v njihovem žargonu tako rekoč »ful izginila«. Toda mi še vedno pri sebi ugotavljamo, da so trenutki, ko radi beremo dnevnik ubitega Cheja Guevare (8. oktobra 1967 v Boliviji) in besede, ki jih je zapisal kolumbijski duhovnik, dominikanec, ki se je kot gverilec boril skupaj s komunisti, Camilo Torres, in bil pri tem prav tako ubit (15. februarja 1966 v Kolumbiji).⁴⁰

Bil je pa to tudi čas, ko sta se – tudi pri nas – iskreno soočala krščanska in marksistična misel, celo kakšen jezuit nas je podučil, kako brati Marxov *Kapital*. S kakšno radostjo smo opazovali poskuse zbliževanja socializma in krščanske misli in takrat popularni evrokomunizem, v Italiji še posebej, je bil tik pred zgodovinskim sporazumom med krščansko demokracijo in komunistično partijo. Celotno sam papež Pavel VI. ga je z naklonjenostjo podpiral in spominjam se srečevanj z italijanskimi komunisti, saj smo v Italiji ob nedeljah, ko smo se dobivali v kakem prijaznem kafiču, mi, ateisti, čakali nanje, ker so oni, prav tako komunisti kot mi, bili do devete ure v katoliški cerkvi pri maši – od tam pa odšli naravnost na skupni partijski sestanek. Takšne oblike družab-

³⁶ Gl. Platon: *Kratilos*. Maribor 1980, str. 56–57.

³⁷ Hobsbawm, *Zanimivi časi*, str. 267.

³⁸ Hobsbawm, *Interesting Times*, str. 259.

³⁹ Hobsbawm, *Zanimivi časi*, str. 275.

⁴⁰ Gl. Richard Gott: *Gverila v Latinski Ameriki*. Ljubljana 1972, str. 197–264, 341–409.

nosti nikdar ne pozabiš in iz teh srečevanj mi je ostalo v spominu nekaj, kar je spominjalo na utelešeno etiko. Uradni marksistični ideologiji je etika bila nekam – kako naj rečem, da bom pravična – tuja v tem smislu, ker je vse sicer dobronamerno reševala s politiko, po srečanju z italijanskimi komunisti pa si hitro sprevidel, da socializmu manjkata izdelana etika in sistem vrednot. In dejansko, ko človek gleda nazaj, levica v takratnem obdobju ni imela kaj prida teoretskega interesa za etična vprašanja. Do konjunktura etičnih raziskav je prišlo šele proti koncu 20. stoletja, se pravi že potem, ko je neka politizacija propadla.

Ko je bil predsednik italijanske vlade Aldo Moro na svoji vožnji v parlament dobesedno ugrabljen – vemo, da je takrat hotel sestaviti novo vlado, v kateri bi sodelovali tudi komunisti –, je prišlo tragično sporočilo, da je bil 9. maja 1978 ubit. Prav tako je leta 1978 umrl papež Pavel VI., njegov naslednik Janez Pavel I. je moral še bolj tragično umreti po enem mesecu, nato pa je prišel kardinal s Poljske. Organiziran proces sesuvanja in uničevanja socializma je postajal vedno bolj intenziven – o svetovni revoluciji in solidarnosti svetovnih razsežnosti smo kaki romantični zanesenjaki razglabljali samo še v kaki reviji, tako da sem takrat že videla, kaj pomeni neko idejo ohranjati samo še tako, po »salonsko« – in vedno več retoričnih marksistov na položajih je začelo glasno rohneti, da so v bistvu meščanski in buržujski sinovi, ki so pač za nacionalizirano premoženje po drugi vojni dobili določeno kompenzacijo v podobi oblasti kot povojni dežurni komunisti.

Oblast je le oblast, kakršna koli že je. Mnogi, ki smo to realnost sicer videli in jo pravilno prepoznavali, pa smo vendar upali, da se bo socializem regeneriral, da je trajen in da bo ohranil svojo moč, namreč kot edina in dejanska alternativa kapitalizmu, saj druge ni. Še smo sanjali, želeli smo stvari premakniti naprej, jih reformirati – tisti pa, ki so pisali scenarije, so Stvar zapisali poginu. Zadnje poglavje Hobsbawmovih *Zanimivih časov* ima naslov *Koda*, ključ, šifra torej, s katero naj razvozlavamo našo sedanost in stopamo v prihodnost; ta ostaja nekam netransparentna, ugotavljamo mnogi.

Eric Hobsbawm nam v *Zanimivih časih* predlaga, da na novo in temeljito razmislimo o dveh zelo pomembnih pojmih, ki določata naše bivanjske razsežnosti, namreč o pojmu distance in identitete, kajti: »Zgodovina potrebuje distanco, ne samo od strasti, čustev ideologij in strahov naših verskih vojn, temveč tudi od še bolj nevarne skušnjave 'identitete'.«⁴¹ Zaveda se, da zgodovina potrebuje distanco in neko enkratno zmožnost raziskovati široko področje in hkrati usposobljenost, distancirati se od svojih korenin. Že skoraj poetično in rahlo preroško svari, da nismo drevo, ampak prej ptica selivka. Če je svoje stanovske tovariše pozval, naj se nikakor ne odrečejo materialističnemu zgodovinskemu pristopu, ki ima po njegovem trajno vrednost in še mogočne raziskovalne možnosti v prihodnje, potem je okrcal ciklizme – večno vračanje – in v preteklost zagledane vizije razvoja s

---

⁴¹ Hobsbawm, *Zanimivi časi*, str. 443.

tole ugotovitvijo: »Anahronizem in provincializem sta smrtna greha zgodovino-pisja, oboja izvirajoča iz čiste nevednosti o tem, kako stoji stvari drugje, kar more le redkokdaj premagati celo brezmejno branje in moč domišljije. Preteklost je kratko malo druga dežela. Njene meje morejo prestopiti samo popotniki. Toda z izjemo tistih, ki živijo nomadsko življenje, so popotniki po definiciji ljudje zunaj svoje skupnosti.«⁴²

V svojem razmeroma dolgem življenju – morda bo dočakal še Demokritovih let, tega našega vzora materialistične filozofske tradicije, ki je idealizmu kljubovala z ugotovitvijo, da sta že od vsega začetka pobratena idealizem in nasilje, tako kot je to storil Platon, ki je lastnoročno dal sežgati Demokritove spise – je bil Hobsbawm popotnik. Tako kot Demokrit je živel brez strahu, rad pil češnjev liker in pel s svojimi kolegi pred predavalnicami univerze, kjer so ga čakali slušatelji. »Živi brez strahu« – nam dopoveduje stari antični filozof, Hobsbawm pa, da se sveta ne da spreminjati tako, da bi bil vseč samo nekaterim, in to velja tudi za preteklost. Tukaj moramo tudi mi reči, da bit ni samo bilost (to-kar-je bilo) in da si še vedno drznemo odčitati možnosti za prihodnje, ki vključujejo drugačnost od tega kar-samo-je.

Politični zasvojenosti svoje mladosti zdaj, ko nismo več mladi, oporekamo samo z življenjem samim – toda »rana« Karl Marx, ki je ostala, nas opozarja, da je svet treba še vedno spreminjati, da bi ga spremenili v pristno domovanje za vse ljudi, za vse nas, skratka, da bi vsepovsod v svetu bivali kot doma. Domovanje v svetu je bil naš ideal – in ni nam žal. Svoji nekdanji levičarski politizaciji priznavamo, da nam je pomagala izostriti čut za verodostojnost življenja in kakšnemu zdajšnjemu kritiku – ki s polnim gobcem demokracije vpije, da tu gre spet za postkomunizem – se samo še nasmehnemo. Nihče od nas ne čuti potrebe odgovarjati tovrstnim »demokratom« antitotalitarizma.

4. Etika ali politika

In kako živeti z vsem tem, kar se je dogajalo in nas očitno trajno zaznamovalo? Tu velja prisluhniti Petru Sloterdijku in njegovi kritiki levičarske frankfurtske šole. Kje je problem? Dvajseto stoletje, ki je bilo bolj kot katero koli drugo politično zasvojeno, pomeni izziv za teorijo, ki po Sloterdijku mora premagati prevladujoči pesimizem, melanholijo, tragičnost, celo nihilizem. Generaciji 68, ki je še verjela v emancipacijsko poslanstvo politike, ostaja po Sloterdijku nemoč, kajti: »Kdor je prestal politiziranje, obdrži zase samo svoj glas, s katerim se ne da izraziti nič od tega, kar tvori obilje in ost življenja. Ta glas je togo enozložen, ne pove nič drugega kot *da* in *ne*; o svojem življenju nikdar ne govori spontano, samo reagira na volilne predloge, napravi križec in ostane redkobesedno omejen na minimum znakov strinjanja ali zavračanja.«⁴³ Zato je smisel pometafizične

⁴² Prav tam.

⁴³ Peter Sloterdijk: *Evrotaoizem. H kritiki politične kinetike*. Ljubljana 2000, (dalje Sloterdijk, *Evrotaoizem*) str. 194.

kulture da, če želi biti dejanska alternativa brezizhodnosti času po letu 1989, prisluhne najbolj spontanim tendencam življenja »od spodaj« in ne več temu »od zgoraj«, namreč načelom – takšnim ali drugačnim.

Odnos med etiko in politiko bi po Sloterdijku moral najti prostor za povsem drugače pojavljajočo se izkušnjo samega sebe kot samo vsem znano tradicionalno uveljavljanje načel. Takšna pometafizična politizacija kot *antropologija politike* bi potem še vedno lahko opravljala svojo emancipacijsko poslanstvo v času, ki je soočen z ogroženostjo obstoja vse svetovne biti in življenja v njej – najbolj dobesedno po Sloterdijku v razmerah, ko sta visoka tehnika in poslanstvo človekovih pravic destabilizirala stvarnost v njeni nosilnosti.

Vzemimo še en vidik Sloterdijkovega razumevanja in ocene kritične teorije, povezane s trpljenjem in bolečino, kar smo kot študirajoči in sami pripadniki generacije 68 označevali z izrazom pesimizem kritične teorije, namreč njeno dovzetnost za svetobolje. Tu je najbolje prisluhni Sloterdijku samemu: »Kritična teorija je slonela na predpostavki, da v 'svetobolju' ta svet *a priori* poznamo. Kar o njem zaznavamo, se uredi v psihosomatičnem koordinatnem sistemu bolečine in zadovoljstva. Kritika je mogoča, če nam bolečina pravi, kaj je 'prav in kaj narobe'. Pri tem je kritična teorija slej ko prej 'elitarni' pogoj neuničene senzibilnosti. To označuje njeno moč in njeno šibkost; utemeljuje njeno resničnost in omejuje njeno območje veljavnosti.«⁴⁴ Kritična teorija kot jokajoča in cmerava, ki žalosti ni zmožna preseči, kar pa je marsikdo, izšolan v filozofiji s pomočjo te šole in njenih protagonistov, pričakoval. Čakal je na določene signale, četudi še tako minimalno in komaj simbolno nakazane, da bodo žalosti kljubovali z nečim živahnim, vedrino in kančkom optimizma, ki bi sicer potrjevali deklariranemu materializmu in njegovi deklarirani zahtevi po sreči in ne samo po svobodi, usmerjeni izključno navznoter, kakor je to počel idealizem v razmerah vsesplošne, zunanje nesvobode. Konec koncev je nesreča vedno eno in isto, večno vračanje istega, čista cikličnost, ki jo je burjevestniška misel teh iz Frankfurta s svojo linearnostjo in mesijanstvom že v načelu odklanjala, samo da tega poslednjega očitno ni zmogla dosledno izpeljati. Hej, vi iz Frankfurta, kaj ste napravili z nami – in očitno je Sloterdijk sam zavpil, da je končno zadosti.

Vklenjena v vsa ta dejstva se je kritična teorija začela obnašati živčno in nemirno in se je zatekala po pomoč k politiki, temu krucialnemu sredstvu, ki je filozofa Georga Lukácsa osiromašilo in oropalo marsičesa vse do danes. Občutljivost, ki ni našla poti do nečesa afirmativnega, bodisi da je to etika ali optimizem kot vsaj minimalna lovka, ki bi življenju rekla da. Bo Sloterdijku uspelo negativizem kritične teorije, potem ko ga je teoretsko razstrelil, soočiti s čim afirmativnim, ne več s hudobno močjo, in kar naj bi obetala njegova jovialna teorija? Za klasično filozofijo je bilo odločilno uvajanje v radost (*Jo-*

---

⁴⁴ Prav tam.

vialität)⁴⁵ – in dejansko bi bili mi, filozofi, če bi svoje delo še dobro opravljali, filojovialni, ljubitelji Zevsa. Do tod nam ne nese.«⁴⁶ Filozofija torej kot sredstvo za doseganje sreče in teorija, kot »čudovita priložnost« motriti vse v veselju kot lepo. To so značilnosti srečne teorije, kakor antiko poimenuje Sloterdijk v primerjavi z moderno teorijo. Človekovo dožemanje se širi, izpolnjeno je z čudenjem (*to thaumázein*), duša je prepolna, še oči kažejo to razpoloženje in suverenost je na vrhuncu, dobesedno božanska.

Kaj nam ponuja Sloterdijk? Pozicija moči, do skrajnosti spolitizirano sodobno življenje, nam, ljudem, ne omogoča ideala neodtujenega bivanja in Sloterdijk je, kot ugotavlja v pogovoru z njim Carlos Oliveira, nekakšna »disidentna različica kritične teorije frankfurtske provenience«.⁴⁷ Zelo očitna politizacija generacije 68 Sloterdijka ni prepričala; tako je nastopil proti blaznosti vsepolitizacije, zasvojenosti s politiko, ki je po njegovem šla predaleč, kajti »gibanje '68 je poznalo samo sociološkega človeka, ne eksistencialnega. Na plemenitih perutih je tedaj sicer jadral tudi *homo aestheticus*, ki je v samotni kontemplaciji podoživljal velike umetnine, da bi v njih razbral signaturo padlega sveta. Toda leto 1968 je na splošno predpostavljalo to, česar ne bi nikoli smeli predpostavljati, namreč da naj bi bil človek vselej že javna in mestna žival, politično bitje *a priori*.«⁴⁸

Pojmovanje, da je človek »*a priori* politično bitje«, ga je odbijalo: »V mojih očeh je to najhujša ideologija, zlovešča norost, ki dejanske povezave prevrne na glavo. Kajti sposobnost političnega mišljenja in političnega delovanja pomeni tako zgodovinsko kot psihološko zelo pozen in neverjeten razvoj, je negotov izid redkih, posebnih urjenj, nikakor ni neki praodnos, kot so to tedaj prikazovali.«⁴⁹ Celó tako daleč gre, da si upa priznati, čeprav je bil sam zraven, tole: »Akcijška plat '68 se mi je čustveno vedno zdela sumljiva, protagoniste študentskega gibanja – Krahla, Dutschkeja, Cohn-Bendita in podobne like – sem vselej dojemal kot histerike. Tedaj so se mi zdeli kot bitja z neke druge psihološke zvezde, kot cirkusanti – tip človeka, ki bo zame vselej uganka; te šolarčke, ki so iz učilnice hiteli za govorniški oder in so ljudi razsvetljevali, kaj potrebujejo.«⁵⁰ Zato prisilna politizacija in nasilna sociologizacija nista njegov teren, vendar se Sloterdijk nenehno zapleta in pada v nedoslednosti, ko gre za vprašanje, koliko politizacije in sociologizacije filozofija kljub vsemu mora upoštevati. Končno mora filozofija kot alarmni sistem znati tudi na političnem področju razbrati nevarnosti nastanka kakšnega novega pojava totalitarizma.

⁴⁵ *Jovialität* – radost, jovialnost. Gre za radost, ki vključuje še radoživost kot veselje do življenja, tj. dobesedno življenjsko radost, ljubiteljstvo in ljubeznivost. Te razsežnosti so v prevladujoči sodobni filozofiji kot diagnosticiranju aktualnosti (kot se izraža Sloterdijk, *mürrische Rede* ali *moroser Diskurs*) skorajda sramotne in smešne, v najboljšem primeru naivne.

⁴⁶ Sloterdijk, *Selbstversuch. Ein Gespräch mit Carlos Oliveira*, str. 40.

⁴⁷ Prav tam, str. 58.

⁴⁸ Prav tam, str. 59.

⁴⁹ Prav tam.

⁵⁰ Prav tam.

Pri Sloterdijku pogrešamo analizo dogajanja leta '68, kajti še vedno ostaja vprašanje, zakaj je v času ekonomskega razcveta in družbeno dokaj lagodnega stanja v zahodnem svetu študirajoča mladina do skrajnosti spolitizirala svoje občutenje sveta. Od kod ji ta potreba – v času, ko je izgledalo, da je socializem še povsem enakovredna alternativa kapitalizmu? Je generacija 68, moja generacija, naša mladost, ki je jurišala na nebo, želela s svojo skrajno politično ekstazo reševati to, kar je bilo očitno po načrtovanem scenariju zapisano poginu? Kljub najboljšim namenom je takšna preteklost breme, kajti kot opozarja Emil Cioran (1911–1995), francoski filozof in aforist romunskega porekla, ki za popularizacijo svojih stališč mnogo dolguje Sloterdijku: »V politične boje se ne zapletemo nekaznovano: naša doba dolguje svojo krvavo podobo prav kultu teh bojev; tudi nedavni pretresi izvirajo iz njih, iz lahkotnosti, s katero privzemajo odklone in jih spreminjajo v dejanja.«⁵¹ In kako živeti z vsem tem, kar je povrhu še spodletelo? Smo kaznovani vse do danes?

Vse politično je postalo brezupno in Sloterdijk ugotavlja: »Sredi sedemdesetih let sem dojel, da je mit o revoluciji mrtev, bolje rečeno, nisem dojel, temveč sem to zavohal; med nami je na sredi ležal ogromen kadaver, ki je začel zaudarjati in tudi njegovi govorci niso ravno dišali. Politično je bilo od tedaj dolgo časa področje brez upanja, od takrat naprej ni bilo nič več, kar bi bilo mogoče pričakovati. Od revolucije torej ni ostalo nič drugega kot nejasno hrepenenje – želja po drugačnem, polnejšem življenju. To lahko mirno tako naivno izrazimo, kajti četudi bi to želeli bolj učeno povedati, bi pomen še vedno ostal isti.«⁵² Vendar Sloterdijk pri tem ne izničuje tega, kar je še najlažje imenovati nekakšna ontološka potreba po revoluciji, in kljub svojim kritičnim izjavam o letu '68 ni disident, saj je v takratnem dogajanju prepoznal »avtentične moralne in življenjske zgodovinske motive«.⁵³

Kaj so bili ti motivi, ki so oblikovali podobo generacije 68, je tema, s katero so se ukvarjali mnogi. Za teoretsko levico je bila to še posebej težavna naloga, kajti vsakogar, ki se je ukvarjal z vprašanjem, kaj se dogaja in v čem je smisel tega dogajanja, je postavilo pred težavno preizkušnjo glede zmožnosti njegove presoje. Sloterdijk je živel in študiral na Zahodu in levičarstvo tam ni bilo oblast, ampak gibanje, uporništvo, ki je enako zavzeto nasprotovalo gospostvu takratnega zahodnega kot vzhodnega totalitarizma. In kako nadaljevati nekaj in z nečim, kar se je v sebi tako sesulo, po Sloterdijku celo tako zelo, da smo se naveličali hrupa zgodovine. Še klic mnogih levičarjev najnovejše dobe se glasi *nazaj k naravi*, da bi lažje prenašali moro preteklosti, svoje lastno, nekdanje levičarstvo.

Tukaj si Sloterdijk kritično zastavlja vprašanje, kako sploh dojemamo svet in življenje v njem, in ne more se odtegniti čaru antike. Ta je po njegovem mnogo manj zavezana *naporu pojma* kot moderna teorija in nenadoma nam misel, ki

⁵¹ Emil Cioran: *Zgodovina in utopija*. Ljubljana 1996, str. 8.

⁵² Sloterdijk, *Selbstversuch*. Ein Gespräch mit Carlos Oliveira, str. 60–61.

⁵³ Prav tam, str. 51.

pravi, da *napredek pojma ni napredek sreče*, postane breme, ki se ga želimo znebiti, še Adornova »žalostna znanost« odbija. Mnogo preveč je bilo te znanosti, ki nam otrpne nasmešek v nekaj neizrekljivo bolečega, in tu je trenutek, ko tega ne želimo več. Hoče se nam vesele, radostne znanosti, po Sloterdijku jovialne teorije.

Disidentstvo njegove kritične teorije je vidno že v njegovem dojemanju pojma (*Begriff*) in tega brezpojmovnega. Njegov učitelj Adorno je skrajno vehementno poudarjal, kako je filozofija obveza prevzeti nase napor pojma, in vsak poskus vračanja mišljenja na predparmenidovsko, tj. brezpojmovno raven je odločno odklanjal, celo z očitki, da gre pri tem za regresijo zavesti. Tudi Adorno govori o sreči mišljenja in izrecno o pravici ljudi do sreče, kar je po njegovem prednost materializma in ne samo do svobode, na čemer je vztrajal idealizem, vendar jo je idealizem po Adornovem kritičnem uvidu napačno usmerjal samo navznoter, zapiral v svet čiste subjektivnosti – toda njegov čedalje popularnejši učenec Sloterdijk si upa reči ne samo pojem (*Begriff*), ampak še kaj. Ta *kaj* pa je nekaj, kar prinaša in ohranja srečo, celo neguje jo. Filozofija naj bi bila usposobljenost za doseganje sreče: »Filozofsko mišljenje je predvsem tehnika sreče, šele nato nastopijo problemi. Za to je šlo v idealizmu, ki je v osnovi sinonim za veliko filozofijo.«⁵⁴ Adornova *materialistična zareza skozi celoten svet*, ki si je sama prizadevala za srečo, zdaj prejme odziv v mislecu, ki teorije ni več dojemal kot napotilo za neposredno akcijo in aktivizem, ampak prej v pomenu templja miru, ki ustvarja z lastnim nemiro in ne s krikom ulice, in pri tem povzema še klasične vzore.

Po Sloterdijku mora radost negovati utopično mišljenje, sreča mora biti »postulat utopičnega horizonta«,⁵⁵ ne sme je izgubiti izpred oči. Odnos med srečno in moderno teorijo je kot dobrohotnost nasproti melanholiji, antična teorija ustvarja vedrino, moderna teorija zbežnost in neprisebnost, o kateri poročajo dela Emila Ciorana, ki ga je Sloterdijk zelo pogosto omenjal in poudarjal pomen njegovih stališč. Teorija, za katero si prizadeva Sloterdijk, naj bi združevala oboje, tako srečno kot moderno teorijo. Glede na to, da je Sloterdijk še v polnem zagonu ustvarjalnosti in da njegova dela še izhajajo, bi veljalo nekega dne njegovo misel v celoti presojati po tem, kako je to dvoje uspel produktivno podati v svoji sloterdijkovski sintezi, čeprav se zaveda, da želi nemogoče.

Od kod razlogi za melanholijo in otožnost teorije, če si skušamo na to vprašanje odgovoriti s pomočjo Sloterdijka? Tu seveda brez Nietzschejeve pomoči spet ne gre, kajti z njegovimi analizami postane razumljiv pojav nihilizma kot posledice pretiranega dojetja pomena in vpliva zgodovine na naše življenje – življenja smo se namreč utrudili in: »Nietzschejevo posebno mesto v zgodovini novejših filozofij je, da se od njega naprej učimo razumeti soodvis-

⁵⁴ Prav tam, str. 40.

⁵⁵ Prav tam, str. 43.

nost med zgodovinskim mišljenjem in melanholijo. V tem odkritju tiči kvintesenca dediščine 19. stoletja.«⁵⁶ To, da »je 19. stoletje kasneje rojene vzgojilo k historičnemu mišljenju, jih je neozdravljivo okužilo z naveličanostjo življenja. Njegov historizem je uničil imunski sistem, ki naivno življenje varuje pred tem, da bi samo sebe videlo zgodovinsko«, tako »nauk, ki ga ima zgodovina za sedanjost, ni nič drugega kot to, da iz nje izkusimo razloge za obup nad njo. Zato je zgodovinskost filozofsko geslo za depresivnost, to nam je jasno, odkar je mladi Nietzsche jasnovidno opozoril na škodljivost zgodovine za življenje.«⁵⁷

Kaj so torej dojeli romantiki, ki so doživeli iztek francoske revolucije – skrajno škodljive posledice zgodovinske mobilizacije, če razumemo Sloterdijka najbolj dobesedno? In mi – moja, naša generacija? Predvsem to, da spet beremo Nietzscheja in nekdanje zapovedane odvrtni nihilizem nam postaja domač, kajti kot da bi se prepoznali v nečem, kar je samo del nas, že nezaveden, in temu bi se veljalo odreči, ali rečeno manj trdo, gre za to, da se znamo soočiti z nihilizmom. Zavreči, soočiti s čim – najbolj naivni odgovor bi se glasil: z življenjem samim s tem, da mu ne jemljemo moči, ki ga osredinjajo in do skrajnosti stopnjujejo.

5. Antropologija politike – samoosvetlitev življenja

Pojem pojma odtujitve, ki smo ga kot generacija '68 nekoč kot študirajoči tako navdušeno sprejemali – zdaj študirajoči samo še čudno gledajo, kaj to sploh je, kajti odkar je v našem prostoru Marx onemel, je ta pojem dobesedno v trenutku izpuhtel – in v njegovi odpravi videli možnost za odpravo spora med človekom in naravo kot tudi človekom in družbo, nedvomno je povezan z zgodovinskim mišljenjem.

S tole daljšo mislijo Sloterdijk skuša pojasniti, zakaj: »Historično misliti pomeni odtelj prilagoditi se stanju, v katerem življenje ni več doraslo lastni refleksiji. Tudi s tem se od Heglovih učencev naprej ukvarja evropska filozofija odtujitve. Njena kritika zaokroži strukturo, v kateri življenje odkrije, da vsebuje več morale kot vitalnosti, več spominov kot podjetniškega duha, več zavor kot pobud. Šele s historizmom postane otipljiva mora prejšnjih rodov, ki pritiska na zdajšnje generacije. V okviru te strukture – razen kakšne majhne sreče učenjakov – obstaja komajda kakšno mišljenje brez jeze na rezultat zgodovine. Zmeraj se znajdemo v njej kot v ogromni zaviralni napravi, ki se čez nas povezne kot civilizacija, izobrazba, spomin, vest, učni načrt, kapital, objektivni duh. V historizmu ima vsako življenje občutek, da prihaja prepozno. Najde se v položaju dediča, ki naknadno opazi, da ga njegova dediščina, ki naj bi ga bogatila, dejansko preobremenjuje in uničuje. To odkritje se pri upornih duhovih spreminja v pobesnel beg naprej.«⁵⁸

⁵⁶ Sloterdijk, *Evrotaoizem*, str. 140.

⁵⁷ Prav tam.

⁵⁸ Prav tam, str. 140–142.

Kaj torej – z zgodovino proti zgodovini sami. Sesuti jo, ne restavrirati, da bi življenje zaživel v neki nam že dolgo več ne poznani prvinskosti. S politizacijo tu ne bo več šlo, morda prej z etizacijo, kamor spada tudi kakšna pravšnja porcija nihilizma, ki ima to moč, da ne reče *ne* samo življenju, ampak še mnogo bolj zgodovini, predvsem pa politiki.

V daljši opombi k temu delu besedila beremo: »Iz tega zornega kota obstaja skupni imenovalec med marksistično revolucionarno teorijo in Nietzschejevim naukom o ustvarjalni pozabi. Obe doktrini želita zapadlost življenja preteklosti razstreliti s sredstvi aktivnega nihilizma, obe stavita pri tem na samointenziviranje, Marx s projektom, ki živemu delu spet daje prednost pred mrtvim, s sprostitvijo 'levje' volje do sebe z mislijo na drugo otroško nedolžnost.«⁵⁹ Toda naš čas ni ne Marxov in ne Nietzschejev, zakorakali smo v tretje tisočletje, pustili za seboj revolucije (1789–1989) in se po mnenju mnogih znašli v najraznovrstnejših postizmih, ki so nekam čudno nelagodni. Soočeni s turbokapitalizmom in očitno premočjo ekonomije nad politiko, opravljamo obračun s svojo komaj nedavno politizacijo, ki ogromno stane. Človek ne ve, kaj pravzaprav preplačuje; nekaj, v kar je napak in preveč investiral, samo se namreč ni obrestovalo, ker se je sesulo, ali pa je utopični protisvet šele v prihajanju, v kar želimo trmasto verjeti nekateri, ki ne pristajamo na to, da pojav utopije v zgodovini reče življenju *ne*. Tudi v drugem primeru je cena zelo visoka in ni jamstva, da bo trenutna brezizhodnost sveta poplačana s čim spodbudnim, tako da o zgodovini ne bi govorili kot o mori preteklosti.

V *Gnevu in času* Sloterdijk že analizira pokomunistično stanje in ugotavlja: »Če hočemo z razdalje povzeti pridobitve komunizma, potem bi v prvi vrsti morali omeniti njegove zunanje učinke, ki so v produktivnosti večkrat prekosili notranje, vendar so bili tako protislovni, da so bili že komajda izrecno obravnavani.«⁶⁰ Avantura t. i. pokomunistične duše teh pridobitev ne zmore dojeti, kajti premalo je vzpostavila nujno, a vendar kritično razdaljo, ki bi mogla opraviti takšno refleksijo. Sloterdijk s pogledom zahodnega levičarja »od zunaj« opozarja: »Ironično pa je komunistična svetovna zakladnica jeze dosegla svoj najpomembnejši uspeh v modusu nenačrtovanega stranskega učinka. S tem ko je izpolnila zares strah vzbujajoči politični in ideološki potencial grožnje, je pomagala svojim nekdanjim glavnim nasprotnikom, zahodnjaško usmerjenim socialistom in socialdemokratom, da so svojo zgodovinsko zmogljivost prignali do vrhunca.«⁶¹ Angažma nekdanje teoretske levice je bil zelo vprašljiv – zakaj?

Teoretsko se je nekdanja angažirana levica v Vzhodni, socialistični Evropi bolj kot v Zahodni – s pozicije deklariranega antitotalitarizma – lotila pojava totalitarizma kot izvirnega zla, demonizirala zasvojenost s svetovnonazor-skostjo, povelečevala načelo zdravega razuma, ki ima to čudno lastnost, da že po

⁵⁹ Prav tam, str. 142.

⁶⁰ Peter Sloterdijk: *Zorn und Zeit. Politisch-psychologischer Versuch*. Frankfurt am Main 2006, (dalje Sloterdijk, *Zorn und Zeit*) str. 334.

⁶¹ Prav tam, str. 335.

Heglovem uvidu – zdravi razum namreč – sploh ni zmožen podati stališč humanizma, in že spet smo pri zgodovini kot protihumanizmu. Zelo pogosto je nekdanjo radikalno levičarsko opredeljenost zamenjalo nekaj konservativnega, iz kritike, da vsaka ideologija na koncu gradi koncentracijska taborišča, je vsaj del filozofije skušal nevtralizirati s tem, da je še z Adornovo teoretsko pomočjo skušal ohranjati *solidarnost z metafiziko v trenutku njenega sesutja*, kljub zdajšnji deklarirani pometafizični dobi. Za to, zakaj je zlom teoretskega levičarstva pripeljal celo do »smrti« in »konca« metafizike, ni enoznačne razlage, tudi poskus vračanja metafizike nazaj v filozofijo, ker naj bi jo totalitarizem izgnal, nima odziva v precejšnjem delu akademske filozofije, saj ta celo deklarativno trdi, da ji to ni potrebno, ker metafizike tudi nikdar ni izgnala.

Toda v intelektualistični govorici se je porodila nova psovka, in sicer totalitarizem, ki lahko učinkuje zelo diskriminacijsko, in pojmovanje demokracije kot nekakšne univerzalne všečnosti postaja že nehote sredstvo za represijo; prvi razpoznavni znak je cinizem, ki – kot je bilo že nekajkrat poudarjeno – ne vidi razlik med tem, kaj je prav in kaj ne, kaj je in kaj ni resnica. Toda filozofije se oklepamo, da ne bi več zapadli nevarnim pastem mešanja zgodovine in politike ali celo izrinjanja humanistike s politiko. Izpeta politizacija, ki od filozofije zahteva, da na novo razmišljamo o sredstvih, ki opravljajo prenos idej v zgodovino in še bolj vprašanje o subjektu v takem procesu. In če se skušamo kot filozofi tako čisto po akademsko lotiti antitotalitarizma, ne moremo brez Nietzscheja. Sloterdijku moramo priznati, da vidi probleme, samo pokazati je treba nanje, in, predvsem na dejstvo, da je naš duh napačno impregniran, kajti vse preveč smo se prepustili metafizičnemu šamanizmu, ki učinkuje že kot kak izganjalec življenja.

Logika življenja pa je taka, da zahteva več življenja in nikakor manj. V tem se lahko Nietzsche svojemu svojevotljnemu učencu Sloterdijku samo pokloni. Še tak nasprotnik filozofije Friedricha Nietzscheja se zaradi Sloterdijkovega prispevka odloči, da začne brati kaj od tega čudaškega Poljaka protestantskega porekla, ki je vsakemu, ki v svetu ni bil pripravljen videti kaj etičnega – vizija in perspektiva sveta brez etike –, zalučal v obraz tako kot pred njim Arthur Schopenhauer, da je antikrist.

Ena od vrednot antitotalitarizma naj bi bila etika – vsaj to je treba priznati, toda kako se izogniti temu, da etika spet ne bi postala tiranija dobrega in kar je v preteklosti dolgo bila. Tudi Nietzschejevo vprašanje, koliko zgodovine potrebujemo ljudje oziroma »do katere stopnje življenje sploh rabi uslugo zgodovine«, da ne bi samo izgubilo svoje najboljše in najvitalnejše plati in da zgodovina kot znanost ne bi bila »za človeštvo neke vrste zaključek življenja in obračun z njim«,⁶² je odličen uvod v branje Sloterdijkovega *Evrotaoizma*, ki ne razočara. Tudi nekdanja popularna Marxova teza o tesni soodvisnosti med zgodovino in politiko doživlja polom in morda od filozofije že pričakujemo ta-

---

⁶² Friedrich Nietzsche: Času neprimerna preišljevanja. Ljubljana 2007, str. 67.

ko, kot to – Alain Badiou izrazilo – počnejo nekateri sodobni francoski filozofi, da bi nas vsaj do neke mere obvarovala pred zamenjavo med zgodovino in politiko.

Če je že treba pokazati na vrednote antitotalitarizma ali celo – ničejevsko – na vrednost njegove resnice, potem je ta med drugim po Adornovem vzoru »v pobegu pred vsem totalnim«⁶³ in takrat je naše bivanje še najbolj pristno. Pobeg kam? V to, kar Adorno imenuje mikrologija, kamor se mora preseliti tudi metafizika zato, da metafizični interesi ljudi lahko »zahtevajo neprikrajšano zaznavanje njihovih materialnih«, kajti če so ti interesi prikriti in neuslišani, potem takšno življenje ni pravo in takšna prizemljena, mikrološka možnost metafizičnega izkustva »je pobratena s svobodo«⁶⁴ in bistveno določa negativno dialektiko, »da se ne umirja pri sami sebi, kot da bi bila totalna; to je njena oblika upanja«.⁶⁵

Kakšen kanček renesanse Kanta spada k temu antitotalitarizmu, kar izrazi Adorno takole: »Avtoriteta kantovskega pojmovanja resnice je postala teroristična s prepovedjo misliti absolutno.«⁶⁶ Negativno dialektiko kot izrazit antitotalitarizem je omogočal Kant s prej omenjenim terorizmom in ne Hegel; in s Kantovo pomočjo Adornova zaustavljena dialektika pomeni »moment samostojnosti, ireduktibilnosti duha«, ki samo kot tak »soglaša s prednostjo objekta«⁶⁷ in hkrati pomeni še proces samoohranjanja uma. Zato nič več *beseda je meso postala* – to usmrjeno leglo totalitarizma, ki je pozabilo izreči do kraja, da tako, da meso čisto po inkvizicijsko skurim, v taki ali drugačni obliki, na grmadi, v koncentracijskih taboriščih in še kje.

Ne samo dialektika in metafizika, tudi politika je življenju odvzemala njegove najbolj vitalne moči in nastopala celo proti njemu. Gre za verodostojnost življenja, ki po Sloterdijkovi politični antropologiji manjka politiki. Tako politizacija pomeni izgubo verodostojnosti do življenja in Sloterdijk nas strezni, ko nam, ki smo nekoč, gnani od utopije svetovnih razsežnosti in prepolni upanj, s političnimi sredstvi jurišali na nebo, naravnost pove, da življenja ne zmoremo dojemati in si ga z radostjo prisvajati. Torej ne samo razočaranje, ker se je sesula določena utopija, ampak mnogo bolj spoznanje, da med življenjem in politiko ni povezave in soodvisnosti, ki bi življenje in njegovo pravico, da živi, ohranjala do te mere, da politika nikdar ne bi bila cilj, ampak samo sredstvo. Smo v svoji mladosti zaradi preveč očitne politizacije zaigrali spontanost? Če je tako, potem hudo preplačujemo pota svojega zgodnjega življenja in tega nam nihče ne more vrniti.

⁶³ Theodor W. Adorno: Negative Dialektik. Gesammelte Schriften 1–22 (ur. Rolf Tiedemann), zv. 6, Frankfurt am Main 1973, str. 399.

⁶⁴ Prav tam, str. 389.

⁶⁵ Prav tam, str. 398.

⁶⁶ Prav tam, str. 381.

⁶⁷ Prav tam, str. 282.

Svojo mladostno odločitev za politiko smo razumeli kot odločitev za demokracijo z etičnimi sredstvi in po naših pričakovanjih naj bi bila politika povsem podrejena etiki. V tem je tudi smisel demokracije, namreč da je etika nad politiko, vendar naši osnutki etike po Sloterdijku niso spodbudni. Antikomunizem ga je razočaral še posebej, ko je opazoval pojave verskega nasilja in izbruha diskriminacijskih sredstev v imenu katoliške reevangelizacije po Vzhodni Evropi, nasilje, ki je že začelo kazati vse pretenzije političnega oblastništva. Zato zelo neprijetno strezni in sproža razmislek tale njegova ugotovitev: »Po padcu komunizma je moral posel svetovnozgodovinskega maščevanja, splošneje rečeno univerzalne poravnave trpljenja, vnovič spolzeti iz rok človeških agentur. Tako so se oblikovali dobri razlogi, na podlagi katerih se je Katoliška cerkev lahko povzpela na oder kot pristni postkomunizem, skoraj kot duša avtentičnega in spiritualnega komunizma – to priložnost je bilo mogoče razbrati iz teatralnega poslanstva Karola Woytile. Katoliška poslanica seveda vključuje vrnitev na klasično moralno konservativno držo, po kateri naj bi se moral tudi sodobni človek osvoboditi jeze in revolta, da bi znova našel, kar je izgubil v teku dogajanj od leta 1789: potrpežljivost in ponižnost. Ta priporočila pa spregledujejo vsaj to, da visoko doneče kreposti stojijo na trhljih nogah, če jim ne priskoči na pomoč grozeča oblast verodostojno oznanjevalne teologije poslednje sodbe.«⁶⁸

Toda mi nismo več generacija, ki bi iskala resnico; že od časov francoske revolucije se človeštvo zaveda, da se resnico dela in da ona nikjer ne čaka, razen kot prisila, ki mi ukazuje, da sem pred resnico na kolenih. Temeljna določba resnice je zavezanost svobodi in zato je v resnico treba vedno prej dvomiti kot pa biti njen zaklinjalec. In to želimo tudi ostati – navsezadnje samo zato, ker življenju nočemo več delati krivice in ga pohabljeni.

V zadnjih dveh desetletjih prejšnjega stoletja je prihajalo do renesanse etike, mnogi nekdanji levičarji so se iz politizacije sveta umaknili v estetizacijo in še bolj v etizacijo sveta da bi vsaj z njo bili bliže življenju, da bi ujeli njegov utrip, ki se jim je izmuznil, kot rečeno, spontanost je bila žrtvovana. Sloterdijkov koncept politike je s pomočjo Marxa izrekel oceno, iz katere ne izhaja čisto nič drugega kot to, da je politika opij za ljudstvo, sredstvo za odtujitev, nič manj in nič bolj kot religija: življenje je ostalo zunaj, spet v neki nikomur do kraja doumljivi onstranskosti, bolje v nekem protisvetu, ki se nikdar ni zgodil, pustil pa je za seboj opustošenje, ki še traja.

Kljub vsemu Sloterdijk priznava levičarstvu njegov napor in prizadevanje, da ustvari vsaj jezik, ki bi bil prepoznaven po svoji zavzetosti za življenje. »Politični intelektualci, utelešeni v osebnostih, kot so Jean-Paul Sartre, Heinrich Böll ali Ernesto Cardenal, je v obdobju, ki se zdi zdaj preteklo, deloval kot politični logoped. Pred občinstvom je vodil zelo odmeven, vendar osamljen boj proti enozložnosti. Predvsem pisatelji levice so javnosti po kapljicah skušali

⁶⁸ Sloterdijk, *Zorn und Zeit*, str. 333–334.

dajati jezike, ki naj bi bili tako kompleksni in ekscesivni, da bi se v njih spet lahko prepoznalo tudi individuirano življenje. Ta trenutek govori veliko znakov za to, da so se intelektualci od te vloge umaknili – morda zato, ker so časi za naivnost preslabi.«⁶⁹ Tako imen teh mislecev – veljalo bi dodati še kakšno – ne bomo nehali brati, kajti mnogi so kot stalnica, ob kateri preverjamo svoj čut za stvarnost in življenje v njej. Naučili so nas namreč prepoznavati konkretnost do te mere, da te ne more več izriniti nič več metafizično onstranskega in tudi ne politično tostranskega. V nas so izpodbili dokončnost in samogotovost nečesa absolutno prvega in hkrati poslednjega.

Eno najbolj temeljnih sporočil Nietzschejeve filozofije življenja, namreč da je resnica *nastajajoča konstelacija*, je prešlo na nas trajno in dejstvo, da smo svet in mi v njem polni protislovij, še ni opora za to, da bi postali retorični prepirljivci, tako kot nam dokazuje starogrški filozof Heraklit. Filozofiji življenja spet dajemo vse pravice, tudi Sloterdijk in zato romamo v obratno smer kot nekoč aristokrat György von Lukács (1885–1971), ki je od filozofije življenja šel k politiki in marksizmu ter kot revolucionar in ljudski komisar na čelu revolucije leta 1919 zavpil, da je *politika samo sredstvo, kajti cilj je kultura*.

K bolečini tega trenutka, na začetku stoletja, ki se je komaj začelo, in ko v Evropi doživljamo čudne reforme univerzitetnega študija in izobraževanja, spada spoznanje, da ta čas intelektualcem ni naklonjen: »Nedvomno doživlja sedanjost neke vrste zaton intelektualcev; v njej bije ura strokovnjakov, ob hkratnem odstopu pristašev splošne morale. Inteligenca, opotekajoči se razred, vleče nove razmejitvene črte po zemljevidu dejanskega. Da obstaja med politiko in življenjem skupni imenovalec, zdaj ne verjamejo več niti intelektualci, katerih naloga je bila, da si o tem javno delajo iluzije.«⁷⁰ In zato si bolonjska prenova študija prizadeva izriniti humanistiko do skrajnosti, kajti humanistika je podlaga za izobraževanje intelektualcev.

Že Jean-Paul Sartre je v šestdesetih letih prejšnjega stoletja znotraj funkcionalizacije izobraževanja na akademski ravni – podpirali so jo vsi politični sistemi od Japonske in ZDA do Nemčije – prepoznal razvojni trend, ki je ukinjal klasičnega intelektualca in na njegovo mesto postavljal ideal strogo specializiranega strokovnjaka. Njegov *Obrambni govor za intelektualce*, ki ga imamo prevedenega v slovenščino,⁷¹ nam je, na srečo tudi s Sloterdijkovo teoretsko pomočjo, v krepko oporo.

Sloterdijk kot močan intelektualec s svojo antropologijo politike izreka zaupnico nečemu dionizičnemu, ne da bi kot kritik tradicionalne metafizike, ki je človeka podvajala v prebivalca dveh svetov, povsem obrnil hrbet metafiziki. Noben metafizični princip ne sme biti več utelešenje »na račun vsega ostalega življenja«.⁷² V dobi, ki se imenuje pometafizična, vendar ne protimetafizična,

⁶⁹ Sloterdijk, *Evrotaoizem*, str. 195.

⁷⁰ Prav tam.

⁷¹ Gl. Jean Paul Sartre: *Filozofija – estetika – politika*. Ljubljana 1981, str. 257–246.

⁷² Sloterdijk, *Evrotaoizem*, str. 199.

ne gre več za to, da bi beseda meso postala, »pa najsibo tudi s silo, temveč da zadostuje, če napravimo prostor spontanim težnjam mesa da pridejo do besede«. ⁷³ Pri tem Sloterdijk še vedno verjame v moč filozofije, kajti: »Filozofija je danes umetnost biti naravnost prezapleten. To je nekakšna atletska panoga, ki zahteva sorazmerno vzdržljiv značaj.« ⁷⁴ In takšna je Sloterdijkova filozofija, vzdržljiva tako, da nam je celo zgled, ki mu velja slediti in spremljati njen razvoj še v prihodnje. S kakšno že napisano študijo o Sloterdijku se vsekakor ne velja posloviti od njega, morda tudi ne zaradi kančka nečesa metafizičnega. Navsezadnje metafizična misel izraža nezadovoljstvo sveta, je uporniška, ker ji ne zadošča samo to, kar je – in filozof je človek, ki takšno uporništvu potrebuje, da se sploh ohranja.

Metafizika od spodaj oziroma prizemljena metafizika strezni napačno konzerviranega duha, kot da bi Sloterdijk samozadostnost apoliničnega miniral s krikom dionizičnega nemira zatrite telesnosti in z že dolgo ponižano in v primerjavi z duhom manjvredno naravo. Sporočilo te totranske metafizike bi bila nekakšna *onaravljena morala*, znotraj katere pride do veljave dinamika življenja samega, ki ga ne poganja več kakšen tradicionalni metafizični akumulator. Prekinjeno je nasilno utelešenje načel totalne likvidacije »mesa v korist besede« od zdaj naprej mora pometafizična naravnost odpirati »neskončne perspektive za samoosvetlitev življenja«. ⁷⁵

Vsako resno oživljanje morale ali celo kakšna deklarirana renesansa etike po tem, ko nas je politizacija izigrala in pustila praznih rok, mora po Sloterdijku opustiti stališče morale, izraženo kot »beseda je meso postala«, kajti gre za moralo, ki življenju pravi *ne*: »Moralizem mišljenja v pojmih utelešenja je samo privesek latentno nekrološke metafizike, ki življenje priganja do točke smrtonosnega udejanjanja.« ⁷⁶ Tako antropologija politike, o kateri govori Sloterdijkova filozofija, zahteva novo, spremenjeno kozmologijo in etiko, zato tale odločen sklep: »Kdor poskuša moralo in politiko dovolj odločno dojeti s stališča samorazmerij inteligentnih telesnih bitij, mora opustiti misel na utelešenje načel, da bi napravil prostor povsem drugače pojavljajoči se izkušnji samega sebe.« ⁷⁷ Seveda je treba dodati tudi še drugega, kajti gre za medčloveškost; na področju etike in politike je ta še posebej občutljiva v današnjem času globalizacije, ko je svet prostorsko obvladljiv in dosegljiv samo v nekaj urah, v vsakem kotičku.

Ta samohranitvena in tako kozmično kot antropološko naravnana etika najprej vključuje imperativ, ki pravi *pusti življenju živeti* – in biti, da je, da biva, da še-je, potem ko ugotavljamo, da sta že vsa svetovna bit in življenje v njej ogrožena. Za svetost biti in za svetost življenja gre – in kakršna koli bo že

⁷³ Prav tam.

⁷⁴ Sloterdijk, Heinrichs: Die Sonne und der Tod. Dialogische Untersuchungen, str. 28–29.

⁷⁵ Sloterdijk, Evrotaoizem, str. 199.

⁷⁶ Prav tam.

⁷⁷ Prav tam.

nekega dne sklenjena podoba Slotedijkove misli, ta trenutek mu moramo priznati, da je privlačna ravno zaradi svojega poziva, da ohranjamo to, kar ne more regenerirati, če je enkrat poškodovano in uničeno.

REVOLT OF THE GENERATION OF '68 – ETHICISING OF THE WORLD

SUMMARY

The following contribution focuses on the leftist message, incomprehensible to the older leftist generation in the 1970s. This older generation was unable to comprehend and unravel many issues. The revolutionary tradition continued, but the difference was that the younger generation had its own message. Can we see utopia or anything utopian in the catchphrase from the end of the 1960s, *it is forbidden to forbid* – the motto which, when we were young, expressed what we as young rebels felt about the authorities, the Party, teachers, parents or the universe? If we attempt to discern the meaning of the slogans, difficult for the official Eastern bloc Marxist ideology at that time, we see that nothing that was deemed as a revolutionary subject for the leftist ideology was recognisable. For the movement from Berkeley and Mexico City all the way to Warsaw, Prague, even Belgrade and Ljubljana, the proletariat was no longer a certain, that is, a *ready-made* subject. It fell silent and stalled. And why did we, who studied in Ljubljana, respond to all of this and found ourselves in the messages from the West?

The message of this »Generation of '68« was not really political in the traditional sense of the word, even though it had political effects. The rebellion of the Generation of '68 was a revolution »from below«, trying to make the revolutions »from above« understand that the true changing of the world is a process, involving much more than merely and nothing but the political field. In order to change the world and the situation in it – the ideal of our rebellious youth – into a genuine home, so that that we could live anywhere in the world as if we lived at home – in order to achieve that, tremendous efforts were still needed.

Storming heaven! How can we explain this today? Only by what gave rise to that motto then, namely, *the need for honesty and freedom and the feeling of righteousness*. Righteousness is never partly felt, and neither is justice. You experience it like rays of sunshine with the power of shining through everything, completely, like x-rays. In the name of these experiences, permanent in nature, we must admit this was a movement that did not discover great things only in bringing down capitalism, which it did not care for anyway. Instead it identified an urgent need in the destruction of the repressive traditional patterns of interpersonal relations and personal behaviour in the *existing society*. Thus

the Generation of '68 tried to do away with traditional politics, including the traditional leftist politics, with one of the most attractive and most meaningful catchphrases of that time – with the motto *the private is political*.

In short, what needs to be changed is interpersonal relations and the suffering of those who are pushed from society – the discriminated, the degraded, the rejected outsiders. We felt the suffering of faraway worlds as our own: the suffering of those in Vietnam who fought instead of us, and we cheered at the hope of Cubans as if it were our own happiness. Politicisation meant the ethicising of the world, and the cosmopolitanism of that time constantly accompanies my Generation of '68. Today, of course, we talk about globalisation, about global ethos, not revolution, since this word »totally disappeared« from the vocabulary of today's youth, to put it in their words.

But back then, ethics was a somewhat foreign concept to the official Marxist ideology, in the sense that, although with good intentions, it solved everything with politics, and many of us saw that socialism lacks elaborate ethics and a system of values. And in fact, when you look back, the leftists of that time were not interested much in the theory of ethical questions. The conjuncture of ethical research did not take place until as late as the end of the 20th century – after a certain politicisation had already fallen in ruins.

UDK 321.74:342.34(497.4)"198"

Stefano Lusa^{*}*Slovenska demokratizacija v osemdesetih letih*

Demokratizacija v Sloveniji je bil dolg proces, ki je trajal vsaj eno desetletje, deveto desetletje 20. stoletja, njeni nosilci pa so bili alternativna gibanja, pisatelji, punk glasbeniki, in tudi partijski voditelji. V ozadju boja med Ljubljano in Beogradom za reformo jugoslovanskega političnega sistema se je v republiki Sloveniji začela zanimiva razprava, ki je postopoma odpirala vrata demokraciji in kritičnemu gledanju v družbi.

Rešiti ustavno ureditev

Slovinci so si v letih od 1945 do 1980 v Jugoslaviji priborili posebne pravice, ki jih prej nikdar niso imeli. Čeprav so bili del federativne države z določeno mero centralizma, so lahko računali na celo vrsto državnih »atributov«. Imeli so svojo zastavo, svoj grb, svojo vlado, svoj parlament, svojo partijo. Ustava iz leta 1974 je postavila republike v središče jugoslovanske ureditve. Država je slonela na dogovarjanju med zveznimi enotami, republikami glede različnih ineresov. Značilno je, da je ta dokument zasnoval prav Edvard Kardelj, slovenski ideolog, ki je bil dolgo let drugi najpomembnejši človek jugoslovanskega režima.

Partija in režimski organi so že ob sprejetju ustavne reforme poudarjali pomen izvajanja novih določb. S političnega vidika samoupravljanje za komuniste ni bilo brez nevarnosti. Zveza komunistov je še vedno bila v središču sistema, toda pojavljati so se začela nova demokratična obzorja. Sam Kardelj je relativiziral vlogo partije.¹ Razredna logika seveda ni bila presežena, toda govorili so o samoupravnem pluralizmu v »socialističnem okviru«.

V federaciji so namen, da bi izvajali samoupravljanje, sprejeli na splošno z običajnim skepticizmom. Zdelo se je, da ga samo Slovenci jemljejo resno, saj so se zavedali, da jim tak sistem daje avtonomijo, ki je do tedaj nikdar niso imeli v takšni meri.

---

^{*} Dr., Fondazione »Franca e Diego de Castro«, Corso Unione Sovietica n. 218/bis, IT-10124 Torino; e-naslov: stefano68@yahoo.com

¹ Edvard Kardelj: Smeri razvoja političnega sistema socialističnega samoupravljanja. Ljubljana 1977, str. 82–102.

Namen, da bodo nadaljevali po tej poti, je jasno poudarjal tudi 9. kongres Zveze komunistov Slovenije leta 1982. Novi predsednik Centralnega komiteja, Andrej Marinc, je brez dlake na jeziku izjavil, da se partija odpoveduje oblasti in da se s socialističnim samoupravljanjem Zveza komunistov ne čuti več odgovorna za stanje v vseh sektorjih družbe, ampak da ta odgovornost pripada delavskemu razredu in delovnemu ljudstvu.²

Takšno novo stališče se je pojavilo tudi v načinu interpretiranja ustave, zakonov, statutov, uredb, tj. vseh pravnih norm jugoslovanske ureditve. Eno izmed sporočil kongresa je bilo, da je ustavo treba izvajati. To je seveda vzbujalo neko začudenje, zlasti med časnikarji iz drugih republik, ki niso razumeli te nove čisto slovenske zavzetosti. Toda Marinc jim je razložil, da brez Tita in Kardelja ni več takih osebnosti, ki bi s svojo avtoriteto lahko vplivale na razmere ter reševale politična in gospodarska vprašanja. To je preprosto pomenilo, da je po odhodu »očetov naroda«, ki jima nihče ni upal nasprotovati, treba slediti pravilom igre. Slovenski komunisti se verjetno niso zavedali, kako subverzivno je bilo njihovo stališče. Pisane norme, ki jih je bilo dotlej mogoče po želji in z veliko naglico spreminjati, so naenkrat začele igrati pomembno vlogo.

Sčasoma so spori med Beogradom in Ljubljano postajali čedalje bolj očitni. Viktor Avbelj, predsednik Predsedstva SR Slovenije, je že jeseni leta 1981 odkrito izjavil: »Skoraj ni ukrepa, ki ga predlaga federacija, da bi mi o njem ne imeli našega stališča.«³ In to stališče je bilo seveda zelo različno, če ne popolnoma nasprotno stališču Beograda. Posebno hude in polemične so bile razprave o upravljanju deviznega trga.⁴ Ljubljano je zelo skrbelo, da ne bi izgubila nadzora nad cenjenimi tujimi valutami, ki so jih njena podjetja zbrala v tujini, in da bi velikanski državni dolg ne bil »podružbljen« in porazdeljen »v enaki meri« ne glede na to, kdo ga je najel. Čedalje bolj si je utiralo pot prepričanje, da je Slovenija postala molzna krava. Nezačudenost se je pojavila v tisku z objavljanjem člankov, ki bi si jih kako leto prej nihče ne upal niti misliti. V *Nedeljskem dnevniku* je 28. marca 1982 Tone Fornezzi - Tof v svoji zelo brani satirični rubriki napisal, da se je znašel v Beogradu pred avtomatom za kavo, a je bil brez kovancev. Tedaj se mu približa neki zvezni predstavnik, stegne roko in mu da manjkajoči dinar. Tof pa ga ne spusti v avtomat, pač pa reče, da ga bo nesel domov in dal v okvir, saj naj bi to bil zgodovinski dinar: »Prvi dinar, ki se iz Beograda vrača v Slovenijo.«⁵ Pri *Borbi*, enem izmed največjih dnevnikov v Beogradu, so se tako razburili, da so tej zadevi posvetili komentar, v katerem so trdili, da je gospodarsko rast v Sloveniji treba pripisati ne samo njeni delavnosti, ampak tudi koristim, ki jih je imela v jugoslovanskem okviru. Ker se nihče v Ljubljani ni odzval, so pri časopisu kar pobesneli.⁶

² Delo, 24. 7. 1982.

³ Božo Repe: Jutri je nov dan : Slovenci in razpad Jugoslavije. Ljubljana 2002, str. 27.

⁴ Delo, 5. 3. 1982.

⁵ Nedeljski dnevnik, 28. 3. 1982.

⁶ Delo, 16. 4. 1982.

Slovenija ni pokazala nobenega namena, da bi žrtvovala svoje interese na oltarju Jugoslavije in še manj, da bi zadovoljila Srbe. Med nemiri na Kosovu leta 1981 so v Ljubljani obsojali domnevno protirevolucijo v tej pokrajini, obenem pa so slovenski komunisti hoteli takoj nakazati tudi nekatere pomembne razlike.⁷ Ljubljana na primer ni nikdar marala izpodbijati Tirani pravice, da se zanima za albansko manjšino v Jugoslaviji.⁸ To bi bilo v nasprotju z enim izmed poglavitnih interesov slovenske »zunanje politike«: zanimati se za usodo svojih manjšin na tujem. Slovenci niso imeli nobenega namena, da bi se odpovedali tej izključni pravici, in zato ni bilo mogoče preprečiti Albaniji, da ravna enako v prid svojih rojakov na Kosovu.

Kar se je dogajalo, je bilo potencialno zelo nevarno za avtonomijo jugoslovanskih republik in pokrajin, saj bi lahko celo spodkopalo zvezno ureditev. Že od sprejetja ustave 1974 niso Srbi mogli prebaviti avtonomnih pokrajin. Po drugi strani pa je ustava iz leta 1974 zelo ustrezala Slovincem, ker so z njo dobili široko avtonomijo. »Protirevolucija« se je zdela sedaj najboljša pretveza za začetek razpravljanja o jugoslovanski zvezni ureditvi. Če bi se začela razprava o odnosih med avtonomnima pokrajinama in Srbijo, bi se nujno raztegnila tudi na odnose med federalnimi enotami in federacijo.

Slovenci so sprožili številna različna gledanja, ko so znotraj jugoslovanske partije začeli sestavljati »politično platformo« v zvezi s problemi v regiji. Ko je bil maja 1981 dokument predstavljen, so se Slovenci zgrozili, saj »je uvajal centralistične prvine« in je na neustrezen način obravnaval »narodnostno vprašanje«.⁹ Sprejetje dokumenta je tako postalo mnogo bolj težavno od predvidenega. Dokončno besedilo so omilili in ga sprejeli po šestih mesecih oklevanja. V njem so napovedali brezobzirni boj »protirevolucionarnim skupinam« ter predvideli ukrepe za zaježitev odseljavanja Srbov iz pokrajine. Slovenski pogledi pa so med Srbi povzročili številne pomisleke.

Spoštovanje zakonov v Sloveniji

Nova formalna drža Ljubljane je povzročila spremembe tudi v Sloveniji. Sredi leta 1980 je šest slovenskih intelektualcev vložilo prošnjo za ustanovitev nove kulturne revije in s tem povzročilo pravi vihar.¹⁰

Razprava o »novi reviji« je bila pravi preizkus za razumevanje, ali so nameni uveljavljanja »samoupravnega socialističnega pluralizma« resnični. Sestavljavci

⁷ Arhiv Republike Slovenije (ARS), fond Centralni komite Zveze komunistov Slovenije (AS 1589), ae IV 4196, Zapis s sestanka s sekretarji medobčinskih svetov ZKS. 2. 4. 1981; Delo, 14. 4. 1981.

⁸ ARS, AS 1589, ae IV 3952, Povzetek razprave s 86. in 87. seje P. CK ZK Slovenije, 11. in 18. maja 1981.

⁹ ARS, AS 1589, ae IV 4201, Sestanek sekretarjev medobčinskih svetov ZKS.

¹⁰ ARS, AS 1589, ae IV 4637, Predlog za ustanovitev nove slovenske revije, 10. 6. 1980.

tega predloga so sprožili, morda ne da bi se zavedali, neki mehanizem znotraj družbenopolitičnih organizacij, ki se ni več ustavil, dokler ni prevladal.

Po dveletnem oklevanju so prišla dovoljenja in denar za tiskanje *Nove revije*. Uredniki so že v prvi številki dokazali, da breme režimskih struktur niti ni tako hudo, in so sproščeno začeli objavljati kronologijo težav, ki jih je bilo treba premagati, da je bilo končno mogoče revijo tiskati.

Republiški svet za varstvo ustavne ureditve se je sestal maja 1982, da bi preveril vsebino prve številke revije. Namen seje je bil, presoditi, ali so objavljeni prispevki takšne narave in tolikšne teže, da bi bili potrebni »administrativni ukrepi«. Po mnenju sodelujočih ni bilo razlogov, da bi sprožili restriktivne posege, čeprav so bile nekatere vsebinske izbire lahko sporne. Vendar so presodili, da bi poseg preiskovalcev ne uspel. Določeno pa je bilo, naj se pred razpečevanjem revije sestane njen uredniški odbor, ki naj izrazi svoje stališče o vsebini. S tem so hoteli dati razumeti, da je revija zunaj uradne linije in se kaže kot opozicijski časopis.¹¹

Vsa stvar pa ni imela nobenega učinka, saj je že slaba dva meseca zatem, julija 1982, ko je izšla druga številka, javni tožilec Pavle Car ugotovil, da novi prispevki dokazujejo ideološko usmeritev piscev. V uvodniku urednika *Nove revije* Tineta Hribarja je bilo mogoče prepoznati celo kaznivo dejanje »širjenja lažnih vesti«, vendar se je ugotavljalo, da je »družbena nevarnost«, ki je nujno potrebna, da se sproži ukrep, odvisna od celotne presoje besedila. Vsekakor je bilo jasno, da partija ni mogla nadzirati politike časopisa in niti delovanja članov Zveze komunistov, saj je bil Hribar član partije. Preiskovalci so prosili politike, naj preučijo objavljena besedila v prvih dveh številkah, saj naj bi bilo samo tako mogoče odločiti, kaj je treba narediti.¹²

Sredi leta 1981 je Franc Šetinc, sekretar predsedstva Centralnega komiteja ZKS, dal razumeti, da v tistem trenutku najbolj nevarni nasprotniki za Slovenijo niso tisti, ki zahtevajo novo kulturno revijo, marveč tisti, ki hočejo vrnitev v centralizem in državni socializem.¹³

Vrhovi partije so vedeli, da so akademski krogi nekako postali pribežališče za tiste, ki niso bili popolnoma usklajeni z režimom, kulturne kroge pa so šteli za potencialno nevarne tudi zato, ker so intelektualci v novi socialistični družbi izgubili privilegiran položaj, ki so ga imeli pred drugo svetovno vojno. V tistem času so gledališče, poezija, knjige in filmi postopoma postajali sredstvo posebnega »revizionizma«, ki je relativiziral in demitiziral odporniško gibanje in socialistično revolucijo. Za mnoge je bil to zelo hud udarec. Do takrat je veljal partizanski boj za veliko epopejo. Jugoslovanski filmi so prikazovali junaške

¹¹ ARS, AS 1589, predsednikova dejavnost, šk. 32, Zabeležka o sestanku v zvezi z izidom prve številke »Nove revije« 21. 5. 1982.

¹² ARS, AS 1589, predsednikova dejavnost, šk. 32, Informacija 2. številke »Nove revije«, Ljubljana, 13. 7. 1982.

¹³ Komunist, 7. 3. 1981; 13. 5. 1981.

podvige Titovih partizanov v hagiografskih tonih. Sedaj pa so ti heroji postali sporni, njihova podoba je postala človeška.

S svojimi deli so si njihovi avtorji priborili nova svobodna obzorja. Umetniško ustvarjanje je postalo sredstvo, s katerim so se odstrle tajnosti, ki so bile skrbno prikrite javnosti. S književnimi deli in z gledališkimi stvaritvami je bilo mogoče obravnavati tematiko, ki bi se je sicer ne mogli lotiti.

Opustitev nekdanjih shem in retorike, ki so se v času ukoreninile, je postala modna praksa za vsakogar, ki je hotel hitro stopiti v ospredje kronike in takoj pridobiti vidnost in uspeh. Oblasti so kaj kmalu razumele, da je šlo za (neorganizirano) opozicijo, ki je dokaj sproščeno ugovarjala partiji in nameravala prikazovati manj slavne vidike njene politike. Pomesti z nasprotnimi glasovi in narediti čistko, pa ni več sodilo v logiko slovenskih komunistov, ki so začeli govoriti, da takih pojavov ne bodo več pobijali »z administrativnimi ukrepi«. Z drugimi besedami, kdor drugače misli, ne tvega zaporne kazni in do neke mere lahko tudi javno razglaša svoje misli. Samoupravljanje namreč dopušča vsem, da izrazijo svoje mnenje, le da ostanejo v okviru socialistične ureditve. In Slovenci so se trudili, da so uveljavljali tak sistem. Partija ni več zahtevala, da bi imela kratko malo prav. Dejansko pa tem dobrim namenom niso sledili dobesedno. Prepovedi in obsodbe so ostale orožje v rokah režima, čeprav so se ravnali po novi strategiji javne polemike, pri kateri so odgovarjali na obtožbe, ki so jim bile izrečene. To je bila absolutna novost, tudi zato ker so morali državljani poslušati obe strani. Na neki način je kritika dobila domovinsko pravico. Po mnenju Mitje Ribičiča, predsednika Socialistične zveze delovnega ljudstva Slovenije, je moral vsak, ki je hotel govoriti o tem, kar je napisal v svojih knjigah Milovan Đilas, prej te knjige prebrati. Samo tako se je bilo mogoče argumentirano boriti. Ne gre za to, da odpremo trg besedilom »sovražne emigracije«, ampak da ta besedila zberemo v univerzitetnih knjižnicah, kjer so na razpolago študentom in državljanom. Represivno policijsko akcijo je treba zamenjati »z znanostjo«.

Za argumentirano soočenje pa bi komunisti morali imeti na razpolago dovolj časa ali pa imeti »razred« intelektualcev v svoji službi. Pa niso imeli ne enega ne drugega. Partijski funkcionarji so skušali najti rešitev za izhod iz gospodarske in politične krize, v kateri se je znašla Jugoslavija, intelektualci pa so se postopoma oddaljili od partije.

Zaščita naroda

V začetku osemdesetih let si ni nihče niti v sanjah predstavljal, da bi ugovarjal socialistični ureditvi, niso pa manjkale kritike na račun režimskih izbir. Ko so zasnovali korenito šolsko reformo, imenovano »usmerjeno izobraževanje«, so se z več strani pojavile žolčne kritike. Kmalu se je ta projekt izkazal za

pravi polom, toda na uradni ravni so še naprej poudarjali prednosti te reforme.¹⁴ Dejansko pa se je tudi v javnih razpravah pokazalo, da so slovenski komunisti razdeljeni.¹⁵

Leta 1982 je pravnik Matevž Krivic, član partije, organiziral zbiranje podpisov proti reformi. Pomagala mu je »skupina občanov«, med katerimi je bil še neki drugi intelektualec, tudi član Zveze komunistov, Rastko Močnik. Akciji zbiranja se je pridružilo 655 ljudi.¹⁶

Takšne pobude v federaciji niso bile običajne. Podpisati protestni dokument, ni bila lahka odločitev. Tedaj ni mogel nihče z gotovostjo trditi, da to ne bo imelo nobenih posledic. Peticija je bila poslana političnemu vrhu v državi, slovenskemu vodstvu pa je povzročila hude skrbi. Najhujši problem pa je bil ta, da so bili med podpisniki tudi komunisti, ki naj bi tako po mnenju nekaterih oslabili Zvezo komunistov. Te tovariše in tovarišice so obtožili, da niso zadeve pojasnili znotraj partije »v skladu z demokratičnim centralizmom«.¹⁷

Takšne obsodbe bi v drugačnih okoliščinah lahko pomenile konec za tistega, ki bi se tako opredelil, toda v tistih letih se v Sloveniji kaj takega ni moglo zgoditi. Jasno je bilo, da je povezava med »vrhom« in »bazo« partijcev čedalje bolj razpadala. Kot ni mogla zvezna partija nadzirati partij v republikah, tako tudi slovenska partija ni mogla nadzirati in disciplinirati delovanja svojih članov. Pobudnike peticije ni skrbelo, kaj bodo rekli vodilni politiki. Ker niso bili zadovoljni z objavo novice v *Delu*, so zahtevali popravek. Ker ga je uredništvo odklonilo, so se celo obrnili na sodišče. Krivic je zahteval pravico do ugovora in začel vlagati celo vrsto prijav in pritožb.¹⁸ Zaradi tega so nekateri člani slovenske partije celo menili, da se uporabljajo klasične metode meščanskega nasilja.¹⁹ Dejansko pa je Krivic uporabljal, verjetno ne da bi se zavedal, enaka sredstva, kakršna je uporabljala Ljubljana v Beogradu. Zahteval je samo spoštovanje veljavnih zakonov. Stvar pa je bila v sistemu, kakršen je bil jugolovski, ki ni bil zamišljen za dobesedno uporabo, lahko skrajno nevarna.

Šolska ureditev je postala tudi jabolko spora med Ljubljano in Beogradom. V federaciji so hoteli poenotiti učne programe in so pripravili tako imenovana »skupna jedra«. Na videz se je cilj zdel plemenit. Jugoslovanski narodi bi se

¹⁴ ARS, AS 1589, predsednikova dejavnost, šk. 25, Informacija k odprtem pismu Predsedstvu SR Slovenije, Predsedstvu CK ZKS, in Predsedstvu RK SZDL, 30. 6. 1982; ARS, AS 1589, ae IV 6649, Nekatera idejnopolitična vprašanja na področju usmerjenega izobraževanja in naloge komunistov. Teze za problemsko konferenco. 19. 1. 1983.

¹⁵ ARS, AS 1589, ae IV 6649, Magnetogram 23. seje P. CK ZKS, 14. 2. 1983.

¹⁶ ARS, AS 1589, predsednikova dejavnost, šk. 25, Odprto pismo Predsedstvu SR Slovenije, Predsedstvu CKZKS, in Predsedstvu RK SZDL.

¹⁷ ARS, AS 1589, ae IV 6634, Magnetogram 11. (zaprte) seje P. CK ZKS skupaj s sekretarji medobčinskih svetov ZKS in izvršnimi sekretarji P. CK ZKS dne 26. 7. 1982.

¹⁸ ARS, AS 1589, predsednikova dejavnost, šk. 25, Pisma Krivica Matevža naslovljena na Andreja Marinca, Franca. Šetinca, Viktorja Avbelja, Milana Kučana, Jožeta Smoleta in Borisa Majerja »O metodah pritiska in o še hujših rečeh«. 1982.

¹⁹ ARS, AS 1589, ae IV 6647, Neavtorizirani magnetogram zaprte seje P. CK ZKS, 21. 1. 1983; Neavtorizirani magnetogram zaprte seje P. CK ZKS, 31. 1. 1983.

med sabo spoznavali, hkrati pa bi se zmanjšale težave pri prehajanju iz šol ene zvezne enote v šole v drugi republiki.²⁰

Vendar Ljubljana ni bila pripravljena preveč žrtvovati svojih posebnih pravic. Med razpravami o reformi so njeni predstavniki pristali na poenotenje le do točke, da je bila zagotovljena enotnost sistema, niso pa se strinjali, da bi šolski predmeti in njihova vsebina postali povsem podobni. V podrobnem opisu programov za osnovne šole je bil predviden študij sto petdeset naslovov književnih del ter šestnajst ljudskih pesmi, povesti in pravljic. Med temi je bilo samo osemnajst slovenskih avtorjev. Federalne enote naj bi imele možnost, da delno same odločijo o šolski snovi. Dejansko pa naj bi se med šolskimi urami slovenščine učili ne ravno opredeljeno »jugoslovansko književnost«, pri kateri bi prevladali pisatelji iz drugih jezikovnih območij. To bi korenito spremenilo model poučevanja v republiki. Izvedenci iz Ljubljane, ki so bili vpleteni v razpravo, so bili prepričani, da taka sprememba ne bo mogla na noben način prispevati k okrepitvi enotnosti jugoslovanskih ljudi in narodnosti. Če so z ene strani vztrajali na domnevi, da bodo razlike presežene, so po drugi strani nasprotovali »unitarističnim« težnjam po poenotenju šol. Drugi pa so seveda take teze preprosto ožigosali za nacionalistične.²¹

Standardizirati vsebino iz fizike in matematike ni bilo enako kot poenotiti poučevanje književnosti ali zgodovine. Konec koncev je imela šola nalogo, da mlade ljudi oblikuje tudi narodnostno, ne samo ideološko.²² S takšno reformo to ne bi bilo več mogoče. Razprava seveda ni mogla biti izvzeta iz skrajno napetega splošnega okvira, v katerem je bila v polnem teku razprava o prihodnji ureditvi federacije.

Ker so hoteli pospešiti reformo, so se začeli slovenski predstavniki upirati čedalje bolj izrazito. Uporabljali so strategijo, da so dlakocepili o formalnih vidikih. Tako so izrecno rekli, da si po ustavi noben medrepubliški organ ne more prilaščati republiških izključnih pravic.²³ Sporočilo je bilo jasno in je pomenilo, da brez izrecnega pristanka vseh federalnih enot ni mogoče narediti ničesar. Delovanje je bilo torej zelo podobno ravnanju, ki ga je uporabljal Krivic s peticijami proti usmerjenemu izobraževanju.

Razpravljanje je do tedaj ostalo znotraj struktur sistema, aprila in maja 1983 pa je prišlo na dan tudi v tisku. V slovenskem časopisju so se začeli pojavljati nekateri dvomi. Polemika je postajala čedalje bolj ostra, in ko je neka medre-

²⁰ ARS, AS 1589, Predsednikova dejavnost, šk. 28, Informacija o pripravi skupnih programskih jeder. 18. 2. 1983.

²¹ ARS, AS 1589, Predsednikova dejavnost, šk. 28, Informacija o pripravi skupnih programskih jeder. 18. 2. 1983; ARS, AS 1589, Predsednikova dejavnost, šk. 28, Nota Majda Poljančar in Marjana Jelena, 18. 2. 1983.

²² Delo, 29. 4. 1980.

²³ ARS, AS 1589, predsednikova dejavnost, šk. 37, Stališča in mnenja republiškega družbenega sveta za vzgojo in izobraževanje o predlogu skupnih programskih jeder. Ljubljana, 14. 3. 1983; ARS, AS 1589, Predsednikova dejavnost, šk. 28, Informacija o pripravi skupnih programskih jeder. 18. 2. 1983.

publiška komisija sprejela program »skupnih jeder«, se je pesnik Ciril Zlobec, eden izmed najbolj pronicljivih intelektualcev, na katerega je partija lahko računala, odzval in javno izjavil, da je bilo slovenski književnosti odmerjenega premalo prostora.²⁴ Pridružil se mu je tudi pesnik Janez Menart, ki je projekt celo ožigosal kot raznarodovalni poskus.²⁵ V tem zelo napetem ozračju se je oglasilo tudi Društvo pisateljev, ki je opredelilo »jedra« kot izraz »centralističnih« in »unitarističnih« teženj. Od slovenskih politikov je društvo glasno zahtevalo, naj o njih ne razpravljajo več.²⁶

V Ljubljani je partija morala ugotoviti, da je razpravljanje v javnem mnenju povzročilo velik nemir in zaskrbljenost za usodo slovenskega jezika.²⁷ Zaskrbljeni so bili tako režimski intelektualci kakor tudi tisti, katerih odzivanje je postajalo čedalje bolj kritično. Stališče do reforme je bilo v bistvu odklonilno.²⁸ Dovolj je, če vemo, da sta bili stališči pesnika Toneta Pavčka v neki oddaji beograjske televizije in predsednika slovenskega Centralnega komiteja Andreja Marinca povsem enaki.²⁹ Oba sta menila, da samo Slovenci lahko določijo, koliko prostora naj se da književnosti drugih narodov. V Sloveniji je bilo naravno, da se slovenščine ni mogoče učiti z obravnavo neslovenskih piscev, kakor tudi da se ni mogoče učiti srbsčine na podlagi slovenskih avtorjev.³⁰

Partija in izobraženci

Odnos partije do umetniškega ustvarjanja ni bil pretirano zatiral. Izšla so nekatera žgoča dela in pisatelji so se lotili številnih prepovedanih tem. Slovenski komunisti so se pokazali čedalje bolj strpni, izobraženci pa so se začeli oddaljevati od Zveze komunistov. Njeno vodstvo se je spraševalo, zakaj se vse to dogaja.³¹ Novi predsednik Društva slovenskih pisateljev, Tone Partljič, je bil primoran priznati, da v tem društvu ni bilo lahko govoriti kot komunist.³² Resnici na ljubo je za avtorje obravnavanje »žgočih« tem pomenilo odlično reklamo in možnost stopiti v ospredje dnevne kronike ne glede na njihovo de-

---

²⁴ Delo, 11. 8. 1983.

²⁵ Delo, 1. 9. 1983.

²⁶ Janez Menart: Slovenec v Srboslaviji. Kulturno politični spisi. Ljubljana 2001, str. 102–105.

²⁷ ARS, AS 1589, ae IV 6664, Zabeležka s posveta o problematiki skupnih programskih jeder vzgoje in izobraževanja, z dne 26. 9. 1983.

²⁸ ARS, AS 1589, ae IV 6664, Zabeležka s posveta o problematiki skupnih programskih jeder vzgoje in izobraževanja, z dne 26. 9. 1983; Informacija s 37. seje P. CK ZK Slovenije, 3. 10. 1983.

²⁹ ARS, AS 1589, predsednikova dejavnost, šk. 32, Razprava tovariša Toneta Pavčka v beograjski oddaji Porota. Ljubljana 28. 10. 1983; Delo, 4. 11. 1983.

³⁰ Delo, 4. 11. 1983.

³¹ ARS, AS 1589, predsednikova dejavnost, šk. 32, Srečanje s pisatelji, 26. 10. 1983, Josip Košuta.

³² ARS, AS 1589, predsednikova dejavnost, šk. 32, Zapis srečanja in razgovora tovarišev iz slovenskega političnega vodstva s pisatelji Društva slovenskih pisateljev in PEN-a 26. 10. 1983.

jansko umetniško vrednost. Zelo pogosto so se literarni večeri spremenili v ventil, s katerim so si dali duška in zahtevali pojasnila o najbolj mračnem dogajanju v prvem povojnem obdobju. Upravičeno so se spraševali, zakaj se vse to ne more osvetliti tudi v samoupravnem sistemu in zakaj se ljudje v takšnih okoliščinah ne čutijo bolj svobodne izraziti svoje mnenje.

V Jugoslaviji so se širili napadi na temeljne vrednote revolucije, na politični sistem in na Zvezo komunistov.³³ Na ta pojav so se republike in pokrajini federacije odzivale različno. V nekaterih so uvedli tudi odločno represijo. Slovenski komunisti niso imeli namena iti po tej poti, čeprav se je zdelo, da ne morejo več nadzirati dogajanja. V praksi jim ni več uspelo uveljavljati svoje politike ali vsaj zaustavljati določene akcije s sredstvi, ki so jih imeli na razpolago. Naj zadošča, če povemo, da nista bila niti dva pogovora z odgovornimi neke gledališke hiše v Ljubljani dovolj, da »bi prepričali« vodstvo, da je neko gledališko delo na repertoarju »ideološko sporno«.³⁴ Uradne razlage o dogajanju so vsekakor pokazale politično šibkost in »pomanjkljivo dejavnost« komunistov v teh strukturah. Dejanski problem je bil, da partija ni več delovala enotno. Člani partije niso imeli jasne usmeritve in so se zdeli čedalje manj vezani na idejo, da morajo upoštevati navodila.

Že od prvih polemik se je ugotavljalo, da se komunisti niso primerno odzvali na nesprijemljive teze. Sicer je bilo treba priznati, da niso imeli ne primerne teoretične baze in niti potrebnih govorniških sposobnosti, da bi lahko ugovarjali.³⁵ Kot bi to ne bilo dovolj, se je tudi ugotavljalo, da se izobraženci, od katerih je bilo pričakovati konkretno zavzetost, niso bili pripravljene aktivno vključiti v iskanje rešitev.³⁶ Radi pa so kritizirali. V partiji so se seveda krepili pritiski in pozivi, naj poseže s »političnimi in administrativnimi« ukrepi, toda v sami Zvezi komunistov so tovarišem, ki so bili najbolj zaskrbljeni zaradi preveč popustljivega stališča, razlagali, da ni mogoče »nasprotovati samoupravljanju«.³⁷ Poudarjali so namreč, da ideološkega boja ne morejo voditi sodniki, ki smejo nastopiti samo, če se krši zakon.³⁸

V družbi se je medtem širila misel, da je Slovenija prisiljena plačevati potratno ravnanje drugih in da se mora braniti pred »raznarodovanjem« in jugoslovanarstvom. Podobne presoje so se širile tudi znotraj partije, ne toliko med voditelji kolikor med razumništvom v Zvezi komunistov. France Klopčič, eden izmed najstarejših še aktivnih članov iz prvega obdobja komunističnega gibanja po prvi svetovni vojni, je konec leta 1983 celo sestavil pravi dokument z značilnim naslovom »Slovenski nacionalni program med graditvijo socializma«. V besedilu je predlagal neke vrste narodno pot v socializem in sprožil

³³ Komunist, 19. 10. 1984.

³⁴ Komunist, 6. 11. 1984.

³⁵ Komunist, 11. 11. 1983.

³⁶ Komunist, 25. 3. 1984.

³⁷ Komunist, 19. 10. 1984.

³⁸ Dnevnik, 16. 10. 1984, Milan Meden, »Idejnopolitičnega boja ne more voditi javni tožilec«.

zamisel bolj prožne federacije. Po njegovem mnenju je bilo to potrebno tudi zato, ker so se med ljudmi širili razočaranja, neka oblika sovraštva in občutek nacionalne ogroženosti.³⁹ Priletnemu avtorju pa republiško vodstvo ni dovolilo objave tega članka. Stane Dolanc je odločno izjavil, da bi izid takega besedila imel zelo hude posledice za Slovenijo in za Zvezo komunistov Slovenije, ker naj bi vseboval protikomunistične, protijugoslovanska, protisamoupravna in protislovenska stališča.⁴⁰ Ostra sodba ni preprečila, da bi te teze ne pridobivale čedalje večjega soglasja, saj je dokument še dalje krožil znotraj partije in povzročil ostre razprave, ki so zajele še druge izobražence, da so pomislili na usodo slovenskega naroda in na grožnje, ki so prihajale iz Beograda. Za večji odziv na ta razmišljanja je poskrbel Ciril Zlobec, ki je že sprožil polemiko o »skupnih jedrih«: konec 1984 je v kulturni reviji *Sodobnost* objavil intervju s Klopčičem, v katerem so prišle na dan glavne točke njegovih razmišljanj.⁴¹

Epizoda ni bila nepomembna, saj je prav v tistem času Zveza komunistov Slovenije pripravljala »tematsko sejo«, posvečeno kulturnim vprašanjem. Za partijo take pobude niso bile nove. Tudi o drugih vprašanjih je namreč organizirala poglobljene, a v glavnem jalove razprave. Namen je bil najti izhod iz stanja, ki se je zdelo dokaj zapleteno.

Po mnenju partije naj bi kulturni plenum dal celo vrsto odgovorov na številne obtožbe, ki so jih zlasti intelektualni krogi izrekli na račun komunistov. Vse je bilo organizirano zelo skrbno. Sprožili so razvejeno razpravo, ki je trajala več mesecev in zajela vse institucije v državi.

Izhajajoč prav iz te razprave in predvsem iz ozračja, ki je nastajalo v družbi, je Društvo slovenskih pisateljev, ki je bilo v ospredju dogajanja, povezanega s »skupnimi jedri«, organiziralo »povsem avtonomno« (to je brez vpletanja Socialistične zveze delovnega ljudstva) dvodnevno javno tribuno z naslovom »Slovenski narod in slovenska kultura«. Na posvetu, na katerega so povabili osebnosti različne ideološke usmerjenosti in raznih generacij, so opredelili stanje in tudi opozorili na vrsto nepovezanih razmišljanj, ki so povzročila med intelektualci veliko bojazen za prihodnost lastnega naroda.⁴²

V Sloveniji so zlasti pisatelji zaznali v sebi mesijansko poslanstvo. Imeli so se za prave »očete naroda«, utemeljitelje »republike književnikov«, ki so se uprli asimilaciji samo zahvaljujoč se lastni žilavosti. Prireditev se je spremenila v strogo obravnavo, na kateri so bili v klopih za obtožence partija, Jugoslavija in slovenski politični voditelji. Jasne odgovornosti so pripisali režimu in nje-

³⁹ ARS, AS 1589, predsednikova dejavnost, šk. 38, Zapis pogovora Andreja Marinca, predsednika Centralnega komiteja Zveze komunistov Slovenije s Francetom Klopčičem o njegovem spisu »Slovenski nacionalni program med graditvijo socializma«, ki je bil dne 20. 9. 1984 v prostorih Centralnega komiteja Zveze komunistov Slovenije, Ljubljana, 1. 10. 1984.

⁴⁰ ARS, AS 1589, ae IV 6698, Zaprtja seja P. CK ZKS, Ljubljana, 23. 9. 1984.

⁴¹ ARS, AS 1589, šk. 1077, OV: 57.

⁴² ARS, AS 1589, predsednikova dejavnost, šk. 32, Javna tribuna v Cankarjevem domu na temo »Slovenski narod in slovenska kultura«, Ljubljana, 9. 10. 1985.

govim ljudem. Nekateri so celo odprto govorili o sladki smrti slovenskega naroda in o smrti srednjeevropskega prostora, ki se razprostira od Trsta do Baltika. Razpravi je sledilo veliko število poslušalcev, tako da so bile dvorane velikega kulturnega doma v Ljubljani premajhne.

Slovenska partija se je zdela zmedena. Komuniste so trdo prijeli in jim očitali krivdo za obstoječe stanje. Številne izražene misli so jasno nasprotovale »samoupravni politiki Zveze komunistov«. Kdor je skušal zavračati obtožbe, je to delal neargumentirano in to je slovensko vodstvo zelo skrbelo. Komunisti, ki so bili povabljeni na razpravo, tako rekoč niso bili sposobni odgovarjati na učinkovit način in tako je bilo treba priznati, da so manj prepričljivi kot tisti, ki niso skoparili s kritikami na račun režima. Sicer pa so slogani, ki so se sklicevali na narodne vrednote, doživeli najbučnejše aplavze.⁴³

V zgoščenih razpravah znotraj partije so morali priznati, da so na omenjeni tribuni dokaj objektivno prikazali stanje in razpoloženje v enem delu »slovenskega kulturnega prostora«. Zagovornike »drugačne Slovenije«, postavljene v srednjeevropsko dimenzijo, so dolžili, da jim manjka smisel za politični realizem. Po drugi strani pa so menili, da je bolje dopuščati podobne izbruhe, kakor pa jih oblastveno zatirati. Saj ni partija tista, ki dovoli ali prepoveduje take tribune, pač pa je potrebna večja zavzetost tudi voditeljev, ki bi se morali izpostaviti v prvi osebi in odgovoriti v »demokratskem dialogu«.⁴⁴

Partija pa se je soočala tudi s hudim upadom članov in s kritikami, ki so prihajale od znotraj. Ko so leta 1986 obnavljali politične funkcije, so se v vseh republikah, kot po navadi, vrstile živahne razprave. Drugače kot v preteklosti pa so letele hude obtožbe tudi na račun vodstva. V Celju si je neki delegat upal predlagati, naj se Franceta Popita ne potrdi v funkciji predsednika slovenskega predsedstva.⁴⁵ Nekaj podobnega se je ponovilo tudi v neki ljubljanski četrti, kjer je Matevž Krivic najavil, da se bo vzdržal glasovanja o Popitu in Marincu. Krivic je utemeljil svojo izbiro, rekoč, da kdor je odgovoren za tuji dolg, se na volitvah ne more več predstaviti.⁴⁶

---

⁴³ ARS, AS 1589, predsednikova dejavnost, šk. 32; Informacija Vlada Janežiča v zvezi z javno tribuno, ki jo je sklicalo Društvo slovenskih pisateljev 9. in 10. 1. 1985; ARS, AS 1589, ae IV 6711, Magnetogram 82. (zaprt) seje P. CK ZKS, 4. 3. 1985. Idejna ocena pisateljske tribune v Cankarjevem domu.

⁴⁴ ARS, AS 1589, ae IV 6711, Javna tribuna društva pisateljev Slovenije »Slovenski narod in slovenska kultura«. Cankarjev dom, Ljubljana, 9. in 10. januarja 1985 (poskus celovitejše analize) Ljubljana, 1. 3. 1985.

⁴⁵ Delo, 11. 3. 1986.

⁴⁶ ARS, AS 1589, predsednikova dejavnost, šk. 37, Magnetogramski zapis diskusije na 2. seji koordinacijske konference v občini Ljubljana Bežigrad, 25. 3. 1986.

Punk

Prvi resen močan sunek slovenski družbi pa niso dali pisatelji ali na splošno izobraženci, ampak glasbeniki. Sredi sedemdesetih let so bili mladi tesno povezani z režimom, bolj kot kadar koli prej, in so bili sestavni del družbe, ki je zagotavljala veliko varnost. Mladi so šli skozi režimske organizacije in njihova vključitev v svet dela ni bila travmatična. Dobiti zaposlitev je bilo v Sloveniji zelo preprosto in na obzorju ni bilo nobenih neznank. Vse je bilo mirno, nobenega sledu ni bilo o »subkulturi«, ki jo je bilo videti pri najstnikih na Zahodu, in o tistem uporniškem duhu, ki je na splošno značilen v mladih letih. V tisti generaciji ni bilo nobenega uporništva. Mladi so se oblačili in se obnašali zelo podobno kot njihovi starši.⁴⁷

Po mnenju enega izmed začetnikov slovenskega punka, Gregorja Tomca, je bil problem tiste družbe »mrtvaško dolgočasjek«. Nič se ni dogajalo in tudi glasba (ne samo v Jugoslaviji, ampak tudi v svetu) je bila vedno enaka. Čutiti je bilo željo, da bi se kaj spremenilo. Tedaj se je pojavil punk in Tomca je takoj silovito prevzel. Na njegovo pobudo so nastali *Pankrti*, prva slovenska punk skupina. Prvi koncert je imela 18. oktobra 1977 v telovadnici gimnazije Moste v Ljubljani. Organizatorji so bili prepričani, da tistemu nastopu ne bodo sledili drugi, a ni bilo tako. Že naslednjega dne so koncert ponovili v študentskem naselju v Ljubljani. Tednik *Stop* je takoj objavil članek in tudi glasilo mladinske zveze, *Mladina*, se je začelo ukvarjati s tem pojavom. Igor Vidmar je začel voditi svojo oddajo na *Radiu Študent* in namenil veliko časa tej zvrsti glasbe. Punk skupine so se množile in mnogi mladi so se začeli oblačiti kot njihovi vzorniki. V nekaj mesecih je nastalo gibanje, subkultura, ki se je samostojno organizirala zunaj obstoječih struktur v državi, kjer ni bilo mnogo prostora za neprogramirane in nepredvidene reči.⁴⁸

Čeprav so bila besedila pesmi Pankrtov politično zelo ostra, se je dejansko zanimanje glasbenikov zdelo bolj usmerjeno v zabavo in k dekletom kot pa v družbeno angažiranost in v spremembo sistema. Zamisel, da bi skupino predstavili kot protirežimski glasbeni ansambel, je bila preveč privlačna, da bi se ji odpovedali. Igor Vidmar, ki je postal resnični in pravi pobudnik slovenskega punka, je ob izdelavi prve plošče poudaril prav to, pevec skupine, Peter Lovšin, pa se je zavzemal za manj agresivno nastopanje.

Toda komunisti so s svojo pompoznostjo in retoriko postali preveč privlačni za glasbenike. Razkol je nastal tudi zato, ker so ne glede na politično angažiranje izbrisali celo vrsto fraz, ki so jih nenehno uporabljali v politični in kulturni retoriki tistega časa, ter na neki način spremenili izražanje. Slovenski

⁴⁷ O punku v Gregor Tomc: *Profano: kultura v modernem svetu*. Ljubljana 1994, (dalje Tomc, *Profano*) str. 179–180; Janez Janša: *Med transmisijo in samostojnostjo – politična organizacija mladine v Sloveniji (1941–1984)*. V: *Mladina*, 20. 6. 1985.

⁴⁸ Pogovor z Igorjem Vidmarjem, 31. 3. 2003 in z Gregorjem Tomcem, 27. 3. 2003; Punk pod Slovenci. Ljubljana 1984, (dalje Punk pod Slovenci) str. 10.

punksi pa niso ostali zunaj sistema, saj so izkoristili »demokratske možnosti«, ki jih je ponujala politična ureditev tistega časa. V tem smislu so izrabljali obstoječe politične organizacije (zlasti Zvezo socialistične mladine – ZSMS) oziroma dovtetnost njihovih voditeljev, da organizirajo prireditve.

Režim ni prenesel punka, ne da bi se odzval. Pojav se je razvijal skoraj brez motenj tri leta, nato pa so se začeli problemi, ko se je predsednik Centralnega komiteja ZKS, France Popit javno ogradil od te zvrsti nihilistične glasbe. Za lokalne odgovorne partijske funkcionarje problem ni bil ravno preprost, saj niso nič ali skoraj nič vedeli o mladih in alternativni glasbi. Obračali so se na policijo, da bi dobili več informacij, ta pa je začela punke zasliševati, da bi razumela, kaj se dogaja.

Kmalu je razumela, da tisti mladi niso prav nič verjeli v dogme socialistične družbe. Represija ni toliko zaobjela priznanih skupin, ampak bolj mlade, ki so se sklicevali na njih kot na svoje vzornike. Policija je začela ravnati s panki, kot da bi bili pijanci ali berači, kot da bi šlo za navaden pojav družbene odklonskosti. Resnični sovražniki partije so bili ljudje okoli *Nove revije*, ker »so uporabljali besedo« in ker so verjeli, da je z močjo besede resnično mogoče spremeniti zadeve. Panki so bili preveč zunaj njihove sheme, da bi se lahko soočali z njimi.⁴⁹

Zveza socialistične mladine Slovenije se je v začetku skušala upreti »komercialnim pojavom«, kakor jih je opredelila. Takšna glasba se gotovo ni zdelala na liniji socialistične morale. Neformalno so skušali pritisniti na Študentski kulturno-umetniški center (Škuc), da bi preprečili izid prve plošče Pankrtov. Leta 1979 so skupino izključili iz programa praznovanj dneva mladosti in ji tako odvzeli pomembno možnost nastopa. Kmalu so spoznali, da se je pojav razširil do take mere, da ga ne bo mogoče več premagati, še več, ni mu bilo mogoče nasprotovati, ne da bi si zapravili naklonjenost velikega dela mladine. Tedaj so ga skušali vključiti v sistem. Sami voditelji mladinske zveze so začeli govoriti, da »bodo upravni ukrepi neučinkoviti«, in so preiskovalce pozvali k strpnosti. V praksi so se mladi komunisti, ki so bili na čelu mladinske organizacije, sprijaznili s stališčem, ki je bilo zelo drugačno od stališča njihovega predsednika Franceta Popita. Stvar ni bila tako nepomembna, kot se je zdelo na prvi pogled, ker je to privedlo do manj monolitne mladinske organizacije in se je znova porodilo upanje, da bo znotraj nje mogoča kaka oblika pluralizma. Kaj kmalu so se punksi in mladinska zveza po posegu poljskega generala Jaruzelskega decembra 1981 na posebnem koncertu solidarizirali s poljskimi delavci. Ob neki drugi priložnosti so med predstavitvijo neke plošče v živo protestirali proti uvedbi »depozita«, to je takse, ki jo je vlada naložila državljanom, ki so nameravali potovati v tujino.

---

⁴⁹ Pogovor z Igorjem Vidmarjem, 31. 3. 2003 in z Gregorjem Tomcem, 27. 3. 2003; Ali Žerdin: Pankrti poznega socializma. V: Temna stran meseca. Ljubljana 1998, str. 376; Tomc, Profano, str. 191–193; Punk pod Slovenci, str. 16–19.

Stari komunisti pa so kar pobesneli, ko se je pojavila na glasbeni sceni skupina Laibach. Njen pojav je bil za staro generacijo prava preizkušnja za živce. Ime skupine in ikonografija, ki je v marsičem spominjala na nacizem, je razkačila stare borce in najbolj dogmatične komuniste. Že ime samo je bilo nesprejemljivo. V Sloveniji bi namreč nihče niti v sanjah ne poimenoval Ljubljano z nemškim toponimom. Mnogi so se v spomnili »na stoletne nemške poizkuse, da bi izbrisali ali celo uničili slovensko identiteto, in zato je to povzročilo hudo kolektivno vznemirjenost in zelo hude reakcije«. ⁵⁰ Prvi so protestirali prav nekdanji partizani.

Polemike so dosegle svoj višek junija 1983, ko so skupino povabili v neko zelo popularno televizijsko oddajo. Glasbeniki so se predstavili v vojaški uniformi: na rokavu so nosili prišit bel trak z običajnim črnim križem. Skupini so poleg imena in simbolike očitali tudi uporabo nemškega jezika v besedilih njihovih pesmi. Takoj po njihovem pojavu v javnosti je ljubljanska občinska skupščina ugotovila, da je bil nemški toponim uporabljen »brez potrebne pravne utemeljitve«, in je zato prepovedala nadaljnje nastope v prestolnici. ⁵¹ Prepoved se ni spremenila v pogrom proti skupini Laibach, ki je lahko precej nemoteno nadaljevala s svojim delovanjem. Leta 1986 je Jože Smole, eden izmed najbolj vidnih politikov v slovenski prestolnici, priznal, da je pregon skupine, ki so ga razglasile mestne oblasti, naletel na skromno podporo na republiški ravni. ⁵²

Skupina Laibach pa je pridobila velik ugled na vsedržavni in mednarodni ravni. Njihovi koncerti so postali neke vrste politični nastopi in znotraj skupine je nastala posebna umetniška šola, ki je imela ambicijo obnoviti slovensko narodno umetnost.

Leta 1984 je nastala umetniška skupina Neue Slowenische Kunst (NSK), ki je poleg skupine Laibach vključevala slikarje in grafike skupine Irwin ter gledališko skupino Sestre Scipion Nasice. Skupina NSK je združevala nacistično simboliko s simboliko stalinizma in jugoslovanskega komunizma. Iz vsega tega je nastal umetniški pojav, ki so ga sami avtorji opredelili kot kulturna retrogarda.

Podobno kot Nova revija, ki je lahko računala na naklonjenost nekaterih osebnosti znotraj institucij, bi se tudi skupina NSK ne mogla uveljaviti, če bi ne imela politične podpore. V jugoslovanskem sistemu so umetniki lahko preživeli, če so prejeli javno podporo in če so jim institucije naročale dela. Po začetnih pomislekih in rahlem obotavljanju je Zveza socialistične mladine Slovenije postala zaščitnik punk skupine *in zlasti skupine NSK*. Temu konzorciju je naročila pomembna dela. Grafiki Novega kolektivizma so izdelali celo vrsto plakatov, skupina NSK pa je prejela veliko finančno pomoč. Do tega je prišlo, ker so te umetnike lahko uporabili »za utemeljitev posebne kulturne platforme mladinske zveze«. ⁵³

⁵⁰ A. Monroe: Pluralni monolit: Laibach in NSK. Ljubljana 2003, str. 196.

⁵¹ Mladina, 21. 6. 1984.

⁵² ARS, AS 1589, ae IV 6754, Magnetogram 120. seje P. CK ZK Slovenije, 14. 4. 1986.

⁵³ Tomc, Profano, str. 127.

Sklep

Po Titovi smrti 1980 so se v Ljubljani zavedali, da je najboljšo jamstvo, da bodo lahko obvarovali svojo avtonomijo znotraj jugoslovanske federacije, spoštovanje ustave in zakonov. Ustava je Sloveniji zagotavljala takšno avtonomijo, kot je še ni imela nikdar prej. V osemdesetih letih se je v federaciji sprožila ostra razprava o potrebi, da se sistem reformira. Nekateri so namreč menili, da se prav v ureditvi skriva izvor politične in gospodarske krize v federaciji. Slovensko politično vodstvo pa je od Beograda zahtevalo, naj se zakoni spoštujejo. S tem je sprožilo pravi in resnični prevratniški projekt, čeprav se mogoče tega ni niti zavedalo. Nepregledna jugoslovanska zakonodaja dejansko ni bila zasnovana tako, da bi jo dobesedno spoštovali.

Ko so slovenski politiki začeli zahtevati v Beogradu spoštovanje zakonov, so jih začeli uveljavljati tudi sami. Naenkrat so se odprla vrata svoboščinam, ki jih je dopuščal samoupravni sistem. Partija je kaj kmalu razumela, da stanja ne nadzoruje več, obvladovala pa ni več niti delovanja svojih članov. Oblasti so po eni strani dopuščale demokratično odpiranje, po drugi pa so se mu morale podrežati tudi same.

Nosilci tega procesa so bili po eni strani izobraženci, po drugi pa alternativna gibanja glasbenikov in mladinski časopisi. V začetku so prav ti v družbo vnesli najradikalnejše pobude. Proces demokratizacije je namreč treba razlikovati od procesa, ki je privedel do samostojnosti države in ki se je začel v drugi polovici osemdesetih let. Toda gibanje za osamosvojitve se je lahko okoristilo prav s tistimi svoboščinami, ki so jih sprožili drugi.

SLOVENIAN DEMOCRATISATION IN THE 1980s

SUMMARY

In the beginning of the 1980s, the Slovenian communists found themselves in a new situation. The »fathers of the homeland« had died; Tito and Kardelj, »who would use their authority to influence the situation and solve the political and economic problems«, were gone. What were they supposed to do? They realised they had no other option than to adhere to the law or legislation, especially the constitution. They thought this was the best way to protect the Slovenian interests in the context of the Yugoslav federation. The long-winded Yugoslav constitution was not written to be read literally – it was more of a political declaration. Frequently the legislation was written in the same manner, but for Ljubljana it still represented the best guarantee for the preservation of the level of statehood or autonomy, which Slovenia had secured for itself within the federation.

Thus Slovenians started demanding that the rules of the game, as specified in the Yugoslav constitution and other legislation, be adhered to by everyone in Yugoslavia, including themselves. Suddenly Slovenia allowed certain freedoms, which had been unimaginable before. The »Party« became aware that it no longer controlled the standpoints and acts of its members.

After all, Slovenian society seemed much more open than the other parts (republics) of Yugoslavia, also due to its geographic location, which allowed direct contacts with the West. That facilitated the flow of information and standpoints. Therefore Slovenia soon saw the introduction of alternative ideas. Pacifism, ecology, punk movement – these were phenomena, frowned upon by the rest of the Yugoslav state. In Slovenia they were not simply tolerated; instead they were even institutionalised in the context of the Socialist Youth League of Slovenia. This enabled the spaces of freedom to become increasingly wider, which gradually but surely led to the democratisation of society.

Blaž Vurnik*

Nova družbena gibanja v objemu Zveze socialistične mladine Slovenije

Glavni igralec političnega sistema v tem prispevku je Zveza socialistične mladine Slovenije (ZSMS). Formalna vloga te organizacije je bila, da je združevala mlade ljudi in iz te »baze« črpala interese mlade generacije ter jih posredovala naprej v politični sistem odločanja. Seveda so bili interesi, ki so prišli v sistem odločanja, pred tem prečiščeni, s čimer je bilo zagotovljeno, da ne bi povzročali kakršnih koli odstopanj od sistema socialističnega samoupravljanja ali da ne bi drezali v vroče točke realnosti. Druga, ne povsem formalna a sistemsko pomembna vloga mladinske organizacije je bila vezana na pojma »valilnica kadrov« in »transmisija«. ZSM naj bi Zvezi komunistov in drugim »odraslim« družbenopolitičnim organizacijam (DPO) zagotovila zadostno količino ideološko preverjenih in utrjenih kadrov. To, da je bila mladinska organizacija transmisija Zveze komunistov, je pomenilo, da se je v resnici v številnih primerih ukvarjala z vsebinami, ki ji jih je posredovala prav Zveza komunistov.

Že ob koncu sedemdesetih let je ZSMS zavrnila rekrutacijsko vlogo in je želela postati »odrasla« DPO. Skorajda upor pa bi lahko poimenovali analizo razmer v jugoslovanski družbi, ki si jo je leta 1982 privoščil voditelj slovenske mladinske organizacije. Takrat je ZSMS javno postavila tezo, da je jugoslovanska družba v krizi. Že ta ugotovitev je bila v nasprotju z ustaljenimi pravili, da organizacije, ki so del sistema, le-tega ne kritizirajo. A Srečo Kim je šel še dlje: »Zavest, da politični sistem socialističnega samoupravljanja ne deluje tako, kot bi glede na doseženo stopnjo razvoja socialističnih samoupravnih odnosov v celoti moral, je v Zvezi socialistične mladine Slovenije prevladujoča.« Politični sistem socialističnega samoupravljanja je bil po Kirnovi interpretaciji onemogočen s »sila raznoliko pahljačo pritiskov, intrig, neformalnega dogovarjanja, tajnih sej, nedostopnih informacij, šikaniranja, nenačelne kadrovske politike, pomanjkanja čisto temeljnega človeškega dostojanstva in poštenja, zlomljenih hrbtenic, nepopoljšljivih kimavcev in pritrjevalcev tistim zgoraj in cinizem in indiferentnost do položaja delavcev, kmetov, šolajoče mladine, torej do tistih spodaj«. Opozoril je tudi na »etatične posege« in »administriranje«, ki dele-

---

* Mag., muzejski svetovalec, Muzej in galerije mesta Ljubljane, Gosposka ulica 15, SI-1000 Ljubljana; e-naslov: blaz.vurnik@mestnimuzej.si

gatske skupščine spreminja v »glasovalne in legalizatorske aparate birokratskih odločitev«.¹

Zveza socialistične mladine Slovenije in punk²

Približno takrat se je v Sloveniji pojavil punk. Leta 1977 je prvič v Ljubljani nastopila skupina Pankrti. Na Vzhodu je punk – tam, kjer je imel legalno možnost obstoja – predstavljal ne le subkulturo, ampak tudi svojevrsten protest proti družbenim normam in vrednotam, ki so obstajale kot umeten kanon političnih dogem. Takšno stališče je bila sicer univerzalna drža punkerjev, a v totalitarnem okolju je lahko hitro prestopilo mejo med legalnim in nelegalnim. Tako so se tudi slovenski punkerji znašli na seznamu zadolžitev varnostnih organov, saj naj bi bili njihova oblačila, vedenje, videz ter govorjenje (in petje) v celoti v nasprotju s socialističnim človekom. A ker je punk aktiviral le mlade ljudi (pa še te v resnici ne ravno v velikem številu), se je o njem morala izreči tudi ZSMS. Mladinski funkcionarji sprva niso vedeli, kaj naj storijo s punkom. Na eni strani so bili pod pritiskom »starejše« politike, ki je punk ostro zavrnila, pa tudi sami funkcionarji se niso mogli docela identificirati s pojavom, kakršen je bil punk. Na drugi strani problema je tičala opredelitev ZSMS, ki je želela postati resnična zastopnica interesov vseh mladih. Če bi se odrekla punku, bi se odrekla tudi (resda maloštevilnemu) delu mlade generacije, kar bi slabo vplivalo na njeno kredibilnost v bazi, ki jo je pokrivala. Leta 1978 so se mladinski delegati zbrali na kongresu,³ ki naj bi utemeljil prihodnjo politiko te organizacije. Čeprav so že dobro leto po deželi brenčale punk skupine, naokoli pa so se sprehajali nenavadno oblečeni mladinci, kongres punka ni niti omenil. Ta ignoranca dokazuje zavest o odgovornosti, da je bilo treba sprejeti utemeljeno stališče do punka. Nato je bilo do leta 1981 vzpostavljeno razmerje, v katerem je bila prisotna popolna nezainteresiranost punkerjev za ZSMS in občasne poizkuse nadzora ZSMS nad punkovsko dejavnostjo. Tako so nekajkrat z vrha ZSMS preprečili nastope punkovskih skupin na šolah, preprečevali izdajanje fanzinov, predsednik te organizacije pa je posredoval proti izdaji plošče Pankrtov jeseni 1978. Značilno je, da v tem obdobju ZSMS tudi ni imela nekega skupnega stališča do punka. Omenjeni posegi so bili plod delovanja posa-

¹ Arhiv Republike Slovenije (ARS), fond Republiška konferenca Zveze socialistične mladine Slovenije (AS 538), fasc. 99, Srečo Kirn: Izhodišča za razpravo v komisijah 11. kongresa ZSMS. Skrajšano besedilo je bilo objavljeno tudi v kongresnem biltenu Mladi val, 22. 10. 1982, str. 5.

² Punk v tem kontekstu obravnavamo zato, ker je bil proces, v katerem je mladinska organizacija izoblikovala svoj odnos do tega pojava, pomemben za vzpostavitev odnosa, ki ga je nato nekaj let kasneje ta organizacija izoblikovala do novih družbenih gibanj (NDG). Več o odnosu med ZSMS in punkom v Blaž Vurnik: Med Marxom in punkom : vloga Zveze socialistične mladine Slovenije pri demokratizaciji Slovenije. Ljubljana 2005, str. 247–259.

³ 12. kongres ZSMS je potekal med 12. in 14. oktobrom 1978 v Novi Gorici.

meznikov na vodilnih položajih v ZSMS in posledica pritiskov iz drugih družbenopolitičnih organizacij in oblasti.

Povsem nov odnos do punka je mladinska organizacija sprejela sredi leta 1981, ko se je izkazal predvsem nekakšen kliničen odnos do punka.⁴ Mladinski funkcionarji so iskali predvsem vzroke za nastanek te subkulture in v njej odkrivali simptom, ki so ga povzročile vse pomanjkljivosti mladinske organizacije, predvsem odtujenost od mladih. Debata o punku je tekla v smeri »kaj smo naredili narobe, da nas je nekaj takega doletelo«. Obenem pa je bilo zelo pomembno in v tem je bil storjen tudi preboj, pomemben kasneje v odnosu do NDG, namreč da je razprava o punku zavrnila ocene, ki so v punku iskale »uvožene in socializmu sovražne sile«, ter postavila stališče, da punka ni treba gledati z vidika državnovarnostnih dimenzij. Obenem so sprali s punka oznako protisamoupravne ideologije in anarhistične opozicije Zveze komunistov. Pravi preboj v političnem smislu pa se je zgodil, ko se je ZSMS celo zavezala k nudenju pomoči pri zagotavljanju možnosti za vaje glasbenih punk skupin, njihovih nastopov ipd. Punk je bil s tem priznan s strani sistema, s čimer je bila v pretežni meri omogočena njegova kulturna produkcija in subkulturna legitimiteta ter obenem onemogočena kriminalizacija njegovih predstavnikov. Kasneje sta punk in ZSMS živela v sožitju, pri čemer se je odnos ponovno bistveno reducirjal na stopnjo, v kateri je ZSMS zagotavljala pogoje za kulturno produkcijo punka in odbijala občasne napade nanj. Pravzaprav je skozi vse obdobje tega sožitja za mladinske politike značilna tudi nezainteresiranost za vsebino punka. Ostal je simptom vsega, kar gre v socialistični družbi narobe, in nič več. A ker je bil prisoten, mu je bilo treba omogočiti produkcijsko samoartikulacijo. Pogled nazaj omogoča oceno, da je bil je bil takšen odnos depasiran in aroganten,⁵ a kljub temu pomemben za obstoj punka in mladinski trening pluralizma.

Čeprav punk menda še danes ni mrtev, lahko rečemo, da je sredi osemdesetih let kot subkultura nekoliko zvođenel, z vidika frontnosti s strani ZSMS in z varnostnoobveščevalnega vidika s strani oblasti pa so na njegovo mesto stopila NDG. V zgodbi o tem, kako je ZSMS postala skorajda mentorica in varuhinja punka, je punk torej nastopal kot nekakšen vadbeni poligon za pluralizem interesov v slovenski mladinski organizaciji.

Nova družbena gibanja in ZSMS – teoretski pregled sožitja

Gibanja, ki so se v kontekstu zahodnoevropskih gibanj pojavila tudi v Sloveniji v prvi polovici osemdesetih let, so bila gibanja s teoretskim ozadjem,

⁴ Stališča in usmeritve RK ZSMS, sprejeti na problemski seji 21. aprila 1981 na temo Nekatera aktualna vprašanja kulturne politike ZSMS in dejavnosti mladih na področju kulture, v: Mladina in kultura, ABC 14, Ljubljana 1981, str. 97.

⁵ Gregor Tomc: Škandal v rdečem baru. V: Punk je bil prej : 25 let punka pod Slovenci. Ljubljana 2003, str. 88.

v katerem je bila bistvena teza o poti skozi institucije. Glede na interese in organiziranost lahko v slovenskem in deloma tudi jugoslovanskem kontekstu govorimo o mirovnem, ekološkem in duhovnem gibanju, ki so bila najizrazitejša. Poleg teh so bila aktivna še feministično, antipsihiatrično, gibanje za destigmatizacijo homoseksualnosti ter nekatera druga, ki bi jih že nekoliko težje opredelili kot nova družbena gibanja, a so v Sloveniji delovala v tem okviru, ker jim je to omogočalo javno pojavljanje in delovanje (npr. gibanje za zdravo prehrano). Pripadniki ali aktivisti posameznih gibanj so delno fluktuirali iz enega v drugega, značilna je tudi vzajemna podpora projektov, ni pa mogoče zaznati neke kohezivnosti v smeri združevanja za lažje doseganje ciljev, čeprav je deloval koordinacijski odbor, ki pa nekih združevalnih uspehov ni dosegel.

Zveza med mladinsko organizacijo in novimi družbenimi gibanji se je začela že leta 1982 na kongresu ZSMS, kjer so funkcionarji te organizacije utemeljevali vsebine svojega delovanja v prihodnjem obdobju. V tedanjih kongresnih dokumentih so ugotovili, da v Sloveniji obstoji »povezovanje mladih izven oziroma celo nasproti klasični interesni organiziranosti«. To je bila pretežno samokritična ugotovitev, saj je bilo jasno, da se to dogaja zato, ker mladinska organizacija nekaterih vsebin ne vključuje v svoj delokrog. Katere so bile te vsebine, je bilo tudi konkretno navedeno: »... vprašanja ekološke ogroženosti, ogroženosti miru in sožitja v svetu, feministična gibanja, vprašanja seksualne osvobojenosti, razne oblike množične kulture mladih, posebej glasbe, punk in novi val ...«. ⁶ Šlo je torej za oba pojavi, ki sta drug za drugim prodirala v sistem oziroma v njem iskala možnost legalnega obstoja. V skladu s to ugotovitvijo so bile na kongresu sprejete spremembe statuta organizacije, ki je nato omogočal formalno organiziranost različnih skupin znotraj ZSMS. Nova pravila o organiziranosti in delovanju RK ZSMS in njenih organov so določala tudi obstoj t. i. delovnih teles, ki so bila osnova za oblikovanje kasnejših delovnih skupin. S tem so bile dane formalne možnosti za vzpostavitev t. i. frontnosti, ki naj bi zagotavljala, da bi vsaka (sprejemljiva) vsebina dobila svoje mesto znotraj sistema odločanja.

V drugi polovici leta 1982 so potekali priprave in pogovori v zvezi z ustanovitvijo skupine v okviru Republiške konference ZSMS, ki bi predstavljala Nova družbena gibanja. 23. februarja 1983 je bila imenovana »delovna skupina za alternativna gibanja«, ki je bila zadolžena za pripravo materialov za razprave o alternativnih gibanjih v svetu ter posebej o mirovnem gibanju. ⁷ Samo Krivic je bil v tej delovni skupini predstavnik vodstva mladinske organizacije, drugi pa so bili posamezniki, ki so jih ta vprašanja zanimala (Marko Zupančič, Milan Koritnik in Ingrid Bakše). Kam je mladinska organizacija umeščala nova družbena gibanja, se zrcali iz dejstva, da je delovna skupina sprva delovala v okviru Sveta za mednarodne odnose ter Centra za interesno prostočasno aktivnost pri

⁶ Programske usmeritve 11. kongresa ZSMS, oktober 1982 (osnutek), marec 1982. Novo mesto, str. 30.

⁷ Zapisnik 1. seje Sveta za mednarodne odnose, 23. 2. 1983, arhiv Ingrid Bakše.

RK ZSMS. Gibanja so bila torej neformalno opredeljena kot nekaj, kar prihaja iz tujine in s čimer se mladinci ukvarjajo ob prostem času. Lahko pa se strinjamo, da je bilo takrat vsebinski kapital, ki so ga gibanja prinašala, še težko oceniti in da ZSMS pri tem ni mogla biti izjema. Prvič je skupina poskušala stopiti v javnost z organiziranjem mirovnega shoda v začetku maja 1983, na katerem bi protestirali proti nameščanju raket srednjega dosega po Zahodni Evropi.⁸ Motiv nameravanega protesta je bil previdno izbran. Prvič se ni v ničemer vtikal v jugoslovansko vojaško realnost, saj ta država raket srednjega dosega ni imela, drugič pa je nameraval protestirati proti zahodnim velesilam, ki so bile tako in tako ideološki nasprotnik jugoslovanske države. Do tega shoda takrat ni prišlo, vendar danes ni več mogoče ugotoviti zakaj. Najbolj verjetno je bilo pomanjkanje organizacijskih izkušenj, ki jih prvi predstavniki gibanj še niso imeli. Že jeseni istega leta so mirovniki v sicer majhni zasedbi demonstrirali v Kopru, v Ljubljani pa so ob koncu decembra postavili stojnico, na kateri so nekoliko naivno opozarjali na nevarnosti jedrske oborožitve v svetu.

Enotna skupina, ki je bila zadolžena za Nova družbene gibanja, je obstajala le nekaj mesecev. Nato sta ločeno delovali dve skupini: skupina, ki se je ukvarjala z varstvom okolja, ter skupina za razorožitev. Torej ekologi in mirovniki. Sočasno so podobne delovne skupine nastajale na nižjih in lokalnih ravneh organiziranja v omrežju mladinske organizacije. Mirovniki so nato sprejeli svoj program, v katerem so opredelili motive združevanja, povezovanje znotraj samoupravnega sistema, načine dela, svoje poglede na oboroževanje in razoroževanje ter akcijski program, ki je obsegal študijsko dejavnost, srečanja in pogovore, propagandno dejavnost in mirovne manifestacije. V programu ni bilo nikakršnih vsebin, ki bi jih lahko označili kot prelomne, saj je moral prestatati verifikacijo aktiva Jugoslovanske lige za mir, neodvisnost in enakopravnost narodov pri Republiški konferenci SZDL Slovenije.

Organiziranje v okviru RK ZSMS in niže je gibanjem nudilo zaščito pred represijo oblasti. Takšno zaščito so gibanja v resnici potrebovala, saj so jih oblasti s svojimi reakcijami same potisnile v območje političnega in jim opozicijskost ob posameznih priložnostih tudi v resnici očitale. Gibanja so bila v resnici prva družbena opozicija v Sloveniji, ki je delovala organizirano, nekatera njihova izhodišča pa so bila v izrazitem nasprotju z interesi političnih elit in oblasti, predvsem pa z vrednotami, ki naj bi bile v družbi edine realno obstoječe. Mladinska organizacija je v smislu legitimiziranja obstoja in projektov NDG postopoma pridobila vlogo »plašča legitimnosti«⁹ gibanj. Vprašanje, ki si ga zastavljamo danes iz zgodovinske perspektive je, ali je bila ZSMS samo to. »Plašč legitimnosti« je neka splošno sprejeta oznaka, s katero se včasih skuša zmanjšati vlogo tedanje mladinske organizacije na le legalizacijsko. Ob-

⁸ Delovna skupina za alternativna gibanja pri RK ZSMS, 24. 3. 1983, vabilo na sejo 30. 3. 1983, arhiv Ingrid Bakše.

⁹ »Plašč legitimnosti« je bila splošno sprejeta oznaka vloge ZSMS pri obstoju gibanj v Sloveniji že v aktualnem času.

enem pa ta izraz izraža tudi močno utesnjenost pripadnikov gibanj, ki so jo občutila v odnosu z ZSMS, predvsem kadar so hoteli iti v konfrontacijo s sistemom predaleč in kadar so hoteli svoje aktivnosti utemeljevati z neinstitucionalizirano gibanj na Zahodu. NDG so tudi v tej nekoliko nedorečeni zvezi z ZSMS poizkušala delovati neinstitucionalno, delovne skupine pa razen vodstva niso imele formalnega članstva. Njihova teoretska metoda delovanja ni bila metoda opozicijskosti, temveč vzporednosti, v kateri so poizkušali prodreti v obstoječi politični sistem oziroma institucije. V tem prodoru (skorajda bi lahko rekli infiltraciji) gibanja ne bi delovala kot konkurenca, marveč kot vsebinsko integralni del sistema. To pa v sistemu, ki sam določa svoje vsebine interno, ne gre. Status politične opozicije so v enopartijskem političnem sistemu NDG pridobila z odpiranjem nekaterih tabu tem, ki so politiko vzpodbudile k reakcijam. Oblasti so omejevale delovanje gibanj z različnimi represivnimi in upravnimi posegi, vendar je značilno, da do nekega radikalnega konflikta, ki bi se končal s spopadom države z NDG, ni prišlo. Ko so se NDG organizirala znotraj ZSMS, so postala ne le družbena opozicija, ampak vse bolj tudi politični dejavnik, lahko bi celo rekli pomemben »družbenopolitični subjekt«. Sredi osemdesetih let so jih resno jemale tudi slovenske oblasti in v zvezi z njihovimi pobudami priznavale, da družbenopolitične organizacije za ta vprašanja ne storijo dovolj.¹⁰ Ob tem pa je pomembno, da se NDG niso identificirala z ZSMS, ampak so le izkoristila možnost, ki jim jo je nudila »frontnost« ZSMS – to jim je omogočilo javno delovanje. Možna je interpretacija, da so bile delovne skupine, ki so bile organizirane v tej fronti, posredniki med gibanji in organizacijo, s tem pa tudi med družbo in državo. Ljudje, ki so gibanja »uvozili« v Slovenijo, so očitno čutili potrebo po tem, da svoje aktivnosti nekako opredelijo. Oktobra 1984 so v internem glasilu Republiške konference ZSMS nova družbena gibanja opredelili z lastnostmi: spontanost, neposrednost (brez filtriranja avtentičnih interesov in klasičnih političnih predstavnikov in posrednikov), idejni pluralizem, avtonomnost (zavračanje odvisnosti od katere koli družbenopolitične organizacije) ter pozitivna utopija, »brez katere ni revolucionarnih sprememb«, kot so zapisali v skladu z dikcijo tistega časa.¹¹ Praktični načini delovanja NDG v Sloveniji so bili vezani na možnosti, ki so jih imeli predstavniki gibanj kot posamezniki (npr. profesorji na univerzah), ali na možnosti, ki jim jih je v obliki infrastrukture in logistične podpore nudila ZSMS. Večinoma so organizirali različna predavanja na posamezne teme, objavljali informacije v internih glasilih mladinske organizacije na različnih ravneh, relativno pogosto so se pojavljali s stojnicami na bolj frekventnih lokacijah v mestih, kjer so mimoidočim ponujali tiskovine, vezane na svoje projekte, zbirali podpise pod peticije ipd. Svet medijev se jim je odpiral toliko, kolikor so vanj uspeli prodreti kot zaposleni pri posameznih medijih ali z osebnimi zvezami.

¹⁰ Božo Repe: *Jutri je nov dan: Slovenci in razpad Jugoslavije*. Ljubljana 2002, str. 101.

¹¹ Informacije RK ZSMS št. 14, 25. 10. 1984, str. 14–18, Temeljna načela mirovnega gibanja.

Državni mediji jim večje pozornosti niso posvečali. Izjema so bili mediji kot na primer tednik *Mladina* ter *Radio študent*, ki sta bila oba v rokah mladinske organizacije. Pogost dogodek v zvezi s temami NDG so bile okrogle mize, katerih sklepe so v obliki zahtev pošiljali najvišjim predstavnikom zveznih in republiških oblasti. Prav v zvezi s tem velja omeniti pomembno podporo, ki jo je gibanjem nudila ZSMS. Zahteve in pobude, ki so nastajale v vsebinskem naboru gibanj, bi bile zunaj hermetično zaprtega območja petih družbenopolitičnih organizacij popolnoma brez praktične vrednosti. Ker pa so bile napisane na papirju z glavo ZSMS, torej ene od družbenopolitičnih organizacij, so nemudoma postale del sistema. A o tem nekoliko več kasneje. V okviru delovanja NDG je treba omeniti shode in manifestacije, ki so bile nekaj bolj ali manj novega v povojni Sloveniji in Jugoslaviji, ki v okviru socialističnega sistema ni bila vajena in tudi ni dopuščala odkritega izražanja nezadovoljstva na ulicah, pri čemer je bila epizoda študentskih nemirov konec šestdesetih in v začetku sedemdesetih let v delu tega fenomena nekakšna izjema. Res pa je tudi, da se je manifestacij, ki jih je na primer organizirala Delovna skupina za mirovno gibanje, udeležilo bolj malo ljudi (ne več kot nekaj deset, izjemoma pa do štiristo). Slabo udeležbo na tovrstnih shodih so seveda opazili tudi organizatorji shodov in pri tem doživljali manjvrednostni kompleks v razmerju do gibanj na Zahodu, o čemer dobesedno priča nek dokument.¹² Eden takšnih ne ravno množično zastopanih protestov je bila manifestacija z naslovom *Plinske maske*, ki so jo februarja 1985 organizirali ekologi v Ljubljani in se je je udeležilo kakih šestdeset ljudi.¹³ Največ udeležencev so ekologi zbrali na zborovanju ob prvi obletnici černobilske nesreče 23. aprila 1987, ko je demonstriralo 1500 ljudi.

Čeprav je bilo razmerje med NDG in ZSMS za prve nujno zlo, je imelo poleg kontradiktornega načina delovanja gibanj, ki se načelno ne organizirajo znotraj političnih organizacij, še en negativen učinek. Vse njihovo delovanje je bilo v precejšnji meri omejeno na notranjo strukturo mladinske organizacije in tistih, ki so bili neposredno vpleteni v določene vsebine. Prek tega je aktivnost NDG redko segla, čeprav je bil v drugi polovici osemdesetih let videti določen vpliv vsebin, ki so bile vezane na gibanja, tudi na javno mnenje. Vse aktivnosti pripadnikov gibanj torej niso zadoščale, da bi se NDG uspela konstituirati kot trajne skupine pritiska, zaradi česar so bila v nekem smislu celo marginalna.

Ta utesnjenost gibanj pod plaščem ZSMS je bila očitna že kmalu po utrditvi zavezništva. V letih 1984 in 1985 so namreč mirovniki razmišljali o ustanovitvi Mirovnega društva.¹⁴ Ideja ni dobila podpore ne na ZSMS ne pri SZDL, ki je imela pravico potrjevanja ustanavljanja društev. Dejstvo, da ideja ni dobila podpore pri mladinski organizaciji, kaže na to, da ZSMS gibanj ni hotela kar tako izpustiti iz svojega delokroga, saj je bil prek gibanj in njihovih vsebin na

¹² Nekateri idejni vidiki mirovnega gibanja v Sloveniji, 26. 5. 1985, arhiv Ingrid Bakše.

¹³ Šlo je za protest proti onesnaževanju zraka v središču Ljubljane, na katerem so zahtevali zaprtje strogega središča mesta za promet.

¹⁴ Zapisnik 1. seje Sveta za mednarodne odnose RK ZSMS 18. 12. 1984, arhiv Ingrid Bakše.

ZSMS vezan precejšen del civilne družbe. To je postalo še posebej pomembno z vidika samostojne politike, h kateri je težila ZSMS. Dejstvo je, da so sicer posamezni, najbolj vidni predstavniki gibanj dejansko doživljali določene šikane s strani oblasti, kot so bili npr pogovori na milici, tudi krajše zaporne kazni, popoln nadzor s strani SDV ipd., vendar pa v resnici nikoli ni prišlo do kakih radikalnih obračunavanj s pripadniki gibanj, tudi na shodih in protestih ne, ki so sicer idealno prizorišče za vzpostavljanje konfliktnih situacij. O dejstvu, kako zelo je bila potrebna zaščita gibanj pred kriminalizacijo, priča dokument, ki je nastal v okviru Republiškega sekretariata za notranje zadeve, v katerem je na več kot devetdesetih straneh popisano, kdo so pripadniki gibanj, s kom se srečujejo, v kakšnih razmerjih so drug z drugim, kam potujejo in podobno, kar priča o obsežnem nadzoru tajne službe nad fenomenom gibanj.¹⁵ O poizkusu preboja gibanj iz mladinske organizacije priča tudi dejstvo, da se je mirovno gibanje v začetku leta 1986 formaliziralo še v okviru študentske organizacije ŠKUC, kjer je bila ustanovljena sekcija za mirovno kulturo. Sekcijo so ustanovili tako rekoč isti ljudje, ki so bili tudi »člani« Delovne skupine za mirovna gibanja pri RK ZSMS. Nezadovoljstvo pripadnikov gibanj nad ZSMS je tičalo v dejstvu, da večkrat tudi niso bili navzoči, ko se je o njihovih pobudah in projektih razpravljalo na odločilnih političnih forumih, poleg tega se je mirovnikom aktivnost mladincev v zvezi z njihovimi pobudami zdela preveč mlačna. Neudobje položaja gibanj v ZSMS je bilo očitno tudi zaradi tega, ker so doživljali aktivisti gibanj ob stikih s tujimi aktivisti nemalo zadreg. Na Zahodu so jim očitali, da je njihovo povezovanje z uradno politično institucijo v nasprotju z osnovnim načelom neinstitucionalnosti gibanj, na Vzhodu pa so jih iz istega vzroka sumili kolaboriranja z režimom.

Prelomen dogodek sodelovanja med gibanji in ZSMS je bil kongres mladinske organizacije leta 1986, ki bi ga skorajda lahko poimenovali kar kongres gibanj. V kongresnih dokumentih je bil zbran celoten nabor dotodanjih vsebin mirovnega, ekološkega in duhovnega gibanja, pobude kongresa, ki so nato deklarativno zalile politični sistem, pa so zahtevale uresničitev teh pobud. Med udarnimi gesli kongresa je bilo tudi »Legalizirajmo nova družbena gibanja!«. Zveza med gibanji in mladinci je bila na zunaj videti idealno, v resnici pa je bilo med obojimi kar nekaj trenj. Pojavljati se je začelo vprašanje, kdo koga bolj potrebuje. ZSMS je gibanjem nudila legalnost njihovega početja, gibanja pa so ZSMS zagotavljala določeno pripadnost javnega mnenja, zaradi česar so predstavniki gibanj zahtevali, naj bi jih bilo več vključenih v organe mladinske organizacije. A več od deklaracije, da naj bi ZSMS postala posrednica vseh demokratičnih pobud civilne družbe, s čimer bi si tudi zagotavljala legitimnost v političnem prostoru, ni šlo. Cena za podporo ZSMS gibanjem je bila, da so se slednji morali držati določenih pravil igre in sprejeti nekatere odgovornosti

¹⁵ ARS, fond Centralni komite Zveze komunistov Slovenije (AS 1589), šk. 2648/8, Značilnosti novih družbenih gibanj v SR Sloveniji, RSNZ SRS, Oddelek za analitično raziskovanje, junij 1986.

svojega sobivanja z uradno DPO. Pravila igre so seveda določali v ZSMS, ki jim je ob vsaki akciji gibanj nad glavo visel Damoklejev meč nevarnosti stopnje radikalizacije, ki si jo bodo pripadniki gibanj privoščili. V tem smislu je bila razlika med mladinskim vodstvom in aktivisti gibanj v tem, da slednji svojega početja niso izvajali iz perspektive graditve lastnih političnih karier, ampak iz prepričanja. To pa je bilo mladinskim politikom, ki so imeli svoje politične cilje zastavljene drugje kot le v vodstvu mladinske organizacije, silno nevarno. Predvsem tu je tičal najšibkejši člen zavezništva med obojimi. Je pa bil tak odnos med uradno politično institucijo in NDG unikaten in posebnost slovenskega oziroma jugoslovanskega političnega prostora, saj si v drugih socialističnih državah takšne koeksistence niso mogli zamišljati.

Ob naslednjem kongresu leta 1989, torej ob priložnosti, ko je organizacija sistemizirala svoje vsebine za naslednje obdobje, pa se je zgodil zanimiv preobrat, v katerem tako rekoč ni več mogoče slediti, kaj je vsebina gibanj in kaj vsebina ZSMS. Lahko bi rekli, da je v tistem času mladinska organizacija postala transmisija gibanj, saj je prevzela skorajda celoten vsebinski (recimo mu kar ideološki) aparat novih družbenih gibanj. Tudi v praktičnem smislu je ob vključevanju teh vsebin v politični sistem postala kadrovsko odvisna od aktivistov gibanj, saj nekaterih vsebin (posebej ekoloških) ni bilo mogoče obravnavati brez poglobljenega strokovnega zaledja in izkušenj. Kongres je bil prežet z idejami in projekti, ki so nastali med pripadniki gibanj (ekologija: prepoved uvoza zastarelih in umazanih tehnologij, ustanovitev denarnega sklada, ki bi spodbujal ekološko sanacijo, cena ekološke sanacije naj postane del cene proizvoda ..., mirovništvo: depolitizacija vojske, svoboda veroizpovedi, Slovenija – demilitarizirana dežela ...).¹⁶ Pravzaprav v intelektualnem smislu med obojima sploh ni več mogoče potegniti neke ločnice ali pa reči, to je rezultat enih in to drugih. Izjema je le politično področje, na katerem se je ZSMS konceptualno okrepila, vso dediščino gibanj pa predstavljala kot svoje pobude in gibanj ni več izpostavljala.¹⁷

Pomemben dejavnik v zvezi z obstojem NDG je bila tudi infrastruktura, ki jo je mladinska organizacija nudila gibanjem. V času, ki še ni bil digitalen in ko je fotokopirni stroj predstavljal nedosegljivo ugodnost, je bila ta vrsta uslug ključnega pomena za obstoj gibanj. Predstavniki teh so za širjenje svojih idej uporabili vse vire, ki so jim bili na voljo v prostorih ZSMS. Brez teh bi težko razmnoževali in razpošiljali velikanske količine gradiv, s katerimi so obveščali posameznike o svojih aktivnostih in zamislih. Enako je bilo s prostori za sestajanje, poštnimi stroški, delno transportom ipd.

¹⁶ ARS, fond Skupščina Slovenije (AS 1115), šk. 1440, mapa: RK ZSMS 9. 11. 1989 (pobude 13. kongresa ZSMS).

¹⁷ Predlog dokumentov XIII. Kongresa ZSMS, Portorož 3.–5. november 1989.

Ob izteku osemdesetih let NDG niso bila več otoki v sicer apatičnem družbenopolitičnem okolju. V Sloveniji so se zlasti leta 1988, ko je prišlo do afere zaradi sojenja četverici pred vojaškim sodiščem v Ljubljani, začeli pojavljati množično gibanje in tudi druge oblike dviganja zavesti prebivalstva v smislu demokratičnih vrednot. Takrat so se na protestih zbrale tudi množice do 35.000 ljudi. V teh okoliščinah so se pripadniki gibanj pojavili pred zanimivo skušnjava. Nekatere vsebine gibanj so postale del nabora demokratizacijskih zahtev, kar jim je v določenem smislu vzelo veter iz jader, po drugi strani pa bi jim njihovo prvenstvo iz prve polovice in sredine osemdesetih let lahko prineslo določeno promocijsko točko. Ob pluralizaciji političnega prostora je družbena opozicija izgubljala svojo vlogo, ki jo je imela v preteklosti, več pomena pa je pridobivala novonastajajoča politična opozicija. Gibanja so tako počasi izgubila zalet, njihovo zadnje dejanje pa je bilo leta 1990, ko se je na prvih demokratičnih volitvah v Sloveniji med prvimi političnimi strankami znašla tudi lista novih družbenih gibanj, prvi na tej listi pa njihov najbolj znan aktivist Marko Hren.

Po tem datumu samo kot zanimivost omenimo še uspeh, ki ga je ideja mirovništva kot ideja gibanj iz osemdesetih let prinesla tudi v Slovenijo. Septembra 1990 je bila v okviru slovenske skupščine oblikovana komisija za mirovno politiko.¹⁸ Ta komisija naj bi realizirala projekt mirovnikov in ZSMS, imenovan »Slovenija – demilitarizirana dežela«, po katerem naj bi bila Slovenija otok brez vojske. Do realizacije zamisli ni prišlo, prihodnje leto pa je prineslo veliko spremembo z osamosvojitvijo Republike Slovenije in desetdnevne vojne, ki je takšne ideje potisnila na skrajni rob političnega prostora.

Geografski domet zveze med slovensko mladinsko organizacijo in NDG je bil omejen na slovenski prostor. Vzrokov za to je več, prevladujeta pa dva. Prvi je, da slovenska mladinska organizacija v osemdesetih letih svojih političnih interesov ni videla v širšem jugoslovanskem kontekstu. Pravzaprav je resno dregnila v jugoslovansko politiko le z dvema vsebinama, in sicer z odporom proti obstoječemu načinu praznovanja dneva mladosti in v zvezi s tem proti štafeti mladosti ter s projektom za priznanje ugovora vesti in civilnega služenja vojaškega roka. Drugi »jugoslovanski« projekti ZSMS so bili vezani bolj na realnost, da je Slovenija del jugoslovanske države. Drugi vzrok tiči v dejstvu, da so bila druga jugoslovanska okolja precej bolj konservativna od slovenskega, temu primerno pa je bil bolj tog tudi politični sistem s svojimi elitami. ZSMS je imela v okviru mirovniških in ekoloških tem nekaj stikov z zagrebško skupino Svarun, ki je na hrvaškem predstavljala glasnika novih družbenih gibanj. Občasno so stik z ZSMS navezali posamezniki iz Beograda, ki so želeli, da se jim posredujejo gradiva gibanj. Občasno, a v resnici redko, je na naslov RK ZSMS pripelo kako protestno pismo proti mirovnim vsebinam, katerih vsebina

---

¹⁸ ARS, AS 538, fasc. 120, zapisnik 1. seje Komisije Skupščine Republike Slovenije za mirovno politiko, 13. 9. 1990.

dokazuje, da njihovi pisci pravzaprav niso čisto dobro vedeli, za kaj pri teh vsebinah sploh gre.

Nova družbena gibanja in ZSMS – praktični vidik zavezništva (primer ugovor vesti in civilno služenje vojaškega roka)¹⁹

Praktični vidik delovanja gibanj v navezi z mladinsko organizacijo oziroma njihove vsebine razkrivajo širok razpon interesov te družbene opozicije sredine in druge polovice osemdesetih let. Delovanje ekologov je bilo tako rekoč vsa leta omejeno bolj na lokalne teme na primer onesnaževanja posameznih rek, le ena pa je prebila okvir lokalnosti in je postala vseslovenska in celo vsejugoslovenska. Šlo je za diskurz o uporabi jedrske energije v miroljubne namene in edini jugoslovanski (slovenski) jedrski elektrarni Krško. V času po nesreči v ukrajinski jedrski elektrarni v Černobilu so bili ekologi močno aktivni z zahtevami po ukinitvi obratovanja jedrske elektrarne Krško in so v zvezi s tem zahtevali celo referendum.

Druga skupina, ki jo je treba omeniti že zaradi izjemne organiziranosti v okviru svoje delovne skupine, je bila delovna skupina za duhovna gibanja. Čeprav z očitno najmanjšim številom zainteresiranih, je bila skupina dokaj aktivna z organiziranjem predavanj, duhovnih taborov in rednih meditacij.

Drugače so bile vsebine mirovnikov. Ti so poleg vsake priložnosti, ki so jo izkoristili za načelno nasprotovanje globalnemu oboroževanju, izvajali nekaj bolj prepoznavnih projektov. Eden od teh je bil akcija z naslovom »Dajmo otroku možnost«, ki so jo izvajali vsak december od leta 1983 do konca osemdesetih let. Šlo je za opozarjanje potrošnikov, ki so v decembrskih dneh kupovali novoletna darila, naj ne kupujejo igrač, ki so kakor koli povezane z vojsko, torej raznih vojačkov, tankcev, modelov pušk in podobno. To je bila akcija, ki ni bila provokativna do katerega koli dela sistema, a je vendarle doživela nekaj odpora, saj so ob njej negodovali stari borci, ki so se kot osvoboditelji izpod fašizma in nacizma zaradi protestov proti vojaškim igračam čutili užaljene. Več zveze s sistemom so imeli protesti proti izobraževalnim vsebinam na fakultetah in srednjih šolah, kjer je bil eden od obveznih predmetov tudi obramba in zaščita (v srednjih šolah) oziroma splošna ljudska obramba in družbena samozaščita (na fakultetah). Vsebine teh predmetov so bile po mnenju mirovnikov militantne in odvečne, saj so fanti ta znanja kasneje pridobivali pri

---

¹⁹ Pobuda za priznanje ugovora vesti in za vpeljavo civilne službe je edina tema mirovnikov ali NDG sploh, ki je že doživela poznejše znanstvene obravnave. Prav tako so za to temo izdelali kronologijo, ki je bila objavljena že vsaj dvakrat – prvič v: Marko Hren, Svoboda misli je sicer vsem zagotovljena, kar pa še ne pomeni, da je izražanje te misli tudi vedno dovoljeno; v: Kompendij za bivše in bodoče politike ali popotovanje od Krškega in Portoroža, Ljubljana 1989, str. 45–68, ter drugič v Danica Fink-Hafner: Nova družbena gibanja subjekti politične inovacije. Ljubljana 1992, str. 291–300. V tem delu je bila pobuda deležna podrobne politološke obdelave.

služenju vojaškega roka, dekleta pa, če bi to želela, pri prostovoljnem vojaškem usposabljanju v Teritorialni obrambi. Prav z ženskim vojaškim usposabljanjem je bil povezan protest, ki je nastal zaradi skrivnostnega vedenja vojaških oblasti pri načrtovanju sprememb ženskega vojaškega usposabljanja. Leta 1985 so se namreč pojavili znaki, da vojska načrtuje to dejavnost iz območja prostovoljnosti prenesti med državljanske obveznosti. Argument za to spremembo je bilo nekoliko majavo navajanje ustavnega načela enakopravnosti spolov ter pravice do obrambe domovine.²⁰

Bolj detajlno obravnavo si zasluži dolgotrajen in naporen projekt mirovnikov, in sicer zahteva za uveljavitev ugovora vesti in uvedbe civilnega služenja vojaškega roka. Ta primer ni bil le najbolj poln dramatičnih bitk, ampak je značilen zaradi povezave gibanj z ZSMS na točki, kjer je vsebina gibanj najbolj globoko zarezala v ideološko tkivo jugoslovanske države. Predvsem zaradi te pobude so gibanja postala sinonim za »sovražno dejavnost«.²¹ Vojska je bila v Jugoslaviji pomemben steber oblasti. Služenje vojaškega roka je bila ena najpomembnejših dolžnosti v življenju moškega, v nekaterih okoljih, še posebej v južnih predelih države in v neurbanah okoljih, pa je imela pomembno družbeno vlogo in celo iniciacijski pomen. Vsakršen poseg v vojaška vprašanja zunaj generalskih struktur je bil nedopusten, tudi če je šlo za poseg iz vrst družbenopolitičnih organizacij. In ko je takšen poseg prišel celo zunaj tega sistema DPO, je bilo ogorčenje vojaških oblasti še toliko večje. Kot svojevrstno izdajo pa so dojeli dejstvo, da v tem »napadu na JLA« sodeluje mladinska organizacija. Zgodba o ugovoru vesti je v slovenski javnosti postala bolj znana, ko je v javnost prišlo pričevanje dveh jehovovih prič, ki sta do leta 1986 zaradi ugovora vesti po zaporih preživela že šest let.²² Že slabo leto prej so mirovniki o ugovoru vesti razpravljali na nekem srečanju, vendar te razprave javno niso presegle kroga zainteresiranih aktivistov. So pa pritegnile pozornost oblasti. Devedtega maja 1985 je bil v Ljubljani aretiran Marko Hren, duhovni vodja slovenskih mirovnikov in ideje o ugovoru vesti. Na policiji je preživel en dan zasliševanja.

Prvi uradni stik neke družbenopolitične organizacije z vsebinami in utemeljitvami ugovora vesti in civilne službe se je zgodil 15. oktobra 1985 v obliki predstavitve pobude Komisiji za SLO in DS pri RK ZSMS. Ni šlo za posebno pomemben dogodek, saj so v vodstvu ZSMS že vsaj v obrisih vedeli, za kaj gre. Po drugi strani pa ta prvi stik ni bil nepomemben, saj je že v takratni razpravi idejo zavrnil le predstavnik armade o omenjeni komisiji. S tem je bil ta dogodek

²⁰ Borba, 27. 10. 1985; po Hladni mir in druge vroče teme, ABC mirovni zvezki, let. 1, št. 1, Ljubljana 1986, str. 83. Ta zapis v Borbi je bil tudi edini neposredni znak, ki je dokazoval, da vojska zares razmišlja o obveznem vojaškem usposabljanju za ženske.

²¹ Milan Balažic: Slovenska demokratična revolucija 1986–1988: civilna družba, nacionalni program in ljubljanski proces. Ljubljana 2004, str. 184.

²² Odprto pismo Branka Klariča »Bil sem obsojenec številka 7772«. V: Mladina, št. 15, 1986, str. 15; ARS, AS 1589, šk. 852, dopis Ivana Čečka Skupščini mesta Maribor, 28. 5. 1986.

tudi prvi odziv armade na pobudo. Postalo je jasno, da bo boj za pobudo težak. Takrat so se sicer začeli v javnosti posamezni pritiski zaradi večkratnih zapor-
nih kazni oporečnikov vesti in zato je ob koncu leta 1985 Predsedstvo SFRJ
sprejelo sklep, ki je načelno dopuščal, da oseb, ki so bile že obsojene zaradi
zavračanja služenja vojaškega roka, ne kaznujejo ponovno, ampak jih pri na-
slednjem vpoklicu razporedijo v JLA na dolžnosti brez orožja. Prihodnje leto je
bil ta sklep tudi uzakonjen. Ta rešitev je bila sicer na videz razumna, a z vidika
mirovnikov povsem nepomembna, saj ni dekriminalizirala ugovora vesti in ni
omogočala alternativnega civilnega služenja vojaškega roka zunaj vojske. Mi-
rovniki so zahtevali več, vojska pa je šla z omenjeno rešitvijo problema tako
daleč, do koder je sploh bila pripravljena iti.

V prvi polovici leta 1986 je pobuda, ki je bila prek RK ZSMS že del sistema,
doživela prvi odkriti napad s strani oblasti. Republiški sekretar za notranje
zadeve je namreč 26. aprila v poročilu Predsedstvu SRS opozoril na to, da
»hočejo nekateri pod okriljem mirovnega gibanja napadati naš sistem, JLA,
koncept SLO ...«²³ Vendar je v istem mesecu kongres ZSMS sprejel pobudo za
odpiranje razprave o možnostih vpeljevanja civilne službe in o takojšnji ukinitvi
ponavljajočih se kazni za oporečnike. Konec maja so se predstavniki ZSMS
sestali z zveznim sekretarjem za ljudsko obrambo (jugoslovanskim obrambnim
ministrom) in se z njim pogovarjali tudi o ugovoru vesti in oporečnikih. Junija
je bila pobuda predstavljena še kongresu jugoslovanske mladinske organizacije,
pri čemer je predstavnica ZSMS, ki je predstavljala svoj referat, doživela ne-
ljubo presenečenje, ko je med njenim nastopom skoraj celoten avditorij tolkel
po mizah. Kongres je pobudo sprejel, a je vodstvo jugoslovanske mladinske
organizacije nato zavrnilo razpravo o tej pobudi. Podobno so o pobudi mleli
tudi posamezni organi drugih družbenopolitičnih organizacij in se vsi po vrsti
izrekli proti njej, večinoma s suhoparno argumentacijo, da ni v skladu z ustavo
in obstoječim konceptom splošne ljudske obrambe. Slovenska mladinska
organizacija je tako na barikadi pobude, ki jo je posvojila od gibanj, v sistemu
ostala sama. Sistem se je ob pobudi odzval precej paranoično. Gibanja, še po-
sebej pa mladinska organizacija, so bila deležna očitkov, da želijo ukiniti vo-
jaško obveznost ali pa kar JLA, da za njimi stojijo tuje obveščevalne službe, kar
naj bi dokazovalo mednarodno sodelovanje mirovnikov s podobnimi skupinami
predvsem v Avstriji in severni Italiji. Vendar mladinska organizacija pobude, za
katero je stala intelektualno močna baza mirovnikov, ni več mogla spustiti iz
rok. Postala je del sistema in kot takšno je morala ZSMS vzdrževati. Če bi jo
potegnili nazaj, bi izgubila precejšen del kredibilnosti. Ne le pri aktivistih
gibanj, ki so ZSMS neprestano opredeljevali kot del političnega sistema in
sproti zahtevali opredeljevanje do njihovih želja, ampak tudi pri drugih DPO, ki
se jim je zadnjih nekaj let predstavljala kot organizacija, ki si prizadeva za

²³ Marko Hren: Svoboda misli je sicer vsem zagotovljena, kar pa še ne pomeni, da je izražanje te
misli tudi vedno dovoljeno. V: Kompendij za bivše in bodoče politike ali popotovanje od
Krškega do Portoroža, Ljubljana 1989, str. 50.

samostojno in neusmerjano politiko. V prihodnjih mesecih se je pobudi nekoliko odprla slovenska SZDL, ki je načelno sprejela problem ugovora vesti s formulacijo, da pobude za razpravo o tej temi »ne gre omalovaževati in zavračati«. ²⁴ S tem je zaključila razpravo o tem problemu v svojih forumih. To je precej razburilo mirovnike, ki so SZDL odgovorili, da ne more končati razprave, ki je sama tudi ni začela. Vse skupaj pa ni imelo ne uspeha ne posledice, saj so vsakršno razpravo o civilni službi zavrnile zvezna SZDL in druge zvezne DPO.

Vendar je bilo takrat tudi oholo ravnanje oblasti že nekoliko omejeno in omajano. Vprašanje oporečništva je bilo že tako spolitizirano (kolikor je bilo to v nedemokratskem političnem okolju sploh mogoče), da je mirovnikom uspelo, da je bil oktobra 1986 iz zapore izpuščen eden od jehovovih prič, ki je bil po sedmih letih sedenja v zaporu zaradi zavračanja služenja vojaškega roka obsojen na novo sedemletno zaporno kazen zaradi istega dejanja.

Aprila 1987 je pobuda za priznanje ugovora vesti naravnost dramatično znova prodrla v politični sistem. Takrat so se zbrali delegati občine Grosuplje. Predstavnica občinske ZSMS Metka Mencin, ki je sicer aktivno zastopala mirovno gibanje, je predložila vprašanje, ki naj bi ga delegat iz občine Grosuplje postavil v republiški skupščini. Šlo je za sklop treh vprašanj, in sicer kakšno in čigavo stališče izraža vzdržan glas jugoslovanskih predstavnikov ob sprejemanju resolucije v Komisiji za človekove pravice pri OZN (šlo je za glasovanje o resoluciji, ki je bila poziv k uveljavljanju pravice do ugovora vesti v državnih zakonodajah. S tem je bilo povezano vprašanje, ali bo Jugoslavija pozive te resolucije upoštevala in uvrstila med temeljne ustavne pravice. Tretje vprašanje pa je bilo, zakaj se organi republiških in zveznih oblasti ne odzivajo na predloge in pobude občanov, k čemur jih zavezuje celo jugoslovanska ustava (člen 157). Na ta člen so se namreč mirovniki sklicevali ob pobudah, ki so jih naslavljali na organe oblasti, vendar praviloma niso prejeli odgovorov. Delegati grosupeljske skupščine so brez težav sprejeli sklep, da predstavnik občine v republiški skupščini postavi ta vprašanja. Zapletlo pa se je en dan pred zasedanjem slovenske skupščine. Kakšno vprašanje bo predstavnik občine postavil, se je namreč razvedelo v političnem sistemu, kjer je bilo takšno vprašanje označeno kot neprimerno, in sicer z argumentacijo, da v občini Grosuplje oporečniki niso nikakršen problem. Ponovno je bila sklicana seja občinske skupščine, na kateri je bilo izglasovano, da se to delegatsko vprašanje umakne. Vendar pa je bila nato za delegatko iz občine Grosuplje na seji republiške skupščine imenovana prav Metka Mencin, ki je naslednji dan na velikem parketu postavila isto, a nekoliko spremenjeno vprašanje. To je takrat postalo vprašanje, ki ga zastavlja republiška skupščina, in nanj je bilo treba pridobiti odgovor zveznih oblasti. Ta odgovor je prišel mesec dni kasneje. Bil je diplomatski in v resnici ni

---

²⁴ ARS, AS 538, fasc. 7, Predsedstvo RK SZDL Slovenije, Stališča in mnenja o pobudi o civilnem služenju vojaškega roka, 17. 12. 1986.

ničesar pojasnjeval, a to niti ni bilo pomembno, saj je bilo tudi samo vprašanje že do neke mere retorično zastavljeno. Cilj je bil s problemom soočiti oblasti prek uradnih poti skozi institucije političnega sistema in to je popolnoma uspelo.

Kasneje je bila dejavnost mirovnikov nekoliko bolj omejena na teme krajšega trajanja, pobudo v zvezi z ugovorom vesti in civilnim služenjem vojaškega roka pa so vzdrževali pri življenju na publicistični ravni. Leto 1988 je bilo v zvezi z mrežo pobud, ljudi in institucij, ki so jo v preteklih letih spletli aktivisti NDG, prelomno. Poletje tistega leta je bilo namreč zaznamovano z dogajanjem v zvezi s procesom proti četverici. V zvezi s tem dogajanjem so potekali množični protesti pred stavbo vojaškega sodišča v Ljubljani ter več večjih demonstracij, ki se jih je udeležilo med deset in trideset tisoč ljudi. V zvezi s tem procesom je v civilnodružbeni sferi nastal Odbor za varstvo človekovih pravic, ki prevzel omrežje gibanj ter mladinske organizacije. Ta Odbor je deloval po načelu prostovoljnega včlanjevanja in celo evidentiranja kolektivnih in individualnih članov, ki jih je bilo na vrhuncu tega gibanja več kot sto tisoč.²⁵ Takrat se je pokazal resničen obseg civilnodružbenega gibanja, ki je nastajalo tudi pod vplivom NDG in v institucionalnem okviru slovenske mladinske organizacije. Gibanja so s tem sicer izgubila svoj potencial, saj so v novih okoliščinah v času, ko je bilo polje med družbo in politiko nekoliko bolj odprto, pobudo prevzeli novi akterji, predvsem novoustanovljene zveze, predhodnice takrat še nedovoljenih političnih strank.

Spomladi 1989 je vprašanje oporečništva še enkrat potovalo skozi institucije. Takrat je Predsedstvo SFRJ v dopolnilih k zakonu o vojaški obveznosti predlagalo, da bi verski oporečniki lahko služili dvojno dobo vojaškega roka v JLA že ob prvem prihodu v vojašnico in ne šele po prvi zaporni kazni. Slovenska mladinska organizacija je proti temu protestirala, a je bilo takšno dopolnilo vseeno sprejeto. To namreč ni bil niti minimum zahtev, ki so jih postavljali mirovniki, saj je večina oporečnikov zavračala tudi služenje znotraj vojske brez orožja, poleg tega je bila dvojna doba očiten ukrep, ki naj bi zmanjšal število oporečnikov, kar pa je bil po mnenju mirovnikov tudi že poseg v pravico do ugovora vesti. Ne glede na to pa je bil to vendarle uspeh mirovnega gibanja, saj je bila to prva »sistemska rešitev« (tako so jo imenovali mirovniki sami), ki je verske oporečnike dekriminalizirala. Kljub tej sistemski rešitvi pa še vedno o problemu ni želela niti razpravljati zvezna konferenca jugoslovanske mladine. Čeprav je ta rešitev dajala videz, da se bo odnos oblasti do te in podobnih pobud začel postopoma spreminjati, je del jugoslovanskih oblasti še vedno pobudo obravnaval kot element sovražnega delovanja z namenom razbijanja JLA. Marca 1989 je namreč Zvezni izvršni svet obravnaval širši sklop ugotovitev v zvezi z napadi na koncept splošne ljudske obrambe in zlasti na JLA in takrat celo ugotovil, daje »bistvo ideje o »civilnem« služenju vojaškega roka v glavnem

²⁵ Ali H. Žerdin: Generali brez kape: čas odbora za varstvo človekovih pravic. Ljubljana 1997.

usmerjeno v to, da se z ustvarjanjem opozicije v družbi ustvarja tudi ustrezna opozicija do armade, pri čemer bi se le ta praktično omejila na plačance in prostovoljce.«²⁶

Kasneje so mirovniki pobudo še naprej promovirali v širšem kontekstu zahtev po demilitarizaciji Slovenije, vendar do nadaljnjih sistemskih rešitev v jugoslovanskem državnem okviru ni prišlo.

Proces uveljavljanja pobude za priznanje ugovora vesti in civilne službe je bil najpomembnejši projekt ne le mirovnega gibanja, ampak NDG v Sloveniji nasploh – tako po vsebini kot tudi po strukturi dogajanja. S sodelovanjem mirovnikov v okrilju RK ZSMS in s postavljanjem delegatskih vprašanj je celoten projekt na konkretnem primeru preizkusil vse kanale delovanja samoupravnega in delegatskega političnega sistema kot pobuda, ki je nastala zunaj tega sistema in je uspela vanj prodreti kljub njegovemu odporu. Vloga ZSMS je bila v tem procesu ključnega pomena. Ne le da je skrbela, da je bilo delovanje mirovnikov legalno, omenjene kanale so aktivisti gibanj lahko uporabljali le s pomočjo ZSMS, saj je ta organizacija njihove pobude in predloge posredovala v sistem. Sama se je sicer zelo omejeno aktivirala v mirovniških in drugih vprašanjih in ni aktivno sodelovala pri konfrontacijah z drugimi DPO ali vojaškimi in zveznimi oblastmi, niti se ni posebej angažirala pri oblikovanju vsebin pobud. Zgodilo se je celo, da je delovna skupina za mirovna gibanja, ki je delovala v okviru vodstva ZSMS, od te iste mladinske organizacije terjala odgovore na svoje pobude na podoben način, kot jih je terjala od drugih DPO in oblasti.

***

Realen zgodovinski izkupiček naveze NDG–ZSMS je bil predvsem ta, da so določene vsebine, ki so bile bodisi že del politične in družbene kulture Zahodne Evrope, bodisi so si tudi tam šele poizkušale izboriti svoje mesto, postale del političnega in družbenega prostora tudi pri nas. Poleg vpliva na realno politiko slovenskega in v nekoliko bolj omejenem smislu tudi jugoslovanskega prostora je pomemben tudi vpliv, ki so ga NDG prek kanalov ZSMS imela na javno mnenje. Pri tem so imeli pomembno vlogo nekateri mediji, denimo Radio Študent, Tribuna, Katedra, predvsem pa revija Mladina. V začetku osemdesetih let je bil to še pretežno nezanimiv in slabo bran časopis, v drugi polovici osemdesetih let pa vedno bolj pomemben oblikovalec javnega mnenja.²⁷ Odpiral je nekatere za oblasti neprijetne teme in se v precejšnji meri utemeljil tudi kot glasilo novih družbenih gibanj na področju vsebin, ki jih je podprla tudi ZSMS. Gibanja so v navezi z ZSMS predstavljala predvsem teoretično osnovo idejnega sveta, ki je bil vsaj v začetku osemdesetih let slovenskemu socialističnemu

²⁶ ARS, AS 1589, šk. 2670/30, Informacija »Bistvo, vzroki in ocene napadov na koncepcijo splošne ljudske obrambe in zlasti na JLA«, Skupščina SFRJ, Zvezni izvršni svet, marec 1989.

²⁷ Vrednote v prehodu I.: slovensko javno mnenje 1968–1990. Ljubljana 1997.

okolju tuj. A maloštevilnost pripadnikov in aktivistov gibanj bi gibanja sama po sebi opredelila kot marginalna, če se v zgodbo ne bi vključila slovenska mladinska organizacija, ki je s svojo mrežo različnih organizacijskih ravneh predstavljala osnovo za širjenje idejnega sveta gibanj. Tako je formalna in neformalna zveza med gibanji in mladinsko organizacijo v območju socialističnega sveta iz zgodovinske perspektive postala značilnost slovenskega prostora in njegovega prehoda iz enopartijskega v večstrankarski sistem s pomembnimi vplivi na kasnejši tranzicijski čas.

NEW SOCIAL MOVEMENTS IN THE CONTEXT OF THE SOCIALIST YOUTH LEAGUE OF SLOVENIA

SUMMARY

In the end of the 1970s, certain changes started emerging in the Socialist Youth League of Slovenia (ZSMS) in regard to the attitude to the political system and the place of this youth organisation within it. Above all, the youth functionaries wanted more autonomy, in terms of contents, in relation to other social-political organisations. Formally ZSMS may have »covered« the young generation and transferred the interests forming within this generation into the political system, providing other social-political organisations with experienced and proven cadre. However, informally ZSMS operated as a transmitter in terms of other social-political organisations and the political system, meaning that it took the contents, forming in other parts of the political system, as its own and then upgraded them with youth details.

At this time punk appeared in Slovenia. With its attributes, for that time explicitly characteristic of subcultures, especially in terms of fashion, hairstyles, behaviour, vocabulary and, above all, music (sound as well as lyrics), punk, to a certain degree, aroused general indignation, and it also provoked a response from the authorities, which rejected it as non-socialist and as a phenomenon foreign to a self-management society. The story of punk and its (unintentional) links with the political system is needed in order to understand the subsequent relations between new social movements and ZSMS. Namely, when it came to the question of whether to reject punk or integrate it in the context of the youth interest pluralism, ZSMS decided to defend punk, and at the next stage it also decided to provide the conditions for punk culture production. Such a decision was also in the context of rejecting the role of this youth organisation as a transmitter and represented the introduction of relations with new social movements.

New social movements (pacifistic, ecologic, spiritual and certain others) introduced the contents of similar Western movements into the Slovenian space. Because of this and also because their initiatives were not created within the existent political system, these movements were a bit suspicious, and especially

unable to ensure the formal space for the assertion of their viewpoints. Because certain topics also touched upon the untouchable parts of the system (for example, the army), they were often on the brink of criminal persecution or even over the brink. Therefore the movements needed two things: protection within the political system and conditions for their activities. Both were provided by ZSMS, which all through the 1980s gradually integrated certain contents, which these movements represented, into its theoretical context, while at the same time formally protecting these movements from the authorities. The relationship between the movements and the youth organisation was multifaceted. The question posed by the contemporaries was who needed whom more: the movements the youth organisation or vice versa. While ZSMS in fact ensured a legitimate position within the system for the movements, the movements provided the youth organisation with contemporary contents and expert background in regard to certain issues, which ZSMS knew how to take advantage of when establishing its public reputation. The final unravelling of the relationship between the movements and ZSMS was prevented by the changes in the years 1988 and 1989. At that time, ZSMS based the substance of its transformation into a political party almost entirely on the contents provided by these movements, while the movements lost their importance and momentum at the onset of a new movement, related to the Trial of the Four and the new political situation in Slovenia. We could even state that at that time the movements exhausted their historical moment.

Gregor Tomc*

*Subkulturi hipijev in pankerjev.
Primer Slovenije v sedemdesetih in osemdesetih letih*

Uvod

Mladost je faza v življenju človeka, ko se mladi ljudje pripravljajo na prevzem vlog v svetu odraslih. V modernih družbah je postala ta priprava tako kompleksna in dolgotrajna, da so se razvili institucionaliziran in obvezen sistem šolanja (neprimerljiv s tradicionalnimi družbami) in prepoznavne vrstniške skupnosti mladih (prav tako pomembnejše za oblikovanje identitete mladih kot kadar koli prej v preteklosti). Generacije mladih so v 20. stoletju oblikovale prepoznavne življenjske svetove. V ZDA se je po drugi svetovni vojni oblikoval pojem »teenager«, najstnik, ki je označeval kulturno drugačnega mladostnika. Družboslovci so to kulturno drugačnost prepoznali in na ravni teorije namesto o odklonskosti/deviantnosti mladih (odstopanje od prevladujočih norm skupnosti) vse bolj govorili o subkulturah mladih (odstopanju po vrednotah, življenjskem stilu, ustvarjalnosti, videzu itd.). Mladost se je razlagalo kot čas eksperimentiranja z vlogami, kot igranje, kot pripravo na prevzem vlog v odraslem svetu. Čim bolj so postajale moderne skupnosti kompleksne, tem bolj se je mladost podaljševala, tako da danes ni omejena le na obdobje med petnajstim in petindvajsetim letom, ampak so lahko mladi ljudje tudi še po tridesetem letu starosti. Po drugi svetovni vojni so se v zahodnih demokratičnih družbah pojavljale številne mladinske subkulture (v Veliki Britaniji tediji, modi, rokerji, skini, glitterji in pankerji, če se omejim samo na tiste, ki so bili v središču pozornosti kulturologov iz Birminghama), ki so bile največkrat, ne pa nujno, povezane z rok glasbo.

Mladinske subkulture pa so se pojavile tudi v slovenskem socializmu v kontekstu druge Jugoslavije. Ogleдали si bomo dve subkulturi mladih v šestdesetih in sedemdesetih letih v Sloveniji – hipije in pankerje.

---

* Dr., izredni prof., Fakulteta za družbene vede Univerze v Ljubljani, Oddelek za kulturologijo, Kardeljeva ploščad 5, SI-1000 Ljubljana; e-naslov: gregor.tomc@fdv.uni-lj.si

Mladinske subkulture v avtoritarnih in totalitarnih državah

Mladinske subkulture potrebujejo za nastanek in razvoj relativno strpno družbeno klimo, v kateri se razlike v doživljanju sveta (okusi, vrednote in mišljenja) ne razlagajo avtomatično kot odklonskost. Ali kot bi dejal Hebdige: kjer se simbolna grožnja simbolnemu redu ne interpretira kot dejanska grožnja dejanskemu redu.¹

V totalitarnih državah 20. stoletja potrebne strpnosti za nastanek avtonomnih mladinskih gibanj ni bilo. Ilustrativen je primer swing subkulture v nacistični Nemčiji (na primer v Hamburgu v tridesetih letih). Bila je maloštevilna, kratkega daha in kmalu prepovedana, ker so jo številni nacisti doživljali kot dejansko grožnjo politični oblasti. »Kar se začne z Dukom Ellingtonom, se konča z atentatom na firerja«, je bil slogan v tedanji Nemčiji. Nekaj podobnega je veljalo tudi za Sovjetsko zvezo in socialistične države Vzhodne Evrope po drugi svetovni vojni: vse do sredine osemdesetih let prejšnjega stoletja v njih mladinskih subkultur tako rekoč ni bilo. Na stalinističnem posterju v Sovjetski zvezi med obema svetovnima vojnama je pisalo »Danes igra džez, jutri bo izdal domovino!«.

Druga Jugoslavija je bila socialistična država, vendar od šestdesetih let prejšnjega stoletja v marsičem specifična v primerjavi z drugimi vzhodnoevropskimi državami. Zakaj je bilo to možno? V čem je bila druga Jugoslavija drugačna od drugih socialističnih držav? Navedimo nekaj dejavnikov, ki so vplivali na jugoslovansko samosvojest.

Po sporu s Stalinovo Sovjetsko zvezo leta 1948 je bila Jugoslavija ekskomunicirana iz skupnosti drugih socialističnih držav in se je bila prisiljena odpirati na Zahod (najprej gospodarsko, kasneje tudi kulturno in politično).

Po sporu je komunistična partija potrebovala novo obliko ideološke legitimnosti, ki jo je našla v ideologiji mladega Marxa, v samoupravljanju. Partijski funkcionarji so se po novem na načelni ravni sklicevali na potrebo po večji vlogi ljudi (delavcev, uradnikov, občanov) v odločanju o stvareh javnega pomena. Posredno je komunistična partija sicer še vedno odločala o vsem, vendar pa je fasada samoupravljanja imela tudi številne nenameravane demokratične posledice, saj je samoupravljanje rahljalo neposreden nadzor partije nad javnim življenjem.

Zaradi gospodarskih težav, ki so jih izzvale Stalinova gospodarska blokada in socialistične gospodarske reforme v sami Jugoslaviji, je prišlo do odpiranja na Zahod. To je med drugim pomenilo odpiranje mej zaradi rastočega števila nezaposlenih delavcev, ki so iskali v Zahodni Evropi zaposlitev (tako imenovani gastarbajterji oz. gostujoči delavci, kot se je ta pojav imenoval z evfemizmom). Vendar je v praksi lahko v tujino potoval tudi kdor koli drug. Pretok

---

¹ Dick Hebdige: *Potkultura: značenje stila*. Beograd 1980, str. 128.

ljudi, idej in dobrin je tako postal pomembno večji kot v drugih socialističnih državah.

Pri iskanju odgovora na gospodarsko krizo je tudi v sami partijski eliti prihajalo do različnih odgovorov. Eni so vztrajali na dogmatičnih načelih komunizma, drugi so zagovarjali bolj liberalne ideje. V šestdesetih letih je postala vplivnejša struja »liberalcev«. Ti so dovoljevali vsako javno izražanje drugačnosti, ki ni pod vprašaj postavljalo monopola komunistične partije na oblast.

Šestdeseta leta so bila tudi čas rastočega potrošništva. Kupovanje potrošniških dobrin – od televizorjev in gramofonov do pralnih strojev in avtomobilov (še posebno priljubljen je bil »fičo«) – je postalo pomemben statusni simbol vedno večjega števila ljudi. Vse bolj samoumevno se je razvoj socializma izenačevalo z rastjo materialnega standarda prebivalstva, medtem ko se je tradicionalne socialistične vrednote omenjalo le še ob državnih praznikih.

Sprostilo se je tudi kulturno življenje v državi. Socialistični realizem oziroma dajanje prednosti oblikam delavske kulture in kulture držav Vzhodne Evrope je bila uradna kulturna politika le v prvih letih po drugi svetovni vojni. Od petdesetih let dalje je popularna kultura postala sprejemljiva, če je le pozitivno vplivala na razpoloženje delovnega človeka. Partija je po novem odklanjala le njene »nezdrave« izrastke, kot se je izrazil tedaj eden vodilnih slovenskih komunistov Miha Marinko.² Tako je džez postal legitimen na začetku šestdesetih let, država pa je podpirala razvoj slovenske popevke, fuzije nemškega šlagerja in sving glasbe. Oblasti so organizirale in financirale popevkarski festival, omogočale snemanja v državnih studiih ter predvajale skladbe na državnem radiu in televiziji (zasebnih postaj seveda ni bilo). Na državno nadzoranem trgu popularne glasbe so se pojavile številne pevske zvezde (Marjana Deržaj, Majda Sepe, Stane Mancini itd.). Država pa je vlagala tudi v razvoj domače filmske industrije in v televizijsko kulturo, v kinih je bilo na sporedu vse več filmov zahodne produkcije itd.

Mladi, ki so vstopali v življenje v šestdesetih letih, so prek množičnih medijev prihajali v stik s popularno kulturno produkcijo, na radiu so poslušali pop (zahodnega sicer redko, za to je bilo treba vključiti na Radio Luxemburg), v šolah so se učili angleščino, lahko so potovali v tujino in tam spoznavali tuje mladinske življenjske stile (kupovali plošče, hodili na koncerte, kupovali imidž itd.). Njihovo početje je sicer lahko naletelo na neodobravanje odraslih (predvsem so odrasle motili dolgi lasje), vendar pa so bili pritiski omejeni na raven civilne družbe (mladostnike bi pogosto šikanirali v javnosti, v šoli ali doma), vendar pa preganjanje »dekadentne buržoazne kulture« (kot so rok označevali bolj konservativno nastrojeni partijski kadri, pa tudi bolj nestrpni predstavniki civilne družbe) ni bilo več stvar uradne državne politike. Komunistična partija do roka v šestdesetih letih ni imela več svojega uradnega stališča. Nastajalo je veliko rok skupin, ki so preigravale hite takrat popularnih skupin (predvsem

² Gregor Tomc: *Druga Slovenija*. Ljubljana 1989 (dalje Tomc, *Druga Slovenija*), str. 83–84.

bitniške skupine iz Velike Britanije, kot so bile The Beatles, The Rolling Stones ali The Kinks, a tudi izvajalce iz Amerike, kot so bili Bob Dylan, The Beach Boys ali The Monkees). Med seboj so celo tekmovali – na prireditvah, ki so se imenovale kitariade –, čigava priredba (cover verzija) je najboljša. Verjetno najbolj znana slovenska rok skupina tistega časa so bili Kameleoni, ki so na vrhuncu popularnosti napolnili celo Halo Tivoli. Množica posnemovalcev in poslušalcev roka je ustvarila ozadje roka, zaradi katerega je ta postal samoumeven del življenja velikega števila mladih v Sloveniji v šestdesetih letih.

To je bil družbeni kontekst, recimo mu avtoritarnega, ne pa več totalitarnega socializma (avtoritarnega v tem smislu, da partijska oblast ni več indoktrinirala v vrednotah socializma in pričakovala, da državljani v socializmu verjamejo, ampak je veliko bolj skromno pričakovala le, da sprejemajo monopol partije na politično oblast). V tem kontekstu se tudi avtonomno mladinsko druženje ni več avtomatično razlagalo kot grožnja politični oblasti. Ta relativno strpna klima je bila prvi dejavnik, brez katerega kasnejše mladinske subkulture ne bi bile mogoče.

Anglo-ameriška subkultura

Drugi dejavnik je bila anglo-ameriška subkultura hipijevstva, verjetno prva mladinska subkultura roka, ki je izvirala iz srednjega razreda. Hipijevstvo je nastalo v specifičnih pogojih ameriške družbe sredi šestdesetih let.

To je bilo obdobje ekonomske stabilnosti in rasti, ko so imeli mnogi ljudje občutek, da so ekonomski problemi enkrat za vselej rešeni. Nekateri pripadniki srednjih razredov so postali prepričani, da bosta dolgočasno rutino vsakdanjega življenja kmalu izpodrinila ustvarjalnost in eksperimentiranje kot način vsakdanjega življenja.

Mnogi so tudi trdili, da so velike politične zgodbe končane (na primer Daniel Bell in njegova teorija konca ideologij). Tako se je izoblikoval ideološko izprazen prostor, v katerega je lahko vstopila politična ustvarjalnost študentskega gibanja.

Vojna v Vietnamu je radikalizirala številne mlade ljudi (predvsem zaradi strahu pred vpoklicem v vojsko) in jih združila proti skupnemu sovražniku, vladajoči politiki.

Permisivna vzgoja po drugi svetovni vojni (zagovarjali so jo psihologi kot Benjamin Spock) je v Ameriki ustvarila mlado generacijo, ki se ni bala avtoritete odraslih. Na drugi strani pa v modernih industrijskih družbah tudi generacija odraslih ni imela več jasne predstave o tem, kaj sploh je pravilna vzgoja. Starši so postajali do številnih tradicionalnih vrednot, povezanih s cerkveno ideologijo in ruralnim načinom življenja, vse bolj skeptični, ustreznih zamenjav za njih pa v modernih družbah ni. To je pomenilo, da v odnosu do mladih niso več uživali vnaprejšnje avtoritete, zaradi česar je postal odnos med odraslimi in mladimi bolj nepredvidljiv in konflikten.

Odnos do uživanja drog je bil dokaj strpen, zavest o možnih negativnih posledicah pa manj prisotna. Pojavila se je tudi nova droga (LSD), ki so jo nekateri javno promovirali kot odgovor na družbene probleme časa (Timothy Leary je širil zavest o LSD s takrat razvpitim sloganom »Vključi se, nastavi na valovno dolžino in odštekaj«). Uživanje mamil je postalo pomemben način izražanja drugačnosti za pripadnike nove subkulture hipijev.

V teh razmerah so se pojavili mladi ustvarjalci, ki so te pogoje dominantne skupnosti doživljali iz perspektive mladih, kot nekakšen *Zeitgeist* mlade generacije. To doživljanje prostora in časa, približno od srede šestdesetih do srede sedemdesetih let, so doživljali kot specifično mladinsko občutenje sveta. Med njimi so bili glasbeniki (npr. Bob Dylan, Beatles, Doors, Jefferson Airplane, Grateful Dead itd.), likovni ustvarjalci (npr. Robert Crumbs s svojim *Fritz the Cat*), modni trendeseterji (ki so oblikovali živopisni brikolaž oblačil), inovatorji življenjskega stila (člani komun, nomadski popotniki, učenci orientalskih ideologij, predvsem budizma) itd. Njihovo delovanje so posredovali množični mediji (tiskani mediji, televizija, nosilci zvoka, množični koncerti itd.). Na ta način je hipijevstvo postalo javen virtualen pojav, zamrznjena reprezentacija hipijevstva v času, do katere je lahko vzpostavil odnos na daljavo vsak pripadnik mlade generacije, ki mu je bilo blizu občutenje sveta, ki ga je lahko zaznaval v teh sporočilih. Ponotranjil je nekatere ključne vrednote virtualnega hipijevstva, jih s tem naredil za temelj svojega vrednotenja sveta, jih prepoznaval pri drugih in deloval skladno z njimi. Tako se je postopno oblikovala mladinska subkultura hipijev, skupnost mladih, ki je na podoben način občutila dominantni svet in ga posledično tudi podobno vrednotila in o njem oblikovala podobna mnenja. Nekatere idealno tipske orientacije hipijev so bile:

- hedonizem (svobodna ljubezen),
- individualizem (počni svojo lastno stvar),
- disociacija od dominantnega sveta (freaking out, preseganje vsakdanjega življenja),
- eksotični misticizem (širjenje zavesti s pomočjo nezahodnih religijskih praks in z uživanjem drog, kot je LSD),
- hiliazem (optimistična vera v rojstvo novega sveta v dobi vodnarja) itd.

Sprejem hipijevstva v Sloveniji

Zaradi relativno strpnega odnosa avtoritarnih socialističnih oblasti (odprte meje, ki so omogočale potovanja na Zahod, množični mediji, ki so poročali o mladinskih subkulturnih inovacijah javno in dokaj naklonjeno) in zaradi dviga materialnega standarda, ki je omogočal potrošništvo mladih v prostem času, je bil odziv na anglo-ameriško hipijevstvo v Sloveniji množičen. Tedenska *Tribuna*, popularen časopis tistega časa, je leta 1970 poročala, da je bilo samo v Ljubljani več kot 5000 hipijev. Ocena je verjetno nekoliko pretirana, a vsekakor kaže na številčno pomembnost scene. Organizirali so se množični koncerti (na

primer »hippy show« v Hali Tivoli, kjer so na odru, okrašenem s plastičnimi rožami, nastopale rok skupine; Boom Pop festival v isti dvorani). Nastajale so tudi manjše hipijevske komune.³

V takšnih okoliščinah so se v zgodnjih sedemdesetih letih pri nas pojavili tudi avtentični hipijevski ustvarjalci:

- glasbeniki (npr. kantavtorja Tomaž Pengov in Marko Breclj ter progresivna rok skupina Buldožer),
- underground strip umetnik Kostja Gatnik (ki je oblikoval tudi študentski časopis Tribuna),
- pesnik Chubby (samozvani poet lavreat lumpenproletarske kulturne revolucije)
- in ustvarjalci gledaliških hepeningov (Pupilija Ferkeverk).

Najizrazitejša je bila glasbena scena. Predvsem pod vplivom Boba Dylana je bila tudi pri nas zelo močna kantavtorska scena.

Tomaž Pengov je začel nastopati kot kantavtor konec šestdesetih let, ko je preigraval pesmi Dylana in Donovana. Postopno je začel pisati lastne romantično intimistične pesmi po zgledu na Leonarda Cohena in Donovana. LP-ploščo *Odpotovanja* je izdal leta 1973 (velja za prvo slovensko »rok« ploščo). Posneta je bila na Radiu Študent in pri Pengovu doma (v kopalnici, zaradi dobrega eha, tako da je sedel na straniščni školjki, če naj verjamemo tej urbani legendi). Značilna je pesem *Cesta* s hipijevsko temo nemirnega popotništva:⁴

*cesta zavetje nemirnih ljudi / izginja in skozi stopinje drsi / ko odhaja in
glasna obzorja rodi / tihe roke nešteti ur pijejo svet neznan / prav tam / na
cesti med klasjem hitečih ljudi / in živijo brezčasne trenutke glasov/ ko letijo po
stezah stoletnih sledi / sončna zarja je njihova sreča ko sence budi / in ujeti so
vanje ko cesta prižge jim luči / in pogrne s tiho temo jim klopi zidove parke in
stebre dreves / da zaspijo v sanje razbitih noči / večni tujci polnih naročij
prijateljstva / prav tam / na cesti zagrnjeni s plaščem dežja / brez odhodov ker
so povsod doma / na cesti prebodeni z mečem sonca / morda iščejo več kot
posmeha zaklenjenih glav / morda iščejo tujo besedo odprtih oči / polne dneve
svobodnih trenutkov nemirnih poti / ko visijo med kupi sprhnelih smeti / in
drviyo od mesta do mesta brez sna / in izgubijo na tisoče srečanj vse dni.*

Verjetno ustvarjalno najpomembnejši predstavnik kantavtorske scene je bil Marko Breclj, ki je leta 1974 izdal LP *Cocktail*. Pesmi odražajo avtorjevo bohemstvo, odštekanost in družbeno kritičnost. Poseben pečat dajejo skladbam nekoliko šansonjerski aranžmaji Bojana Adamiča. Pesem *Rdeči bar* govori o problemu samomorilnosti v slovenskem socializmu:⁵

³ Tomc, *Druga Slovenija*, str. 119.

⁴ Tomaž Pengov: *Odpotovanja*. ŠKUC, Ljubljana 1974.

⁵ Marko Breclj: *Cocktail*. ZKP, Ljubljana 1974.

V rdečem baru v sobi rdeči / S kroglo v glavi z dušo v sreči / Slišali so strel in videli obraz v krvi / Škoda bil je mlad ta je to sezono prvi / Prvi tak škandal ki spravlja nas / In ta naš bar ob dober glas / V rdečem baru v sobi rdeči / S kroglo v glavi z dušo v sreči / Skrijte ta obraz / Dve gospe sta omedleli / Skrijte v prt nasmeš / Madež rdeč čez madež beli / Škoda bil je svež ta je to sezono prvi / Lani pa na vrvi trije so končali / Tak škandal ki spravlja nas / In ta naš bar ob dober glas / Škoda bil je lep / Lahko bi bil pri njej tako pa / Fej umivajo ga stare babe / Obleden v praznje gre / Odhaja v kraj pozabe / Na na na na ... / V rdečem baru v sobi rdeči / Plešemo spet z dušo v sreči / Skrijte mi obraz / Gospa v kožo mehko / Čuden oster mraz / Toje bil moj prvi prvi moj mrlič / Ki spravlja nas / In ta naš bar ob dober glas.

Najizrazitejši glasbeni predstavnik slovenske hipijevske scene pa je bila nedvomno skupina Buldožer, idealno tipski progresivni rok bend tistega časa, ki se je odločil, da bo zaradi kulturne hegemonije Srbov in Hrvatov v drugi Jugoslaviji deloval v srbohrvaščini.⁶

»Leta 1975 je skupina dolgolasih, bradatih hipijev stopila na oder popevkarškega festivala in odigrala svojo različico velikega hita v Sloveniji tisto leto, pesem Dan ljubezni, ki so jo preimenovali v Dan bolezn. Pevec Marko Breclj je prišel na oder v invalidskem vozičku, prijatelji benda, ki so se pretvarjali, da so na ta ali oni način hendikepirani, pa so prepevali refren in fušali. Kitarist Boris Bele je hodil po odru in ustrelil (s slepimi naboji seveda) vsakogar, ki mu ni bil všeč. Ko je eden od pevcev refrena v »paniki« zbežal, je Bele streljal za njim in po nesreči »ubil« enega od poslušalcev. Spodobno se je opravičil in nato ustrelil bežečega, tik preden mu je uspelo pobegniti iz dvorane. Tovrstnen rok teater je postal zaščitni znak skupine. Postal so znani kot »jugoslovanski odgovor na Franka Zappo in The Mothers of Invention«. Zaradi svoje ekscentričnosti pa so imeli ves čas tudi težave. Posnetka »Dan bolezn« ni televizija nikoli predvajala. Srbska založba RTB, ki je izdala njihovo prvo ploščo *Pljuni istini u oči* (peli so v srbohrvaščini) ni hotela izdati ponatisa plošče, potem ko je v mesecu dni prodala 13.000 izvodov; njihove druge plošče *Zabranjeno plakatiranje* pa po daljšem obotavljanju sploh niso hoteli izdati in si je bend poiskal novo založbo v Sloveniji, Helidon). Tudi z organizacijo koncertov so imeli včasih težave (na primer v Hali Tivoli zaradi preveč ideološko zagretilih predstavnikov ljubljanske podružnice Zveze Socialistične Mladine Slovenije ali ZSMS)«.

Njihova prva plošča se je imenovala *Pljuni istini u oči*, namenjena pa je bila (kot piše na ovitku) »vsem daltonistom, biciklistom, rock kitaristom, otrokom in vojakom, hudim bolnikom, profesorjem in grobarjem, striptizetam, psihopatam,

⁶ Gregor Tomc: *We Will Rock YU : Popular Music in the Second Yugoslavia*. V: *Impossible Histories. Historical Avant-gardes, Neo-avant-gardes, and Post-avant-gardes in Yugoslavia*, 1918–1991. Cambridge, London 2003, str. 451–452.

kondukterjem in mornarjem«. Značilna pesem iz njihovega prvega albuma je *Život to je feferon*, posmehljiva ljubezenska pesem:⁷

O, o, o / Život, što je to / To je feferon: / Crven ili žut, kratak ali ljut. / O, o, o / Sreča što je to / To je ona stvar / Zbog koje srce kuca / To je ona stvar / Zbog koje dugme puca. / O, o, o / Ljubav što je to / To je ona stvar / Zbog koje pjeva Čobi / To je ona stvar / Zbog koje plače Gaby. / O, o, o / Tramvaj što je to / To je ona stvar / Što može da te zgazi / Pa kad prelaziš, pazi / Pazi draga, nemoj da me predješ. / Ja sam gori od tramvaja / Ljuči sam od ljutog zmaja / Brži sam od zvuka / Gladnji od vuka / Žednji od vode / Pusti ga da ode / Pusti ga da čeka / Nek' čeka do vijeka / Pusti ga da vene / Budi tu kraj mene djevojčice mala / Ti nisi znala / Da život nije šala / Jer, život je feferon

Kostja Gatnik je slikar po profesiji, ki je svoje stripe za odrasle izdajal v študentskem časopisu Tribuna, pri katerem je bil tudi likovni urednik. Vizualna podoba Tribune je bila za tisti čas povsem nekonvencionalna, značilen primer hipijevskega dizajna. Leta 1977 je Gatnik pri ŠKUC-u izdal zbirko svojih stripov *Magna Purga*.⁸

Vojin Kovač - Chubby je bil samozvani poet lavreat kulturne revolucije, ki je postal javno razvpit potem, ko je v Tribuni leta 1968 objavil Manifest kulturne revolucije, v katerem je pozival vse zatirane ljudi, da se uprejo in porazijo »buržoazno proletarsko revolucijo«. Priljubljena tarča posmeha v njegovih pesmih so bili srednji razredi in njihova na novo odkrita strast za potrošništvo (verz iz ene njegovih pesmi je: »ideali so cenejši v Trstu«; Trst je bil takrat nakupovalna meka številnih Slovencev). Napadi na malomeščansko potrošništvo iz pozicije avtentičnega izročila proletarske revolucije je bilo takrat nasploh zelo priljubljeno opravilo med levimi intelektualci. Chubby je bil znan po svojem bohemskega načina obnašanja – sredi dneva bi se na primer sprehajal po središču Ljubljane, oblečen v pidžamo in z budilko v roki.

Značilna pesem iz njegove posthumne zbirke pesmi je bila leta 1966 napisana »Sovražim«:⁹

Ljudi brez hrbtenice / Geografski atlas / Ženitovanjske ponudbe / Kavbojske filme / Umazane lase / Odprta vrata / Vas / Vaš odnos do nas / Vaše pleše / Vašo primitivnost / Vaše pridige / Vaše idole / Vaš standard / Vašo moralno / Vašo vzgojo / Vaše probleme / Vaše kurbe / Vaše plese / Paradižnikovo omako / In trio Slak.

Pupilija Ferkeverk je bila skupina mladih umetnikov, ki so hoteli hipijevski hepening prevesti v gledališče. Leta 1969 so prepričali direktorja javnega

⁷ Buldožer: Pljuni istini u oči. PG3, Beograd 1975.

⁸ Kostja Gatnik: Magna Purga – danes in nikdar več. Ljubljana 1977.

⁹ Vojin Kovič – Chubby: Chubby Was Here. Koper 1987, str. 8.

zavoda Festival Ljubljana, da jim je omogočil predstavo v Križankah. Njihova predstava »Pupilija, papa Pupilo in mali Pupilčki« je bila po pričakovanju polna golote in simulirane spolnosti, a občinstvo je najbolj pretreslo to, da so na odru zaklali živo kuro. Nekateri gledalci so to celo interpretirali kot ritualni umor kulture. Znani gledališki kritik Jože Snoj je zapisal v osrednjem slovenskem dnevniku: »K Hudiču z vami, člani ad hoc igralske skupine Pupilija Ferkeverk, da bi vas nikoli ne srečal: zelene preobjedence, mladostniško vsevedne naduteže, skrunilce kruha, ljubezni in domovine, perverzneže, degenerirance, sadiste ...«¹⁰ Pa še nekoliko manj čustveno, a zato nič manj odklonilno mnenje Dragan Marušiča: »Brezupno in komično bi bilo se veseliti, da smo prišli do take svobode, ko lahko vsakdo izraža kar mu pride na misel.«¹¹

Po zgražanju nad premierno uprizoritvijo se je direktor Festivala Ljubljana prestrašil in preudarno sklenil, da predstava morda vendarle ni primerna za samoupravni socializem v Sloveniji. Vse nadaljnje predstave so bile prepovedane. Pupilija Ferkeverk se je odločila, da gre na jugoslovansko turnejo, in imela nekaj uspešnih in odmevnih nastopov. Ko pa so se vrnili, niso dobili podpore ministrstva za kulturo za novo predstavo. Ali še bolj natančno – podporo bi dobili šele po tem, ko bi predstavniki ministrstva ocenili, ali je predstava primerna. Ustvarjalci Pupilije Ferkeverk so se zaradi tega razšli, njeni nekdanji člani pa so postali dejavni v dveh drugih paradržavnih gledališčih tistega časa, v gledališčih Glej in Pekarna.

Relativno strpna klima in internalizacija hipijevske subkulture v pomembnem segmentu mladih sta bila pomembna, ne pa še zadostna prva pogoja za nastanek mladinske subkulture. Da je do tega prišlo, je bil potreben še tretji ključni input, relativno avtonomne institucije civilne družbe, ki so zasebno mladinsko delovanje lahko prevedle v javen dogodek.

V Sloveniji v šestdesetih in sedemdesetih letih ni bilo organizacij na ravni civilne družbe, ki bi bile avtonomne v odnosu do organizacije komunistov. A čeprav so bili v vseh organizacijah predstavniki partije, ki so skrbeli za transmisijo partijske politike, sta odpiranje države na Zahod in ideologija samoupravljanja partijski vpliv v njih zmanjšala. Ta je bil le še posreden, odvisen od interpretacije partijske politike v samem vodstvu kulturne organizacije. In ker komunistična partija ni imela več manifestne politične orientacije na področju kulture, je to pomenilo, da se je vsebinsko odločanje dokaj nenadzorovano razpršilo na nižje ravni organiziranosti, tudi med nepartijske ljudi. V sferi kulture je to pomenilo dokaj avtonomno, od vsakdanje vladajoče politike ločeno odločanje. Predstavniki partije in drugi odločevalci v kulturnih in medijskih organizacijah so v odsotnosti jasnih in zavezujočih kriterijev z vrha lahko na

¹⁰ Jože Snoj: Zavestni ali nezavestni rablji. V: Delo, 31. 10. 1969, str. 8. http://www.si/sl/produkcije/scenska/pupilija_papa_pupilo_papupilicki_rekonstrukcija/184/kritike_1969.ht

¹¹ Dragan Marušič: Kdo je ubil Pupilijo Ferkeverk. V: Katedra, 2. 12. 1969. http://www.si/sl/produkcije/scenska/pupilija_papa_pupilo_pa-pupilicki_rekonstrukcija/184/kritike_1969.ht

lastno pest odločali o tem, kaj je še primerno in kaj ne več. To je veljalo tudi za množično kulturo.

Za snemanje plošče je na primer rok skupina potrebovala pogodbo z državno založbo. Brez tega sploh ni bilo mogoče snemati v državnem studiu (zasebnih založb in studiev vse do konca osemdesetih let v Sloveniji ni bilo). Vendar pa so te založbe služile na trgu in so bile zainteresirane, da pod svoje okrilje zvbijo priljubljene rok skupine. Tako je skupina Buldožer na primer podpisala s srbsko založbo RTB (za slovenske založbe je bila sprva še preveč provokativna) in tam posnela svojo prvo ploščo Pljuni istini u oči.

Drug primer sodelovanja z državnimi organizacijami je Pupilija Ferkeverk, ki je začela kot hipijevski hepening, nato pa jo je direktor Festivala Ljubljana povabil na osrednji gledališki oder. Direktor festivala se je po burnih kritičnih odzivih po premieri ustrašil in sklenil, da je predstava za samoupravni socializem, še bolj pa za njegovo nadaljnjo kariero, neprimerna. Skupini je sicer odklonil nadaljnje gostoljubje v Festivalu Ljubljana, vendar je šla lahko Pupilija Ferkeverk na gostovanje po številnih drugih gledaliških odrih po Jugoslaviji, kasneje pa so njeni ustvarjalci delovali naprej v dveh drugih gledališčih.

Še pomembnejše pa so bile organizacije, ki so nastajale pod okriljem mladinske organizacije. Tudi mladinska organizacija je bila transmisija komunistične partije, a tudi uradna mladina se je v veliki meri osvobodila neposrednega nadzora partije. Tako je študentska mladina v Ljubljani že v šestdesetih letih dobila svojo študentsko radijsko postajo, Radio Študent, ki je predvajala predvsem rok glasbo in promoviral mladinske življenjske stile. Študenti so imeli tudi Študentski kulturni center ali ŠKUC, organizacijo, ki je organizirala prireditve študentske kulture. Pomembna je bila tudi Tribuna, glasilo ljubljanskih študentov, ki je prav tako promoviralo ideje študentskega gibanja in hipijevstva (in bilo na primer dejavno pri zasedbi Filozofske fakultete maja 1971). Mladina pa je bila tedensko glasilo mladinske organizacije in je sicer nekoliko bolj plašno, a vseeno, spremljala mladinsko življenje. Tako je, denimo, Tomaž Pengov posnel svojo prvo ploščo na Radiu Študent in doma (v kopalnici), izšla pa je pri ŠKUC-u (verjetno je bila to prva »neodvisna« izdaja nosilca zvoka v Jugoslaviji). Kostja Gatnik je bil likovni urednik Tribune, kjer je objavljaj tudi svoje stripe. Ti so kasneje v knjižni obliki izšli pri ŠKUC-u. Mladinska organizacija je bila pomembna tudi pri organizaciji rok koncertov (čeprav so jih včasih, kot smo videli na primeru Buldožerjev, tudi onemogočali).

Brez teh organizacij na ravni civilne družbe se slovensko hipijevstvo nikoli ne bi prebilo iz zasebne v javno sfero. S pomočjo družabnih dogodkov (kot so koncerti, hepeningi, plesi itd.) in artefaktov množične kulture (kot so nosilci zvoka, stripi, radijske oddaje, časopisi itd.) se je oblikovalo hipijevstvo kot v prostoru in času relativno trajen javen virtualen pojav, do katerega so lahko mladi ljudje vzpostavljali odnos na daljavo. Hipijevsko identiteto so na eni strani ponotranjili, jo prepoznavali pri drugih in glede na to potem delovali. Nastala je hipijevska subkultura – množica mladih ljudi z dolgimi lasmi, v

pisanih oblačilih, ki so potovali po svetu, poslušali progresivne rok skupine, se radi drogirali (največ sicer z alkoholom, nekaj s travo, manj pa s težjimi drogami, ki so bile v avtoritarnemu socializmu teže dostopne) in se iz perspektive generacije odraslih nasploh nemogoče obnašali.

Pankerji

Punk se je v Sloveniji pojavil v nekoliko drugačnem kontekstu dominantne skupnosti. Če je hipijevstvo nastalo v času »liberalne« vladavine Staneta Kavčiča (recimo temu socializem s človeškim obrazom), se je punk pojavil konec sedemdesetih let, v času bolj avtoritarne vladavine Franceta Popita (recimo temu socializem s krepelcem v kosmati roki). Poleg tega je bilo to tudi obdobje ekonomske recesije, tako v svetu kot v Jugoslaviji. V državi so se začela pojavljati nova nacionalistična trenja (najprej srbsko-albanska trenja, kasneje tudi slovensko-srbska). Umrli so pomembni komunistični voditelji (Kardelj, Tito), ki so za fasado samoupravljanja neformalno sprejemali vse pomembne odločitve. Ko je po njihovi smrti ostala le še fasada političnega sistema, se je politična kriza še zaostila. To obdobje so analitiki kasneje označevali kot »svinčena leta«, čas avtoritarnosti, krize in postopnih procesov dezintegracije skupne države, predvsem pa rastočega pesimizma glede prihodnosti. Lahko rečemo, da pogoji v dominantni skupnosti niso bili najbolj naklonjeni nastanku mladinske subkulture (a kot je vedela že Rosa Luxemburg, ne delujejo pogoji, ampak ljudje).

Ključni subkulturni vpliv je prišel iz Velike Britanije. Pozna sedemdeseta leta so bila v Veliki Britaniji čas ekonomske recesije, trde vladavine Margaret Thatcher, izrazitih ideoloških delitev (delavski upor, na primer v obliki dolgotrajne stavke rudarjev), izrazite ideološke delitve na desnico in levico itd. Hipijevske vrednote (odštekčnost, misticizem, optimizem itd.) so postajale za številne mlade ljudi, še posebej iz delavskega razreda, vse bolj anahronistične. Pojavila se je mlada generacija ljudi, ki je bila do dominantnega sveta bistveno bolj odklonilno razpoložena. Nekateri ustvarjalci so ta *Zeitgeist* znali izraziti s svojim delovanjem. Med njimi so bili glasbeniki, kot so Sex Pistols in Clash iz Anglije ter Ramones in Dead Kennedys iz Amerike; pisci fanzinov, kot je bil Sniffin' Glue; modni ustvarjalci, kot je bila Vivian Westwood, in oblikovalci javnega mnenja, kot je bil Malcolm McLaren. Punk se je oblikoval kot javni virtualni pojav, s katerim so se lahko vsi mladi, ki so sami svet doživljali na podoben način, identificirali, bodisi neposredno (na družabnih dogodkih, kot so koncerti, ali na krajih druženja) bodisi na daljavo s posredovanjem medijev (kot so nosilci zvoka ali televizija). Postopno se je oblikoval pankovski pogled na svet. Nastale so nekatere idealno tipske orientacije do dominantnega sveta, značilne za pankersko držo:

- agresivnost (želja po šokiranju),
- anarhizem (bolj kot osebna in manj kot javna drža),
- realizem (orientacija na življenje tukaj in zdaj),

- cinizem (odklanjanje vrednotnega angažmaja),
- pesimizem (prepričanje, da gredo stvari iz slabega na slabše) itd.

Sprejem punka pri nas

Ob koncu sedemdesetih let je bila dominantna politika v Sloveniji bolj avtoritarna kot v času hipijevstva, veliko mladih pa je hipijevsko subkulturo prejšnje generacije doživljalo kot anahronistično. Hipijevske vrednote so jim delovale obskurno in patetično. V takšnih okoliščinah sta dva ljubljanska študenta brala o anglo-ameriški pank sceni in spoznala, da je to glasba, ki izraža njun odnos do sveta. Nastali so Pankrti. S pomočjo znancev iz bližnje gimnazije, ki so bili člani mladinske organizacije (leta 1974 je nastala ZSMS), so organizirali svoj prvi koncert leta 1978. Koncert je bil zelo odmeven. O njem so poročali tako dominantni mediji (na primer revija Stop) kot mladinska organizacija (Radio Študent). Te institucije civilne družbe so to, kar bi sicer ostalo enkratni umetniški dogodek, spremenile v pomemben družaben dogodek javnega pomena. Že naslednji dan je Radio Študent organiziral še en koncert Pankrtov v Študentskem naselju, potem ŠKUC še nastop v Beogradu. ŠKUC je financiral tudi snemanje skupine v Gorici v Italiji in izdal leta 1978 malo ploščo (ker nobena državna založba ni bila za to zainteresirana). Na njej sta bili dve pesmi, *Lepi in prazni* ter *Lublana je bulana*. Druga pesem izraža tipično pankovsko tematiko – dolgčas:¹²

*Lublana ma pet občin / Največja je Šiška / Pol je Center / Pol so Moste /
Lublana je bulana / Na Viču so še kmetje / V Mostah so delavci / Kmetje delajo
na polju / Delavci v tovarnah / Lublana je bulana / Lublana ma živalski vrt /
Lublana ma včas cirkus / Živalski vrt je zmeri / Če ni cirkusa je dolgcajt /
Lublana je bulana.*

S pomočjo medijskih dogodkov okoli Pankrtov so se s punkom seznanili tudi drugi mladi ljudje. Tiste, ki so svet okoli sebe občutili na podoben način, je to spodbudilo k lastni ustvarjalnosti. V prvi generaciji so bili pomembni predvsem Berlinski zid, Kuzle in Ljubljanski psi.

Tipičen primer najstniškega punk benda prve generacije so bili Berlinski zid z istoimensko pesmijo, ki izraža nihilističen odnos do življenja:¹³

*Zaprto sem v tej prekleti svoji sobi / Zaletavam se z glavo v stene, / Ne morem
se pognati skozi okno, / Prekleta, res škoda / Možgani bi res fino brizgali po /
Zamrznjenem asfaltu, / Ljudje bi hodili mimo in se smejali / »Kreten« bi rekli in
se naslajali.*

¹² Pankrti: *Lublana je bulana/Lepi in prazni*. ŠKUC, Ljubljana 1978.

¹³ Berlinski zid: *Berlinski zid*. V: *Punk Problemi*, Ljubljana 1981.

V začetku osemdesetih let je bil eden avtorsko bolj izrazitih in aktivnih bendov Via Ofenziva, z frontmanom in piscem bedil Esadom Babačičem Carjem. Pesem *Proleter* govori o pozabljeni revoluciji:¹⁴

Kje si zdaj proleter / Kje je zdaj tvoja puška / Kje so zdaj tvoje roke / Proleter / Mi zdaj dvigamo zastave / V čast tvoje borbe / Vodi nas zdaj / Proleter / Nič ne bo nam žal krvi / Nič ne bo nam žal življenj / Naše misli so s tabo / Proleter / Proleter proleter / Zdaj v kamen vklesan si / Proleter.

V času hard cora se je v Ljubljani leta 1984 pojavila po Pankrtih najodmevnejša pank skupina pri nas, Niet (kitarist in avtor večine materiala je bil Igor Dermovšek, pevec pa Primož Habič, ki je leta 1991 umrl zaradi prevelikega odmerka heroína). Pesem *Ritem človeštva* izraža ciničen odnos do političnega idealizma:¹⁵

... in vsaka oblast / pomeni policijo / in vsaka policija je orožje / v surovih rokah / in vsako orožje prinaša / trpljenje / in vsako trpljenje se / sprevrže v upor / in vsak upor tiho / preraste v revolucijo / in revolucija prinaša novo / oblast / in vsaka oblast pomeni / policijo ...

Punk scena je bila zelo ustvarjalna tudi na likovnem področju. Številna slovenska mesta so bila prvič grafitirana, od nedolžnih grafitov (ki so izražali fanovsko pripadnost bendom ali znakov za anarhijo) do bolj provokativnih (npr. kljukasti križi). Pod okriljem ŠKUC-a so nastajali fanzini. S skupino Laibach pa se pojavil tudi bolj izdelan likovni dizajn:¹⁶

Značilen pesnik, filozof in umetnik performansa je bil Peter Mlakar. Njegovi umetniški interesi s bili raznoliki (občasno je nastopal z glasbeno skupino, igral v filmih, poleg tega pa je tudi pisec pornografskih romanov in del s področja filozofije). Je član umetniškega kolektiva Neue Slowenische Kunst (NSK), v katerem deluje tudi skupina Laibach. Značilen primer njegove poezije iz tistega časa je pesem *Garten des Friedens*:¹⁷

Najprej si je zatlačil eno mino v rit, potem / vtaknil dinamično cigaro v usta, nakar v vsako / uho in obedve nosnici posebej še po eno manjšo, / vendar enako kvalitetno mino. Nekaj dinamičnih / svežnjev si je pritrtil na trebušno in hrbtno / stran svojega trupa, nekaj pa si jih je privezal / okoli nog in rok. Ko je imel zamašene vse luknje / ter so nudili mesto nastavitve eksploziva vsi / pomembnejši zunanji deli njegovega telesa, se je / odpravil v moj vrt, ki sem ga ustanovil in ga / negujem za vse tiste, ki jim pomeni svoboda / bistveno stvar v življenju.

¹⁴ Via Ofenziva: Proleter. Disco Študent – Forum, Ljubljana 1983.

¹⁵ Niet: Ritem človeštva. Studio B. Činča, Ljubljana 1984.

¹⁶ Laibach Kunst: Laibach. V: Punk Problemi, Ljubljana 1981.

¹⁷ Peter Mlakar: Garten des Friedens. V: Punk Problemi, Ljubljana 1981, str. 21.

Igor Vidmar pa je bil novinar, promotor in DJ v eni osebi. V položaju, ko smo bili ostali pankerji zasebniki (edine javne osebnosti, ki smo jih poznali, so bile natakarike po gostilnah), je Vidmar delal na Radiu Študent, na nacionalnem radiu, bil povezan z študentskimi novolevičarji, bil v partiji (in iz nje izključen), poznal ljudi iz ŠKUC-a itd. Njegova vloga pri prevajanju panka iz zasebne v javno sfero je bila pomembna. Na Kulturnem plenumu ZSMS je razpravljal o odnosu med mladinsko organizacijo in pankom:

»Mislim, da bi lahko pristop do množične kulture v uvodni besedi imenovali simptomatičen, in sicer za tisto, kar je neki nemški teoretik imenoval »strah komunistov pred sprostitivjo potencialov in mobilizacijskih možnosti, medijev, v širšem smislu množične kulture, pred interakcijo svobodnih proizvajalcev«. In ta strah je tudi eden od temeljnih razlogov, da tudi v socialističnih državah stara meščanska kultura, sicer v raznih izpeljankah in oblekah, a strukturalno nedotaknjena, vlada dalje. To je bil namreč enostranski pristop, v katerem je bilo dokaj razvidno nedialektično in v bistvu tradicionalistično gledanje na množično kulturo kot opij ljudstva. Nakazane so bile tudi potrebe po kritičnem pristopu itd., vendar pa nikjer ni bila izpostavljena druga plat te napetosti, ki gotovo vlada v množični kulturi, in to so ti njeni, da tako rečem, emancipacijski potenciali. Teh potencialov so se zavedali že marksistični teoretiki pred drugo svetovno vojno, v zametku Valter Benjamin. No, tudi v novejšem času je bilo precej diskusij na to temo, vendar očitno to ni zašlo v premislek o množični kulturi, ki naj bi določala tudi odnos ZSM do nje.«¹⁸

A brez organizacij na ravni civilne družbe tudi v primeru punka ne bi šlo. Bile so podobne kot v primeru hipijevske subkulture (z izjemo študentske Tribune, ki je po ukinitvi avtonomnega študentskega gibanja izgubila pomembnejšo mladinsko družbeno vlogo): RŠ, ŠKUC, Mladina in mladinska organizacija (ZSMS); kmalu se je kot pomemben medij, ki je pokrival celotno Slovenijo, pridružil še Val 202, radijska postaja, ki je predvajala tedenske oddaje o panku; kasneje tudi državna televizija; predvsem pa državna založba ZKP (ki je v naslednjih desetih letih izdala vse plošče Pankrtov in nekaj kompilacij drugih punk skupin). Posebnost pankovske scene pa je bila v tem, da je vzpostavila tudi svojo lastno obliko organiziranosti, prvo avtonomno pankovsko organizacijo, FV (skupina študentov, ki se je pod vplivom punk scene preusmerila iz gledališke dejavnosti v organizacijo plesov, koncertov, snemanje videospotov, oblikovala lasten bend in delala multimedijske umetniške dogodke).

Nastala je množična in živahna pankovska subkultura (najprej v Ljubljani, kasneje tudi v nekaterih drugih mestih (Idrija, Metlika itd.) s svojimi zbirališči (v Ljubljani Kavarna Union, Medex itd.), z reinterpetiranimi urbani prostori (na primer Plečnikov trg je postal Trg Johnnyja Rottena), s svojimi plesišči (Disco FV), s svojimi delovanji (grafitiranje, fanzini, obiskovanje koncertov

---

¹⁸ Igor Vidmar: ZSMS in punk. V: Punk pod Slovenci. Ljubljana 1985, str. 190.

itd.). Kmalu se je pojavila tudi refleksija pankovske subkulture, tako med samimi akterji (npr. posebna izdaja *Problemov*, revije RK ZSMS, v celoti posvečena panku, odgovorni urednik, ki je v reviji predstavljal partijo, pa je bil Slavoj Žižek) kot med intelektualci, ki so punk opazovali z distance (izzivalen se jim je zdel predvsem državljanski pogum pankerjev). Ljubljana je postala pomembno središče evropske punk scene, tudi s številnimi tujimi koncerti (Stranglers, Discharge, Ruts itd.).

Primerjava

- Pogoji, v katerih sta se pojavili obe subkulturi, so bili v veliki meri podobni:
- relativno strpna dominantna kultura (čeprav v večji meri v času hipijevstva),
  - velika subkulturna inovacija iz tujine (čeprav je bila hipijevska bolj intimistična, pankovska bolj agresivna) in
  - podobne institucije civilne družbe (predvsem, a ne izključno, pod okriljem mladinske organizacije).

Vendar je bila v ozadju ves čas navzoča grožnja, da bodo partijski veljaki »simbolno grožnjo simbolnemu redu« mladinske subkulture prevedli v dejansko grožnjo partijskemu monopolu na oblast.

V primeru hipijev se je to zgodilo v obdobju 1973–1974, ko je partija ukinila avtonomno študentsko gibanje in ga zamenjala z ZSMS. V odsotnosti študentske organiziranosti v javnosti se je hipijevstvo reduciralo na čisto estetsko delovanje (predvsem na koncertno delovanje skupin).

Ko je predsednik Centralnega komiteja Zveze komunistov Slovenije France Popit na začetku osemdesetih let ugotovil, da pankerji kozlajo, se drogirajo in nasploh neokusno obnašajo, je to sprožilo policijsko nasilje vseh vrst (zasliševanja, preganjanje grafitarjev, maltretiranje na cesti, pregajanje imidža itd.), kar je eskaliralo v naci-pank afero (medijsko generirano moralno paniko, ko se je povežalo dva med seboj sicer ločena dogodka, izživljanje vrstnikov nad sošolcem v srednji šoli in risanje kljukastih križev, iz česar je novinar sklenil, da skupina pankerjev organizira nacionalsocialistično stranko).¹⁹ Punk se je po tem v večji meri umaknil na področje čistega estetskega delovanja.

Vendar pa ostaja dejstvo, da sta obe mladinski subkulturi predstavljali pomembni inovaciji, tako na ravni vsakdanjega življenja (pomembni sta bili za rahljanje avtoritarne politične oblasti in s tem za padec socializma) kot na ravni same estetske proizvodnje (brez številnih hipijevskih in pankovskih ustvarjalcev si je težko predstavljati slovensko umetnost v 20. stoletju).

---

¹⁹ Gregor Tomc: *Profano : kultura v modernem svetu*. Ljubljana 1994, str. 198.

SUBCULTURES OF HIPPIES AND PUNKERS : THE CASE OF SLOVENIA IN 1970s AND 1980s

SUMMARY

In the 1960s, 1970s and 1980s, especially two distinct youth subcultures formed in Slovenia – hippies in the 1960s and 1970s, and punkers in 1970s and 1980s. We will try to depict these subcultures interactively, with social background factors influencing the specific form of the manifestation of subcultures in Slovenia, as well as their feedback on the background itself.

In an abstract analytic manner we shall distinguish between three levels of analysis: the macro (state), mezzo (civil society) and micro (individual) level of observation.

In regard to the hippy subculture, the following shall (also) be taken into account:

1. at the macro level:
  - stable economic situation in Slovenia and in the world,
  - the »liberalism« of the communist authorities in the late 1960s and the attempts at re-Stalinising Yugoslavia in the early 1970s, etc.,
2. at the mezzo level:
  - the Anglo–American cultural influence of middle-class youth (the students' movement, Vietnam war, etc.).
  - the students' movement in Slovenia and its institutions (ŠKUC – the Students' Cultural Artistic Centre, RŠ – the Student Radio, Tribuna – a students' newspaper), etc.
3. at the micro level:
  - the influence of certain exceptional foreign individuals (The Beatles, Dylan, Zappa, etc.),
  - and the creative response to the hippy movement in Slovenia (Buldožer, Chubby, Gatnik, etc.).

In regard to the punk subculture, the following shall (also) be taken into account:

1. at the macro level:
  - economic recession in the world and in Slovenia,
  - disintegration of Yugoslav socialism (economic problems with self-management, nationalism), etc.
2. at the mezzo level:
  - the Anglo-American influence of working-class youth, the role of the Socialist Youth League of Slovenia in the public assertion of youth initiatives, etc.,
3. at the micro level:
  - the influence of exceptional foreign individuals (Sex Pistols, The Clash, Dead Kennedys, etc.),

- and the creative response to the punk movement in Slovenia (bands like Pankrti, producer Igor Vidmar, ideologist Peter Mlakar, etc.).

The two key hypotheses we shall verify are the following:

Even though the environments where the hippy and punk subcultures were active differ from one another, the subcultures are nevertheless so different in terms of concepts that we cannot see them simply as responses to the environmental factors. In the same manner they also involve the internal logic of development. In short, hippies and punkers did not simply respond to the conditions in the macro and mezzo environments they operated in, but also to their own and previous youth subcultures.

When we consider the relations between the dominant environment and subcultures, we cannot only focus on how the environment influences the subcultures, but also what feedback these youth subcultures have on the dominant environment. Therefore the following article shall not only focus on what specific aspects youth subcultures in Slovenia had due to the context of socialism, but also on how they themselves influenced socialism.

Avtorji

- Mile Bjelajac, dr., znanstveni svetnik, Institut za noviju istoriju Srbije, Trg Nikole Pašića 11, 11000 Beograd;
e-naslov: bjelajac@bitsyu.net
- Neven Borak, ddr., izredni profesor, svetovalec guvernerja, Banka Slovenije, Slovenska cesta 35, SI–1505 Ljubljana;
e-naslov: neven.borak@gmail.com
- Zdenko Čepič, dr., višji znanstveni sodelavec, Inštitut za novejšo zgodovino, Kongresni trg 1, SI–1000 Ljubljana;
e-naslov: zdenko.cepic@inz.si
- Damijan Guštin, dr., znanstveni sodelavec, direktor, Inštitut za novejšo zgodovino, Kongresni trg 1, SI–1000 Ljubljana;
e-naslov: damijan.gustin@inz.si
- Jurij Hadalin, univ. dipl. zgodovinar, mladi raziskovalec, Inštitut za novejšo zgodovino, Kongresni trg 1, SI–1000 Ljubljana;
e-naslov: jurij.hadalin@inz.si
- Cvetka Hedžet Tóth, dr., redna prof., Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za filozofijo, Aškerčeva cesta 2, SI–1000 Ljubljana;
e-naslov: cvetka.toth@ff.uni-lj.si
- Ivan Kristan, dr., redni prof. v pokoju, Podlubnik 60, SI–4220 Škofja Loka
- Aleksander Lorenčič, univ. dipl. zgodovinar, mladiraziskovalec, Inštitut za novejšo zgodovino, Kongresni trg 1, SI–1000 Ljubljana;
e-naslov: aleksander.lorencic@inz.si
- Stefano Lusa, dr., Fondazione »Franca e Diego de Castro«, Corso Unione Sovietica n. 218/bis, IT–10124 Torino;
e-naslov: stefano68@yahoo.com
- Dušan Nečak, dr., redni profesor, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za zgodovino, Aškerčeva cesta 2, SI–1000 Ljubljana;
e-naslov: dusan.necak@guest.arnes.si
- Franci Pivec, mag., svetovalec direktorja, Inštitut informacijskih znanosti, Prešernova 17, SI–2000 Maribor;
e-naslov: franci.pivec@izum.si
- Jože Prinčič, dr., znanstveni svetnik, Inštitut za novejšo zgodovino, Kongresni trg 1, SI–1000 Ljubljana;
e-naslov: joze.princic@inz.si

Božo Repe, dr., redni prof., Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za zgodovino, Aškerčeva cesta 2, SI–1000 Ljubljana;
e-naslov: bozo.repe@uni-lj.si

Mateja Režek, dr., doc., višja znanstvena sodelavka, Fakulteta za humanistične študije Univerze na Primorskem, Titov trg 5, SI–6000 Koper; Inštitut Nove revije – zavod za humanistiko, Cankarjeva 10 b, SI–1000 Ljubljana;
e-naslov: mateja.rezek@fhs.upr.si

Gregor Tomc, dr., izredni prof., Fakulteta za družbene vede Univerze v Ljubljani, Oddelek za kulturologijo, Kardeljeva ploščad 5, SI–1000 Ljubljana;
e-naslov: gregor.tomc@fdv.uni-lj.si

Peter Vodopivec, dr., znanstveni svetnik, redni profesor, Inštitut za novejšo zgodovino, Kongresni trg 1, SI–1000 Ljubljana;
e-naslov: peter.vodopivec@inz.si

Jerca Vodušek Starič, dr., redna prof., Filozofska fakulteta Univerze v Mariboru, Oddelek za zgodovino, Koroška cesta 160, SI–2000 Maribor;
e-naslov: jerca.v@siol.net

Blaž Vurnik, mag., muzejski svetovalec, Muzej in galerije mesta Ljubljane, Gosposka ulica 15, SI–1000 Ljubljana;
e-naslov: blaz.vurnik@mestnimuzej.si

Mitja Žagar, dr., znanstveni svetnik, redni prof., Inštitut za narodnostna vprašanja, Erjavčeva cesta 26, SI–1000 Ljubljana;
e-naslov: mitja.zagar@guest.arnes.si